

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна академія наук України

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна академія наук України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГНАТЕНКО ЛЮДМИЛА АНАТОЛІВНА

УДК 002.2:091.14:003.349(477)=163.1:81'354"12-16"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА АТРИБУЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ
УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КОДЕКСІВ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.**

27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство

27 – Соціальні комунікації

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Л. А. Гнатенко

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Гнатенко Л. А. Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство (27 – Соціальні комунікації). – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Національна академія наук України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Національна академія наук України. – Київ, 2017.

Дисертація присвячена розв'язанню проблеми комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції української рукописної книги як напряму дослідження середньовічної кириличної рукописної книги в контексті історії, теорії та практики книгознавства. Розроблення методологічних питань палеографічно-орфографічного напряму здійснено на засадах поєднання та розвитку атрибуційних методик таких спеціальних історичних дисциплін як палеографія, кодикологія і кодикографія. Окреслений підхід застосовується вперше і сприяє розв'язанню багатьох складних питань атрибуції рукописних книг, зокрема встановленню українського походження кодексів. Він дозволяє впровадити нові методи дослідження рукописних книг, встановити й суттєво розширити джерельну основу досліджень української писемності й культури, розвиває засади наукового опису рукописної книги уставного та півуставного письма.

Об'єктом дослідження обрано комплекс датованих рукописних кодексів найважливішого для історії і традиції української писемності й духовної культури періоду кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені та папері церковнослов'янською мовою української редакції і староукраїнською книжною мовою, які зберігаються у книгосховищах України та інших країн. Орфограми цих кодексів із палеографічно-орфографічними атрибуційними ознаками стали предметом вивчення.

Метою дослідження є вирішення проблеми комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції української уставної та півуставної рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст.

Розроблення основних методологічних засад палеографічно-орфографічного напрямку дослідження здійснено на історіографічній та джерельній базі середньовічної української кириличної рукописної книги. У роботі проаналізовано стан наукової розробки теми, наведено археографічні, палеографічні, кодикологічні й бібліографічні відомості щодо залучених до дисертаційної роботи середньовічних українських кирилических рукописних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст. Здійснений аналіз історіографії кінця XVIII – початку XXI ст. з вивчення, наукового опису та публікації східнослов'янських, зокрема українських, кирилических рукописних книг засвідчив, що проблема застосування орфографічних ознак при здійсненні їх атрибуції не набула системного розв'язання.

У дисертаційній праці вперше системно представлено основні теоретико-методологічні і методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження, застосовано як загальноприйняті, так і розроблені дисертанткою принципи й методи, а також запропоновано використання низки нових термінів і наукових понять. Подана методологія палеографічно-орфографічного напрямку є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципів і методів; вона ґрунтується на спостереженні за зовнішніми ознаками письма при змінах орфограм за правилами еволюції або «революційним» шляхом, і передбачає визначення комплексу орфограм у палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозиціях, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності. Запропоновано палеографічно-орфографічну атрибуцію української кирилическої рукописної книги здійснювати за основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (для даного напрямку – за знаками письма в орфограмах) у поєднанні з введеним дисертанткою принципом графічного узгодження в палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозиціях у системах голосних, приголосних, при передачі йота; за місцем і позицією в слові,

рядку та складі, і задіяти разом із основним палеографічним методом два нових методи: метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак, та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій

Обґрунтовано та впроваджено до наукового обігу низку нових термінів і наукових понять: палеографічно-орфографічний напрям, палеографічно-орфографічна атрибуція, атрибуційні орфограми, графічні буквені узгодження в дублетних опозиціях, палеографічна формула буквених дублетних опозицій.

Проаналізовано розвиток української кириличної книжної писемності у слов'янському середньовічному історико-культурному і реформативно-правописному контексті, від залучення та свідомого творчого використання кодифікованих правописних реформ південнослов'янської книжної писемності (т. зв. першого та другого південнослов'янського впливу – болгарської 1375 р. і сербської [1405–1410 рр.] книжних реформ) до напрацювання на їхній основі та на основі книжної писемної практики Київської Русі староукраїнського книжного узусу і його кодифікації в «Грамматіки Славенския правилное Свнтагма...» М. Смотрицького 1619 р. Доведено, що в українській середньовічній книжній писемності розвиток і становлення графіко-орфографічної системи письма уставних та півуставних рукописних книг здійснювалося еволюційним і «революційним» шляхом. Простежено функціонування основних буквених орфограм в орфографічній системі уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. на основі графіко-орфографічних систем голосних, приголосних, передачі йота та вживання буквених знаків ъ, ь і паєрика. Визначено основні критерії виявлення орфограм з атрибуційними ознаками.

Встановлено основні одинадцять груп атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій писемної системи української кириличної уставної та півуставної рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст., які представлені на рівні графічного буквеного узгодження в хронологічних періодах та в палеографічних формулах, подано методичні рекомендації для роботи з ними.

Розроблена методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції української уставної та півуставної рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст. може бути використана при створенні електронних атрибуційних баз даних в архівах, бібліотеках і музеях.

Доведено значущість комплексного підходу із залученням орфографічних даних при палеографічному й кодикологічному дослідженні та описуванні кириличної рукописної книги на прикладі кодексів із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що репрезентують різні періоди розвитку середньовічної української писемності: Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), Четы Мінеї 1489 р. та Пересопницького Євангелія 1556–1561 років. Підтверджено необхідність і дієвість проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при вивченні й описуванні середньовічної української кириличної рукописної книги.

Науково-теоретичне значення дисертації полягає в закладенні методологічних підвалин для палеографічно-орфографічного напрямку дослідження й опису середньовічної кириличної рукописної книги, виробленні нових принципів і методів, уведення до наукового обігу нових термінів. Теоретичним набутком роботи є визначення основних критеріїв виявлення орфограм з атрибуційними ознаками у буквених дублетних опозиціях при палеографічно-орфографічній атрибуції й дослідженні українських кирилических рукописних книг – як уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., так і книг, створених в інші хронологічні періоди; укладання загальної палеографічно-орфографічної формули для буквених дублетних опозицій та на її основі – похідних формул з атрибуційними орфограмами в буквених дублетних опозиціях. Дослідження не тільки розширює предмет палеографії та кодикології, але й поповнює новим теоретичним матеріалом як історію української рукописної книги, так і загалом південно- та східнослов'янської кирилическої рукописної книги.

Практичне значення дисертації полягає у застосуванні розробленої в дослідженні комплексної методики проведення палеографічно-орфографічної атрибуції української середньовічної кирилическої рукописної книг в Інституті

рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського при палеографічному, кодикологічному та кодикографічному вивченні й описуванні південно- та східнослов'янських кириличних рукописних книг XII – початку XVII ст., які зберігаються у фондах його колекцій та зібрань. Дисертанткою укладено та опубліковано фундаментальні наукові каталоги цього періоду та написано низку статей, основні результати роботи представлено в монографії. Отримані результати сприятимуть виокремленню не локалізованих і не датованих українських рукописних кириличних уставних та півуставних книг зі слов'янського писемного спадку, які зберігаються в рукописних фондах установ України та інших країн, а також у приватних колекціях, та включенню їх до Державного реєстру національного культурного надбання України. Основні дані й положення роботи можуть бути використані: при укладанні електронних каталогів та баз даних кириличних рукописних книг у бібліотеках, архівах, музеях та наукових установах; при підготовці книжних пам'яток до видання; при написанні праць і укладанні підручників, методичних посібників, довідників і програм із палеографії, кодикології, джерелознавства, історії кириличного письма, історії української графіки й орфографії; у вузівських курсах, спецкурсах і семінарах.

Ключові слова: українська кирилична рукописна книга, палеографічно-орфографічний напрям дослідження, атрибуція, уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст., атрибуційні буквені орфограми, палеографічно-орфографічні формули.

ABSTRACT

Hnatenko L. A. Palaeographic-Orthographic Attribution of the Ukrainian Cyrillic Uncial and Half-Uncial Codices of the Late 13th –Early 17th cc. – Qualifying scientific work submitted as a manuscript.

Dissertation for Doctor of Historical Sciences. Speciality 27.00.03. Bibliology, Library Science, Bibliography (27 – Social Communications). – V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine; V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the solution of a problem of complex palaeographic-orthographic attribution of Ukrainian handwritten book as direction of research of the medieval Cyrillic handwritten books in the context of the history, theory and practice of bibliology. The elaboration of methodological issues of the palaeographic-orthographic direction of attribution has been conducted on the premises of synthesis and development of the attribution methods in such special historical disciplines as palaeography, codicology and codicography. The aforementioned approach is applied for the first time, while facilitating the solution of many complicated issues of handwritten books attribution, in particular determining the Ukrainian origin of codices. This approach allows introducing new methods for the research of handwritten books, ascertaining and substantially broadening the source basis of the research of Ukrainian writing and culture, developing principles of the scientific description of handwritten books written with uncial and half-uncial scripts.

The research object of this work is a complex of dated manuscript codices extant from the late 13th – early 17th cc., the most crucial for the history and tradition of Ukrainian writing and spiritual culture period; the manuscript codices under consideration, held at the book depositories of Ukraine and other countries, were written on parchment and paper in the Ukrainian recension of Church Slavonic and in the Middle Ukrainian bookish language. The orthograms of these codices, together with their palaeographic-orthographic attributive features, are the subject of this research.

The goal of this research is the elaboration of a problem of complex palaeographic-orthographic attribution of Ukrainian uncial and half-uncial codices of the late 13th – early 17th cc.

The elaboration of basic methodological principles of the palaeographic-orthographic direction of this research is based on the historiographic and source basis of medieval Ukrainian Cyrillic handwritten books. In our work, we analyze the state of the scientific research of the topic and provide archaeographic, palaeographic, codicological and bibliographic data concerning the medieval Ukrainian Cyrillic handwritten uncial and half-uncial codices of the late 13th – early 17th cc. considered in our dissertation. The analysis of the late 18th – early 21st cc. historiography on the study, scientific description and

publication of East Slavonic, in particular Ukrainian, Cyrillic handwritten books proves that the problem of the use of orthographic features in the process of their attribution has not systematically explored.

The dissertation presents for the first time systematically basic theoretical and methodological principles of the palaeographic-orthographic research direction of research; in the dissertation, both common and individual principles and methods are applied, also a series of new terms and scholarly notions are introduced. The proposed methods of the palaeographic-orthographic research direction is a result of the elaboration of general methodology in accordance with the contents of palaeography, its principal terms and methods. This methodology is based on the examination of external features of writing alongside the changes of orthograms occurring according to both the evolutionary and revolutionary, rules. This methodology determines an orthogram complex in the palaeographic-orthographic in letters duplicate oppositions characteristic for a certain chronological period in the development of Middle Ukrainian book writing. We propose to conduct the palaeographic-orthographic attribution of Ukrainian Cyrillic handwritten books in accordance with the main palaeographic principle of conducting attribution, that is, by external writing features (for this direction – by writing signs in orthograms) together with the principle of graphic coordination, introduced by the author of the dissertation, in the palaeographic-orthographic in letters duplicate oppositions in the system of vowels, consonants, and marking the yod sound. The attribution is also conducted on the basis of the place and position in a word, line and syllable; along with basic palaeographic principle two new methods are offered. The first method of determination of attributive orthographic features of in letters duplicate oppositions, is applied in accordance with the orthograms which appear clearly in a text (by their external writing features) and do not require a special linguistic analysis of their cause-and-effect relations. The second method deals with the process of codification in the palaeographic-orthographic formulas of attributive orthograms of in letters duplicate oppositions.

Several new terms and scientific notions are substantiated and introduced into scholarly research: palaeographic-orthographic direction, palaeographic-orthographic

attribution, attributive orthograms, graphic letter combinations in duplicate oppositions, palaeographic formula of letter duplicate oppositions.

The development of Ukrainian Cyrillic book writing in the medieval Slavonic historical cultural and reformative orthographical context is analyzed; the author investigated the application and deliberate creative use of codified orthographic norms of the reforms of South Slavonic book writing (the so called first South Slavonic Cyril and Methodius influence and the other South Slavonic influence – 1375 Bulgarian and [1405–1410] Serbian book reforms) to the elaboration, based on these norms and on the book writing practice of Kyivan Rus, of Old Ukrainian book usus and its codification in «Грамматіки Славенскиѧ правилное Свѣтагма...» of M. Smotrytskyi of 1619. It has been proved that the development and formation of a grapho-orthographic writing system of uncial and half-uncial handwritten books in the Ukrainian medieval book writing occurred both evolutionally and “revolutionarily”. We trace the functioning of principal letter orthograms in the orthographic system of uncial and half-uncial books of the late 13th – early 17th cc. on the basis of the graphic orthographic systems of vowels, consonants, yod sound marking and the use of the ъ, ѣ and the paierik. Main criteria for distinguishing orthograms with attributive features have been defined.

We establish, for attribution, eleven principal groups of the palaeographic-orthographic letter duplicate oppositions of the writing system of the Ukrainian Cyrillic Uncial and Half-Uncial handwritten books of the late 13th – early 17th cc., which are presented at the level of graphic letter coordination in the chronological periods and paleographic formulas; we also provide methodical recommendations for their use.

We have developed a technique for conducting the palaeographic-orthographic attribution of the Ukrainian uncial and half-uncial handwritten books of the late 13th – early 17th cc. It can also be used for the creation of digital attribution databases in the archives, libraries and museums.

We have proven that the value of a complex approach with the application of orthographic data in the palaeographic and codicological research and the description of Cyrillic handwritten books as shown by the codices from the holdings of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, which represent different

periods in the development of medieval Ukrainian writing: the Lavra Aprakos Gospel of the third quarter of the 14th ct. (circa 1370), the Menaion and Didactic Anthology of 1489 and the Peresopnytsia Gospel of 1556–1561. We confirm the necessity and effectiveness of the palaeographic-orthographic attribution in the research and description of medieval Ukrainian Cyrillic handwritten books.

The *scientific theoretical significance* of the dissertation consists in the establishment of methodological foundations for the palaeographic-orthographic direction of research and description of medieval Cyrillic handwritten books, the elaboration of new principles and methods, the introduction into scholarly research of new terms. The theoretical contribution of the work consists in the determination of main criteria for the identification of orthograms in letters duplicate oppositions in the palaeographic-orthographic attribution and research of Ukrainian Cyrillic handwritten books including both the uncial and half-uncial books of the late 13th – early 17th cc., and also books created during other chronological periods. The dissertation also contributed to the creation of a general palaeographic-orthographic formula for letter duplicate oppositions and further development of derivative formulas with attribution orthograms in the letter duplicate oppositions. The proposed work not only expands the subject of palaeography and codicology, but also contributes new theoretical material to the history of both Ukrainian handwritten books and, in general, South and East Slavonic Cyrillic books.

The *practical significance* of the dissertation consists in the use of complex methods created by the author of the dissertation for the palaeographic-orthographic attribution, of Ukrainian medieval Cyrillic handwritten books in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. The author applied these methods in the palaeographic, codicological and codicographic research and processing of the South and East Slavonic Cyrillic handwritten books of the 12th – early 17th cc. kept at the holdings of the Institute's collections. A candidate of scientific of chronological catalogs are compiled and published, several articles are written, main results of our work are presented in a monograph. The results obtained will contribute to the distinguishing of non-localized and non-dated Ukrainian handwritten Cyrillic Uncial and Half-Uncial books from the Slavonic writing heritage, repositated at manuscript holdings of different institutions in

Ukraine and other countries, as well as private collections, and their incorporation into the State Register of National Cultural Heritage of Ukraine. Main data and terms of the work can be used for the compilation of digital catalogs and databases of Cyrillic handwritten books in libraries, archives, museums, and scientific institutions; for the preparation of book artifacts for publication; for the compilation of synthetic works and textbooks, guides, reference books and programs in palaeography, codicology, source studies, history of Cyrillic writing, history of Ukrainian script and orthography, as well as university courses, special courses and seminars.

Key words: Ukrainian Cyrillic handwritten book, palaeographic-orthographic direction of research, attribution, uncial and half-uncial codices of the late 13th – early 17th cc., attribution letter orthograms, palaeographic-orthographic formulas.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. : монографія ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Київ, 2016. 476 с. : іл. Парал. тит. англ.=укр. ISBN 978-966-02-7489-1 (друк.); ISBN 978-966-02-7490-7 (електрон.). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1.

Рецензія: Єсипова В. Перша палеографічно-орфографічна монографічна студія з атрибуції української кириличної рукописної книги : [Рец. на книгу: Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. Київ, 2016. 476 с. : іл.] // Бібліотечний вісник. Київ, 2017. № 4. С. 57–60.

Наукові каталоги:

2. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського : каталог ; НБУВ. Київ : НБУВ, 2003. 193 с. + 158 іл.

3. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом ; редкол.: О.С.Онищенко (голова) та ін. ; НБУВ, Ін-т рукопису. Київ : НБУВ, 2007. 265 с. ; 59 іл.

4. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом ; редкол.: Л.А.Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2012. 154 с.; 52 іл.

5. Гнатенко Л.А. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів др. пол. XV – пер. чв. XX ст. ; ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; уклад., передм. Л.А. Гнатенко ; вступ. ст. П.С. Соханя ; відп. ред. П.С. Сохань, О.С. Онищенко. Київ : [б. в.], 1995. 113 с. (Наук.-довід. вид. з історії України; вип. 40).

Публікація рукописної пам'ятки, наукова стаття:

6. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / видання підготувала І.П.Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступне слово О.С. Онищенко; дослідження І.П.Чепіги, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіної; наук. ред. В.В. Німчук. Київ, 2001. 703 с.; 36 іл. (Перевид. 2011).

Здобувачем одноосібно проведено дослідження типів письма й графіко-орфографічної системи (стаття «Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки», с. 55–73), палеографічний опис рукопису й аналіз записів кодикологічного характеру (стаття у співавторстві з Л.А. Дубровіною «Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького

Євангелія», с. 74–104) і здійснено за рукописом палеографічно-орфографічне опрацювання транслітерованого тексту, що його підготувала І.П. Чепіга.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України:

7. Гнатенко Л.А. Костомаровський список Азбучної молитви // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1994. Вип. 2. С. 236–243.

8. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1996. Вип. 3. С. 39–57.

9. Гнатенко Л.А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 103–109.

10. Гнатенко Л.А. Костомаровський список Сказання Чорноризця Храбра “О письменах” // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 443–449.

11. Гнатенко Л.А. Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2000. Вип. 3. С. 266–277.

12. Гнатенко Л.А. Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2000. Вип. 4. С. 27–39.

13. Гнатенко Л.А. Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2000. Вип. 6. С. 11–21.

14. Гнатенко Л.А. Радивилівський Апостол 1568 року волинської рукописної школи (у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2004. Вип. 9. С. 174–187.

15. Гнатенко Л.А. Ідентифікація часу написання українських канонічних манускриптів XIV ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (за графіко-орфографічними особливостями письма) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 240–262.

16. Гнатенко Л.А. Апостол XVI ст. з колекції ЦАМу КДА – повернення через 150 років // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2007. Вип. 12. С. 221–227.

17. Гнатенко Л.А. Нові відомості про “Четью Мінею 1489 р.” (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2009. Вип. 13. С. 279–291.

18. Гнатенко Л.А. Староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2010. Вип. 28. С. 303–317.

19. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV – початку XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2010. Вип. 14. С. 179–197.

20. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. “Колекція уривків” XII–XVI ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (історія, описання, графіко-орфографічний аналіз) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2010. Вип. 14. С. 138–154.

Здобувачем проведена палеографічно-орфографічна атрибуція 20 фрагментів пергаменних кириличних рукописних книг – встановлено час створення, походження та мовні редакції.

21. Гнатенко Л.А., Добрянська Т. А. Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 року: опис кодексу та кодиколого-орфографічна розвідка // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2011. Вип. 31. С. 398–409.

Здобувачу належать всі результати палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного аналізу кодексу.

22. Гнатенко Л.А. Уривки з кириличних кодексів XII–XIII ст. з книгосховищ України, Росії, Болгарії у фондах Інституту рукопису НБУВ: історія виявлення

та атрибуція // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 15. С. 126–142.

23. Гнатенко Л.А., Клименко Е. С. Уривок Стихирара мінейного нотованого XII ст. Інституту рукопису НБУВ: археографічне та палеографічне дослідження й описування // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 16. С. 305–315.

Здобувачем проведено палеографічно-орфографічне та частково кодикологічне дослідження кодексу, уточнено час написання та підтверджено давньоукраїнське походження.

24. Гнатенко Л.А. Проблема датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2013. Вип. 17. С. 370–379.

25. Гнатенко Л.А. «Славянская палеография» С.М. Кульбакіна // Бібліотечний вісник. Київ, 2014. № 4. С. 30–34.

26. Гнатенко Л.А. Палеографічно-орфографічна методика атрибуції староукраїнської рукописної книги: до актуалізації питання // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ : НБУВ, 2014. Вип. 18. С. 328–339.

Статті у фахових виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз, та у виданнях іноземних держав:

27. Гнатенко Л.А. Актуалізація палеографічно-орфографічного напряму дослідження кириличних рукописів // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ : Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 53–58. *(Видання уведене до Google Scholar; Index Copernicus; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index; РИИЦ).*

28. Гнатенко Л.А. Створення атрибуційних баз даних українських середньовічних кириличних рукописів: до постановки проблеми // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ : Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 123 (8). С. 21–23. *(Видання*

уведене до Google Scholar; Index Copernicus; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index; РИИЦ).

29. Гнатенко Л., Бабалиевска С. Проложното житие на Св. Кирил Философ в три ръкописа от края на XV век // *Palaeobulgarica=Старобългаристика*, XXII. София, 1998. № 1. С. 35–48.

Здобувачем проведено палеографічний та кодикологічний опис рукописів, уточнено за графіко-орфографічними особливостями письма датування та походження кодексів.

30. Гнатенко Л.А. Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века (палеографическое и графико-орфографическое исследование) // *Palaeoslavica*. 2006. № 14. P. 41–76.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

31. Гнатенко Л.А. Орининське українське Євангеліє середини XVI ст. (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження) // Рукописна і стародрукована книга : зб. праць. Міжнар. наук. конф. (XII Федоровський семінар), Львів 23–25 квітня 2004 р. Львів, 2006. С. 35–41.

32. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє – початок створення кодексу в Дворецькому монастирі // *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури* : матер. Всеукр. міждисциплін. наук. конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упор. П.М. Кралюк. Ізяслав–Острогоз, 2011. С. 67–76.

Здобувачем здійснено аналіз історії створення першої частини кодексу в Дворецькому монастирі із застосуванням засобів палеографічно-орфографічної атрибуції.

33. Гнатенко Л.А. Графико-орфографические исследования кириллических рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского: методика и практика описания источников XII–XVII вв. // *Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии* : матер. XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2–3 февраля 2012 г.; Рос. гос. гуманитарный ун-т,

Историко-архивный ин-т, Высшая школа источниковедения, специальных и вспомогательных ист. дисциплин; РАН, ФГБУН ИВИ РАН, Археографическая комиссия. (Издается к 80-летию члена-корреспондента РАН С.М. Каштанова). Москва : РГГУ, 2012. С. 237–239.

34. Гнатенко Л.А. Проблема датування О. Лебедєвим писемних пам'яток колекції ЦАМ КДА (на матеріалі кириличних кодексів XIV–XVI ст.) // Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку : тези Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури; 23–24 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 64–65.

35. Гнатенко Л.А., Добрянская Т. А. Создание электронной базы данных кириллических рукописных кодексов XVII в. в Институте рукописи НБУВ в системе «Ирбис64»: начальный этап // Библиотека как феномен культуры : мат. Междунар. конгресса. Минск, 23–24 октября 2013 г. Минск, 2013. С. 105–109.

Здобувачу належать окремі положення щодо початку створення бази даних кирилических рукописних книг XVII ст., представлені на основі вже наявної робочої версії бази даних кодексів XII – XVI ст.

36. Гнатенко Л.А. Актуализация палеографического метода: к постановке вопроса // Книга в информационном обществе : матер. XIII Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения, Москва, 28–30 апреля 2014 г.; отв. ред. В.И. Васильев; сост. Д.Н. Бакун, М.А. Ермолаева : в 4 ч. Москва : ФГБУ науки НИЦ «Наука» РАН, 2014. Ч. 1. С. 32–33.

37. Гнатенко Л.А. Презентація монографії з палеографічно-орфографічної атрибуції української кирилическої рукописної книги та перспективи розвитку напряму // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.); НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Асоц. б-к України; редкол.: В. І. Попик [та ін.]. Київ, 2017. С. 120–123.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

38. Гнатенко Л.А. Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Східні слов'яни: Мова.

Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть : зб. присвячений 90-річчю акад. Б.О. Рибаківа. Київ : Київ. ін-т “Слов’янський університет”, 1999. Вип. 3. С. 153–161.

39. Гнатенко Л.А. Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.? // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. С. 447–457.

40. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Давня македонська рукописна книга // Українсько-македонський науковий збірник; Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, Македонська академія наук і мистецтв. Київ : НБУВ, 2005. Вип. 1. С. 288–304.

Здобувачем окреслено основні методичні засади виділення кодексів македонської редакції, за фондами інституту здійснено палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження й атрибуцію манускриптів XII–XIV ст.

41. Гнатенко Л.А. Македонська рукописна книга XIV ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне описування) // Українсько-македонський науковий збірник; Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, Македонська академія наук і мистецтв. Київ : НБУВ, 2006. Вип. 2. С. 67–83.

42. Гнатенко Л.А. Стихирар мінейний нотований кінця XIII – початку XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ (кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження) // Науковий вісник НМАУ. Київ, 2007. Вип. 61: Старовинна музика: сучасний погляд : зб. статей. Кн. 3. С. 74–81.

43. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічна система “Четьї Мінеї 1489 року” // Українська мова. Київ, 2010. № 2. С. 81–103.

44. Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє як кодекс // Наукові записки; Рівнен. обл. краєзн. музей. Вип. 9, ч. 1 (присвячено 450-річчю створення Пересопницького Євангелія). Рівне, 2011. С. 20–24.

Науково-методичне видання:

45. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки / уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна та ін.; передмова: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. Київ : НБУВ, 2007. 134 с.

Здобувачу належать окремі методичні положення та рекомендації в першій частині книги (розміщена на с. 13–98) щодо заповнення бази даних кирилических рукописних книг XI–XVII ст. за фондами Інституту рукопису НБУВ: рубрик опису, уніфікації назв рукописних книг, визначення мовної редакції та типів письма, використання історіографії з цих питань, правила передачі текстів, зразки заповнення реєстру.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	25
ВСТУП	30
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	40
1.1. Стан наукового опрацювання проблеми	40
1.2. Джерельна база дослідження	83
Висновки до першого розділу	94
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПАЛЕОГРАФІЧНО- ОРФОГРАФІЧНОГО НАПРЯМУ	100
2.1. Методологія, методи та методика дослідження	100
2.2. Термінологічний контекст	117
Висновки до другого розділу	133
РОЗДІЛ 3. АТРИБУЦІЙНІ ОРФОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ КИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.	138
3.1. Українська кирилична книжна писемність у слов'янському середньовічному історико-культурному та реформативно-правописному контексті	138
3.2. Буквені орфограми в орфографічній системі уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст.: функціонування та атрибуційні ознаки	158
3.2.1. Букви системи голосних	159
3.2.1.1. Букви А, Ѧ (ІѦ), А на позначення звуку А та його йотації	159
3.2.1.2. Букви Є вузька, Є широка, Ю, Е, Ъ на позначення звуку Е та його йотації	165
3.2.1.3. Букви Ў, Ы, И, Ї (І), V на позначення середньопереднього звуку И	170

3.2.1.4. Букви И, Ї (І), Ъ, V на позначення звука І та його йотації	177
3.2.1.5. Букви 0 вузька, О широка, Ѡ, О “очна”, Ъ на позначення звука О	181
3.2.1.6. Букви У, ОУ (OV), ѳ, Ю, Ж на позначення звука У та його йотації	187
3.2.2. Букви системи приголосних	194
3.2.2.1. Букви В, V на позначення звука В	194
3.2.2.2. Букви З, S на позначення звука З	196
3.2.2.3. Букви Ф, θ на позначення звука Ф	197
3.2.2.4. Букви КС, ђ на позначення звукосполюки КС	199
3.2.2.5. Букви ПС, Ψ на позначення звукосполюки ПС	199
3.2.2.6. Буквосполучення ГГ на місці буквосполучення НГ	200
3.2.3. Букви на позначення звука йот	200
3.2.3.1. Буква И з діакритиком (Й)	201
3.2.3.2. Буква И у рядку та над рядком (^и та ^и)	202
3.2.4. Букви Ъ, Ь та паєрик	204
3.2.4.1. Букви Ъ, Ь	204
3.2.4.1.1. Букви Ъ, Ь у функції буквених знаків	206
3.2.4.1.2. Букви Ъ, Ь на місці букв О, Є	208
3.2.4.1.3. Букви Ъ, Ь у позиціях із буквами Р, Л	209
3.2.4.2. Паєрик	211
3.2.4.2.1. Паєрик на місці букв Ъ, Ь	211
3.2.4.2.2. Паєрик у дублетних опозиціях із Ъ – О, Ь – Є	213
3.2.5. Кодифікація орфограм староукраїнської книжної писемності в кінці XVI ст. та на початку XVII ст., проведена українськими вченими Л. Зизанієм та М. Смотрицьким	213
Висновки до третього розділу	218

**РОЗДІЛ 4. ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА АТРИБУЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КНИГ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.**

ЗА БУКВЕНИМИ ДУБЛЕТНИМИ ОПОЗИЦІЯМИ	222
4.1. Буквені дублетні опозиції як атрибуційні ознаки та загальна палеографічно-орфографічна формула	222
4.2. Аtribuційні буквені дублетні опозиції в хронології розвитку й становлення та палеографічно-орфографічні формули	227
4.2.1. Буквені дублетні опозиції системи голосних	227
4.2.1.1. Букви Ѧ, А, А на початку слів та в середині й кінці слів після голосних	227
4.2.1.2. Букви А, Ѧ в середині й кінці слів після приголосних	230
4.2.1.3. Букви ІЄ, Є широка, Ё вузька, Е на початку слів та в середині й кінці слів після голосних	231
4.2.1.4. Букви Ё вузька, Е, ІЄ в середині й кінці слів та рядків після приголосних	232
4.2.1.5. Букви Ў, Ў, И в середині й кінці слів після приголосних Г, К, Х	234
4.2.1.6. Букви И, Ї (І), Ъ в середині й кінці слів перед голосними та йот	235
4.2.1.7. Букви Ѡ, О широка, О “очна” на початку слів та в середині слів після голосних	237
4.2.1.8. Букви 0 вузька, Ѡ, О широка в середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами	239
4.2.1.9. Букви ОУ (OV), Ѳ, Ж на початку слів та в середині й кінці слів після голосних	241
4.2.1.10. Букви ОУ (OV), У (V), Ѳ, Ж в середині й кінці слів та рядків після приголосних	242

4.2.2. Буквені дублетні опозиції системи приголосних	244
4.2.2.1. Букви В, V в середині слів між голосними	244
4.2.2.2. Букви З, S на початку слів та в середині слів після голосних	245
4.2.2.3. Букви Ф, θ на початку слів та в середині слів після голосних	246
4.2.2.4. Букви КС, џ в середині слів після голосних	247
4.2.2.5. Букви ПС, Ψ на початку слів	248
4.2.2.6. Буквосполучення НГ – ГГ в середині слів після голосних	249
4.2.3. Буквені дублетні опозиції передачі звука йот	250
4.2.3.1. Буква И (з діакритиком, у рядку та над рядком) в середині й кінці слів та рядків після голосних	250
4.2.4. Букви Ъ, Ь та паєрик у дублетних опозиціях	252
4.2.4.1. Букви Ъ, Ь та паєрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних	252
4.2.4.2. Букви Ъ, Ь, О, € в середині слів у пре- та постпозиціях із буквами Р, Л	254
4.3. Проведення атрибуції за основними групами буквених дублетних опозицій: загальні методичні викладки	255
4.4. Застосування методики палеографічно-орфографічної атрибуції українських середньовічних кириличних книг для електронних ресурсів та проблема створення атрибуційних баз даних	258
Висновки до четвертого розділу	263

РОЗДІЛ 5. КОМПЛЕКСНЕ ПАЛЕОГРАФІЧНЕ, КОДИКОЛОГІЧНЕ ТА ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ

5.1. Палеографічно-орфографічна атрибуція як складова частина комплексного палеографічного та кодикологічного дослідження рукописної книги: вступні зауваження	268
--	-----

5.2. Кодекси: палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження	271
5.2.1. Лаврське Євангеліє третьої чверті XIV ст.	271
5.2.2. Четья Мінея 1489 р.	304
5.2.3. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.	338
Висновки до п'ятого розділу	364
ОСНОВНІ ВИСНОВКИ	370
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	376
ДОДАТКИ	474
ДОДАТОК А. Палеографічно-орфографічні формули буквених дублетних опозицій та ілюстрації українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., представлені за хронологічними періодами	474
Список ілюстрацій	504
ДОДАТОК Б. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію основних положень дисертаційної роботи	506

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Книгосховища

- БАН* – Библиотека Российской академии наук, Научно-исследовательский отдел рукописей, Россия, г. Санкт-Петербург
- ГИМ* – Государственный исторический музей, Отдел рукописей и старопечатных книг, Россия, г. Москва
- ЗКМ* – Закарпатський краєзнавчий музей, Україна, м. Ужгород
- ІР НБУВ* – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [до жовтня 1992 р. – Відділ рукописів], м. Київ
- ЛІМ* – Львівський історичний музей, Україна
- ЛННБУ* – Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Відділ рукописів
- ММДУК* – Музей мистецтва давньої української книги, Україна, м. Львів
- НБ МГУ* – Научная библиотека им. А. М. Горького Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, Отдел редких книг и рукописей, Россия
- НБ УжНУ* – Наукова бібліотека Ужгородського національного університету, Відділ рукописів та стародруків, Україна
- НБУВ* – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, м. Київ
- НМЛ* – Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, Україна
- РГАДА* – Российский государственный архив древних актов, г. Москва
- РГБ* – Российская государственная библиотека, Научно-исследовательский Отдел рукописей, г. Москва
- РНБ* – Российская Национальная библиотека, Отдел рукописей, г. Санкт-Петербург
- ТКМ* – Тульский краеведческий музей, Россия
- ЧІОМ* – Чернігівський історичний обласний музей ім. В.В. Тарновського, Україна
- OSK* – Országos Széchényi Könyvtár (Національна бібліотека ім. Ференца Сечені), Угорщина, м. Будапешт

Зібрання, колекції, фонди

- Ал.* – Архівно-літературна група ЧІОМ
- Арх.* – Архівна збірка ЗКМ
- АСП* – Колекція кириличних рукописних книг Бібліотеки А.С. Петрушевича
(ф. 77, оп. 1) ЛННБУ
- БА* – Збірка рукописів Бібліотеки Богословської академії у Львові (ф. 6) ЛННБУ
- Верхокамск. собр.* – Верхокамское собрание НБ МГУ
- Вид.* – Зібрання рукописних книг Київського Видубицького монастиря
(ф. 309) ІР НБУВ
- Д.ц.* – Зібрання рукописних книг Київської Десятинної церкви (ф. 311) ІР НБУВ
- КПЛ* – Зібрання рукописних книг бібліотеки Києво-Печерської лаври
(ф. 306) ІР НБУВ
- М.* – Музейное собрание (ф. 178) РГБ
- МВ* – Збірка рукописів Центрального василіанського архіву і бібліотеки
у Львові (ф. 3) ЛННБУ
- Мак.* – Колекція рукописів митрополита Макарія (Булгакова) (ф. 302) ІР НБУВ
- Мих.-Золот.* – Зібрання рукописних книг бібліотеки Київського Михайлівського
Золотоверхого монастиря (ф. 307) ІР НБУВ
- Міл.* – Зібрання рукописів Мілецького монастиря (ф. 303) ІР НБУВ
- Муз.* – Музейное собрание (ф. 20529) ГИМ
- НД* – Збірка кириличних рукописних книг Бібліотеки Інституту «Народний Дім»
у Львові (ф. 2, оп. 1) ЛННБУ
- Ніж.* – Зібрання рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту
кн. Безбородька в Ніжині (ф. 310) ІР НБУВ
- НТШ-І* – Збірка рукописів Бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
у Львові (ф. 1, оп. 1) ЛННБУ
- ОЛДП* – Собрание Общества любителей древней письменности (ф. 536) ГПБ
- Осн. собр. БАН* – Основное собрание (ф. 31) БАН
- Осн. собр. РНБ* – Основное собрание (ф. 560) РНБ

- Осс.* – Збірка рукописів Бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських у Львові (ф. 5, оп. 1) ЛННБУ
- Павл.* – Збірка рукописів Бібліотеки ім. Г. Павліковського (ф. 76, оп. 1) ЛННБУ
- Погод.* – Собрание М.П. Погодіна (ф. 583) РНБ
- Поч.* – Зібрання рукописних книг бібліотеки Почаївської лаври (ф. 313) ІР НБУВ
- П-Мик.* – Зібрання рукописних книг бібліотеки Київського Пустинно-Миколаївського монастиря (ф. 308) ІР НБУВ
- Р.* – Рукописне зібрання ММДУК
- Рк.* – Рукописи кириличні НМЛ
- РКФ* – Збірка рукописних книг і фрагментів (ф. 222) ЛННБУ
- РО МГАМИД – Рукописный отдел библиотеки Московского главного архива Министерства иностранных дел (ф. 181) РГАДА
- Рук.* – Збірка рукописів ЛІМ
- Рум.* – Собрание Н.П. Румянцева (ф. 256) РГБ
- Син.* – Собрание Синодальное (ф. 80370) ГИМ
- Соф.* – Зібрання рукописних книг бібліотеки Київського Софійського собору (ф. 312) ІР НБУВ
- Увар.* – Собрание А.С. Уварова (ф. 4911, 80269-80271) ГИМ
- ЦАМ КДА* – Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (ф. 301) ІР НБУВ
- Щук.* – Собрание П.И. Щукина (ф. 23905) ГИМ
- Fol. Eccl. Slav.* – [Зібрання слов'янських рукописних книг] OSK

Рукописні книги

<i>Ап.</i> – Апостол	<i>БС</i> – Біблійні книги: П'ятикнижжя
<i>АЗ</i> – Апостол Загорівський	Мойсея, Ісуса Навина, Суддів,
<i>АК</i> – Апостол Крехівський	Руф, Царів, Параліпоменон
<i>АР</i> – Апостол Радивилівський	(«Біблія Скорини»)
<i>БІЗ</i> – Бесіди Іоанна Златоуста	<i>Єв.</i> – Євангеліє тетр
на Євангеліє від Іоанна	<i>Єв. апр.</i> – Євангеліє апракос

<i>Єв. тл.</i> – Євангеліє тлумачне	<i>К</i> – Кормча
<i>Єв. уч.</i> – Євангеліє учительне	<i>Ліств.</i> – Ліствичник
<i>ЄГ</i> – Євангеліє Галицьке	<i>М</i> – Мінея службова
<i>ЄД</i> – Євангеліє Довжанське	<i>М св.</i> – Мінея святкова
<i>ЄЄ</i> – Євангеліє Євсевієве	<i>МСЗ</i> – Мінея святкова – Мінея загальна
<i>ЄК</i> – Євангеліє Київське	<i>Окт.</i> – Октоїх
<i>ЄКор.</i> – Євангеліє Королевське	<i>ПАЧ</i> – Пандекти Антіоха Чорноризця
<i>ЄЛ</i> – Євангеліє Лаврське	<i>ПК</i> – Київський Псалтир
<i>ЄЛьвів.</i> – Євангеліє Львівське	<i>ПКП</i> – Патерик Києво-Печерський
<i>ЄМ</i> – Євангеліє Михайлівське	<i>ПО</i> – Псалтир Онезький
<i>ЄП</i> – Євангеліє Пересопницьке	<i>Пр.</i> – Пролог
<i>ЄПан.</i> – Євангеліє Пантелеймонове	<i>ПТ</i> – Псалтир тлумачний
<i>ЄПер.</i> – Євангеліє Переяславське	<i>Син.</i> – Синодик
<i>ЄПол</i> – Євангеліє Полікарпове	<i>Ст.</i> – Студит
<i>ЄС</i> – Євангеліє Скотарське	<i>Ст.ТМ</i> – Студит – Торжественик мінейний
<i>ЄХиш.</i> – Євангеліє Хишевичівське	<i>ТМ</i> – Торжественик мінейний
<i>Зб.</i> – Збірник	<i>ТЦ</i> – Тріодь цвітна
<i>Зл.</i> – Златоуст	<i>УЦЄ</i> – Устав церковний Єрусалимський
<i>Ізм.</i> – Ізмарагд	<i>ЧМ</i> – Четья Мінея

Слова

арк. – аркуш	іл. – ілюстрація
бл. – близько	ін. – інше
вид. – видання	кін. – кінець
вкл. – вклейка	м. – місто
див. – дивіться	мініат. – мініатюра
др. – друга	непер. – неперевернута
ДУ – давньоукраїнська мова	оп. – опис
зв. – зворот (аркуша)	ост. – остання

пер. – перевернута

пор. – порівняйте

поч. – початок

пошир. – поширена

ПСВ – південнослов'янський вплив

ПСН – південнослов'янське накреслення

р. – рік

рр. – роки

ред. – редакція

рис. – рисунок

серед. – середина

ст. – століття

табл. – таблиця

тр. – третя

публ. – публікація

чв. – чверть

ф. – фонд

факс. – факсиміле

фрагм. – фрагмент

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Головною метою наукового вивчення кирилических рукописних книг є встановлення походження та їхньої ролі як джерела історико-культурного процесу. Атрибуція середньовічної книги – це складна процедура, що включає систему методів встановлення її дати, місця створення й авторства, оскільки рукописні книги цього періоду є переважно анонімними, недатованими та нелокалізованими. Багато з них не мають усталених заголовків та авторства в традиційному розумінні цього поняття. Однак ці книги відіграють визначальну роль як історичні джерела зазначеного періоду, дослідження яких дозволяє об'єктивно з'ясувати процеси і тенденції розвитку національних культур. Неатрибутоване або неправильно атрибутоване джерело фактично позбавлене можливості стати об'єктивним історичним джерелом. Тому методологічні засади дослідження рукописних кодексів цього періоду постійно розвиваються, зокрема в палеографії, що є важливою книгознавчою та джерелознавчою дисципліною, яку застосовують у кодикології. Однак до здобуття Україною незалежності українська кодикологія з ідеологічних причин не розвивалася, тому великий комплекс середньовічних українських рукописних кирилических уставних та півуставних книг залишався недостатньо вивченим і зараховувався до загальної східнослов'янської спадщини. Розв'язання проблеми об'єктивної атрибуції та виокремлення української історичної спадщини в системі кодексів уставного та півуставного письма вимагало розробки методологічних засад і методів, які б дозволили проводити атрибуцію книг та здійснювати їх науковий археографічний опис для отримання достовірної інформації щодо авторства, дати та місця їх створення. Палеографічний аналіз є однією з ключових процедур у процесі атрибуції й наукового опису рукописних книг та базується на міждисциплінарних методах історичних і філологічних наук. Він передбачає вивчення значного емпіричного матеріалу та постійного вдосконалення методів дослідження писемної культури.

Формування нових напрямів дослідження писемної джерельної бази, в тому числі із залученням даних орфографії як палеографічних ознак при встановленні датування й походження середньовічних кириличних рукописів уставного, півуставного та скорописного письма, сприяє у виокремленні українських за походженням кодексів. Це найбільш складний та трудомісткий напрям дослідження, який дозволяє розв'язувати на нових засадах *проблему* атрибуції українських рукописних уставних і півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст., формувати книжну джерельну базу цього періоду, а також включати новоатрибутовані кодекси до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Історіографія проблеми, у зв'язку із синтезом у кодексі як джерелі багатьох атрибутів духовної та матеріальної культури, має багатоаспектний характер. Давні кодекси є об'єктом вивчення істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, філософів, релігієзнавців та інших учених. Але сьогодні основною дисципліною, яка акумулює всі напрями, вважається спеціальна історична дисципліна – коликологія. Проблему залучення даних орфографії при атрибуції кириличних кодексів почали розробляти ще в XIX ст. такі вчені, як О. Востоков, І. Срезневський, О. Соболевський, Є. Карський, В. Щепкін, М. Чаєв, Л. Черепнін, М. Тихомиров, які наголошували на тому, що окремі орфограми в рукописах різних хронологічних періодів можуть бути атрибуційними, безпосередньо датуючими ознаками. Проте й до цього часу в історичному книгознавстві та кодикології проблема використання атрибуційних даних орфографічних систем середньовічної східнослов'янської, зокрема української, писемності при археографічному, кодикологічному й палеографічному вивченні кириличних рукописних книг не набуло комплексного системного характеру та впровадження. Під час вивчення й наукового опису українських кирилических книг учені не приділяли достатньої уваги питанню послідовного палеографічно-орфографічного аналізу рукописних книг для з'ясування їхнього походження та часу написання, частково ці питання порушено в працях В. Аниченка, Т. Видайчук, П. Владимірова, М. Гальченко, М. Геппенера, В. Голищенко, О. Грузинського, В. Живо́ва, П. Житецького, Я. Запаса,

П. Захарчишиної, І. Каманіна, М. Каринського, О. Князевської, М. Кочіша, Р. Кривка, Г. Крижановського, О. Малкової, А. Москаленка, В. Німчука, І. Огієнка, В. Панашенко, І. Свенціцького, О. Соболевського, М. Сперанського, І. Срезневського, Ф. Ткача, А. Турилова, І. Чепіги, Г. Щокань та інших дослідників.

Нерозробленість зазначеної проблеми значною мірою зумовила вибір теми, окреслення мети, завдань та змісту дисертації. Цим визначається **актуальність** запропонованого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в межах науково-дослідних відомчих тем Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ): «Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини України» (2013–2015 рр., державний реєстраційний номер 0113U001088), «Рукописні фонди бібліотек у системі сучасної історико-культурної комунікації» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0115U007184).

Метою дослідження є вирішення проблеми комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції української уставної та півуставної рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст.

Досягнення поставленої мети передбачало виконання таких основних **завдань**:

- проаналізувати історіографію питання і стан вивчення проблеми;
- залучити до джерельної бази дослідження локалізовані як українські точно датовані кодекси, а також книги зі встановленою датою написання;
- розкрити методологічний апарат дослідження, визначити систему загальнонаукових підходів, принципів і методів; запропонувати принципи й методи палеографічно-орфографічної атрибуції;
- залучити й вдосконалити необхідний для роботи термінологічний апарат;
- проаналізувати розвиток української середньовічної книжної кириличної писемності та становлення графіко-орфографічної системи письма в контексті східно- та південнослов'янських історико-культурних писемних традицій; визначити комплекс орфограм як палеографічних атрибуційних ознак письма;

- розробити методичні засади проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації УРК за встановленим комплексом атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак; представити атрибуційні орфограми за хронологічними періодами;
- довести значимість палеографічно-орфографічної атрибуції при комплексному дослідженні й описуванні української кириличної уставної та півуставної рукописної книги.

Об'єктом дисертаційного дослідження є українські рукописні уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою.

Предметом дослідження є орфограми української кириличної книжної рукописної писемності кінця XIII – початку XVII ст. у буквених дублетних опозиціях, які можуть мати палеографічно-орфографічні атрибуційні ознаки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період розвитку орфографічної системи української кириличної книжної писемності з кінця XIII до початку XVII ст. (докодифікаційний період). Вибір нижньої межі зумовлений тим, що до кінця XIII ст. книжна писемність періоду Київської Русі поступово, з руйнацією держави втрачає свою цілісність і починають складатися правописні системи книжної церковнослов'янської писемності нових східнослов'янських редакцій (української, білоруської та російської). Вибір верхньої межі зумовлений закінченням докодифікаційного періоду, який пов'язаний із здійсненням М. Смотрицьким кодифікації книжної церковнослов'янської орфографії за рукописними книгами саме української редакції («Грамматіки Славенския правильное Свнтагма...», 1619 р.).

Джерельною базою дослідження є кириличні рукописні уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені чи папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою. Проаналізовано понад тисячу рукописних книг XIII – початку XVII ст., серед

них виявлено та атрибутовано як українські близько 300 книг, до дослідження залучено 139, базовими стали 76 рукописних книг, серед яких 61 – із точною датою написання, для характеристики яких наведені археографічні, палеографічні, кодикологічні та історіографічні дані. Це кодекси, що зберігаються у фондах бібліотек і музеїв України та інших країн. Основний джерельний масив становлять рукописні книги з фондів Інституту рукопису (далі – ІР) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника. У дисертаційній роботі основну увагу приділено джерельному орфографічному матеріалу рукописних книг із «прямою датою написання», що має вирішальне значення для хронологічної реконструкції орфографічного узусу староукраїнської книжної писемності та визначення атрибуційних орфограм як палеографічних ознак.

Методи дослідження. У дисертації використано загальнонаукові методи дослідження: емпіричний, історико-порівняльний, структурний, статистичний (кількісний), описовий, хронологічний та ін. *Емпіричний метод*, задіяний під час роботи з джерельною базою, дав змогу залучити до аналізу значний фактичний орфографічний матеріал української середньовічної рукописної книги. *Історико-порівняльний метод*, використаний для встановлення в староукраїнській книжній писемності спадковості орфограм від часів Київської Русі, дозволив отримати нові орфографічні дані зі значної кількості рукописних книг. *Структурний метод* застосовано під час аналізу функцій окремих букв у дублетних опозиціях як в окремому кодексі, так і в кодексах певного хронологічного періоду. *Статистичний (кількісний) метод* дозволив встановити пріоритети щодо вживання букв, буквених знаків у певних орфограмах і виділити атрибуційні орфограми в рукописних книгах різних хронологічних періодів. *Описовий метод*, який за змістом поєднується зі статистичним (кількісним) методом, сприяв правильному, логічному та чіткому викладу орфографічного матеріалу. Застосування цих двох методів дало змогу описувати орфограми з погляду частотності їх вживання в тексті як окремого рукопису, так і групи манускриптів: абсолютну і відносну кількість, їх поєднання, розподілення за почерками тощо. *Хронологічний метод* дозволив розподілити основні

орфограми з атрибуційними ознаками за певними хронологічними періодами. *Палеографічний* та *лінгвістичний* методи спостереження за *співвіднесеністю / неспіввіднесеністю графем і орфографічних сполук* використані при аналізі змін знаків письма в орфограмах середньовічних українських уставних та півуставних кодексів. Застосовано й соціокомунікаційні методи, що розглядають книгу як комплексний засіб передачі інформації, в контексті комплексного аналізу середньовічної української рукописної книги.

Основні теоретично-методологічні та методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку атрибуції кириличної книги детально викладено в спеціальному другому розділі дисертації.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у розв'язанні проблеми комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції української уставної та півуставної рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст. та в системному представленні теоретично-методологічних підвалин і методичних засад палеографічно-орфографічного напрямку дослідження середньовічної кириличної рукописної книги; у виробленні нових методів і термінів.

У роботі *вперше*:

- здійснено аналіз історіографії проблеми щодо залучення орфографічного матеріалу при атрибуції й дослідженні східнослов'янських, зокрема українських, кириличних рукописів у палеографії та кодикології, залучено й дотичні праці з історії письма, правопису та видання писемних пам'яток; доведено факт системної не розробленості палеографічно-орфографічного напрямку дослідження;

- виявлено як українські близько 300 уставних та півуставних кодексів, для роботи використано матеріал 139 рукописів, написаних на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою; проведено системне палеографічно-орфографічне дослідження 76 книг, серед яких – 61 із точною датою написання;

- розкрито методологічний апарат дослідження, визначено систему загальнонаукових підходів, принципів і методів; розроблено методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку, які є результатом конкретизації загальної

методології відповідно до змісту палеографії, її принципів положень і методів; запропоновано два нових методи: метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак, та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій;

- вдосконалено термінологічний апарат із даного напрямку дослідження; впроваджено до наукового обігу такі терміни і наукові поняття: палеографічно-орфографічний напрям дослідження, палеографічно-орфографічна атрибуція, атрибуційні орфограми, графічне буквене узгодження в дублетних опозиціях, палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій;

- встановлено характер змін в українській середньовічній книжній кириличній писемності графіко-орфографічної системи письма в контексті східно- та південнослов'янських історико-культурних писемних традицій; здійснено системний аналіз використання букв і буквених знаків в орфографічній системі УРК; визначено комплекс основних орфограм у буквених дублетних опозиціях та доведено, що вони на різних хронологічних зрізах набувають палеографічних атрибуційних ознак;

- розроблено науково-методичні засади проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації української рукописної книги; встановлено й запропоновано для використання як базові одинадцять груп атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях системи голосних, буквених знаків Ъ, Ь і паєрика, які подано на рівні графічного буквеного узгодження у складених палеографічно-орфографічних формулах (на основі винайденної загальної формули) за формально визначеними хронологічними періодами; запропоновано використання даної методики при створенні в архівах, бібліотеках, музеях атрибуційних баз даних українських кирилических писемних джерел;

- доведено доцільність та дієвість використання розроблених у дисертації принципів і методів палеографічно-орфографічної атрибуції в палеографічному та кодикологічному аналізі української кирилическої уставної та півуставної рукописної

книги, залучення атрибуційних орфограм при встановленні її часу й місця написання, мовної редакції, протографа, письма, книжної школи, скрипторію, книжників-писців тощо.

Науково-теоретичне значення отриманих результатів полягає в закладенні методологічних підвалин для палеографічно-орфографічного напряму дослідження й опису середньовічної кириличної рукописної книги, вироблення нових принципів і методів, уведення до наукового обігу нових термінів і понять. Теоретичним набутком роботи є визначення основних критеріїв виявлення орфограм із атрибуційними ознаками у буквених дублетних опозиціях при палеографічно-орфографічній атрибуції й дослідженні українських кирилических рукописних книг – як уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., так і книг, створених в інші хронологічні періоди; укладання загальної палеографічно-орфографічної формули для буквених дублетних опозицій і на її основі – похідних формул з атрибуційними орфограмами в буквених дублетних опозиціях. Дослідження не тільки розширює предмет палеографії і кодикології, але й поповнює новим теоретичним матеріалом як історію української рукописної книги, так і загалом південно- і східнослов'янської кирилическої рукописної книги.

Практичне значення отриманих результатів полягає у застосуванні розробленої в дослідженні комплексної методики проведення палеографічно-орфографічної атрибуції української середньовічної кирилическої рукописної книги в Інституті рукопису НБУВ при палеографічному, кодикологічному та кодикографічному вивченні й опрацюванні південно- і східнослов'янських кирилических рукописних книг XII – початку XVII ст., які зберігаються у його колекціях та зібраннях. Дисертанткою укладено й опубліковано фундаментальні наукові каталоги цього періоду, написано низку статей, основні результати роботи представлено в монографії. Отримані результати сприятимуть виокремленню нелокалізованих і недатованих українських рукописних кирилических уставних та півуставних книг зі слов'янського писемного спадку, які зберігаються в рукописних фондах установ України та інших країн, а також у приватних колекціях, і включенню їх до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Основні дані й положення роботи можуть бути використані: при укладанні електронних каталогів і баз даних кириличних рукописних книг у бібліотеках, архівах, музеях; при підготовці книжних пам'яток до видання; при написанні праць і укладанні підручників, методичних посібників, довідників і програм із палеографії, кодикології, джерелознавства, історії кириличного письма, історії української графіки й орфографії; у вузівських курсах, спецкурсах і семінарах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане самостійно; викладені наукові результати, висновки і рекомендації належать дисертантці. У працях, які виконані у співавторстві, дисертантці належать усі результати досліджень письма, графіки та орфографії середньовічних українських кириличних рукописних книг, що конкретизовано у списку публікацій здобувача.

Апробація матеріалів дисертації. Основні наукові положення та результати дисертаційної роботи оприлюднені на міжнародних наукових конференціях: «Інноваційна діяльність – стратегічний напрям розвитку наукових бібліотек» (Київ, 7–9 жовтня 2003), «Рукописна і стародрукована книга» (ХІІ Федоровський семінар) (Львів, 23–25 квітня 2004), «Проблеми етносоціального розвитку Київської Русі та слов'янський світ» (Київ, 24 травня 2005), «Рукописна і стародрукована книга» (Львів, 7–8 травня 2008), «Славістика: образи минулого та нова історична ситуація (До Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 25–26 травня 2010), «Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури (До 450-річчя написання Пересопницького Євангелія)» (Ізяслав–Острогоз, 12–13 травня 2011) (співдоповідь із Л. А. Дубровіною), «Наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 450-річчю створення Першокниги “Пересопницького Євангелія”» (Рівне, 21 жовтня 2011), «Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии» (Москва, 2–3 лютого 2012), «Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку» (До Дня слов'янської писемності і культури) (Київ, 23–24 травня 2013), «Библиотека как феномен культуры» (Міжнар. конгрес, Мінськ, 23–24 жовтня 2013); «Федоровские чтения 2013» (Москва, 12–13 грудня 2013), «Книга в информационном обществе» (Москва, 28–30 квітня 2014); «Бібліотека.

Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3–5 жовтня 2017 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладені в 45 публікаціях: в одноосібній монографії (476 с., обсягом 27, 66 д. а.), у чотирьох наукових каталогах, в одній дослідній статті до публікації рукописної пам'ятки; у 24 статтях у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України, у тому числі у двох виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз; у двох статтях у закордонних наукових періодичних виданнях; у семи статтях, опублікованих у матеріалах до наукових міжнародних конференцій і конгресу, в тому числі – три за кордоном; у семи статтях в інших наукових періодичних виданнях і збірниках наукових праць, а також в одному науково-методичному посібнику.

Структура та обсяг дисертації. Структура складається з титульного аркуша, анотації українською та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою роботи, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків у кінці розділів та загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Дисертація обсягом 514 стор., основний текст становить 375 стор. (17 авт. арк.), список використаних джерел розміщений на 98 стор. і містить 1021 позицію (рукописних джерел 139 позицій, друкованих – 882), додатки – 41 стор.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового опрацювання проблеми

Протягом двох століть вивчення, наукового опису та публікації східнослов'янських, безпосередньо українських, кириличних рукописних книг проблема використання орфографічних ознак при проведенні їх атрибуції не набула системного вирішення. Тому історіографію з теми дисертаційної роботи ми розглянемо у площині того, якого значення вчені надавали орфографічним ознакам як палеографічним атрибуційним прикметам. Яким чином вони напрацьовувалися й використовувалися при вивченні й описі кириличних писемних пам'яток як в археографічних, палеографічних, кодикологічних працях, так і в дотичних до даної проблеми філологічних працях безпосередньо з історії правопису.

Розглядаючи історіографію з даної проблеми, ми основну увагу зосереджуємо на питаннях письма й орфографії середньовічної української кириличної рукописної книги в палеографічних та кодикологічних працях. З орфографічних питань в лінгвістичних працях, враховуючи їхню чисельність і розгалуженість, розглядаємо тільки дотичні щодо орфографічних ознак як палеографічних прикмет. Більш детально погляди вчених та напрацьований ними матеріал з окремих питань палеографічно-орфографічного напрямку, безпосередньо методології, термінології, особливостей правописних книжних реформ південно- та східнослов'янської писемності, вважаємо за необхідне й доречне подати саме у відповідних розділах та частинах нашої студії (розділ 2, п. 2.1, 2.2; розділ 3, п. 3.1).

Палеографічно-орфографічний напрям дослідження кириличної східнослов'янської, як і південнослов'янської, писемності безпосередньо пов'язаний з утвердженням палеографії як науки.

У процесі становлення східнослов'янської палеографії в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. (який був пов'язаний із розвитком археографії та бібліографії,

виявленню, описом та публікацією історичних джерел) наукове зацікавлення й використання отримала орфографія писемних пам'яток на рівні виділення правописних особливостей як палеографічних прикмет. Саме в такому ракурсі фахівцями систематизувалися й використовувалися орфограми при встановленні походження писемного джерела, визначенні його мовної редакції. Зауважимо, що в ті часи вченими, які описували рукописи, поняття «правопис» і «мовна редакція» пам'яток сприймалися як рівнозначні (тобто, говорили про правописні особливості як про ознаки певної мовної редакції).

Даний напрям дослідження кирилических рукописних книг почав розроблятися на початку XIX ст. в палеографічних та лінгвістичних працях О. Востокова, який плідно працював у галузі вивчення й описування давніх слов'янських кирилических пам'яток, застосовуючи датування, аналіз письма та встановлення мовних редакцій і характерних їхніх особливостей, що дало підставу І. Срезневському назвати його засновником слов'янської палеографії [228, с. LV]. Палеографічним розвідкам ученого сприяла написана ним філологічна праця «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к Грамматике сего языка, составленной по древнейшим оногo письменным памятникам» (1820), в якій він заклав основи порівняльно-історичного методу в східнослов'янському мовознавстві, подав нову класифікацію слов'янських мов із поділом на три групи, встановив основні періоди розвитку старослов'янської мови, вперше вказав хронологічне місце старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток, визначив їхні редакції (ізводи), що дало йому можливість у наступних дослідженнях виділити три редакції пам'яток, писаних церковнослов'янською мовою – болгарську, сербську, руську (тобто східнослов'янську). Вчений зробив нові спостереження над фонетикою (він уперше з'ясував природу юсів – установив їхній носовий характер, уперше правильно пояснив фонетичне значення букв Ъ і Ь як зредукованих голосних), які він використав при вивченні й описі орфографічних ознак давніх рукописів: старослов'янських найдавнішого періоду та церковнослов'янських періоду Київської Русі і, опосередковано, наступних століть.

Палеографічні коментування супроводжують більшість праць О. Востокова, так при виданні Остромирового Євангелія 1056–1057 рр. (1843) ученим представлено «Грамматическое правила Славянского языка, извлеченные из Остромирова евангелия», які відкриваються подачею букв, знаків та окремими зауваженнями щодо їх функціонального використання (на фонетико-орфографічному рівні – *Л. Г.*), зокрема: **А – Ѧ, Є – ЈѸ, Ж – ЪЖ, А – ЈА, О – Ѡ, ОУ – ѡ, ОУ – Ж, Ї – И, Ѡ – ОТЬ, Ц – ШТ**, паєрик на місці **Ъ і Ъ** [226, с. 1–2], аналіз вживання яких застосовується вченим при описі орфографічних ознак давніх рукописів.

У фундаментальній праці «Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музею» (1842) [225; 227] учений чітко розмежовує болгарську, сербську, руську (східнослов'янську північну і південну) редакції (ізводи) писемних пам'яток, указує на характерні ознаки їх графіко-орфографічних систем, що безпосередньо сприяло майбутнім дослідженням стосовно відмежування старослов'янських книжних пам'яток від пізніших церковнослов'янських південно-та східнослов'янських. У це внесли свій вклад і рецензенти праці: О. Горський приділив значне місце давнім писемним пам'яткам і дав пояснення алфавітній таблиці, яку Востоков проаналізував неповно [345]; А. Бичков, на додаток до аналізу лінгвістичних розшуків Востокова, склав порівняльну таблицю за встановленими вченим типами правопису [172].

Напрацьовані О. Востоковим палеографічні матеріали та отримані результати цілісно не представлені в окремій праці. У 1850-х роках імператорська Академія наук, оцінивши значний внесок ученого в розвиток палеографії, доручила О. Пипіну провести, під керівництвом І. Срезневського, узагальнюючу роботу.

Необхідність й актуальність такої праці усвідомлювали вчені, оскільки з середини ХІХ ст. розпочався перехід палеографії від евристичної дисципліни до теоретично-методологічної та методичної прикладної науки, безпосередньо зі створенням П. Івановим у 1844 р. першого навчального посібника з східнослов'янської палеографії «Сборник палеографических снимков с почерков древнего и нового письма разных периодов времени, изданный для воспитанников межевого ведомства» [449]. Вчений у теоретичній частині «Исторический взгляд на

развитие славяно-русской письменности и словесности» [449, с. 3–16] вперше з навчально-практичною метою подає в посторінковій примітці встановлені О. Востоковим палеографічні прикмети мовних редакцій [225, с. II; 449, с. 13–14].

У 1856 р. О. Пипін уклав «Материалы для Славянской Палеографии из «Описания Румянцевского музея» [793], до яких увійшли й дані з археографічних досліджень до видань рукописів, з опублікованих філологічних праць та з неопублікованих рукописних матеріалів ученого. І. Срезневський наголошував на достовірності й точності проведеної О. Пипіні роботи, оскільки проаналізований і представлений укладачем палеографічний матеріал схвалив сам О. Востоков [878, с. 2]. Пізніше праця О. Пипіна під загальною назвою «Свод наблюдений Востокова о рукописях из Описания рукописей Румянцевского музея» включена І. Срезневським до збірника вибраних праць О. Востокова «Филологические наблюдения А.Х. Востокова». До видання увійшли такі праці вченого, як «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к Грамматике сего языка, составленной по древнейшим оного письменным памятникам», «Грамматические правила Славянского языка, извлеченные из Остромирова евангелия», та описи рукописів Румянцевського музею. Збірник був підготовлений до видання І. Срезневським, мав історіографічний огляд опублікованих і неопублікованих праць вченого та основні біографічні дані [228].

Палеографічні матеріали О. Востокова вплинули, як і зазначав І. Срезневський [878, с. 2], на подальший прогресивний розвиток кириличної палеографії, стали основою для вчених при укладанні палеографічних курсів, підручників та методичних посібників у другій половині ХІХ ст. У зв'язку з цим детально розглянемо за виданням 1865 р. систематизований О. Пипінін [794] палеографічний матеріал щодо використання правописних прикмет при встановленні мовної редакції та часу написання рукописів, який є, як і орфографічні матеріали в інших працях Востокова, одним із перших і основних в історіографії палеографічно-орфографічного напрямку дослідження східнослов'янської кириличної рукописної книги.

Робота О. Пипіна стала своєрідним палеографічним посібником. У ній укладач, збираючи факти з палеографії й історії мови, намагався приготувати детальний і

точний покажчик до «Описания рукописей Румянцевского музея», нічого не додаючи від себе. Він звернув увагу тільки на ті нотатки О. Востокова, які стосуються визначення самих рукописів, їх часу і батьківщини, зовнішності і особливостей правопису, і поєднав їх [882, с. 78]. Зібрані в ній палеографічні матеріали вплинули, як і зазначав І. Срезневський [878, с. 2], на подальший прогресивний розвиток кириличної палеографії.

Особливу увагу зосередив О. Востоков на визначенні часу написання і мовної редакції пам'яток, походження рукопису за особливостями письма і правопису, з урахуванням діалектних ознак.

Учений вважав, що саме правопис є найважливішим фактором критики мови і тексту рукопису, оскільки початок кожної із сучасних слов'янських літературних мов має загальні корені, що сходять безпосередньо до епохи виникнення слов'янської писемності і створення перших пам'яток (переважно духовних творів), доступних і зрозумілих одночасно усім слов'янам, що проживали і на півдні, і на сході, і на заході, і на півночі. Місцевий вплив на старослов'янську мову проявлявся не відразу, а поступово. Це видно по тому, що різкі відмінності між рукописами розвиваються тільки в пізніший період. Перші ознаки місцевого впливу позначаються на правописі, не торкаючись сильно самого тексту писемної пам'ятки. Коли списки рукопису потрапляють в інше мовне середовище, саме тоді в правописі з'являються два елементи – первинний характер рукопису (або попереднього списку) і вплив місцевого наріччя. В давніх рукописах складний правопис є явищем доволі рідкісним, інша ситуація спостерігається з правописом рукописів XIV ст. і пізніших століть. Тут відкриваються широкі можливості для зміни правопису: давній текст протягом декількох століть може ще більше втратити свою попередню форму. З одного боку, рукопис ще не змінився під впливом наріч, проте втрачає свій правопис тому, що старослов'янський характер його прийняв на себе в Болгарії сліди падіння давніх форм мови, відтак болгарський пізніший текст вже значно відходить від початкової норми. В інших мовах (наріччях) те саме явище повторюється з іншими особливостями – там зникають давні фонетичні і граматичні форми, отож вплив пізнішої сербської і руської (тобто східнослов'янської) мов

(наріччя) відбивається на правописі по-іншому і сильніше [794, с. 91, 92, 93]. Вказує Востоков і на вплив пізнішого болгарського правопису на правопис східнослов'янських рукописів XV–XVII ст.

Правописні особливості старослов'янських, болгарських та сербських пам'яток ученим розглянуто більш детально, ніж східнослов'янських, зокрема рукописи XVI–XVII ст. він практично не розглядає, мабуть, тому, що в зібранні графа Румянцева багато рукописів цього періоду є списками давніших творів, склад і особливості яких вивчаються безпосередньо за протографом. Учений наголошує, що східнослов'янські рукописи цього часу не позбавлені палеографічного інтересу і можуть засвідчувати й цікаві факти з історії мови, але цей їхній інтерес пов'язаний із більш складними питаннями історії рукописів [794, с. 109]. При цьому він відзначає деякі особливості власне східнослов'янськ правопису, елементи змішаного правопису (сербізми, болгаризми і полонізми), діалектні явища – українські (малоруські – за О. Востоковим), білоруські, новгородські.

О. Востоков розділив правописи кириличних писемних пам'яток на руський (тобто східнослов'янський), болгарський і сербський і представив їхні основні особливості в передмові до описів рукописів Румянцевського музею: 1) *руський* є такий, який бачимо в друкованих церковних книгах. У ньому немає жсів*, а **А** і **Я**

* Тут ідеться, за нашими спостереженнями, про відсутність юсової вимови букв, а букви **Ж** і **А** вживаються, як помічено вченим, наприклад, в описаннях рукописів XVI ст.; в описаннях рукописів звертається увага і на заміну **ЖД** на **ЖЧ**; вказується й на особливість вживання **Ъ** і **Ь** та заміну на **О** і **Е**; відзначаються й особливості новгородських рукописів – заміна букв **Ц** і **Ч** в коренях слів; а також риси малоруської (української) мови – вживання букви **В** замість прийменника **ОУ** чи **И** [794, с. 102, 111, 112, 113]. О. Востоков спостеріг, що давні форми мови, незалежно від новизни правопису, зберігаються іноді в пізніх рукописах XIV–XV ст., а також у більш нових, XVI ст., в яких хоча й переважає правопис пізніших церковних книг, але зберігаються деякі давні форми відмінків [794, с. 114]. Пипіним зібрані основні орфографічні дані щодо груп рукописів, писаних руським (східнослов'янським)

мають однакову вимову; 2) *болгарський* відмінний через уживання **Ж** і **А** в значенні юсових букв **а** і **е**. Пізніший болгарський змішує **Ж** і **А**, вживаючи один замість іншого; 3) *сербський* подібний до руського, не вживає жсів, але від руського відмінний уживанням **Б**-ря замість **Ъ**-ра і **Е** замість **А**. Букву **Ѣ** як болгари, так і серби вживають правильно, але руські писці пізнішого часу, втративши в своїй мові розрізнення звуків **Ѣ** і **Е**, часто ставлять **Е** замість **Ѣ** [225, с. II; 794, с. 93].

Подані О. Востоковим відмінності в правописах, відзначає О. Пипін, є небагаточисельними, але незаперечними [794, с. 93]. Укладачем ретельно вибрані й інші відмінні ознаки за правописами щодо вживання окремих букв, які не представлені в передмові, а подані О. Востоковим безпосередньо в описах рукописів. Так, у пізньому болгарському правописі вживаються **Ѣ** замість **Ѧ**, іноді **И** на місці **Ы** та ін., проте немає змішування **Ж** та **ОУ** за звичаєм руських (східнослов'янських) і сербських писців XIV ст., що свідчить про існування в цей час ще носових звуків у болгарській мові; в деяких болгарських пам'ятках XV ст., ймовірно, не під болгарським впливом, **Ж** вживається замість **ОУ** і **Ѧ** замість **Ю**; крім того він замінюється і буквою **А**, а іноді замість букв **Ж** і **А** пишуться **Ѧ** і **Ѣ**; падіння юса позначається на зміні **Ж** і **А**, **Б** і **Ѣ**, **Ѣ** і **Ѧ**; але крім цих звичних змін зустрічаються особливі, де **Ж** ставиться на місці **А**, **И**, **Ѣ**, **Б**, і навпаки **Ѣ** на місці **Ж** і замість **А**; у XVI ст., крім загального змішування **Ж** і **А**, наявні написання **Ѣ** замість **Ѧ**, а також часто вживаються **Ѣ** замість **Б**, **Ы** замість **И** і навпаки, що свідчить про те, що південнослов'янські писці не розрізняли у вимові цих звуків; у XVII ст. правопис з юсами і зі зміною **А** на **Ѣ**, **Ы** на **И** та ін. [794, с. 97, 98, 99 та ін.].

правописом із юсом (**Ж**), а також із сербськими особливостями – вживання **Е** замість **А**, **И** замість **Ы**, напівголосні **Ъ**, **Ь** на місці голосних **О**, **Е**, **Т** на місці **Ѡ**; із малоруськими особливостями – вживання **ОУ** замість **ВѢ**, **В** і навпаки, **Х** замість **Ф**, **ЖЧ** замість **ЖД**, **Ы** замість **И** і навпаки; із польсько-русськими або білоруськими особливостями – в кінці слів **Ѣ** замість **Ь**; виділено й рукописи зі складними змішаними правописами [794, с. 115–120, 120–121, 122–123, 123–127].

На підставі виділених ученим відмінностей за правописом пам'ятки кириличного письма розподіляють на чотири головні відділи: старослов'янський (давній болгарський), болгарський (пізній; сюди вченим зараховуються й рукописи, що списані в Молдавії), сербський і руський (тобто східнослов'янський). Із появою більших відмінностей між цими мовами (наріччями) число розрядів поступово збільшується, і головні відмінності стають чіткішими: так, між болгарськими текстами виділяються відмінності давніх від пізніших болгарських текстів, списаних у Молдавії; у східнослов'янських списках старослов'янський текст змінюється під впливом білоруського, малоросійського, новгородського наріччя. Відзначаються Востоковим і складні правописи рукописів: болгарського з руськими (східнослов'янськими) особливостями, руського (східнослов'янського) з деякими болгарськими або сербськими особливостями, болгарського з сербськими особливостями та ін., та випадки більш складного та заплутаного правопису [794, с. 93–96].

За палеографічними даними писемних пам'яток О. Востоковим визначено розвиток типів кириличного письма (устав, півустав, скоропис) в різні історичні періоди та характер зображення окремих букв і їх функціонування. Як датуюча палеографічна ознака вченим розглядається, як саме певна буква або письмовий знак змінювали своє накреслення в різних типах письма і в правописних системах.

О. Пипін, коментуючи О. Востокова, зазначає, що крім букв **Ж**, **З**, **Ч**, на яких особливо видно падіння уставного письма, є й інші літери, що також отримали інші накреслення і вживання [794, с. 85–88].

Далі подаємо дані вченого про вживання окремих літер взагалі, без прив'язки до конкретного рукопису: **Ж** – іноді має форму **А**: в рукописах руського (східнослов'янськими) правопису, уставних пам'ятках XII–XIII ст., півуставних XVI ст., болгарського правопису, уставних XV ст., де іноді стоїть на місці **У**, русько-болгарського правопису, півуставних XVI ст.; **А** – іноді має скорочене накреслення, з усіченням правої частини, в уставних пам'ятках XIV ст. із руським правописом; **Ы** – давня форма замінюється на **Ь** переважно з кінця XIV ст. (хоча наявна **Ы** і в ркп. XI ст., але не є правописною нормою), а на початку XV ст. давня

форма трапляється в рукописах рідко; **ОУ** – замінюється в найдавніших рукописах скороченою формою **Ѡ** переважно в заголовках і в кінці рядка; в пізніших рукописах подвійне **ОУ** замінюється іноді простим **У**, зокрема в деяких рукописах східнослов'янського правопису, уставних XII–XIII ст., послідовно в середині і в кінці слів, в кінці рядка з усіченням правої половини в уставних XIV ст., а в кінці XIV ст. **ОУ** переважно наявне на початку складів. Писці з часом змішували **ОУ** і **У** з **Ѡ** (яка є однією зі складових букв **ОУ**); в пізніших рукописах спостерігаються особливі накреслення букви **О**, в півуставних рукописах болгарсько-руського правопису XVI ст.: **О** з однією або двома крапками в середині; **О** у середині з хрестом; **О** подвійна; буква **Є** – має подекуди перевернуту назад форму; **Ч** – має нову форму в рукописах XV ст. замість старої виделкоподібної (**Ѣ**). Для позначення чисел вживалися під титлою букви різних накреслень, зокрема: **Ѧ** – для позначення числа 6 до кінця XIV ст., замінюється накресленням **S** близько 1401 р.; **Ѩ** давньої форми – для позначення числа 90, з XIV ст. передається число і буквою **Ѣ**; **Ѧ** – для позначення числа 900 в давніших рукописах, з другої половини XV ст. перевага надається використанню букви **Ц**, проте буква **Ѧ** зрідка трапляється і в XVI ст., та ін. Подано й спостереження за деякими пізнішими рукописами (зокрема XV ст.) щодо особливого порядку числових букв у десятках, сотнях, тисячах.

Суть системи О. Востокова щодо палеографічної атрибуції й опису рукописів полягає саме у визначенні головних правописних ознак рукописних кирилических південнослов'янських та східнослов'янських пам'яток. Методи та прийоми праці О. Востокова при описі рукописного зібрання графа М. Румянцева розглядає сучасний учений А. Мельков, беручи за основу роботу О. Пипіна і зібраний у ній палеографічний та лінгвістичний матеріал щодо правопису книг за мовними редакціями [636, с. 13–96; 565].

Матеріали праць О. Востокова з визначення часу написання рукописів за особливостями письма і правопису, за особливостями наріч (мов), а також детальна увага до тексту, як наголошував І. Срезневський, є важливим внеском у слов'янську палеографію [882, с. XXXVII–XXXVIII].

Палеографічні спостереження і перші публікації знімків почерків рукописів як матеріалу для палеографії подані в працях К. Калайдовича. Так, у книзі «Памятники Российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков» (1821) учений на основі творів Кирила Туровського XII ст. відзначив, що неунормованість орфограм правопису рукописів є палеографічною ознакою. При публікації рукописів учений не йшов за орфографією рукописів, а зберігав тільки деякі ознаки, наприклад, напівголосні **Ъ** та **Ь**, наголошуючи, що в давнину вони мали силу голосних [485, с. IV].

У першій половині XIX ст. вченими проводиться значна робота зі збирання, опису та публікації писемних пам'яток. Здійснюються дослідження письма, спостереження над накресленням букв, матеріалом для письма, водяними знаками, художнім оздобленням та іншими палеографічними ознаками. Укладаються перші палеографічні описи рукописів державних та приватних зібрань (Є. Болховітінов, О. Горський та К. Невоструєв, О. Востоков), збірники палеографічних знімків (І. Іванов, І. Сахаров), таблиці водяних знаків (І. Лаптев, К. Тромонін), перші зведені графічні таблиці (О. Востоков), рукописні пам'ятки готуються до видання і супроводжуються палеографічними розвідками. У 40-х роках XIX ст. укладені палеографічні посібники: перший – із східнослов'янської палеографії П. Іванова (1844), про який уже йшлося вище, В. Ундольського – «Опыт славянской палеографии или искусства распознавать время написания рукописей и правильно читать оные, с присовокуплением снимков с разных кодексов и грамот, с XI по XVIII век», який, на жаль, не був виданий. Плідно над збиранням, описом та дослідженням письма давніх слов'янських кирилических рукописів працював П. Кеппен (1822; 1827) [512–514]; він же збирав і палеографічні знімки.

У середині XIX ст. О. Бодянський видав ряд старослов'янських пам'яток і написав розвідки в цій галузі, зокрема «О времени происхождения славянских письмен» (1855) [174]; Ф. Буслаєв підготував працю «Палеографические и филологические материалы для истории письмен славянских» (1855) [188]; В. Ягич брав участь у дослідженні й виданні багатьох старослов'янських глаголических та кирилических пам'яток, які здебільшого мають його передмову чи коментування тексту

і в яких важливе місце посідають палеографічні дані і нотатки щодо письма манускриптів. Визначними працями останнього, які стосуються палеографії, є «Образцы церковно-славянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности» (1882), «Четыре критико-палеографические статьи» (1884), «Графика у славян» (1911) [995; 996; 999].

Питання щодо необхідності використання в палеографії даних графіко-орфографічних систем та правопису середньовічної східнослов'янської писемності при атрибуції рукописів, безпосередньо рукописної книги, почало розроблятися в першій половині XIX ст., більш широко – з другої половини XIX ст., коли палеографія вже розвивалася як наукова дисципліна.

На важливості проведення палеографічно-орфографічних досліджень у цьому напрямі наголошувалося вченими, якими фундувалася й розроблялася східнослов'янська палеографія: напрацьовувалися принципи і методи дослідження писемних пам'яток, укладалися палеографічні посібники та альбоми.

Основа, закладена працями вчених XIX ст., стала надійним підґрунтям для палеографічних посібників, створених наприкінці XIX – в першій чверті XX ст. Так, у працях І. Срезневського «Славяно-русская палеография XI–XIV вв.» (1885) [889], О. Соболевського «Славяно-русская палеография» (1908) [872], В. Щепкіна «Учебник русской палеографии» (1918) (перевиданий під назвою «Русская палеография» (1967) [991; 992], Є. Карського «Очерк славянской кирилловской палеографии» (1901), «Славянская кирилловская палеография» (1928) [505; 509] наголошувалося на необхідності залучення орфографічних даних східнослов'янських пам'яток – безпосередньо уставних та півуставних кодексів, а також спорадично подавалися окремі орфограми, використання яких у рукописних книгах різних хронологічних періодів могло б мати атрибуційні ознаки.

І. Срезневський у посібнику «Славяно-русская палеография XI–XIV вв.» (1885) зазначив, що для палеографа, «крім вивчення письма, не менш важливим є й правопис, який так само підлягає змінам у часі» [889, с. 2]. Вчений відносив поступові зміни правопису до «прямих палеографічних висновків», до «непрямих» – лінгвістичні, археологічні, історичні, літературні та інші зміни. Він відзначив сталий

характер правопису давніх книжних рукописних пам'яток XII ст. руської (давньо-української київської) редакції й декілька атрибуційних орфографічних особливостей, наприклад, щодо диференційованого вживання букв **А** і **Ѧ**: **А** пишеться після м'яких приголосних, **Ѧ** – на початку слова і після голосних; іноді спостерігаються порушення цього принципу, і на початку слова зустрічається **А** [889, с. 160]. У попередніх працях учений загально розглянув розвиток російського та українського правопису починаючи від аналізу орфографічних ознак книжних пам'яток періоду Київської Русі й до новішого часу: «Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв.» (1861–1863), «Древние русские книги. Палеографический очерк» (1864), «О русском правописании» (1867), «Киевская рукопись начала XV века с записями» (1871), «Две рукописи Киевопечерской лавры XIV и XV века» (1875), «Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение» (1882) [880; 881; 883; 885; 888]. Ученому належить також праця «Палеографические заметки, сделанные во время путешествия летом 1860 г.» [879]. Окремо необхідно вказати праці «Древние славянские памятники юсового письма и языка юго-западных славян (IX–XII вв.)» (1865), «Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка» (1868) [884], «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках» (1874) [886], де дано аналіз мови і палеографічних особливостей 33 пам'яток XI–XIV ст., з яких раніше відомі тільки чотири.

О. Соболевський у «Славяно-русской палеографии» (1908) вказує основний шлях, за яким має проводитися, палеографічне дослідження писемних пам'яток: від локалізації до атрибуції; приділяє увагу накресленню найбільш характерних букв уставного, півуставного письма XI–XVII ст. і, частково, скорописного письма. В окремій сьомій главі книги вчений подає, переважно з лінгвістичного погляду, загальний огляд орфографії рукописних книг із різних слов'янських земель, в тому числі середньоруських, київських та галицько-волинських, за періодами: від старослов'янського до кінця XIV ст., XV та XVI ст., частково – XVII ст. [872, с. 74–93]. Учений зазначає, що «даними, якими користується палеографія, є – матеріал письма, письмо (або накреслення букв), орнамент і орфографія рукописів» [872, с. 20].

Учений також відзначає, що східнослов'янські книжні рукописні пам'ятки середини XIV та середини XV ст. дуже відмінні одні від одних, особливо в графіці та орфографії [872, с. 8].

О. Соболевським написано статті «Звуки церковнославянського язика» (1889), «Один из законов церковнославянського язика» (1910) і оригінальна монографічна студія «Древний церковнославянський язик. Фонетика» (1891), в яких учений описує за пам'ятками фонетичну систему старослов'янської мови, реконструює фонетику праслов'янської мови, їхні матеріали також безпосередньо пов'язані з його палеографічними розвідками. Вченому належить ряд статей, присвячених дослідженням із палеографії й історії письма: «Церковнославянские тексты моравского происхождения» (1900), «Кириллица и глаголица» (1909), «Синайский требник» (1910), «Образцы греческого письма по преимуществу IX–XI вв.» (1913). Остання праця має важливе значення для вивчення зв'язку кирилиці з грецьким письмом.

Дослідженню галицько-волинських писемних пам'яток XII–XV ст. та їхнім діалектним особливостям, відбитим у правописі, присвячено ґрунтовну працю О. Соболевського «Очерки из истории русского язика. Часть 1: Галицко-волинское наречие в XII–XV веке» (1883, 1884) [861; 862]. Ученим напрацьовані й «Заметки о малоизвестных памятниках юго-западно-русского письма XVI–XVII вв.» (1894) [865].

О. Соболевський першим дослідив правописні особливості другого південнослов'янського впливу на східнослов'янську книжну орфографічну систему в праці «Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках» (1894). Основні орфографічні особливості вчений подає у п. 3.1 [864].

В. Щепкіним в «Учебнике русской палеографии» (1918), який пізніше був перевиданий під назвою «Русская палеография» (1967), висвітлено окремі питання орфографії при розгляді типів письма і південно- та східнослов'янських ізводів (редакцій – Л. Г.) книжних та ділових пам'яток і зазначено, що «описи графіки і орфографії мають містити тільки характерні риси, уникаючи загальнопоширених явищ і таких дрібниць, які не мають ознак, тобто не вказують на час (або на місце – Л. Г.) написання» [991, с. 32–34, 179; 992].

Учений розробив методи графологічного аналізу та методіку датування рукописів за сукупністю прикмет, встановлені «сигнальні» букви (частини букв), графічні форми яких дають матеріал для датування рукописів [992, с. 116]. В. Щепкін наводить основні орфографічні південнослов'янські особливості, прийняті східнослов'янськими писцями, та дає характеристику півуставному письму [992, с. 130–134]. Також він запропонував принцип датування рукописів за набором виносних букв [992, с. 134–135]. На думку А. Турилова, запропонований В. Щепкіним принцип датування є помилковим, оскільки набір виносних букв у найповнішому вигляді, який був запозичений із південнослов'янської традиції, представлений уже в аскетичних рукописах 1410-х років і пізніше не зростає [924, с. 324].

В. Щепкін чітко сформулював зміст основного методу палеографії, який «складається з індуктивних, узагальнюючих спостережень над письмовими знаками датованих рукописів і з дедуктивних застосувань спостереженого до рукописів недатованих». Вивчаючи датовані рукописи, палеографи відзначають, що певні типи букв і інших знаків, скорочення, загальні особливості почерку, прикраси властиві винятково тій або іншій епосі. Далі за цими ознаками встановлюють час створення рукописів недатованих [992, с. 13].

У палеографічному посібникові В. Щепкіна певна увага приділена й українському півуставному та скорописному письму, зокрема подана загальна характеристика київського скоропису XVII ст. в порівнянні з московським та віленським письмом цього часу [992, с. 142–143]. Й до сьогодні основні положення палеографічного посібника В. Щепкіна не втратили свого значення.

В. Щепкін багато працював над давніми пам'ятками, наукову увагу зосереджував на старослов'янських та середньовічних південно- та східнослов'янських, вивчав їх мовні й правописні особливості, деякі з них видав, наприклад, «Савину книгу» (1903), про яку написав дослідження «Рассуждение о языке Саввиной книги» (1898–1899), де здійснив аналіз фонетики старослов'янської мови.

Є. Карський у «Славянской кирилловской палеографии» (1928) наголошував, що «не тільки місце, де написана пам'ятка, можна визначити за мовою та орфографією,

але і школу письма і час написання» [509, с. 322]. Необхідним, на думку вченого, є залучення даних орфографії до палеографічних досліджень, зокрема даних з рукописів XV–XVII ст., які писані молодшим півуставом і тому мають подібні почерки [509, с. 4, 172, 174, 320–323]. При розгляді окремих накреслень букв від уставу до скоропису він вказував й на деякі загальновідомі функціональні правописні особливості їхнього вживання. Учений подав й окремі зразки українського письма і, зокрема, характерні особливості галицько-волинського скоропису.

Є. Карський до видання підручника з палеографії написав значну низку праць, напрацьовано вагомий джерельний палеографічний матеріал, зокрема: «Особенности письма и языка Мстиславова евангелия» (1895), «Из лекций по славянской кирилловской палеографии, читанных в имп. Варшавском университете» (1897), «Очерк славянской кирилловской палеографии» (1901), «Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век» (1901) [502; 503; 505; 506] та ін.

Уважаємо за необхідне тут вказати й праці П. Лаврова, які мали непересічне значення для тогочасних учених при вивченні східнослов'янських та південнослов'янських писемних кирилических пам'яток і їх локалізації: «Югославянская палеография» (1914), «Палеографическое обозрение кирилловского письма» (1915), «Кирило та Мефодій в давньослов'янському письменстві» (1928), «Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности» (1930) [593–596].

У пізніших палеографічних посібниках увага до орфографічних ознак рукописів практично не відзначається: вони або залучаються компілятивно-вибірково [903, с. 20–21] з найперших палеографічних посібників, або взагалі не подаються, як, зокрема, в підручнику Л. Черепніна «Русская палеография» (1956). Проте слід зазначити, що в останній праці вперше розиткові українського скоропису XVII – початку XVIII ст. присвячена окрема частина параграфу й подано таблицю характерних накреслень букв [972, с. 377–381].

Палеографічні знімки зі східно- та південнослов'янських кирилических книг і ділових документів XI–XVIII ст., які мали сприяти проведенню атрибуції рукописів, почали публікуватися від початку XIX ст. Це палеографічні альбоми ілюстрацій із

рукописів – як окремо видані, так і в працях учених – К. Калайдовича (1821; 1824; 1825) [485–488], І. Іванова (1844) [449], І. Сахарова (1852) [839], Сави, єпископа Можайського (1863) [833], І. Срезневського (1868) [884], І. Каманіна (1899) [489], Є. Карського (1901; 1902) [506; 507], І. Беляєва (1907) [164], Я. Трусевича (1905) [909], О. Соболевського (1899; 1901; 1903; 1906) [866; 867; 869; 870], М. Маркса та І. Колеснікова (1908) [635], І. Колеснікова (1913) [532], І. Колеснікова та В. Клейна (1913) [533], П. Лаврова (1915) [594], М. Каринського (1925) [497], О. Селіщева (1939) [851] та ін. У наступні роки ХХ ст. такої науково-довідкової літератури видавалися одиниці, – переважно використовувалися матеріали більш ранніх видань, зокрема А. Муравйов (1967) [679] зробив фоторотапринтне відтворення знімків із палеографічних альбомів І. Колеснікова і В. Клейна (1913) [533], та посібника І. Беляєва (1907) [164]; публікувалися такі знімки і в палеографічних курсах лекцій і посібниках М. Присьолкова (1938) [804], А. Ніколаєвої (1965) [695], Я. Кіся (1975) [517], О. Пронштейна і В. Овчиннікової (1987) [807]. Активізувалася така робота з кінця ХХ – початку ХХІ ст. у зв'язку з укладанням палеографічних посібників В. Пирка (1991) [788], М. Кріля (1995) [576], Г. Леонтьєвої (2000) [607], Г. Айплатова (2003) [144], І. Львовчкіна (2003) [609], О. Скобелкіна (2005) [856] та ін.

У славістиці вже давно розробляється комплексний підхід до вивчення рукописних книг методом аналізу їхньої палеографії, мови й оздоблення. Його вперше запропонував і виконав за значною кількістю рукописних книг І. Срезневський, продовжив І. Ягич, В. Щепкін та інші науковці. Пізніше Л. Жуковська запропонувала методологічний підхід до встановлення зв'язків палеографії, орфографії і оздоблення рукописів [416], який комплексно застосований ученою при дослідженні й описі Мстиславового Євангелія початку ХІІ ст. (до 1117 р.) [420].

У східнослов'янській палеографії власний метод атрибуції недатованих писемних пам'яток за особливостями письма датованих активно розвивався лише до першої третини ХХ ст., поступово набираючи кризового характеру, що пов'язано, як наголошує А. Турилов, «з обмеженими можливостями даного методу датування, який ґрунтується на зіставленні письма і орфографії недатованих рукописів з почерками і правописом датованих (ускладнених до того ж індивідуальними

особливостями дослідників)» [924, с. 319]. При цьому вчений зауважує, що «слов'янська палеографія для давнього (не пізніше XV ст.) періоду розроблялася, передусім, лінгвістами, що надавали винятково великого значення лінгво-орфографічній складовій для датування. У подібній ситуації майже неминучими є випадки (помилки у датуванні рукописів – *Л.Г.*), коли послідовно скопійована писцем орфографія архетипу визначатиме в очах дослідника датування пізнішого списку» [924, с. 320–321].

Такий стан речей також обумовлюється, продовжує А. Турилов, «прогресивним розвитком філігранології, яка напрацювала власний надійний метод ідентифікації часу створення книжних та документальних джерел, писаних на папері. Це не є, – зауважує вчений, – секретом і ще понад століття назад наочно показав (притому не тільки на слов'янському матеріалі) М. Лихачов [616, с. II–VI] у вступі до свого фундаментального філігранологічного дослідження-довідника» [924, с. 319]. При цьому А. Турилов констатує, що не потрібно абсолютизувати філігранологічний метод датування рукописів [912, с. 124–127].

Систематичне використання даних філігранології (з посиланням на номери філіграней у довідниках) починається в слов'янській кириличній археографії тільки з середини XX ст. Здобутки цієї дисципліни, як виявилось згодом, здійснили негативний вплив на дослідників відносно подальшого розвитку власне палеографічного методу, оскільки, на їхнє переконання, відпала нагальна потреба в датуванні паперових рукописів засобами письма і, відповідно, в проведенні його трудомісткого аналізу. W. Wiese писав: «За допомогою водяних знаків можна значно точніше визначити дату рукопису в межах 2–3-х років (що, на нашу думку, не відповідає дійсності – *Л. Г.*), аніж, наприклад, за допомогою визначення характеру письма або інших ознак» [1020, s. 22].

Палеографічний метод датування хоча й повільно, але все ж розвивається: А. Турилов визначив коло східнослов'янських писемних джерел, для яких його застосування залишається пріоритетним, це – «нечисленні пергаменні кодекси, рукописи на папері без філіграней, грамоти на малоформатних шматках паперу, берестяні грамоти (їхнє побутування в Новгороді обмежене серединою XV ст.) без

стратиграфічного датування, написи на іконах і, нарешті, явні фальсифікати». При цьому вчений зазначає, що «подібне обмеження сфери пізньої палеографії не обумовлене в класичних підручниках, курсах і довідкових посібниках початку – першої третини ХХ ст., оскільки система поглядів їхніх авторів сформувалася переважно в дофілігранологічний період – не пізніше 1890-х років – у процесі читання університетських курсів. За інерцією, що пояснюється загальним занепадом рівня допоміжних історичних дисциплін у російській науці в міжвоєнний період, цей рудимент поглядів ХІХ ст. на предмет палеографії перейшов і до всіх пізніших підручників та посібників» [924, с. 321].

А. Турилов виступає в наукових інституціях із тематичними лекціями. Так, у лекції «Графико-палеографическая атрибуция как инструмент историко-культурного исследования» він вказує на низький відсоток (менше 20%) датованих і локалізованих кириличних і глаголичних рукописів порівняно з арабографічною, грецькою і латинською традиціями, на руйнацію історичних зібрань, її причини і наслідки. Також він наголошує на необхідності проведення дворівневої атрибуції – об'єднання розрізнених частин кодексу і реконструкції творчості книгописця (скрипторію) у відповідності до ступеня надійності – тотожності і подібності; піднімає проблему стійкості і варіативності почерків; розглядає роль непалеографічних факторів (мова / орфографія / філіграні). В лекції «Проблемы и задачи палеографии и кодикологии на современном этапе» А. Турилов розглядає розширення джерельної бази в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. і необхідність осмислення нового матеріалу, відзначає відсутність узагальнюючих праць після кінця 1920-х років та аналізує головні причини погрешностей у датуванні в історіографії; наголошує на відмінності завдань і методів у «пергаменний» і «паперовий» періоди розвитку писемності; піднімає проблему кризи методів класичної палеографії в умовах «другого південнослов'янського впливу», вказує на регіональні особливості розвитку писемності та їхню роль у датуванні пам'яток [919; 920].

Дослідження письма як атрибуційної ознаки пергаменних, до меншої міри паперових, рукописів здійснюється в східнослов'янській палеографії час від часу і

непослідовно (про що буде сказано далі). Зараз тільки наголосимо, що в новітній час пропонуються й нові принципи та методи, зокрема щодо атрибуції рукописів за особливостями письма та почерками.

Новою працею є методичні рекомендації І. Нестерова щодо датування середньовічних російських (Центральної Росії) уставних та півуставних рукописних кодексів XI–XVII ст., писаних на пергамені та папері, за ознаками письма, які, на думку вченого, мають заповнити в палеографії ряд прогалін [690]. На нашу думку, це не вирішено в роботі, що підтверджує визначена вченим новизна його праці, яка полягає у виявленні хронологічно чітко окреслених періодів реформ письма, які послужили відправними для датування рукописів: «близько 1283 р.» і «1612 р.» (ці дати, наголошується вченим без будь-яких пояснень, уперше вводяться до наукового обігу) та «1410 р.» (дата, яку вчений уточнив). На підтвердження правильності спрямування свого дослідження І. Нестеров посилається на переконливу думку А. Турилова про необхідність залучення при атрибуції рукописів даних реформ письма, висловлену в праці «Революции» в истории славянской письменности и проблемы эффективности палеографического метода» [924].

І. Нестеров пропонує метод датування за алфавітно-буквеним складом письма та наголошує, що саме цьому методові має надаватися пріоритет при датуванні рукописів перед використанням системи еволюції графіки письма. Цьому, на думку вченого, сприяє й зручність використання алфавітно-буквеного складу, адже замість відносних категорій, що використовуються для графіки («вище», «нижче», «товще», «тонше»), тут превалюють абсолютні («є» або «немає»). «Дієздатність» кожної ознаки аналізується в праці окремо, з уточненням меж її дії в часі. Пункт «орфографія» І. Нестеров не включив до своїх методичних рекомендацій, оскільки, як сам пояснює вчений, він не знайшов певних ознак для систематизації (хоча, на нашу думку, залучення до атрибуції рукописів алфавітно-буквеного складу письма є орфографічною складовою письма і набуває еволюційних і функціональних змін, які безпосередньо здійснюються під час реформ письма). Окрім того, вчений не виділив характерні зміни в структурі письма в період між реформами 1410 і 1612 рр., тому

можливості відрізнити один від одного рукописи XV і XVI ст. ця методика, як наголошує сам автор, не дає. На наш погляд, запропонований метод може бути використаний при проведенні палеографічно-орфографічної атрибуції кириличних писемних джерел.

У наш час вивчення письма дещо поживалося завдяки впровадженню електронних технологій. Так, наприклад, Д. Ципкін у праці «Проблема разработки единой методологической системы идентификации пишущего в изучении древнерусских рукописно-книжных памятников» (2013) пропонує практичне розв'язання завдання «каталогізації» почерків відомих писців книги через створення інформаційного ресурсу, який має стати об'єктивним інструментом атрибуції давніх рукописів за почерком [962].

Вивчення українських кириличних пам'яток здійснюється в межах східнослов'янської палеографії* та пов'язаний з історією її становлення спочатку як наукової прикладної дисципліни, а потім і як самостійної історико-філологічної науки**. Початкову джерельну базу східнослов'янської палеографії складають давньоукраїнські писемні пам'ятки періоду Київської Русі, а також наступних періодів. Вище вже розглянуті правописні ознаки як палеографічні прикмети давніх, безпосередньо українських, писемних пам'яток, представлені в посібниках І. Срезневського, О. Соболевського, В. Щепкіна, Є. Карського, Л. Черепніна.

Формування на наукових засадах палеографії в Україні як самостійної

* Історія і періодизація східнослов'янської палеографії висвітлені в працях Л. Черепніна та Л. Жуковської [972; 974; 413], ряд питань української палеографії – в роботах В. Панашенко [758; 760], Л. Проценка [808], В. Дядиченка і В. Панашенко [395], В. Панашенко і В. Яковенко [762], Л. Дубровіної [381; 383; 386; 390], М. Іваннікової [455], Т. Добрянської [369; 370]. Завдання українського джерелознавства у зв'язку із філігранологією розглядаються Я. Дашкевичем [360].

** Історико-філологічною наукою її вважає, зокрема, В. Щепкін, до його переконання приєднуємося й ми; до історичних наук її відносить Л. Черепнін, до філологічних – Л. Жуковська.

дисципліни відбулося з кінця XIX ст. (праці І. Каманіна, Г. Крижановського, В. Перетца, М. Петрова, О. Лебедева, М. Сперанського), але тільки з другої половини XX ст. вона набула більшого розвитку, чому значною мірою сприяло видання пам'яток української мови, літератури, історії, в лінгвістичних і палеографічних студіях до яких приділено увагу й питанням офрографії.

Окремо розробляються питання української кириличної та латинської палеографії*. Предметом дослідження української кириличної палеографії є писемні пам'ятки, написані церковнослов'янською мовою української редакції, староукраїнською літературною книжною та діловою мовами, написи на іконах та предметах побуту.

У працях В. Панашенко (1968; 1972) [758; 760] та Л. Проценка (1968) [808] здійснено характеристику ступеня вивчення української палеографії та висунуто завдання для її подальшого розвитку. Необхідним, на думку В. Панашенко, є «розроблення періодизації української палеографії з урахуванням соціально-економічного і культурного розвитку українського народу, всіх різновидностей місцевого письма та його графічних особливостей» [760, с. 89–90].

Огляд історіографії стосовно розробки питань української палеографії до початку 70-х років XX ст. розглянуто в працях В. Дядиченка і В. Панашенко [395], доповнено й продовжено у працях В. Панашенко і В. Яковенко [762]; огляд від 1988 р. до 2011 р. проведено Л. Дубровіною [381; 383; 386; 390]. Історіографічним аспектам вивчення української рукописної книги у другій половині XIX–XX ст. приділена увага М. Боянівською [176] та М. Іванніковою [455], а періодові від 90-х років XX до 10-х років XXI ст. – Т. Добрянською [369; 370].

Українські фахівці у студіях палеографічного характеру (до речі, нечисленних) послуговуються попередніми авторитетними посібниками й методичними

* Українські землі починаючи від XIV ст. були залучені в орбіту латинського документа і, відповідно, західної культури. Саме з вивченням латинської палеографії пов'язані всі нові здобутки в сфері теорії, методології, методики дослідження письма [468, с. 725].

розробками зі східнослов'янської палеографії. В. Дядиченко у нарисі «Основи палеографії», поданому в першому в Україні навчальному посібнику «Допоміжні історичні дисципліни» (1963) [394, с. 68–104], поряд із загальними питаннями побіжно виклав й історію української писемності та її періодизацію, здійснив спробу визначити основні напрямки розвитку письма від півуставу до скоропису та ін. Раніше А. Введенський та В. Дядиченко зробили побіжну характеристику розвитку українського письма від півуставу до скоропису в рецензії на книгу Л. Черепніна «Русская палеография» (1956) [193]. У «Палеографії» Я. Кіся (1975) [517] та в «Основах палеографії» М. Кріля (1995) [576] в загальних рисах говориться про можливість датування пам'яток за допомогою орфографії, але не подано жодних методичних вказівок щодо цього. О. Сокирко узагальнив наукові досягнення у посібнику «Палеографія українських кириличних пам'яток XI – кінця XVIII ст.: Методичні рекомендації та програма спецкурсу для студентів історичного факультету» [873]).

Дослідженням у галузі української палеографії сприяють й методологічні та методичні кодикологічні студії сучасних вітчизняних учених. Так, у монографічній студії Л. Дубровіної «Кодикологія та кодикографія української рукописної книги» (1992) подано теоретичні й методологічні підвалини науки про рукописну книгу, вперше визначено об'єкт і предмет української кодикології та кодикографії, запропоновано археографічну, кодикологічну і документально-інформаційну моделі опису рукописних книг та методика їх кодикографування, а також розглянуто основні напрями вивчення української книжної рукописної спадщини, а рукописна книга актуалізована як об'єкт кодикографування (облік, описування і введення рукописної книги до наукового та суспільного обігу через кодикографічний опис). Методичний посібник Л. Дубровіної, в співавторстві з О. Гальченко та О. Івановою, «Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису» (1992) розглядає теоретичні та науково-практичні питання опису української рукописної книги в контексті історико-кодикологічного дослідження книжної писемної культури, зокрема в кодикологічній моделі структури формалізованого опису рукописної книги подано й

схему опису письма [376, с. 48–53]. Основні положення даного посібника використані й поглиблені О. Івановою при кодикологічних і філігранологічних дослідженнях кириличної рукописної книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [461], результати яких представлено вченою в монографічній студії [476]. На думку Л. Дубровіної, в контексті національної духовної культури «важливо виявити національні рукописно-книжні традиції, що полягають у наявності мовних особливостей, репертуару рукописних книг, свідчень про сукупність культурних впливів середовища, різних палеографічних ознак, спільних ознак мистецтва книги та оправи, ознак книжних технологій тощо. Тому атрибутивні засоби, що встановлюють авторство, час і територіальну локалізацію книги та об'єднуються поняттям походження, є важливими інтелектуальними методиками встановлення рукописно-книжних традицій» [391, с. 300].

Українській кириличній рукописній книзі, зокрема її письму й орфографії, більше уваги вчені почали приділяти наприкінці XIX ст.

П. Владимиров у книзі «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст.» (1890) здійснив зведений археографічний огляд усіх відомих на кінець XIX ст. українських рукописних кириличних книжних пам'яток із зазначенням для окремих кодексів певних мовних та декількох правописних особливостей, зокрема староукраїнських. До роботи залучалися як локалізовані рукописні книги, так і кодекси без вихідних даних, атрибутовані лише за особливостями їхньої мови та правопису [213, с. 1].

Г. Крижановський у книзі «Рукописные евангелия киевских книгохранилищ: исследование языка и сравнительная характеристика текста» (1889) також виконав археографічний опис кодексів з аналізом особливостей письма та мови, зокрема до кожної пам'ятки вчений подавав палеографічні зауваження щодо накреслення та вживання окремих букв [578].

Засновником української палеографічної школи традиційно вважається І. Каманін. Його «Палеографический изборник: материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.» (1899) відкривається вступною статтею

«Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв.», в якій учений запропонував періодизацію українського письма, простежив типи переважно скорописного письма XV–XVIII ст., та вперше розглянув проблему взаємовпливів між кириличним і латинським письмом [490]. І. Каманін також розробив (1905) власний метричний метод для вивчення українського уставу й півуставу XVI–XVII ст. та визначення часу написання рукописів [491]. За спостереженнями вченого, в письмі кожного історичного періоду існує певне співвідношення між шириною й висотою літер та відстанню між ними, словами та рядками, що може бути показником часу написання рукопису. Для практичного втілення своєї методики він змайстрував чотири інструменти для вимірювання літер – т. зв. «графометри», що дало змогу вченому визначити особливості українських та російських шрифтів XVI–XVII ст. Проте даний метод не мав однозначної підтримки палеографів і тому не набув подальшого розвитку. Хоча слід зазначити, що він хронологічно випередив аналогічний морфологічний метод видатного французького палеографа Жана Маллона.

Виявленням та дослідженням середньовічних рукописних книжних пам'яток в українських та російських книгосховищах також плідно займався В. Перетц. У період його викладання слов'яноноруської палеографії в Київському університеті (1903–1914) він організував студентський гурток для вивчення рукописних пам'яток – «Семинарий русской филологии», з якого згодом вийшло чимало знаних учених. Матеріали досліджень публікувалися протягом 1910–1915 рр. у дев'яти «Отчетах об экскурсии Семинария русской филологии», зокрема в Києві (1916). В. Перетц планував видати каталог книжних пам'яток українського походження. В процесі роботи над каталогом учений укладав і публікував критико-бібліографічні огляди описів рукописних книжних зібрань, праць з палеографії та джерелознавства (1905–1917). Саме В. Перетц перший узагальнив камеральну практику опису рукописних книг і запропонував систему наукового опису кодексів [654, с. 91; 651]. Більше уваги він приділяв саме рукописним книгам українського походження, які становлять інтерес щодо письма та мови. Його праці та методологія вивчення й наукового опису рукописних книг [770] залишаються актуальними й донині.

Палеографічні особливості українського скоропису XVII ст. плідно вивчала В. Панашенко. У вступі до монографії «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України)» (1974) учена здійснила детальний аналіз історіографії з вивчення українських ділових пам'яток, писаних скорописом XVII–XVIII ст., а в першому розділі розглянула розвиток української палеографії [761]. Вона також розробила питання методики та термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. (1972) [760].

Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості українських ділових документів XVII ст. відзначено в методичному посібникові Ф. Ткача (1974) [904].

У капітальній праці Я. Запaska «Українська рукописна книга» (1995), присвяченій мистецтву оформлення кириличних книжних пам'яток XI–XVII ст., в її другій частині представлено описи пам'яток, в яких автор використовує метод атрибуції кодексів через визначення взаємозв'язків між палеографією, орфографією та оздобленням рукописних книг, зокрема подано короткі дані про мову та графіко-орфографічні особливості письма для кожного вміщеного в книзі рукопису як підтвердження приналежності до української книжної писемної традиції та уточнення датування. При археографічних описах учений умістив й ілюстрації з рукописних книг [444].

В. Фрис опублікувала монографію «Історія кириличної рукописної книги в Україні: X–XVIII ст.» (2003), в якій уперше в українській історіографії на підставі власних багаторічних досліджень численних джерел та викладання курсу з палеографії висвітлено історію розвитку кириличної рукописної книги від часу її появи на українських землях та до XVIII ст., розглянуто книгописні центри, книжну писемну традицію, подано характеристику типів письма тощо [950]. Вчена, плідно працюючи з 90-х років XX ст. над рукописною книгою XVI – першої половини XVII ст. [942–949; 861; 952 та ін.], наголошує також і на необхідності дослідження українського півуставного письма цього періоду, оскільки «саме в цей час півустав став масово поширеним, а окремі школи книгописання набули своїх, притаманних лише їм рис. Дослідження цього періоду в розвитку української кириличної книги

дало б змогу датувати, а також приблизно вказати місце написання хоч частини тої значної кількості кириличних півуставних книг, що збереглися в різних збірках, але не мають вихідних даних» [942, с. 246–247].

Новітній атрибуції рукописів присвячена праця О. Уханової «Древнерусские рукописи последней четверти XI–XII вв. в хранилищах Львова и Киева: новые находки и атрибуция» (2011) [930].

У книгознавчому навчальному посібникові Г. Ковальчук «Рукописні книги та стародруки» (2011) значна увага приділена як історії створення, так й історико-культурним особливостям середньовічної української книги, що має значення для практичної палеографії [530].

Розвиток напряму палеографічно-орфографічної атрибуції та дослідження середньовічної кириличної рукописної книги в українській палеографії безпосередньо пов'язаний із палеографічним і кодикологічним вивченням і описом київських кириличних книжних рукописних колекцій та зібрань, які зараз зберігаються в Інституті рукопису НБУВ.

Дослідження й археографічне опрацювання київських рукописних книжних колекцій та зібрань розпочалося ще з кінця XIX ст. (П. Владимировим, Г. Крижановським, В. Перетцом, М. Петровим, О. Лебедевим та ін.), проте й до сьогодні не проведено їхнього комплексного графіко-орфографічного дослідження. Лише окремим правописним особливостям рукописів приділена увага в розглянутих вище працях П. Владимірова та Г. Крижановського.

М. Геппенер у середині XX ст. підійшов до розв'язання графіко-орфографічних завдань атрибуції при дослідженні давніх слов'янських кириличних манускриптів та підготовці видання «Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації)» (1969). Палеограф використав графіко-орфографічні дані давніх кириличних уставних і півуставних кодексів для встановлення їхнього походження та часу написання. В коротких, на жаль, коментарях-поясненнях до описів манускриптів учений подав лише окремі палеографічні прикмети як атрибуційні: графічні – щодо змін у накресленні літер, та поодинокі орфографічні, зокрема для

давніх східнослов'янських рукописів: вживання йотованих юсів (**Ѣ**, **Ѥ**, використовується юс великій і особливої форми – з другою частиною, подібною до юса малого); впорядковане чергування щодо позиції в слові **Ѣ** і **Ѥ**, **О** і **Ѧ**; нахилена літера **Є**; **Ы** (і в архаїчній формі **Ъ** **И**) та **Ы**, а також у позиції після гортанних; **ОУ** та **Ѹ**; явища повноголосся [272, примітки до описів № 2–17].

Збереглася невелика частина наукової спадщини вченого (ІР НБУВ, ф. 269: Архів М.В. Геппенера) [377], наявні й декілька робіт з палеографії. З графіко-орфографічних досліджень українських кириличних рукописних книг особисто вчений опублікував «Отрывок пергаменного молитвенника кирилловского письма конца XIII в.» (1961) [271] та, в наш час, – В. Ульяновський – «Геппенер Н.В. Киевская рукопись 1411 года (К вопросу о появлении “младшего” полуустава на Украине)», «Геппенер Н.В. Евангелие-тетр “Киево-Никольского монастыря”» (список із кодексу 1411 р. – *Л. Г.*) [927, с. 161–168, 168–170].

Тільки з кінця 90-х років ХХ ст. у працях Л. Гнатенко, автора даної дисертаційної роботи, напрям палеографічно-орфографічних досліджень набув системного впровадження в ІР НБУВ. Цьому сприяли здійснюване вивчення й науковий опис кириличних східнослов'янських та південнослов'янських кириличних рукописних книжних пам'яток з фондів інституту, безпосередньо українських, ХІІ – початку ХVІІ ст., та укладання наукових каталогів (1995, 2003, 2007, 2010, 2012) [278; 295; 302; 464; 314]. У каталогах подаються вже точно атрибутовані кодекси, частина пам'яток вводиться до наукового обугу вперше, що відмітила й С. Бабалієвська в рецензії на перший наш каталог, завершений 1995 р. [160]. Подальшим поштовхом до досліджень у цьому напрямі стала і кандидатська дисертаційна праця із вивчення староукраїнського правопису системи голосних у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (1997) [283]. Нами продовжуються розширені, відповідно до мети та завдань палеографії, дослідження графіко-орфографічних особливостей української писемності та проведення атрибуції рукописних книг, а також подальше вивчення історії правопису книжних та ділових джерел. Зокрема, розробляється питання про необхідність поєднання палеографічного та правописного аналізу при вивченні писемної системи

староукраїнських кодексів (1993; 1999) [274; 286]; вивчається розвиток орфограм у загальному історичному процесі староукраїнської правописної практики за книжними пам'ятками та діловими джерелами XIV–XVII ст. безпосередньо в системі голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків та паєрика (1994; 1996; 1999; 2000; 2010І) [275; 281; 282; 285; 289; 290; 310]; досліджуються графіко-орфографічні особливості окремих кодексів (2000; 2001, 2004; 2006; 2007; 2009; 2010, 2011, 2012) [289; 292; 293; 294; 296; 298; 299; 301; 307; 308; 311; 317]; висвітлюються основні питання другого графіко-орфографічного південнослов'янського впливу на староукраїнську писемність (1993; 1995; 1997; 2000) [273; 279; 280; 283; 262]; аналізуються орфографічні правила щодо позначення голосних звуків у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького (1996) [282]; вирішується питання використання графіко-орфографічних особливостей як засобу ідентифікації часу написання конфесійних кодексів (2000; 2005, 2012) [288; 289; 297; 316]; вивчається староукраїнський орфографічний узус та залучаються атрибуційні орфограми при палеографічному, кодикологічному та графіко-орфографічному дослідженні рукописних книжних пам'яток (2003; 2007) [295, с. 31, 58, 76, 91, 105, 107, 119, 138; 303]; береться участь у підготовці українських книжних пам'яток до видання (1995, с. 27–34; 2001; 2011) [180; 768]; досліджується староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики (2010) [309]; проводиться робота з формування й удосконалення електронного ресурсу кириличної рукописної книги ІР НБУВ XII–XV ст., частково – XVI ст., та розпочата – XVII ст. [318; 621]; піднімається питання створення атрибуційних баз даних українських середньовічних кириличних рукописів за фондами архівів, бібліотек і музеїв України та використання нових палеографічно-орфографічних методів атрибуції [331] та ін.

У процесі розробки палеографічно-орфографічного напрямку нами застосовано власні напрацювання методологічних засад стосовно дослідження й опису кириличних рукописних книг XII–XVI ст. з фондів Інституту рукопису, зокрема щодо проведено графіко-орфографічний аналіз писемних систем східнослов'янських та південнослов'янських кодексів різних періодів, встановлено

критерії ідентифікації рукописів за основними орфограмами (2003, 2007, 2010, 2012) [295; 303; 464; 313]. В останніх наших працях представлена методологія даного палеографічного напрямку та подана методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження середньовічних українських кириличних книжних пам'яток, визначена актуальність розвитку даного напрямку з огляду на існуючу кризу основного палеографічного методу (2012, 2014, 2016, 2017) [315; 322; 323; 328–330].

За фондами Інституту рукопису НБУВ М. Геппенером, Л. Гнатенко, О. Івановою та Е. Клименко, спільно з О. Гальченко, опубліковані палеографічні альбоми східно- та південнослов'янських кириличних книжних пам'яток, як додатки до укладених ученими наукових каталогів описів середньовічних кириличних рукописних книг XII – початку XX ст. [272; 295; 302; 464; 314; 518].

На розвиток палеографічно-орфографічних досліджень середньовічної української книги безпосередньо впливає відсутність монографічних студій з історії українського правопису, як і білоруського й російського, і загалом – студій стосовно культурно-історичного розвитку східнослов'янської писемності.

Г. Винокур ще в середині XX ст. відзначав, що над розробкою питань історії орфографії працюють переважно філологи («чисті» лінгвісти практично не займаються студіюванням історії орфографії як самостійної лінгвістичної дисципліни), до меншої міри історики, що «практично займаються (як філологи, так й історики – Л. Г.) дослідженням і описом давніх писемних пам'яток і є фахівцями, до речі, одиничними, палеографами й кодикологами, для яких рівень сьогочасних джерелознавчих досліджень є недостатнім для поглибленого вивчення історії створення та побутування конкретної книги. Вони намагаються залучити практичні надбання інших дисциплін, застосувавши їх у певному ракурсі для вирішення поставлених кодикологічних завдань» [207, с. 463].

Староукраїнська орфографія вивчалася і вивчається нерегулярно, й до сьогодні актуальними залишаються матеріали правописних розділів граматичних підручників кінця XVI – початку XVII ст. – Л. Зизанія та М. Смотрицького, укладених за конфесійними уставними й півуставними рукописними книгами, на основі яких

граматисти виділяли й подавали основні особливості тогочасної церковнослов'янської мови української редакції. У граматиці Л. Зизанія 1596 р. подано зауваження про особливості кириличної орфографії, а в граматиці М. Смотрицького систематизовано дані щодо давньої графіки та правопису. Граматичні праці всебічно вивчаються вченими, зокрема вони розглянуті М. Павлюком у праці «Писемність та граматична література доби Київської держави і наступної епохи феодальної роздробленості (X – початок XIV ст.)» (1959) [754], В. Німчуком – у монографічній студії «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» (1985) [703], здійснено вченим і їх публікацію з детальним дослідженням [697; 698; 700; 702]. Граматикам передувало видання першого Букваря, здійснене у Львові І. Федоровим (1572, 1578), до якого вперше подана тогочасна азбука.

Історії українського правопису узагальнено торкаються М. Грунський у праці «Украинское правописание, его основы и история» (1919) [353] та А. Кримський у статті «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929) [575]. Є. Тимченком у вступі до підручника «Курс історії українського язика» (1927) [898] зроблено огляд розвитку графіки українського письма. Історії українського письма присвячена й стаття П. Плюща (1969) [796].

І. Огієнко плідно вивчав та публікував українські писемні пам'ятки: богослужбові книги, літописи, грамоти. Працюючи з великою кількістю першоджерел, історичних матеріалів і на основі цього створюючи наукові праці, вчений викладав відомості про час виникнення і місце написання пам'ятки, встановлював обсяг тексту, визначав тип письма, достовірність авторства і т. п. Орфографічні питання знайшли висвітлення в монографічних студіях І. Огієнка, зокрема безпосередньо пов'язаних із палеографією, – «Новочасний церковнослов'янський правопис. Історичний нарис з палеографії та палеотипії» (1926) [723]. Проте вченим тільки загально наголошено на окремих палеографічних прикметах давніх рукописів, без віднесення їх до певних хронологічних періодів. У праці «Нариси з історії української мови. Система українського правопису: Популярно-науковий курс з історичним освітленням» (1927) І. Огієнком залучено системний науково-методологічний підхід до аналізу українського правопису на тлі

конкретних відомостей про виникнення письма й історію української мови [726]. Правописні питання висвітлені і в таких працях ученого, як: «Історія церковнослов'янської мови» (1927) [725], «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.» (1930) [729], «Рідне писання» (1933) [730; 731]; «Історія української літературної мови» (1949) [736], «Церковнослов'янська мова у Литві та Польщі в XV–XVIII століттях» (1992) [738]. У посібнику «Курс українського язика» вчений подав таблицю історичного розвитку українського правопису (1919) [718, с. 272–273]. Окремі розвідки І. Огієнка присвячені акцентній системі, безпосередньо наголосові, в XIV, XVI та XVII ст. [724; 727; 734; 735; 737], а також висвітленню історії букви **Ѣ** в Україні (1921) [719]. Доля букви **г** розглядається в статті В. Німчука [705], в іншій праці вчений представив історію дзвінких африкат і засобів їхнього позначення на письмі [706]. Питанням правопису давньоукраїнського періоду присвячена й стаття І. Свенціцького «Правопис рукописів староруської доби» (1958) [846].

Загальні навчально-методичні посібники з історії українського правопису уклали А. Москаленко (1958; 1959; 1968; 1971) [668; 669; 672; 673], зокрема в його посібнику «Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі)» (1971), підготовленому в співавторстві з В. Терлецькою, в другому розділі подано матеріали з історії походження письма в східних слов'ян та з історії правопису давньоукраїнської і староукраїнської літературно-писемної мови. Проте вчений тільки підійшов до висвітлення правопису з історичної точки зору, запропонувавши його системне вивчення, але не залучив до дослідження пам'ятки, писані різними типами письма та різних жанрів. З уставних та півуставних кодексів він фрагментарно подав орфографічний матеріал лише з Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. [673].

Вивченню історії українського правопису більша увага приділяється в працях науковців із 90-х років XX ст.: так, І. Чепіга дослідила графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому Євангелії (1995) [968] та відтворення в українських давніх текстах звука *й* та звукосполюки *йй* (2007) [971]; В. Франчук написала коротку загальну розвідку «О Втором

южнославянском влиянии на староукраинскую письменность» (1990) [941]; Т. Видайчук, вивчаючи в кінця 90-х років XX ст. розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. за правописною традицією житійно-повістевих пам'яток та ділових джерел, розглянула окремі питання становлення фонетичних та орфографічних норм, а також іншомовних правописних впливів [197–205]; І. Савченко простежила історію української пунктуації (2006) [834]; О. Іванова тезово подала окремі характерні правописні риси східнослов'янських мовних редакцій у церковнослов'янських рукописних книгах XVI ст., зокрема українських, за декількома кодексами Інституту рукопису НБУВ (2003) [462] та ін.

Графіко-орфографічні особливості середньовічних українських уставних та півуставних кодексів розглядаються вченими як при їх окремому лінгвістичному та палеографічному дослідженні, так і при виданні. Так, Буцацьке Євангеліє XIII ст. вивчав І. Свенціцький (1911) [844]; Євсевієве Євангеліє 1283 р. – В. Німчук (2001) [710]; Апостол Бибельський початку XIV ст. – П. Копко (1912) [1014]; Лаврашівське Євангеліє початку XIV ст. – І. Свенціцький (1913) [842]; Ужгородське Євангеліє XIV ст. – О. Колесса (1925) [539], Г. Шевельов (1978) [1018]; Київський Псалтир 1397 р. – В. Німчук (1993) [707]; Четью Мінею 1489 р. – М. Каринський (1889) [499], В. Перетц (1928) [772], К. Симонова (1989) [852], Д. Гринчишин (1995) [349], Л. Гнатенко (2009; 2010) [307; 308], Г. Воронич (2007; 2008; 2011-2013) [216–221], В. Німчук (2014; 2015) [713; 715; 716]; Кам'яно-Струмиловське Євангеліє 1411 р. у копії 40–50-х років XVI ст. – Г. Крижановський (1886) [577] (стосовно датування див. опис Л. Гнатенко 2010 [464, с. 100, № 41]); Літківське Євангеліє XVI ст. – О. Грузинський (1911) [351]; Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. – П. Житецький (1876) [402], О. Грузинський (1911; 1912) [350; 352], І. Огієнко (1921) [720], І. Чепіга (2001) [970], Л. Гнатенко (2001) [292; 293], В. Німчук (2016) [717]; Вербське Євангеліє 1560 р. – І. Огієнко (1933) [658]; Крехівський Апостол 1560-х років – І. Огієнко (1930) [729]; Радивилівський Апостол 1568 р. – Л. Гнатенко (2004) [296]; Житомирське Євангеліє 1571 р. – І. Огієнко (1922) [721]; Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 р. – О. Назаревський (1911)

[680], І. Огієнко (1922) [722], Л. Гнатенко, Т. Добрянська (2011) [311]; Скотарське учительне Євангеліє 1588 р. – М. Кочіш (1990; 1991; 1997; 2003; 2014) [559; 560; 566, с. 11–219; 567; 568], В. Німчук (1997) [709]; Сегедську Мінею середини XVI ст. – М. Кочіш (1994; 2014) [561; 566, с. 221–285]; Патерик Печерський 1553–1554 рр. та в редакції 1657–1658 рр. – Г. Щокань (2007, під керівництвом Л. Гнатенко при підготовці дипломної роботи) [994] та ін.

Плідно досліджуються й публікуються пам'ятки староукраїнського ділового письменства. У вступних статтях до видань подаються палеографічні коментарі, розглядаються й окремі графіко-орфографічні особливості. Одними з перших В. Розовим видані збірники українських грамот XIV–XV ст. (1917; 1928) [814; 815]. Публікації ділових пам'яток ученими переважно видаються в серії «Пам'ятки української мови»: В. Русанівський (1965) [819], М. Пещак (1974) [786], В. Задорожний, А. Матвієнко (1995) [429], М. Бойчук (1965) [146], І. Керницький, О. Купчинський (1970) [145], В. Німчук, В. Русанівський (1981) [366], Г. Боряк, Т. Гирич (1991) [520], В. Мойсієнко, В. Поліщук (2013) [625] (Луцька зам.кн.) та ін.

Правописним питанням приділяється увага також у правилах щодо підготовки до публікації тексту пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською мовою української редакції, укладених О. Бевзом (1956) [162], М. Пещак, В. Русанівським (1961) [785], В. Страшком (1992) [894], В. Німчуком (1995) [709], у правилах української транслітерації церковнослов'янських текстів, напрацьованих Г. Куземською (2012) [586], в методичних рекомендаціях із передачі текстів документальних джерел У. Єдлінської та В. Страшка (1990) [397].

Правописні питання розглядаються і в монографічних студіях з історії української мови (С. Кульбакін (1919) [589], І. Свенціцький (1920) [845], П. Бузук (1927) [179], М. Грунський, П. Ковальов (1941) [354], П. Житецький (1941) [404], М. Жовтобрюх (1956; 1979; 1980) [406–408], І. Білодід (1956) [168]; І. Білодід, П. Горецький (1957) [169; 170], П. Плющ (1958; 1971) [795; 797], А. Москаленко (1960; 1964) [670; 671], М. Павлюк (1970; 1978) [755; 756], В. Русанівський (2001) [820] та ін.); в працях, присвячених давнім українсько-білоруським мовним

зв'язкам, безпосередньо проблемі ідентифікації: І. Огієнко «Розмежування пам'яток українських від білоруських» (1934) [733], І. Білодід, В. Борковський, П. Горецький «Изучение украинского и белорусского языков» (1958) [163], Л. Гумецька «Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст.» (1964) [356], В. Мойсієнко «Українсько-білоруські мовні контакти у XIV–XVII ст. Розмежування українських і білоруських пам'яток» (2006), «Этноязыковая принадлежность “русской мовы” во времена Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой» (2007) «Про мову писаних (друкованих) пам'яток на північноукраїнських та білоруських землях у XV – першій пол. XVII ст.» (2011) та інші роботи вченого [659; 656; 660].

У новітній час В. Німчук та Н. Пуряєва уклали першу велику хрестоматію з історії українського правопису XVI–XX ст. (2004). У передмові В. Німчук подає періодизацію історії українського правопису від давнини до сучасності за трьома етапами: І. Давньоукраїнський (X–XIV ст.); II. Староукраїнський (остання чверть XIV–XVIII ст.); III. Новоукраїнський (XIX–XXI ст.). Стосовно характерних особливостей двох перших етапів розвитку правопису вчений наголошує: «Давньоукраїнський орфографічний узус формувався під впливом старослов'янського правопису..., наприкінці XI ст.... сформувався східнослов'янський орфографічний узус, який відбивав особливості живомовної звукової системи. У староукраїнському етапі визначаються два періоди. Перший охоплює XV–XVI ст. – час так званого другого південнослов'янського (болгарського) орфографічного впливу – застосування правил, вироблених у болгарському місті Тирнові книжниками на чолі з патріархом Євтимієм (Тирновським). Цього впливу зазнало переважно конфесійне письменство; сфер світської літератури, зокрема ділових паперів, він торкнувся мало. Правила тирновської школи частково відбиті в орфографії, яку спробував нормалізувати український філолог Л. Зизаній у праці «Грамматика словенска» (1596). Другий період в історії староукраїнської орфографії позначений національною самобутністю. Наш видатний письменник і лінгвіст М. Смотрицький у книжці «Грамматіки Славенскаи правилное Свнтагма» (1619) уперше подав «Правила

орфографії», що ґрунтуються на староукраїнському (багато в чому й ширшому – східнослов'янському) узусі. Так, наприклад, він увів у наш алфавіт букву Г. Норми М. Смотрицького, опрацьовані детально й на великому матеріалі, в церковній сфері набули визнання в усіх слов'янських народів, які користувалися церковнослов'янською мовою» [711, с. 5].

Зразки текстів середньовічних українських писемних книжних пам'яток представлено в хрестоматіях, зокрема в О. Шахматова й А. Кримського «Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.» (1924) [985], А. Москаленка «Хрестоматія з історії української літературної мови» (1954) [667], О. Білецького «Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)» (1967) [960] та в новітній В. Німчука «Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.» (2015) [714].

Графіко-орфографічні особливості кириличних книг українського походження досліджуються й у працях російських учених.

О. Соболевський, як вже згадувалося, встановив та дослідив групу галицько-волинських пам'яток XII–XV ст. (1883; 1884; 1908) [861; 862; 872].

М. Гальченко, приділяючи значну увагу питанню датування та графіко-орфографічному дослідженню східнослов'янських кодексів, розробляє також питання другого південнослов'янського орфографічного впливу на церковнослов'янські кодекси XIV–XV ст. російського та українського походження. Поява ознак другого південнослов'янського впливу в різних регіонах і книгописних центрах Давньої Русі спостерігається не одночасно. М. Гальченко встановлений ієрархічний порядок ознак другого південнослов'янського впливу в залежності від ступеня їхньої хронологічної поширеності в графіко-орфографічних системах давньої східнослов'янської писемності кінця XIV – першої половини XV ст. [262, с. 376–377]. Вченою виділено тринадцять ознак (які можуть бути наявними в рукописах у повній мірі чи вибірково) і розподілено їх за такими групами:

1). «Мінімальний набір» атрибуційних ознак, який з'являється в східнослов'янських рукописних книгах у кінці XIV ст.:

1. Використання коми (або в деяких рукописах – і крапки з комою).

2. Вживання акцентних знаків (хоча б тільки одного, частіше кендеми).
3. Використання паєрика.
4. Вживання **а** відповідно до [ja].
5. Використання **ї** “десятеричного” перед буквами голосних.
6. Наявність написань з **жд** (**ж^д**) відповідно до *dj.

2). «Розширений мінімальний набір або середній набір» – у період від кінця XIV ст. до 10-х років XV ст. до вищезазначених шести ознак включено ще три:

7. Вживання букви **ѕ** (**ѕ**) і/чи **з** в звуковому значенні [z].
8. Наявність “південнослов’янських” написань слів із кореневими сполученнями редукованих зі плавними (з буквами **ъ**, **ь** після **р**, **л**).
9. Вживання букви **ь** замість **ъ** в кінці слів після твердих приголосних.

3). «Максимальний набір» – не раніше 10-х років – першої чверті XV ст., який характерний для рукописів першої половини століття; до вищезазначених дев’яти ознак зараховано ще чотири:

10. Вживання **ж** – як за етимологією, так і проти етимології, відповідно до *u.
11. Наявність написань з **ѣ** відповідно до [’a].
12. Наявність написань з **ж** замість **ъ**: **нж**=**нъ**, **но**.
13. Присутність зміни юсів типу середньоболгарської.

М. Гальченко захистила кандидатську дисертацію «К истории письменности и языка юго-западной Руси XII–XIV вв.» (1989) [246] та опублікований ряд статей, які, переважно, увійшли до збірника вибраних праць 2001 р.: «Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси» (2001; 2000; 2008) [251–263; 249; 266].

Правописним питанням староукраїнської книжної писемності присвячені й праця угорського вченого М. Кочіша (який проводить дослідження за рукописними староукраїнськими кириличними книжними пам’ятками, що зберігаються в Угорщині), зокрема щодо графіко-орфографічного аналізу церковнослов’янських кодексів та відбиття в їхньому правописі другого південнослов’янського впливу (1990; 1991; 1994; 1997; 2003; 2007) [559–562, 569]. Також учений вивчає позначення звукосполучення **j+i**, вживання омеги в українських рукописних

кодексах XVI ст. та встановлення за орфографічними особливостями письма місця їх написання (2007; 2008) [563–565].

У білоруській славистиці питання історії правопису старобілоруської писемності розробляються більш системно, ніж в українській.

О. Булика підготував кандидатську дисертацію і опублікував монографію «Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы» (1966; 1970) [184; 187], де, серед іншого, йдеться про зіставлення окремих орфограм старобілоруських та староукраїнських пам'яток, а також написаний низку статей – «Эволюцыя графічнай сістэмы стара беларускай пісьменнасці», «Вынасныя літары ў старабеларускай пісьменнасці», «Адлюстраванне вымаўлення ў старабеларускай арфаграфіі» [183; 185; 186] та ін.

Історії становлення білоруської орфографічної системи присвячено й праці М. Судника (1950) [895], М. Гурла (1960) [357], Д. Павловця (1982; 1985) [752; 753].

Другому південнослов'янському правописному впливу на старобілоруську писемність приділяли найбільшу увагу Є. Карський (1899; 1955 та ін.) [505; 510], В. Аниченко (1969) [156], О. Булика (1966; 1970) [183, 185; 187] та ін.

Орфографічні питання розглядалися і в історико-мовознавчих монографічних студіях Є. Карського (1886; 1893; 1908; 1955) [500; 501; 508; 510], Л. Шакуна (1963; 1984) [981; 982], А. Журавського (1967) [426], а також при виданні кодексів, зокрема Є. Карським (1895; 1899) [502; 504], Н. Паляшчуком (2008) [757].

Графіко-орфографічні особливості середньовічних білоруських та українських пам'яток та щодо історичних взаємовпливів білоруської та української писемності висвітлено і в спеціальних працях білоруських учених, зокрема В. Аниченка – «Заўвагі аб графічна-палеографічных асаблівасцях беларускіх і ўкраінскіх помнікаў» (1969), в монографії «Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі» (1969) і статтях (1963; 1966) [156; 157; 154; 155;], в працях А. Журавського «Некаторыя пытанні беларуска-украінскіх моўных сувязей старажытнага перыяду» (1966) [425], І. Клімава «Да праблемы размежавання ўкраінскіх і беларускіх помнікаў старажытнага пісьменства» (2009) [519] та інших учених.

На сьогодні більш опрацьованими є питання розвитку графіки й орфографії східнослов'янської кириличної писемності періоду Київської Русі (XI–XIII ст.), переважно це давньоукраїнські та давні новгородські рукописи.

Плідно в цьому напрямі працюють переважно російські вчені – як лінгвісти, так і палеографи, якими розробляються теоретичні та практичні питання історії розвитку східнослов'янського письма, графіки та орфографії, а також досліджуються графіко-орфографічні особливості кодексів, зокрема писані уставом та півуставом. Важливі напрацювання в цьому напрямі були актуалізовані й у книзі угорського славіста І. Тота «Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.» (1985) [905].

Напрацювання російських учених сформовані у вигляді монографій та навчальних посібників, що стосуються як найдавнішого періоду – XI–XIII ст., так і періоду розвитку російської книжної писемності XIV–XVII ст.: Д. Ушаков «Русское правописание. Очерк его происхождения, отношения его к языку и вопроса о его реформе» (1911) [932]; М. Дурново «Славянское правописание XI–XII вв.» (1933) [393]; Л. Костюхіна «Книжное письмо в России XVII в.» (1974), «Палеография русских рукописных книг XV–XVII вв. Русский полуустав» (1999)* [552; 554]; О. Пронштейн і В. Овчиннікова «Развитие графики кирилловского письма» (1981) [807]; Б. Осипов «История русского письма. Графика, орфография, пунктуация», «История русской орфографии и пунктуации», «Судьбы русского письма: История русской графики, орфографии и пунктуации» (1990; 1992; 2010) [748–750];

* Л. Костюхіною досліджується російський півустав, еволюція півуставних почерків розглядається в зв'язку із загальними умовами розвитку рукописної справи в Росії, проводиться класифікація почерків за основними формами накреслення і за загальним стилем, а також встановлюються датуючі ознаки письма. При порівняльному аналізі письма XVII ст. увага приділяється й окремим особливостям українського півустава. Учена свого часу захистила кандидатську дисертацію «Палеография рукописных книг России XVII века (Полууставные почерки Москвы и русского Севера)» (1965) [551].

Т. Миронова «Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория Ярослава Мудрого» (1996), «Проблемы эволюции графико-орфографических систем древнеславянского книжного наследия» (1999), «Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв.» (2001) [643; 644; 646]; В. Живов «Восточнославянское правописание XI–XIII века» (2006) [399]; Л. Ненашева «Графические и орфографические особенности памятников русской письменности XV века» (2010) [688].

Палеографічне дисертаційне дослідження Г. Житєнєвої присвячене дзеркальним накресленням у кириличних джерелах X–XV ст. (2003) [401].

Надрядкові знаки та інші правописні питання розглядаються В. Загребіним у студії «Исследование памятников южнославянской и древнерусской письменности» (2006) [428].

Графіко-орфографічні питання не знайшли, на жаль, висвітлення в книгознавчій та кодикологічній монографічній студії Л. Столярової та С. Каштанова «Книга в Древней Руси» (2010), присвяченій вивченню книжної і писемної культури XI–XVI ст., а також розробці, як задекларовано авторами, нових методів дослідження збережених пам'яток писемності цього періоду [892].

У методологічному, історико-правописному та лінгвістичному аспектах учені розглядають такі питання, як: взаємозв'язок графіки, орфографії та палеографії (Л. Милов «Из истории древнерусской книжной письменности XIV века (палеографические наблюдения)» (1963) [642], Л. Жуковська «Графика, орфография и палеография» (1970) [415]; методика проведення дослідження та орфографічні норми (Б. Осипов «Графико-орфографический анализ текста» (1971), «О нормах древнерусской орфографии старшего периода» (1986) [744; 747], О. Князевська «Орфография и отражение в письме явлений языка (на материале рукописей XI–XIV вв.)» (1964) [522], В. Живов «Правила и произношение в русском церковнославянском правописании XI–XIII века» (1984) [398], Є. Князева «О статистическом методе идентификации полууставного письма в древних текстах (опыт применения математического анализа)» (1987) [521]; історія графіки та типи письма (Б. Осипов «История русской графики» (1974) [745], Є. Гранстрем «О связи

кирилловского устава с Византийским унциалом» (1950) [347], І. Львовчкін «Русское уставное письмо и его хронологические параметры» (1983 I) [608].

Діакритичні знаки в еволюції розвитку і функціонування розглядаються в працях А. Залізняка «От праславянской акцентуации к русской» (1985) [439], В. Колесова «Надстрочные знаки “силы” в русской орфографической традиции», «Знаки ударения и надстрочные знаки в русских рукописях XIV–XV вв.» (1973), «Надстрочные знаки в русской орфографической традиции: “времена” и “духи”» (1976) [534; 535; 537], Г. Рапової «Функциональная нагрузка некоторых надстрочных знаков по данным русских фонетико-орфографических трактатов XV–XVII веков» (1986) [813]; пунктуація – Б. Осипова «Как ставили знаки препинания в Древней Руси» (1970) [743].

Скорочені написання слів розглядаються Є. Гранстрем «Сокращения древнейших славянских рукописей» (1954) [348] та О. Седовою «Сокращенно написанные слова в древнерусском уставном письме конца XIII–XIV вв.» (1977) [850].

Уплив граматичних праць на становлення російського правопису висвітлюється В. Каверіною (2006) [476; 477].

Орфографія пам'яток розглядається як при їхньому окремому дослідженні, так і у виданнях, зокрема: М. Каринського (1920) [496], О. Сморгунової (1964) [859], Л. Жуковської (1983; 1997) [420; 424].

Вивченню другого південнослов'янського впливу на східнослов'янську писемність присвячено ряд спеціальних праць. Даної проблеми фахівці торкаються і при висвітленні інших питань, але переважно досліджувався цей вплив на російські (до значно меншої міри, як уже відзначалося, – на українські та білоруські) писемні пам'ятки.

Д. Лихачов наголошував, що «і мова і орфографія мають важливе датуюче значення... Датуючі дані можуть бути отримані ... із вживання елементів південнослов'янської орфографії» (1962) [614, с. 278].

Помітний внесок у розробку проблеми був здійснений О. Соболевським (1894; 1903; 1908) [778; 783; 786, с. 53–58, 77–81, 85–91], К. Радченком (1898) [812, с. 315–321], М. Сперанським (1932) [877], П. Лавровим (1904; 1915) [593; 594, с. 178],

Д. Лихачовим (1958) [613], Р. Павловою (1979) [751], О. Князевською і Є. Чешком (1980) [476], І. Паніною (1985) [764].

Значну увагу південнослов'янському впливові на східнослов'янську, безпосередньо російську писемність, побіжно торкаючися й української, приділяє в сучасних студіях А. Турилов (1998; 2001; 2002; 2005; 2008–2011; 2013) [913–918; 921–924].

У працях переважної більшості російських славистів розглядаються лише окремі правописні риси другого південнослов'янського впливу. Йдеться про праці Г. Воскресенського (1879) [222, с. 25–27]; П. Сирку (1898) [855, с. 332–338, 561–562]; О. Яцимирського (1904) [1004, с. 388–410]; В. Щепкіна (1920) [991, с. 117–121]; Б. Осипова (1982; 1990) [746, с. 2, 87–297; 748, с. 50–53 та ін.].

На деяких моментах цього впливу зупинявся й хорватський учений В. Ягич (1885–1895) [997, с. 383–487, 507, 535–553; 998, с. 152–153, 554–581].

У супереч твердженням зазначених вище вчених, у науці існує кардинально протилежна думка щодо особливостей розвитку російської писемності та ролі в цьому процесі другого південнослов'янського впливу. Цей процес пов'язують із поверненням до архаїзації орфографії, заперечуючи чи частково враховуючи вплив орфограм південнослов'янської писемності. В цьому напрямі плідно працювала Л. Жуковська, яка тривалий час розглядала питання другого південнослов'янського впливу на російську писемність, наголошувала, що в книжній писемності частково відбулося повернення до традиційного архаїчного правопису, зокрема в працях 80-х років ХХ ст. [417–419; 421]. Вона підтверджувала зроблені нею висновки і за результатами праці американського слависта Д. Ворта (1983) [1020], який також заперечував даний вплив.

Продовжувачкою дослідження історії російської орфографії й фонетики, виходячи з теорії Л. Жуковської щодо архаїзації письма, є сучасна вчена Л. Ненашева (Вязикова), яка в монографічній праці «Графические и орфографические особенности памятников русской письменности XV века» (2010) [688] та в статтях приділяє детальну увагу цьому питанню [229; 231–233; 236–242; 681–687; 689].

На сучасних засадах історії графіки та орфографії написано монографічне дослідження Т. Миронової «Как формировалась древнерусская орфография: социолингвистическая реконструкция книгописания конца XI века» (2003) [647].

Використання орфограм при лінгвістичних, палеографічних дослідженнях та описі середньовічних російських кодексів XIV–XVII ст. розглянуте в окремих тематичних працях М. Сперанського (1932) [877], М. Мещерського (1969) [640], Л. Жуковської (1991; 1992) [422; 423], О. Творогова (1966) [896], І. Філіпової (1966; 1974) [937; 938], В. Ушакова (1971) [931], В. Колесова (1973) [534], А. Залізняка (1978) [436; 437], М. Хримової (1979) [961], Б. Осипова (1982) [746], Л. Костюхіної (1983) [553], І. Паніної (1985) [764], В. Каверіної (1999–2012) [471; 475; 478; 479; 484], Л. Ненашевої (Вязикової) (2001–2009) [230–242; 681–686], І. Пряхіної (2006) [728], О. Рябової (2003–2004) [747–749], Л. Ладиженського (2006–2015) [597–602] та ін.

Результатами досліджень палеографічних атрибуційних особливостей письма середньовічної української рукописної книги послуговуються вчені у епіграфічних працях. Розвиток палеографічних досліджень українських епіграфічних та книжних пам'яток здійснюється паралельно, виходячи зі специфіки даних джерел. Встановлюється синхронність та взаємовплив книжної та епіграфічної традицій, часу їх побутування. Чисельні епіграфічні джерела вводяться до наукового обігу. Найвагоміші здобутки у вивченні, зокрема, київських графіті отримані С. Висоцьким (1966–1998) [2008–211], який перший уклав палеографічні таблиці графіті, та за новітніми даними – Н. Нікітенко та В. Корнієнком (2012; 2014) [692; 693]. В. Корнієнко розробив критерії для комплексного датування софійських графіті – морфологічний (форма прорізів), палеографічний, типологічний, лінгвістичний, текстологічний (2014) [544]; в новітній праці вченим досліджуються документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславича на стінах церкви Святого Пантелеймона (2017) [547]. Палеографічним особливостям письма написів-дипінтів на українських іконах, проведенню їх палеографічно-епіграфічної атрибуції та вивченню української в'язі присвячені праці Л. Коць-Григорчук (1990, 2011) [556–558].

Тепер перейдемо до огляду історіографічних робіт, які безпосередньо стосуються задекларованої нами проблеми щодо використання при палеографічно-орфографічній атрибуції й дослідженні староукраїнських кириличних книжних писемних пам'яток букв в орфограмах на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях, яке здійснюється як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях.

Такі праці, переважно, стали з'являтися від 70-х років ХХ ст., зокрема В. Колесов розглянув позиційне змішування букв **О**, **Е** – **Ъ**, **Ь** у давньоукраїнських рукописах ХІІ–ХІІІ ст. (1975) [536].

У новітній час спостерігається наукове зацікавлення, переважно в дисертаційних працях, питаннями функціонування графічного паралелізму в середньовічній східнослов'янській писемності.

Значний інтерес учених викликає буквена дублетна опозиція **О** – **Ѡ** (дублетні опозиції) в рукописах періоду Київської Русі, київської та новгородської писемних шкіл, та в староукраїнських і російських рукописах ХІV–ХVІІ ст.: Є. Тугай досліджувала питання щодо двох фонем «типу о» (1983; 1989) [910; 911]; О. Князевська розглянула окремі орфографічні питання, притаманні саме українським книжним кодексам, зокрема щодо специфічного вживання букви **Ѡ** в нових закритих складах у ХІV ст. (1996; 1999) [526; 527]; Д. Ворд, американській славіст, застосував комплексний підхід при аналізі даної дублетної опозиції «Omega, especially in Novgorod» (1996) [1021]; А. Зайнутдінова здійснила дисертаційне дослідження «Отражение графического параллелизма в истории русского письма: Отношения Ѡ и о» (2004) [435] й опублікувала ряд праць (2001–2004) [430–435]; Л. Москальова в дисертаційному дослідженні графіко-орфографічних та фонетичних особливостей Паренесиса Єфрема Сирина бл. 1289 г. (2006) [666] розглянула дистрибуцію графем в дублетних ланках, зокрема щодо дублетного використання **О** – **Ѡ**, і апробувала здобуті результати (2004–2006) [662–665].

Дублетним опозиціям у рукописах новгородського походження присвячена дисертаційна праця Є. Рябової «Функционирование буквенных дублетов в новгородских евангелиях ХІІ–ХІІІ веков» (2003; наявно два автореферати 2003 та 2004 рр.)

[828–830] й низка робіт стосовно дублетних опозицій у пам'ятках XII–XIV ст., зокрема: букв, що позначають <u>, <e> на початку складу (2002–2003) [826; 831; 832].

Дублетні опозиції, безпосередньо У – ОУ – V, представлені в працях Р. Кривка «Древнерусская орфография XI–XII вв. в свете суперсегментных тембровых оппозиций» (1998), «Функции буквы У в древних славянских рукописях (преимущественно на материале Бычковско-Синайской Псалтири)» (2004), «Графико-орфографические системы Бычковско-Синайской Псалтири» (2004) [571–574], Л. Ладиженського «Графемы оу, ж, ю и ъж Ильиной книге» (2015) [602], Т. Пономаренко «Дистрибуция графем в дублетном звене оу – у – Ѹ в Житии Нифонта 1222 г.» (2009) [798].

Як бачимо з історіографії, проблема використання при палеографічно-орфографічній атрибуції й дослідженні староукраїнських кирилических книжних писемних пам'яток букв в орфограмах на рівні графічного буквенного узгодження в дублетних опозиціях, яке здійснюється на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях, залишається ще маловивченою.

Отже, в історіографії кінця XVIII – початку XXI ст. вивчення східнослов'янської, безпосередньо української, кирилическої рукописної книги системно не розроблено методологічні та методичні засади палеографічно-орфографічного напряму дослідження, оскільки, за влучним твердженням Т. Миронової, вивчення графіко-орфографічної системи пам'ятки завжди було важливим, але не основним предметом дослідження рукопису, хоча орфографічні написання іноді виступали й фактором, що датує книгу [643, с. 13]. Графіко-орфографічні особливості системи письма української рукописної книжності набули системного наукового вивчення й використання при атрибуції рукописів у працях дисертантки.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельною базою нашого дослідження є українські кирилическі рукописні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані уставним та півуставним письмом

церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою, що зберігаються в книгосховищах України та інших країн, зокрема в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника, Науковій бібліотеці Ужгородського університету, Закарпатському краєзнавчому музеї (м. Ужгород), Львівському історичному музеї, Музеї мистецтва давньої української книги (м. Львів), Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького, Чернігівському історичному обласному музеї ім. В. В. Тарновського) та в закордонних установах Росії – Бібліотеці Російської академії наук, Науковій бібліотеці ім. О. М. Горького Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, Російській державній бібліотеці, Російській національній бібліотеці, Російському державному архіві давніх актів, Державному історичному музеї, Тульському краєзнавчому музеї), а також Угорщини – в Національній бібліотеці ім. Сечені.

Для палеографічно-орфографічного дослідження щодо атрибуції рукописів найвагомішими є рукописні книги з точною датою написання, тому в дисертаційній роботі основна увага приділяється джерельному орфографічному матеріалу рукописних книг із «прямою датою написання». Це, переважно, конфесійні книги, писані у відповідності до книжних орфографічних писемних традицій певного часу, які мають хронологічні ознаки або списані з протографів, зі збереженням їхньої орфографії, що є важливим для хронологічної реконструкції орфографічного узусу і виділення атрибуційних орфограм як палеографічних прикмет.

Далі подаємо у формі короткого археографічного опису основні археографічні, палеографічні та кодикологічні дані щодо залучених до дослідження як базових 76 рукописних книг: 61 із точною датою написання та 16 без точної дати написання. Відомості подаються виходячи зі специфіки даної дисертаційної праці. Основні дані нами отримані особисто у процесі вивчення й опису пам'яток або залучені з історіографічних праць та описів рукописів: назва рукописної книги (зазначена в рукописові або прийнята в науці); час написання («пряма дата» або «непряма дата», встановлена при дослідженні); місце написання; розмір книги (F^o, 2°, 4°, 8°); загальна кількість аркушів; матеріал письма (пергамен, папір); тип письма (устав, півустав,

«новий український устав») та розміщення тексту в двох стовпцях; почерки (один, два та різні); місце та шифр зберігання; номер ілюстрації аркуша рукопису, вміщеної в студії; в квадратних дужках – література з дослідження та публікації рукопису. Кодикологічні дані рукописів уточнювалися за комплексом палеографічних прикмет. Рукописні книги розміщуються в алфавітно-хронологічному порядку – за скороченими назвами і датою написання, які зазначені в дисертації при орфографічних прикладах і подані за колекціями, зібраннями і фондами книгозбірень в Списку використаних джерел.

Ап. 1597 – Апостол. 1597 р., завершено 13 квітня. м. Четвертня. 2°, 254 арк., папір, півустав, почерків чотири: (третьій почерк на арк. 126–153зв. писця Федора Черемського). ІР НБУВ, ф. 1, № 7462 [464, с. 57–59, № 15, іл. с. 495, фрагм. арк. 7, 69, 158, 125]*.

Ап. 1600 – Апостол. 1600 р. м. Брежани. 2°, 234 арк., папір, півустав, почерків три. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 41 П [464, с. 59–61, № 16, іл. с. 496, арк. 48, 148, 228].

АЗ 1554 – Апостол («Загорівський Апостол»). 1554 р. Волинь. [Загорівський монастир]. 2°, 405 арк., папір, півустав. Місцезнаходження невідоме [444, с. 351–354, № 87, іл. с. 353, арк. 22].

АК 1560-х рр. – Апостол й Апокаліпсис («Крехівський Апостол», 1560-ті роки). Остання третина XVI ст. 2°, 332 арк., папір, півустав. ЛННБУ, МВ 1291 [541, с. 76–78, № 72 (остання третина XVI ст.), іл. 12, арк. 110].

АР 1568 – Апостол («Радивиловський Апостол»). 1568 р., завершено 4 вересня (списаний з друкованого Псалтиря Скорини 1525 р.). м. Радивилов. 2°, 403 арк., папір, «новий український устав». ІР НБУВ, ф. 28, № 766 [464, с. 51–54, № 12, іл. с. 492, арк. 1].

* Тут і далі переважно подаються посилання на новітні археографічні, палеографічні та кодикологічні описи рукописних книг, у яких міститься інформація й про попередні дослідження кодексів.

БІЗ 1587 – Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна з додатковими статтями. 1587 р. м. Львів (?). Один з писців Сава Григорієвич. 2°, 478 арк., папір, півустав, почерків п'ять. ІР НБУВ, ф. 303 (Міл.), № 112 П [464, с. 63–65, № 18, іл. с. 498–499, арк. 58, 40, 141зв., 476, 278].

БС 1575 – Біблійні книги: П'ятикнижжя Мойсея, Ісуса Навина, Суддів, Руф, Царів, Параліпоменон («Біблія Скорини»). 1575 р. Писець Дмитро із Зінькова. 2°, 356 арк., папір, півустав з елементами скоропису. ЛННБУ, МВ 1290 [541, с. 97–99, № 90, іл. 14, арк. 304зв.].

Єв. 20–40 XVI – Євангеліє тетр. 20–40-ві роки XVI ст. 4°, 384 арк., папір, півустав, почерків два. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 29 П [464, с. 83–84, № 31, іл. с. 513, фрагм. арк. 180, 19].

Єв. 1491 – Євангеліє тетр. 1491 р. Жидичин (Волинь). 2°, 369 арк., папір, півустав, з елементами скоропису. ГИМ, Увар. 94 (ф. 4911) [444, 299–301, № 65, іл. с. 300, арк. 7].

Єв. 1570 – Євангеліє тетр. 1570 р. Писець Василій Терновський, шляхтич, попович, диякон. 2°, 284 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 39 Л [464, с. 155–157, кат. № 69, іл. с. 553, арк. 176].

Єв. 1576–1581 – Євангеліє тетр. 1576–1581 р. м. Чернівці – Снятин. Писець Анфим (Салтан), дяк. 2°, 228 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 41 [541, с. 170–172, № 151].

Єв. 1581 – Євангеліє тетр. 1581 р. м. Сучава, церква свв. арх. Михайла і Гавриїла. 2°, 364 арк., папір, «новий український устав». ЧІОМ, Ал 417 [854, с. 6, № 6 (1586 р.)].

Єв. 1583 – Євангеліє тетр. 1583 р. с. Осталовичі. Писець Ілько Іоанович. 2°, 210 арк., папір, півустав. ЛННБУ, Павл. 179 [541, с. 172–173, № 152].

Єв. 1590 – Євангеліє тетр. 1590 р. Івано-Франківщина. Писець Григорій, диякон. 2°, 322 арк., папір, півустав. ЛІМ, Рук. № 25 [444, с. 369–370, № 92, іл. фрагм. арк. 245, 18зв.].

Єв. 1591 – Євангеліє тетр. 1591 р. м. Стрий. Писець Симион із Львова, з роду владики Макарія. 2°, 274 арк., папір, півустав. ЛІМ, Рук. № 37 [444, с. 371–373, № 93, іл. с. 371, 372, арк. 84, 131зв.].

Єв. 1593 – Євангеліє тетр. 1593 р. м. Жидачів. Переписувач Федько, дяк. ЛННБУ, 2°, 415 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 81 [541, с. 181–182, № 160].

Єв. 1594 – Євангеліє тетр. 1594 р. м. Стрий. Писець Іоанн Березич. 2°, 295 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 26 [444, с. 373–376, № 94, іл. с. 374, 375, арк. 93, 143зв.; 541, с. 183–184, № 161, іл. 17, арк. 227].

Єв. 1595 – Євангеліє тетр. 1595 р. м. Яворів. Писець Георгій, диякон. 2°, 211 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. І, № 2789 [464, с. 168–170, № 77, іл. с. 561, арк. 53].

Єв. 1598 – Євангеліє тетр. 1598 р. с. Гуменець (Львівщина). 2°, 294 арк., папір, «новий український устав». ЛННБУ, НД 57 [444, с. 376–379, № 95, іл. с. 376, 377, арк. 14, 13зв.; 541, с. 186–187, № 163].

Єв. 1600 – Євангеліє тетр. 1600 р. Галичина. 2°, 299 арк., папір, півустав. ЛННБУ, БА 33 [541, с. 187–189, № 164].

Єв. 1601 – Євангеліє тетр. 1601 р. м. Меджибіж. 2°, 279 арк., папір, півустав. ММДУК, Р–48 [945, с. 12, № 2].

Єв. 1602 – Євангеліє тетр. 1602 р. с. Грімне (Львівщина). Писець Василій. 2°, 311 арк., папір, півустав. З мініатюрами Євангеліїв Григорія Кучірки 1602 р. РНБ, Погод. 144 (ф. 583) [867, табл. XX, іл. арк. 152зв.; 444, с. 403–405, № 108, іл. с. 404, 405, арк. 239зв., 17].

Єв. 1608 – Євангеліє тетр. 1608 р. м. Яворів (Львівщина). Писець Георгій Тимкович, дидаскал Яворівського училища. 2°, 316 арк., папір, півустав. НМЛ, Рк. 182 (4485) [444, с. 407–408, № 109, іл. с. 408, арк. 10].

Єв. апр. 1422 – Євангеліє апракос короткий. 1422 р. Монастир св. Онуфрія на Сергієвій горі (біля с. Перегірського на Прикарпатті). Писець Іван, інок. 2°, 112 арк., пергамен, півустав. ТКМ, № 304 [444, с. 292–293, № 61, іл. с. 293, арк. 1].

Єв. апр. 1477 – Євангеліє апракос. 1477 р. м. Львів. Писець Волошин, дяк. 2°, 289 арк., папір, півустав великий. ЛННБУ, АСП, 21 [444, с. 296, 298–299, № 64, іл. с. 298, арк. 1; 541, с. 30–31, № 35, іл. 10, арк. 101].

Єв. апр. ост. чв. XIV – Євангеліє апракос. Остання чверть XIV ст. 2°, 1 арк., пергамен, устав. ІР НБУВ, ф. 235, № 5 [302, с. 98–99, № 7, іл. с. 256, № 51].

Єв. апр. XV/XVI – Євангеліє апракос повний. Уривок. Кінець XV – початок XVI ст. 2°, 99 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 33 Л [295, 34–35, № 5, іл. №, 139, 140, арк. 1, 53].

Єв. тл. 1434 – Євангеліє тлумачне (Тлумачення на Євангелія від Іоанна і Луки). 1434 р. Київ, Києво-Печерська лавра. 2°, 331 арк., папір, півустав; два почерки. Основний писець Іосифішко, диякон. РНБ, Осн. собр. Ф. п. І. 73 (ф. 560) [866, ил. № 36, л. 331; 444, с. 294–295, № 62, іл. с. 294, арк. 1].

Єв. уч. XV/XVI – Євангеліє учительне. Кінець XV – початок XVI ст. 2°, 346 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 223 Л [295, 43–45, № 8, іл. № 125, 126, арк. 190, 117 за.].

Єв. уч. 1514 – Євангеліє учительне. 1514 р. м. Київ, Микільсько-Пустинний монастир. Писець Сергій, монах. 2°, 350 арк., папір, півустав (два стовпця), почерків два. РГБ, Рум. 209 (ф. 256) [444, с. 318–319, № 74, іл. с. 318, арк. 248].

Єв. уч. 1569 – Євангеліє учительне. 1569 р. 2°, 303 арк., папір, півустав. РГАДА, ф. 181 (РО МГАМИД), № 607 [511, с. 109–113, № 37, вкл., арк. 217зв.–218].

Єв. уч. 1585 – Євангеліє учительне. 1585 р. м. Львів. Писець Андрій з Ярославля, священник. 2°, 686 арк., папір, півустав, на полях скорописом – коментарі-пояснення українською розмовною мовою. ЛННБУ, АСП 5 [541, с. 217–219, № 189, іл. 19, арк. 4; 884, 49–53, № 1].

Єв. уч. 1588 – Євангеліє учительне. 1588 р. 4°, 366 арк., папір, півустав. ЛННБУ, НД 379 [541, с. 207–208, № 179; 979, с. 53–54, № 2].

Єв. уч. 1604 – Євангеліє учительне. 1604 р. У складі конволюта XV–XVII ст. (Пролог, кінець XV ст.; Пролог, друга половина XVI ст.; Євангеліє учительне, 1604 р., арк. 271–536), с. П'ятигори, Київщина. Писець Авраам Іванович Білобородський. 2°, 265 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 529 П [979, с. 84–86, № 29; 295, с. 111–113, № 40].

ЄГ 1266–1301 – Євангеліє апракос повний («Галицьке Євангеліє»). 1266–1301 рр. Галицька Русь (Холм або Перемишль). 2°, 175 арк., пергамен, устав (два

стовпці). РНБ, Ф. п. I. 64 (ф. 560) [886, с. 374–376, № LXIII (1288 р.); 848, с. 202–203, № 179, фрагм. іл. арк. 1в, 43а, б; 444, с. 220, 221–222, № 32, іл. с. 220, 222, арк. 1зв., фрагм. арк. 35].

ЄД 1596 – Євангеліє тетр («Довжанське Євангеліє»). 1596 р. с. Должка, Галичина. 2°, 256 арк., папір, півустав. ЛННБУ, МВ 368 [541, с. 184–186, № 162].

ЄЄ 1283 – Євангеліє апракос короткий («Євсевієве Євангеліє»). 1283 р. Галицька Русь (Холм або Перемишль). 2°, 140 арк., пергамен, устав (два стовпця). РГБ, М. 3168 (ф. 178) [848, с. 210–212, № 184, іл. фрагм. арк. 46г.; 444, с. 222–225, № 33, іл. с. 223, арк. 1зв.; публ.: 361].

ЄК сер. XV [1411] – Євангеліє тетр («Київське Євангеліє 1411 р.»). м. Київ. Пустинно-Микільський монастир, писець Макарій, інок). Середина XV ст. 2°, 323 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 308 (П-Мик.), № 548 П [295, с. 35–39, № 6, іл. № 26, 27, арк. 152, 323].

ЄКор. 1401 – Євангеліє тетр («Королевське Євангеліє», «Нелабське Євангеліє»). 1401 р. с. Королеве (Закарпаття). Писець Станіслав Граматик. 2°, 176 арк., папір, півустав. ЗКМ, Арх. 798 [849, с. 462–463, № 313 (1400–1401 р); 444, с. 284–287, № 59, іл. с. 285, 287, арк. 13, 550].

ЄЛ тр. чв. XIV – Євангеліє апракос повний («Лаврське Євангеліє»). Третя чверть XIV ст. (близько 1370 р.). [м. Київ, Києво-Печерський монастир]. 2°, 181 арк., пергамен, устав (два стовпці), почерків два. ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П [298; 302–303, с. 35–41, 94–98, № 6, іл. с. 229–231, № 24–26, арк. 17, 104зв., 158зв.].

ЄЛьвів. 60–70 XVI – Євангеліє тетр («Львівське Євангеліє»). 60–70-ті роки XVI ст. (Копія кодексу 1423 р.). 2°, 290 арк., папір, півустав, почерків два. ІР НБУВ, ф. 311 (Д.ц.), № 574 П [464, с. 145–147, № 64, іл. с. 548, фрагм. арк. 20, 263зв.].

ЄМ 80–90 XV – Євангеліє тетр («Михайлівське Євангеліє»). 80–90-ті роки XV ст. м. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир. 2°, 252 арк., папір, півустав, почерків два. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 417 П [578, с. 167–177; 780, с. 132–134; 905, с. 118; 444, с. 319–321, № 75 (бл. 1526 р.), іл. с. 319–321, арк. 69, фрагм. арк. 7, 111зв.; 295, с. 39–43, № 7, іл. с. № 67–76, арк. 100, 111, 249, 249зв., 250, 250зв., 251, 251зв., 252, 252зв.].

ЄП 1556–1561 – Євангеліє тетр («Пересопницьке Євангеліє»). 1556 р., розпочато 15 серпня в Дворецькому монастирі Св. Трійці – 1561 р., завершено 29 серпня в Пересопницькому Пречистенському (Різдва Богородиці) монастирі. Староукраїнська книжна мова. Перекладач тексту і керівник роботи Григорій, архімандрит Пересопницького монастиря. Основний писець Михайло Василієвич, син протопопа Сяноцького. F°, 482 арк., пергамен, «новий український устав», почерків три. ІР НБУВ, ф. 1, № 15512 [444, с. 354–361, 363, № 88, іл. с.356–357, 359–360, арк. 340, 129, 291, 128зв.; 464, с. 110–118, № 45, іл. с. 527–528, фрагм. арк. 44, 229, 20зв., 155зв.; публ.: 767; 768].

ЄПан. 1317 – Євангеліє апракос повний («Пантелеймонове Євангеліє»). 1317 р. Писець Єска, попович. 2°, 128 арк., пергамен, устав (два стовпці). БАН, Осн. собр. 34.5.22 (ф. 31) [890, табл. Пб, л. 128; 849, с. 231–233, № 115; 444, с. 250–251, № 45, іл. с. 251, арк. 1].

ЄПер. 1354 – Євангеліє апракос повний («Переяславське Євангеліє»). 1354 р. м. Переяслав. Писець Олексій. 2°, 189 арк., пергамен, устав. ГИМ, Син. 67 (ф. 80370) [849, с. 260–262, № 140].

ЄПол. 1307 – Євангеліє апракос повний («Полікарпове Євангеліє»). 1307 р. Один із писців Полікарп, піп. 2°, 122 арк., пергамен, устав (два стовпці), почерків декілька. ГИМ, Син. 740 (ф. 80370) [849, с. 224–226, № 111; 444, с. 246–248, № 43].

ЄС 1588 – Євангеліє учительне («Скотарське Євангеліє»). 1588 р. с. Скотарське (Закарпаття, Волівецький район). 2°, 224 арк., папір, півустав. OSK, Fol. Eccl. Slav. 9 [публ.: 567].

ЄХиш. 1546 – Євангеліє тетр («Хишевичівське Євангеліє»). 1546 р. Городок Солоний (Львівщина). Основний писець Єремія, диякон. Писане для церкви Св. Пилипа с. Хишевичі. 2°, 319 арк., папір, півустав, два почерки. НМЛ, Рк. 577 (13778) [444, с. 334–337, № 82, іл. с. 335, 336, арк. 35, 345].

Зб. 1607 – Збірник повчальних слів. 1607 р., завершено 3 листопада. В складі конволюта XVII–XVIII ст. (Повчальні слова Ісаака Сиріна, Петра Дамаскіна, 1607 р.; Апокрифи, середина XVIII ст.). Писець Іоанн Бремич (арк. 373зв.). 4 °, 435 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 901 Л [603, с. 462–464].

Зл. 1462 – Златоуст із додатковими статтями. 1462 р. 2°, 128 арк., папір, півустав. БАН, Осн. собр. 13.3.36 (ф. 31) [639, с. 1–6, № 1].

Ізм. XV/XVI – Ізмарагд. Кінець XV – початок XVI ст. 4°, 317 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 489 П [295, с. 55–56, № 13, іл. № 141, 142, арк. 1, 222зв.–223].

К 1615 – Кормча. 1615 р. м. Брайлов (Поділля). 2°, 340 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 222 П [783, с. 73–74].

Ліств. 1610 – Ліствичник. 1610 р. м. Київ, Пустинно-Микільський монастир. Писець Гаврило, ієромонах. 2°, 210 арк., папір, півустав. ГИМ, Щук. 653 (ф. 23905) [444, с. 409, № 110, іл. фрагм. арк. 1].

М 1500 – Мінея службова на вересень–січень. 1500 р. Закарпаття. 2°, 365 арк., папір, півустав. НБ УжНУ, № 173 (1–Д) [444, с. 304–305, № 67, іл. с. 304, арк. 1].

М 1590–1591 – Мінея службова на червень–серпень. 1590–1591 рр. м. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир. Основний писець Лазар Іванович, син молдавського воєводи Івони. 2°, 426 арк., папір, півустав, почерків два. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 427 П [464, с. 265–267, № 150, іл. с. 651, арк. 150, 159].

М 1600 – Мінея службова на лютий. 1600 р. м. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир. Писець Іоанн Васильович. 2°, 228 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 425 П [464, с. 267–268, № 151, іл. с. 652, арк. 221].

М 1602 – Мінея службова на травень–червень. 1602 р., завершено 28 травня. 2°, 160 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 127 Л [603, с. 56].

М св. 1570–1572 – Мінея святкова. 1570–1572 рр. с. Страшевичі, біля Самборська (Львівщина). 2°, 528 арк., папір, півустав. ЛННБУ, Осс. 3617 [541, с. 284–286, № 219].

МСЗ 1563 – Мінея святкова – Мінея загальна. 1563 р., завершено 6 серпня. Писець Сидорій родом з м. Любачева, дяк у Руській Кобильниці. 2°, 528 арк., папір, півустав. ЛННБУ, НТШ–І 241 [541, с. 282–284, № 218].

Окт. 1595 – Октоїх, гласи 1–8. 1595 р., закінчено 2 грудня. 2°, 485 арк., папір, півустав. ЛННБУ, НТШ–І 176 [541, с. 320–321, № 252, іл. 21, арк. 283].

ПАЧ 1307 – Пандекти Антіоха Чорноризця. 1307 р. (м. Володимир-Волинський, Велика лавра пресв. Богородиці). 2°, 306 арк., пергамен, устав (два стовпці). НМЛ, Рк. 48 (257) [444, с. 248–250, № 44, іл. с. 249, арк. 1; 959, с. 10, арк. 1].

ПК 1397 – Псалтир («Київський Псалтир»). 1397 р. м. Київ (Софійський собор). Писець Спиридоній, протодиякон. F°, 229 арк., пергамен, устав. РНБ, ОЛДП Ф. 6 (ф. 536) [444, с. 271–277, 279, № 55, іл. с. 273–275, 277, арк. 2, 180, 197, 28; факсим. публ.: 515].

ПКП 1553–1554 – Патерик Києво-Печерський. 1553–1554 рр. м. Київ, Києво-Печерська Успенська лавра. Писці Олексій Волинець, інок, та Нестор, син Лук'яна, інок, дячок. 2°, 217 арк., папір, «новий український устав», арк. 1–22зв. (перший писець) та півустав, арк. 23–215 (другий писець). ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 386 П [140; 444, с. 337–339, № 83, іл. с. 339, 337, арк. 1, фрагм. арк. 4зв.; 464, с. 310–313, № 179, іл. с. 694, арк. 10, 44].

ПО 1395 – Псалтир («Онезький Псалтир»). 1395 р. Писець Лука, смолянин (зі Смоленська). ГИМ, Муз. 4040 [870, іл. 12, арк. 26; 553, іл. арк. 3].

Пр. серед. XIV – Пролог, червень. Середина XIV ст. 2°, 1 арк., пергамен, устав (два стовпці). ЛННБУ, РКФ 24 [540, с. 491, 494, 495; 541, с. 27, № 29].

Пр. 1456 – Пролог, вересень–листопад. 2-га ред. 1456 р. 2°, 248 арк., папір, півустав (два стовпці), почерків два (другим почерком написано на арк. 241 рядки 22–20, на арк. 241зв. – 1–11). НБ МГУ, Верхокамск. собр. № 1376 [528, вкл., рис. 50–52, лл. 70 об., 38об., 66].

Пр. 80 XV – Пролог, вересень–лютий. 80-ті роки XV ст. 2°, 309 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 273 П [295, с. 109–111, № 39, іл. № 63, 64, арк. 2, 3зв.].

Пр. 1599–1600 – Пролог на березень–серпень. 1599 р., розпочатий 2 липня – 1600 р., завершено 18 листопада. Другий писець Федір Яковлев. 2°, 541 арк., папір, півустав, почерків два (другий писець арк. 56зв.–539). ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 19 [464, с. 327–329, № 189, іл. с. 704, арк. 12, 538].

ПТ 1595 – Псалтир тлумачний Василя Великого та Іоанна Златоуста. 1595 р. 2°, 179 арк., папір, півустав (арк. 5–138зв.) та скоропис двох почерків. ІР НБУВ, ф. 313 (Поч.), № 6 [464, с. 342–343, № 198, іл. с. 715, арк. 32, 142, 144].

Син. кін. XVI – Синодик. Конволют. Кінець XVI ст., 1618–1662 рр., доведено до 1667 р. 4°, 128 арк., папір, півустав (досліджується текст XVI ст. – арк. 2–58). ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 537 П [464, с. 315–318, № 182, іл. с. 697, арк. 27].

Ст. 1577 – Студит. 1577 р. Писець Іона, ієромонах. 2°, 154 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 66 [541, с. 365–370, № 284].

Ст.ТМ 1567 – Студит із додатковими статтями – Торжественик мінейний. 1567 р. Писець Гаврило Минцевич. 2°, 495 арк., папір, півустав. ЛННБУ, МВ 134 [541, с. 362–364, № 283].

ТМ поч. XVII – Торжественик мінейний. Початок XVII ст. 2°, 334 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 313 (Поч.), № 9 [166, с. 3–19 (Пролог на рік, вірніше Четья Мінея, XVI ст.); 278, с. 33–34, 140, № 1, 10 (Урочистник мінейний), вкл. № 1 іл. арк. 131–134зв.); 464, с. 329–330, № 190 (Пролог на рік, кін. XVI – поч. XVII ст.), іл. с. 705, арк. 123].

ТЦ 1608 – Триодь цвітна. 1608 р. Писець Єрофей Семенович, дяк, попович Чернський. 2°, 289 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 79 П [783, с. 20–21].

УЦЄ 1594 – Устав церковний Єрусалимський. 1594 р. м. Куликів. Писець Лука, дякон. 2°, 225 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 48 [541, с. 432–434, № 341].

ЧМ 1489 – Торжественик мінейний – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»). Збірник-конволют (Торжественик мінейний, 1489 р.; Златоуст п'ятдесятний [кінець 80 – початок 90-х років XV ст.]). Основний писець Березка з Новгородка Литовського, попович, син попа Семиона Долбнича. 2°, 379 арк., папір, півустав (два стовпці), почерків чотири. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л [295, с. 142–145, № 55, іл. № 116–121, арк. 20, 154, 232зв., 292, 286зв., 287; 308, с. 81–103, іл. с. 82–85, фрагм. арк. 20 а–б, 199 б, 24 а–б, 292 а–б].

Джерельною базою дослідження також є рукописні книги без точної дати написання, які переважно зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної

бібліотеки України імені В.І. Вернадського і над вивченням яких ми працюємо з 90-х років ХХ ст. Ці книги репрезентовані, разом із датованими книгами, в укладених нами наукових каталогах: «Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом» [314, № 4–6, 9, 11]; «Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом» [302, № 5–8, 14, 20, 23, 27–29, 32, 34]; «Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог» [295, № 1–7, 9–13, 15, 16, 18, 19, 21, 24, 25, 27, 29, 32, 34, 35, 38–42, 46, 54, 55]; «Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Науковий каталог. Палеографічний альбом» [464, № 2, 4, 6, 10, 12, 16, 20, 28, 41, 43–45, 48, 60, 64, 69, 116, 117, 121, 150, 160, 162, 165, 170, 179, 182, 186, 187, 189, 214, 218, 221].

До дисертаційної роботи залучені й електронні цифрові копії рукописів, офіційно представлені на сайтах (наприклад, на сайті Троїце-Сергієвої лаври, Росія: www.stsl.ru/manuscripts), факсимільні та літографічні видання, палеографічні альбоми та ілюстративний матеріал, поданий у наукових працях.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз історіографії кінця XVIII – початку ХХІ ст. вивчення східнослов'янської, безпосередньо української, кириличної рукописної книги показав, що системно не розроблено методологічні та методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження, що обумовлюється тривалою науковою кризою власне палеографічного методу, а також трудомісткістю проведення графіко-орфографічного дослідження рукописів для вирішення прикладних завдань палеографії, кодикології та кодикографії. Це також пов'язано й

з відсутністю правописних монографічних студій, які б охоплювали розвиток української писемності від часів Київської Русі до XVIII ст. включно й матеріали та результати яких могли б бути використаними вченими при атрибуції рукописів.

Питання щодо необхідності використання при атрибуції середньовічної східнослов'янської кириличної рукописної книги орфографічних ознак як палеографічних прикмет щодо встановлення мовної редакції, часу написання та походження рукописів піднімалося ще в XIX ст. фундаторами східнослов'янської палеографії. Так, О. Востоков, з іменем якого пов'язуємо початок палеографічно-орфографічного напрямку у вивченні кириличних рукописів, зокрема українського походження, І. Срезневський, О. Соболевський, В. Щепкін, Є. Карським напрацьовували принципи і методи дослідження писемних пам'яток, укладали палеографічні посібники та альбоми, певна увага приділяється й окремим орфограмам, наявність чи відсутність яких у рукописних книгах різних хронологічних періодів могла слугувати атрибуційною ознакою. У подальших наукових студіях зі східнослов'янської палеографії такий напрям, як орфографія рукописів, практично не розвивається, вченими палеографічні орфографічні прикмети або залучаються компілятивно-вибірково (М. Тихомиров) або взагалі не подаються (Л. Черепнін).

За нашими спостереженнями, до орфографічних ознак як палеографічних прикмет мовної редакції, часу написання та локалізації рукопису апелюють переважно вчені, які вважають палеографію історико-філологічною (В. Щепкін) або філологічною (Л. Жуковська) науковою дисципліною, і не залучають їх ті, які відносять палеографію до історичної науки (Л. Черепнін).

Комплексний підхід до вивчення палеографії, мови (правопису) й оздоблення рукописних книг був уперше запропонований і застосований на значному рукописному матеріалі І. Срезневським; розвинутий – І. Ягичем, В. Щепкіним та деякими іншими вченими. Пізніше Л. Жуковська обґрунтувала методологічні засади такого всебічного дослідження рукописів.

У східнослов'янській палеографії власний метод атрибуції недатованих писемних пам'яток за особливостями письма датованих активно розвивався лише до

першої третини ХХ ст., поступово набираючи кризового характеру (що пов'язано із розширенням меж палеографії до комплексної атрибуції походження рукописної книги), яка триває й донині. Відповідно, палеографічний метод дослідження письма використовується нерегулярно та непослідовно. Основна увага вчених переважно зосереджена на дослідженні письма як атрибуційної ознаки пергаментних рукописів.

Українська кирилична палеографія комплексно не розроблена, вона й до сьогодні потребує наукових теоретичних узагальнень та вироблення як загальної методології, так і напрацювання окремих напрямів, методів та методик дослідження. Не укладено й підручника з української палеографії, є лише декілька компілятивно-узагальнених посібників (В. Дядиченка «Основи палеографії» (1963), Я. Кіся «Палеографія» (1975) та М. Кріля «Основи палеографії» (1995), у яких у загальних рисах ідеться про можливість датування пам'яток за допомогою орфографічних ознак, але не запропоновано жодної методики.

Графіко-орфографічні особливості систем письма староукраїнської рукописної книжності також не набули системного наукового вивчення й використання при атрибуції рукописів у кириличній палеографії та в науках гуманітарного циклу, об'єктом яких є книга та документ.

Окремим питанням графіки й орфографії, безпосередньо їхнім атрибуційним ознакам, при дослідженні української рукописної книги як цілісного явища культури стала приділятися увага в працях учених із кінця ХІХ – початку ХХ ст.: В. Адріанової, В. Аниченка та А. Булики (при дослідженні історії правопису й мови середньовічної білоруської писемності), В. Владимірова, О. Грузинського, М. Грунського, П. Житецького, І. Каманіна, Г. Крижановського, І. Свенціцького, О. Соболевського, М. Сперанського, І. Срезневського; у ХХ ст. – у працях М. Геппенера, П. Захарчишиної, О. Князевської, А. Кримського, А. Москаленка, В. Німчука, І. Огієнка, В. Панашенко, Ф. Ткача; посилюється дослідження у цьому напрямі з кінця ХХ ст., зокрема в працях Т. Видайчук, М. Гальченко, Я. Запаска, М. Кочіша, І. Чепіги, В. Фрис, Г. Щокань; більше уваги надається періоду писемності Київської Русі, зокрема в сучасних дослідженнях І. Тота, Т. Миронової, Л. Уханової та ін. При цьому тільки в деяких працях (М. Геппенера, О. Князевської, Т. Видайчук,

М. Гальченко, М. Кочіша, Т. Миронової, Г. Щокань та ін.) приділяється увага окремим орфограмам, викривання яких у рукописах не обумовлено фонетично, зміни в них здійснюються на рівні графічного буквеного узгодження.

Палеографічно-орфографічний напрям нами розробляється з 90-х років ХХ ст., праці охоплюють давньоукраїнський (Київської Русі) та староукраїнський періоди розвитку графіки та орфографії книжної й ділової писемності. Цьому сприяють власні результати, отримані нами під час вивчення й опису східно- та південнослов'янських кирилических рукописних книжних пам'яток із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, безпосередньо українських та укладання наукових каталогів ХІІ – початку ХVІІ ст. Нами здійснюються розширені, відповідно до мети та завдань палеографії, дослідження графіко-орфографічних особливостей української писемності, що сприяє проведенню атрибуції рукописних книг, а також подальшому вивченню історії правопису книжних та ділових джерел. Зокрема: розробляється питання про необхідність при вивченні писемної системи староукраїнських пам'яток поєднання палеографічного аналізу письма з орфографічним; простежується розвиток орфограм у загальному історичному процесі староукраїнської правописної практики, за книжними пам'ятками та діловими джерелами ХІV–ХVІІ ст., безпосередньо в системі голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків та паєрика; комплексно досліджуються графіко-орфографічні особливості окремих кодексів; висвітлюються основні питання другого графіко-орфографічного південнослов'янського впливу на староукраїнську писемність; аналізуються орфографічні правила щодо позначення голосних звуків у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького; вирішується питання використання графіко-орфографічних особливостей як засобу ідентифікації часу написання конфесійних кодексів; вивчається староукраїнський орфографічний узус та залучаються атрибуційні орфограми при палеографічному, кодикологічному та графіко-орфографічному дослідженні рукописних книжних пам'яток; береться участь у підготовці українських книжних пам'яток до видання; проводиться робота з формування електронного ресурсу кирилическої рукописної книги ХVІІ ст. з фондів ІР НБУВ;

досліджується староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики та ін.

У процесі розробки палеографічно-орфографічного напрямку нами застосовуються й власні напрацювання основних методологічних засад щодо дослідження й опису кириличних рукописних книг XII–XVI ст., що зберігаються в ІР НБУВ. Ідеться, зокрема, про вивчення графіко-орфографічних писемних систем східнослов'янських, безпосередньо українських, та південнослов'янських кодексів різних періодів, а також про встановлення критеріїв ідентифікації рукописів за основними орфограмами. У наших новітніх працях представлено методологію даного наукового напрямку та запропоновано методику проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження середньовічних українських кириличних книжних пам'яток, піднімається питання створення атрибуційних баз даних українських середньовічних кириличних рукописів за фондами архівів, бібліотек і музеїв України та використання нових палеографічно-орфографічних методів атрибуції.

Дисертаційне дослідження виконане на джерельному матеріалі староукраїнських кириличних рукописних уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., написаних на пергамені та папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою. Нами опрацьовано декілька тисяч рукописних книг, як українські атрибутовано близько 300 кодексів, до дослідження залучено 139, базовими стали 76 рукописних книг, серед них – 61 із точною датою написання, вивчення яких здійснювалося із залученням археографічних, палеографічних, кодикологічних та історіографічних даних.

Точно датовані кириличні рукописні книги, репрезентовані в дисертації, зберігаються у фондах бібліотек та музеїв України (в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника, Науковій бібліотеці Ужгородського університету, Закарпатському краєзнавчому музеї (м. Ужгород), Львівському історичному музеї, Музеї мистецтва давньої української книги (м. Львів), Національному музеї імені Андрея Шептицького у Львові, Чернігівському історичному обласному музеї ім. В.В. Тарновського), в закордонних установах, зокрема Росії (в Бібліотеці

Російської академії наук, Науковій бібліотеці ім. О.М. Горького Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, Російській державній бібліотеці, Російській національній бібліотеці, Російському державному архіві давніх актів, Державному історичному музеї, Тульському краєзнавчому музеї) та Угорщини (в Національній бібліотеці ім. Сечені). Недатовані книги переважно залучалися з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Використовувалися й електронні цифрові копії, офіційно виставлені на сайтах (наприклад, на сайті Троїце-Сергієвої лаври, Росія: www.stsl.ru/manuscripts), факсимільні та літографічні видання, палеографічні альбоми та ілюстративний матеріал, а також джерельна палеографічна, кодикологічна та орфографічна інформація, що міститься в дослідженнях українських та зарубіжних учених.

У дисертаційній роботі основна увага приділяється джерельному орфографічному матеріалу рукописних книг із «прямою датою написання», що має вирішальне значення для хронологічної реконструкції орфографічного узусу і виділення атрибуційних орфограм як палеографічних прикмет. Саме точно датовані й локалізовані рукописи є найприйнятнішими для палеографічно-орфографічного визначення атрибуції рукописів, у яких не зазначено точної дати і місця їхнього написання. Це, переважно, конфесійні книги, створені відповідно до книжних орфографічних писемних традицій певного часу, мають хронологічні ознаки або списані з протографів зі збереженням їхньої орфографії.

У першому розділі дисертації подано основні результати з наукових праць, включених до Списку публікацій здобувача за темою дисертації і представлених у Списку використаних джерел: №№ 1–5 [328; 295; 302; 314; 278], 9 [286], 16 [305], 19 [387], 22 [316], 24–29 [319; 324; 323; 330; 331; 284], 33–35 [315; 320; 318], 37 [329], 40 [384], 41 [300], 45 [638].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНОГО НАПРЯМУ

2.1. Методологія, методи та методика дослідження

Сучасні наукові засади атрибуції слов'янських писемних пам'яток та середньовічних кириличних рукописних книг, напрацьовані з урахуванням попереднього досвіду вивчення давніх манускриптів, стають запорукою більш фундаментального дослідження слов'янської історії та культури.

Становлення палеографічно-орфографічного напрямку в українській (взагалі – в східнослов'янській) кириличній палеографії вимагає розробки його методології, що сприятиме подальшому розвитку палеографії й подоланню кризи власне палеографічного методу атрибуції рукописів.

Вітчизняні науковці розглядають методологію як учення про наукові методи пізнання і як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та проводиться вибір його пізнавальних засобів, методів і прийомів. У багатьох зарубіжних наукових студіях поняття методології та методів дослідження не розмежовуються. Найбільш доцільним є визначення методології як теорії методів дослідження, створення наукових концепцій як системи знань про теорію науки [581, с. 63]. У цьому сенсі однаково правомірно говорити як про методологію науки, так і про методологію становлення нового наукового міждисциплінарного напрямку.

Розробкою методологічних та методичних питань палеографічно-орфографічного напрямку дослідження закладається основа і для нового орфографічного розділу як складової частини української палеографії.

Вивчення кириличної книжної писемної системи, безпосередньо староукраїнських пам'яток, має здійснюватися на графіко-орфографічному рівні, виходячи з мети та завдань палеографії, а також застосовуючи палеографічний підхід, за яким орфографічні особливості писемної пам'ятки повинні розглядатися, в

основному, з точки зору їхньої здатності бути хронологічними, територіальними та іншими ознаками пам'ятки.

Серед основних наукових засад атрибуції писемних джерел важливе місце посідає поглиблення палеографічного методу дослідження письма як для пергаменних, так і для паперових рукописів. Основний палеографічний метод, попри певну його кризу, пов'язану з розширенням меж палеографії до комплексної атрибуції походження рукописної книги (безпосередньо використання при датуванні паперових рукописів здобутків філігранології), й сьогодні продовжує, хоча й дуже повільно, розвиватися.

Одним з напрямів атрибуції пам'яток, писаних на пергамені, є дослідження графіко-орфографічної системи письма. Це важливо з огляду на те, що чимала кількість староукраїнських пергаменних пам'яток, які побутували до середини XVI ст. (а більшість їх відноситься до XIV ст.), збереглися в неповних кодексах та уривках книг, у фрагментах, які вилучаються з оправ рукописних книг і не мають вихідних даних (записів писця, замовника, вкладних записів та ін.), що викликає значні труднощі при їхньому датуванні. Використання палеографічно-орфографічних методів та методики дослідження дає можливість встановити походження та час написання давніх пергаменних манускриптів не тільки в межах широкого датування, але й у вузьких хронологічних рамках.

В основу сучасного палеографічного методу покладено спостереження над сукупністю таких палеографічних ознак, як графіка букв, матеріал письма, оздоблення, знаряддя письма тощо, і виявлення їх відповідності одна одній для певного періоду часу.

Дослідження графіко-орфографічної системи письма є важливим не лише для пергаменних рукописів, – воно відкриває можливості й для уточнення атрибуції рукописів, створених на папері, наприклад, для рукописних пам'яток, які писалися в «прокладку» або на давньому папері, хоча, безумовно, для визначення часу написання рукописів це дослідження видається менш точним, аніж філігранологічне. І все ж таки, разом з лінгвістичними особливостями воно дозволяє конкретизувати або й встановити місце написання рукопису, що є одним з важливих

аргументів його значення, а аналіз особливостей паперу і водяних знаків використовується як додатковий критерій. Водяні знаки паперу та атрибуційні орфограми цих пам'яток сприяють підтвердженню датування також і пергаменних манускриптів.

Ми вважаємо, що палеографія на сучасному етапі розвитку наукових знань і дисциплін має розвиватися безпосередньо в межах свого предмета дослідження і має повернутися до першооснови. Так історично склалося, що до палеографії як прикладної дисципліни штучно було введено вивчення паперу й філіграней, оправи та художнього оздоблення рукописів тощо. З часом ці напрями виділилися в самостійні наукові, з власним чітким предметом дослідження, дисципліни які безпосередньо не пов'язані з письмом рукописів. Це, на фоні загальної кризи в східнослов'янській славистиці допоміжних історичних дисциплін, призвело до довготривалої кризи самого предмета палеографії. Бурхливий розвиток філігранологічного методу датування рукописів та укладання довідкових альбомів водяних знаків значно пригальмував, якщо не сказати більше, – майже призупинив процес вивчення письма як провідного критерію у встановленні часу та місця написання паперових рукописів.

Досягнення філігранології взагалі призвели до того, що нині предмет палеографії стали обмежувати вивченням рукописів на пергамені, бересті, уривків рукописів, писаних на папері, до яких не можна застосувати філігранологічний метод дослідження [924, с. 321]. Вважається, що дослідники писемних пам'яток отримали зручний і легкий метод датування паперових рукописів. Це справді так, якщо дослідником є досвідчений учений, який багато років вивчає й описує рукописні джерела та спеціалізується на палеографії, філігранології, кодикології, джерелознавстві. Але таких фахівців обмаль. Взагалі, для широкого загалу вчених – як для досвідчених, так і для молодих дослідників (незважаючи на спецкурси з палеографії, що читаються у вищих навчальних закладах на історичних, філологічних (проте, не завжди!?) факультетах, на наявні довідники філіграней та методичні праці, наприклад, Т. Діанової [364], датування рукописів за водяними знаками є проблематичним. Це засвідчує наш власний досвід роботи з ученими, які

досліджують манускрипти Інституту рукопису НБУВ. При наданні їм допомоги у встановленні датування рукописів за філігранями були виявлені серйозні та об'єктивні проблеми, які впливають як власне на хід такого дослідження, так і на точність встановлення часу написання рукопису. (Найперше – це правильне «бачення» водяного знаку і встановлення його типу й виду, безпосередньо для рукописів форматом у 4° і, особливо, у 8° та 16°, потім віднайдення його за довідниками з філігранології. Для рукописів XVII ст. це ускладнюється застосуванням кислотного чорнила, в пізніших рукописах – кислотного паперу. Зауважимо, що точність датування за водяними знаками передбачає їх зіставлення за різними альбомами філіграней, які не завжди доступні й наявні в повному обсязі в архівах, музеях та бібліотеках, що нині поступово надолужується в інтернет-ресурсах. Цьому сприяють й роботи зі створення Загальноєвропейського банку даних водяних знаків середньовічних пам'яток, зокрема пробна версія бази даних водяних знаків Державного історичного музею Росії).

Філігранологічний метод, окрім часу написання пам'яток, не може вирішити інших питань атрибуції рукописів, як це може зробити методика палеографії, зокрема встановити або підтвердити час та походження як досліджуваного рукопису, так і його протографа; виокремити з книжного масиву явні фальсифікати; встановити за основними графіко-орфографічними особливостями системи письма пам'яток книгописну школу, книжний центр, скрипторій, книжників, які працювали над створенням рукопису, здійснити аналіз почерків; підтвердити автентичність рукописних записів кодикологічного та побутового характеру, встановити достовірність поданої в них інформації (для цього провадиться детальне вивчення письма та почерків записів) тощо.

На сьогодні розвиток напрямів, методів та методик у палеографії є актуальним для кодикології, джерелознавства, філології та інших гуманітарних дисциплін.

Предмет палеографії, наголошував Л. Милов, – є одним із найконсервативніших з точки зору темпів розвитку методичних прийомів дослідження, зокрема поява нових прийомів датування рукописів і почерків – подія надзвичайно рідкісна. Це висловлювання вченого подано М. Орловою в інформаційному звіті про

конференцію, присвячену методиці ідентифікації почерків у давньоруській рукописній книзі [742, с. 395].

Палеографічно-орфографічна атрибуція рукописів має стати складовою української палеографії, в зв'язку з чим розробка основних теоретичних положень, що стосуються вивчення староукраїнської рукописної книги, набуває надважливого значення. Дана методологія спирається на загальні методологічні засади палеографічного та кодикологічного аналізу [375, с. 34–38], що включає всі основні вимоги, прийняті для проведення наукового дослідження, – систему наукових принципів і методів організації та здійснення теоретичної й експериментально-дослідницької наукової діяльності. Графіко-орфографічний аналіз староукраїнських писемних систем книжних пам'яток у відповідності до цього розглядається з точки зору здатності бути атрибуційною методикою для визначення хронологічних і територіальних ознак. Орфографічні особливості писемних пам'яток є одним із засобів (поруч з особливостями матеріалу письма (пергамену, паперу), водяними знаками, графікою та художнім оздобленням) встановлення походження, часу написання, оригінальності рукописів, його протографа, мовної редакції, писця (писців), проведення встановлення почерків, ідентифікації записів тощо [322, с. 33].

Староукраїнська графіко-орфографічна система книжних кодексів має вивчатися в хронології історико-культурного розвитку суспільства взагалі й писемності зокрема. На думку Л. Пушкарьова, «власне письмо, письмові знаки, правила правопису теж є історичними джерелами перехідного типу – між письмовими і лінгвістичними, бо вони породжені певними суспільними умовами і вказують на певні зміни в суспільному житті» [810, с. 193]. Унормування староукраїнської книжної кириличної писемності проходило в контексті слов'янської писемної традиції, поступово здійснювався розвиток, становлення та закріплення графіко-орфографічного узусу, який мав у різні хронологічні періоди свої особливості, які відіграють роль атрибуційних ознак. Становлення орфографії проходило у взаємодії та боротьбі традиційних давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх староукраїнських орфограм.

Методологія палеографічно-орфографічного дослідження виходить з головної мети палеографічної атрибуції – визначити за письмом час та місце написання нелокалізованих рукописів, в яких немає вихідних записів (а якщо є, то перевірити їх), а також з *основного палеографічного принципу*, згідно з яким «палеографія не розглядає причини, за якими ставили знаки або писали слова так або інакше, вона тільки вказує на ознаки, за якими глухі рукописи можуть бути встановлені» [805, с. 71].

Проведення палеографічно-орфографічного аналізу, зокрема уставних та півуставних рукописів кінця XIII – початку XVII ст., передбачає використання широкого комплексу принципів та методів – як загальних історичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних. Фундаментальними є:

Принцип історизму, що дозволяє прослідкувати, як орфографічна система староукраїнської книжної писемності складалася й еволюціонувала в середньовічному історико-культурному процесі.

Принцип наукової об'єктивності, що спонукає до вивчення орфографічних явищ, спираючись на першоджерела в такому обсязі, який забезпечить отримання цілісних фактів і сприятиме уникненню прогалин у джерелах та встановленню достовірності джерельних свідчень, та на неупереджене ставлення до східнослов'янських історико-культурних процесів, що мали значний вплив на розвиток староукраїнської книжної орфографічної системи.

Термінологічний принцип застосований для подачі термінів і позначуваних ними понять, уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, визначення їхнього місця в понятійному апараті теорії, на базі якої ґрунтується дослідження.

Лінгвістичний принцип співвіднесеності / не співвіднесеності графем і орфографічних сполук з фонетикою [646, с. 5]* староукраїнської книжної мови

* Цей принцип запропонований Т. Мироною для дослідження механізму адаптації орфографічних систем старослов'янських протографів у давньоруських

зосереджується на окремих орфограмах загального книжного узусу, зокрема системах голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків.

Проведення палеографічно-орфографічної атрибуції рукописів передбачає комплексний підхід та використання сукупності засобів і прийомів, спрямованих на виявлення в графіко-орфографічній системі писемних пам'яток атрибуційних орфограм, уніфікації в становленні стійких і нестійких орфограм, за аналогією вже встановлених у палеографічній науці стійких і нестійких форм накреслень кирилических букв.

Дана методологія дослідження базується на залученні широкого комплексу методів.

Історико-порівняльний метод використовується для встановлення спадковості в староукраїнській книжній писемності орфограм давньоукраїнського періоду часів Київської Русі. Це сприятиме визначенню закономірностей розвитку як власне староукраїнської графіко-орфографічної системи кирилических книг, так і окремих орфограм; виявленню традиційних та інноваційних орфограм для хронологічних періодів. Застосування цього методу дозволить отримати нові орфографічні дані зі значної кількості рукописів.

Структурний метод може застосовуватися при аналізі палеографічно-орфографічної функції окремих букв у взаємодії з фонетичним рівнем. При цьому має використовуватися масив орфографічних прикладів з позиційними варіюваннями як в окремому кодексі, так і в кодексах певного хронологічного періоду. Букви та їх функціональне навантаження при передачі певного звука повинні досліджуватися в різних положеннях у слові та складі (на початку, після голосного та приголосного, перед голосним, перед виносною буквою, в кінці рядка та в інших позиціях). При аналізі графіко-орфографічної системи кожного кодексу

(давньоукраїнських – Л. Г.) текстах. Завдяки йому описування графіко-орфографічних систем у давньоруських рукописах, здійснене вченою, зосереджується на декількох позиціях графем, що означають особливі слов'янські голосні: в етимологічних написаннях, корекції і гіперкорекції цих графем.

використовується поняття буквеної дублетної опозиції (буквеної дублетності, буквеної опозиції) як протиставлення декількох букв (графем), які позначають одну фонему (виконують одну фонологічну функцію), що не розрізняються або розрізняються умовами, позиціями вживання.

Статистичний (кількісний) метод дозволяє встановити узусні пріоритети щодо вживання букв, буквених знаків у певних орфограмах і виділити атрибуційні орфограми в рукописних книгах різних хронологічних періодів. До задіяних у роботі сотень тисяч орфограм із графічним буквеним узгодженням у дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях застосовується кількісний підрахунок у фрагменті тексту (будь-якого розміру) у відсотковому співвіднесенні атрибуційних орфограм, закріплених в узусі, до неатрибуційних, не закріплених в узусі, – 80% та 20%. Якщо атрибуційними є інноваційні орфограми, вони враховуються у відповідності 10–20% щодо закріплених в узусі орфограм.

Для виділення орфограм з атрибуційними ознаками, у відповідності до статистичних даних їхнього вживання, нами також долучений *метод чисельного відчуття* – здатність людського мозку визначати кількість елементів у множині візуально, без безпосереднього підрахунку (в кириличних книжних текстах добре виділяються візуально орфограми, зокрема щодо вживання букв у дублетних опозиціях).

Статистичний метод за змістом поєднується з *описовим* методом, що застосовується для правильної, логічної та чіткої подачі орфографічного матеріалу. Застосування цих двох методів дозволить описувати орфограми з точки зору частотності їхнього вживання в тексті як однієї пам'ятки, так і комплексу: абсолютну і відносну кількість, їхнє поєднання, розподілення за почерками та ін.

Хронологічний метод застосовується для аналізу й подачі основних узусних орфограм у певні хронологічні періоди, з урахуванням культурно-історичних й писемних (правописних) еволюційних чинників. Розгляд графіко-орфографічної узусної системи староукраїнських книжних пам'яток здійснюється в хронології еволюції комплексу орфограм, або окремих орфограм, зі штучним розподіленням атрибуційних орфограм за хронологічними періодами (в межах половини, третини

та чверті століття). Аналіз графіки дає широкі й не завжди точні хронологічні рамки для датування, атрибуційні ж орфограми можуть давати більш вузьке датування, наприклад, у межах третини або чверті століття.

Перейдемо безпосередньо до палеографічних принципів та методів дослідження й атрибуції – техніки аналізу графічних даних, методики датування рукописів за сукупністю палеографічних ознак та ін. Зауважимо, що в основу дослідження покладено *принцип вивчення рукописів за місцем їхнього створення*, який на початку ХХ ст. в латинській палеографії був висунутий Л. Траубе. У відповідності до цього ми взяли для дослідження книжні рукописні кириличні пам'ятки з поданою в них інформацією про їхню територіальну та історико-культурну приналежність до староукраїнської книжної писемної традиції, переважно, це рукописи з точною датою написання.

Використаний у дослідженні *основний палеографічний метод* ґрунтується на спостереженні змін знаків письма, які здійснюються за правилами еволюції або «революційним» шляхом [675].

Палеографічно-орфографічна методика також має базуватися на спостереженні змін орфограм, які здійснюються за правилами еволюції, або «революційним» шляхом, і мають свої характерні особливості, зокрема для рукописів українського, білоруського та російського походження.

Палеографічно-орфографічна атрибуція староукраїнської кириличної рукописної книги має здійснюватися за основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (для даного напряму – за знаками письма в орфограмах).

Пропонуємо разом з основним палеографічним принципом, використовувати новий *принцип графічного буквеного узгодження в палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях*, яке здійснюється на рівні букв системи голосних, приголосних та діакритичних знаків (як окремо, так і разом), за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

При проведенні атрибуції староукраїнських кирилических книжних пам'яток пропонуємо разом із основним палеографічним методом використовувати й новий

метод «формального» підходу до виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами), зокрема в буквених дублетних опозиціях, який передбачає встановлення часу та місця написання рукописів (чи їх протографів) за орфограмами в дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівні, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків. Важливо підкреслити, що в даному разі слід відходити від лінгвістичного принципу, який передбачає, що орфографічний аналіз середньовічних книжних пам'яток повинен обов'язково зводитися до виявлення співвідношення між орфографічними прийомами пам'яток та фонетичною системою певної мови і, безпосередньо, її діалекту, де була створена писемна пам'ятка.

М. Смотрицький у науковій праці «Грамматіки Славенския правильное Счнтагма...» (1619) вказує на вживання буквених дублетів (буквених опозицій) за місцем у слові та за функціональною позицією в складі і подає їх в «Увіщєніях» перед правилами орфографії, вважаючи їх штучними. Вчений букви називає «письменами» і, як зазначає М. Гордіна, – «мислить у термінах букв» [343, п. 5.1.2].

Ймовірно, так само мислили в термінах букв і тогочасні книжники-писці, так у палеографічній царині своєї дисертаційної праці будемо мислити й ми.

Пропонуємо використовувати в поєднанні з *методом «нормального» підходу* й новий *метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах* палеографічно-орфографічних дублетних опозицій, який передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо) та їхнє комплексне застосування при атрибуції рукописів.

Важливим методологічним чинником по відношенню до книжної писемності, зокрема староукраїнської, є *палеографічно-орфографічний аналіз* письма пам'яток, який має проводитися з використанням усіх зазначених вище принципів і методів. Він має здійснюватися відносно оригіналів рукописів або факсимільних чи літографічних публікацій як повних рукописів, так і їхніх уривків. М. Гавронов

наголошував, що «найбільш надійний у графіко-орфографічному відношенні матеріал можна отримати тільки в його оригінальній формі» [243, с. 3]. Дослідження здійснюється за датованими книжними пам'ятками, а їхні результати використовуються для атрибуції недатованих пам'яток. При атрибуції недатованих рукописів спочатку потрібно, як наголошував Є. Карський, встановити місце написання і тільки після цього визначати час написання [509, с. 3].

Датуючими ознаками для староукраїнських пам'яток певного періоду можуть виступати орфограми: давньоукраїнські, які вживаються за традицією; південнослов'янські, які замінили традиційні; новітні староукраїнські орфограми, що прийшли на зміну традиційним або південнослов'янським орфограмам, тощо.

При палеографічно-орфографічних дослідженнях важливим є врахування того, що в письмі кириличних рукописів наявні як стійкі орфограми, які є незмінними протягом певного довготривалого хронологічного періоду, так і нестійкі, що змінюються протягом певного, але не довготривалого періоду і закріплені в узусі лише певного періоду. Наявні й інноваційні орфограми – змінені нестійкі орфограми, які ще не закріплені узусом. Переважно це орфограми системи голосних. Сстійкі і нестійкі орфограми мають розглядатися в контексті староукраїнської орфографічної книжної традиції. Сстійкі орфограми не є датуючими, але мають значення в контексті з нестійкими датуючими орфограмами для розуміння орфографічної ситуації як певного періоду, так і орфографічної системи конкретного кодексу. Саме нестійкі орфограми необхідно залучати при датуванні рукописів, але постійно враховувати й стійкі. Датуючі ознаки нестійких орфограм змінюються в залежності від їхнього значення, – чи це інноваційні орфограми; чи орфограми, закріплені узусом у певний період; чи змінені узусні орфограми в зв'язку зі змінами самого узусу тощо. Необхідним є вміння «бачити» і відмежовувати інноваційні орфограми від описок або написань, механічно перенесених із протографа.

Встановлення комплексу датуючих орфограм, характерних для певного хронологічного періоду розвитку середньовічної української книжної писемності, є методологічним завданням, розв'язання якого сприятиме виробленню

палеографічно-орфографічної методики атрибуції походження та часу написання писемних пам'яток. За визначенням В. Живова, «завдання опису орфографічної системи рукопису практично рівнозначне завданню реконструкції набору орфографічних правил, якими користується писець» [398, с. 254]. При цьому треба враховувати і хронологічно-історично-правописні зміни. Орфографічні зміни, за визначенням Б. Осипова, – «це не обов'язково зміни написання, це навіть не обов'язково зміни відношень між написанням і фонемним складом зображувальної одиниці, – це може бути і зміна місця написання в орфографічній системі» [748, с. 67].

Основна увага має звертатися на букву як на знак графічної системи. Необхідним є встановлення букв, буквених знаків та їхнього функціонального навантаження в графіко-орфографічній системі середньовічних українських кириличних писемних пам'яток. Враховуватися має й те, що букви і буквені знаки є не тільки графічними знаками, але й графемами (див. п. 2.2).

Графіко-орфографічна система староукраїнської книжної писемності, як і будь-якої іншої, є складним комплексом графічних елементів, які або співвідносяться просодично, або виконують дистрибутивну функцію. При цьому, як наголошує Т. Миронова при вивченні давніх кириличних пам'яток, «в графіко-орфографічній системі обов'язково виділяються ряди стійких і ряди рухомих ланок. Стійкими в графіко-орфографічній системі є такі графічні елементи, які відповідають звукам слов'янської мови, по-перше, які мало піддаються еволюційним змінам, по-друге, які не змінюють свою звукову оболонку або фонемний склад у залежності від того чи іншого діалектного ареалу, в умовах якого створювалася пам'ятка. Рухомі ланки графіко-орфографічної системи, які відповідають звукам мови, по-перше, є схильними до еволюційних змін, по-друге, мають своєрідне звучання в різних діалектних зонах слов'янської мови. Рухомість або стійкість графіко-орфографічної системи, таким чином, прямо залежить від стійкості або нестійкості елементів фонологічної системи мови <...>, перебудова і нове упорядкування фонологічної системи може спричинити перебудову і нове упорядкування графічної системи мови, а може і не спричинити подібної моментальної перебудови графіки і орфографії письмової мови, оскільки графіко-орфографічна система часто

автономна і консервативна по відношенню до звучання. Зміни в ній можуть проводитися або реформою, обумовленою волею авторитетних історичних діячів, або стихійною адаптацією графіко-орфографічної системи писемності до нових фонетичних реалій» [644, с. 6], що й спостерігається в староукраїнських книжних кириличних пам'ятках.

Встановлення набору орфограм повинно здійснюватися за конкретною методикою, що має передбачати сегментацію тексту, вирахування частотності графічних елементів, а також дослідження дистрибуції елементів – їхнє реальне функціонування [1016].

Дана методика передбачає виділення комплексу орфограм, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності, та залучення тільки необхідних елементів фонемного аналізу. При цьому розглядати вживання цих орфограм потрібно в загальному правописному контексті розвитку і становлення узусних норм. Необхідним є виділення як орфограм, характерних для староукраїнської книжної писемності загалом, так і для конкретної книжної школи (шкіл) або скрипторію (скрипторіїв), що входили до певної школи. Цьому має сприяти аналіз появи, поширення закріплення (або не закріплення) найтиповіших узусних орфограм. Необхідним є проведення також і аналізу буквеної орфографічної варіативності в орфограмах.

Методика дослідження графіко-орфографічних систем потребує безпосереднього аналізу можливих комбінацій букв (графем), виокремлення їхніх диференційних ознак і встановлення буквених графічних опозицій.

Важливим при визначенні часу та місця написання кодексів також є врахування орфограм, що увійшли до староукраїнської писемності під впливом іншомовних писемних систем, зокрема південнослов'янських [283]. Староукраїнська книжна писемність поступово засвоювала південнослов'янські графіко-орфографічні орфограми, що поширилися з часу проведення в Болгарії орфографічної реформи релігійної писемності, яку здійснив патріарх Євфимій Тирновський у 1375 р., та реформи сербської писемності, проведеної на початку XV ст. Костянтином Костенецьким [676]. М. Тихомиров з цього приводу наголошував, що хоча введення

південнослов'янської орфографії певним чином гальмувало розвиток східнослов'янської писемності, але, між тим, «створення єдиної орфографічної манери (письма), зрозумілої і для східних і для південних слов'ян, на перших порах мало велике значення для їхнього взаємного зближення» [902]. Ця обставина значно ускладнює проведення ідентифікації походження слов'янських книжних пам'яток, зокрема виокремлення українських. Необхідним є встановлення орфограм, які б сприяли розмежуванню українських кодексів від інших слов'янських, наприклад, білоруських та російських, оскільки аналіз тільки графіки письма як уставних, так і півуставних кодексів цьому не завжди сприяє, особливо в розмежуванні українських та білоруських рукописів.

До комплексу залучених до атрибуції орфограм, на нашу думку, мають бути включені такі, що можуть виступати в подвійній функції – атрибуційні – неатрибуційні – і можуть набувати або втрачати атрибуційні ознаки в залежності від їхнього використання в староукраїнській книжній писемності певного часу:

I. Традиційні (давньоукраїнські) орфограми, які використовувалися або не використовувалися староукраїнським узусом послідовно, вилучалися або знову вводилися до писемної системи певного періоду.

II. Архаїчні орфограми, які раніше були традиційними, але з часом функціонально вилучилися з узусу і в деяких рукописах наявні лише зрідка, переважно є механічно перенесеними з протографа.

III. Інноваційні орфограми, які або були введені під іншомовним (зокрема південнослов'янським) правописним впливом, чи були напрацьовані вже власною староукраїнською писемною практикою і які в певному хронологічному періоді засвоєні писемним узусом або перестали вживатися і були замінені іншими орфограмами.

Постійно має враховуватися об'єктивний фактор розвитку книжного писемного узусу, що як загально, так і в конкретних орфограмах здійснюється, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути традиційно усталеними або еволюціонувати протягом

тривалого (в межах століття або декількох століть) чи нетривалого (десятиліття, чверті або третини століття) часу.

При графіко-орфографічному аналізі кириличних рукописів орфограми можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на обох рівнях атрибуційних ознак (наприклад, букви **А**, **Ѧ**, **Ѧ** та **Ю**, **Є** широка, **Ѧ** на початку слів та після голосних).

Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівні переважно здійснюється на рівні графічного узгодження букв і має штучний характер щодо використання букв в орфограмах. Виходячи з цього, атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, в яких еволюційним або «революційним» шляхом функціонально змінюється буквений склад у дублетних опозиціях. (Відсутність орфограми в дублетній опозиції в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою).

Для проведення атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги за принципом графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі встановлені і пропонуються для використання такі групи буквених дублетних опозицій, до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (переважно це штучні дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками):

I. Буквені дублетні опозиції системи голосних: **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ**, **Ѧ** в середині й кінці слів після м'яких приголосних; **Ю**, **Є** широка, **Ѧ** вузька, **Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ**, **Ю** в середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ѧ**, **Ѧ** в середині й кінці слів після приголосних **Г**, **К**, **Х**; **Ѧ**, **Ѧ** (i), **Ѧ** в середині й кінці слів перед голосними та йотом; **Ѧ**, **Ѧ** широка, **Ѧ** “очна” на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ**, **Ѧ** широка, **Ѧ** у середині й кінці слів між

приголосними та після приголосних перед виносними буквами; **ОУ (OV)**, **Ѡ**, **Ж** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **ОУ (OV)**, **У (V)**, **Ѡ**, **Ж** у середині й кінці слів та рядків після приголосних.

II. Буквені дублетні опозиції системи приголосних: **В, V** у середині слів між голосними; **З, S** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ф, θ** на початку слів та в середині слів після голосних; **КС, Ѡ** в середині слів після голосних; **ПС, Ψ** на початку слів; буквосполучення **НГ – ГГ** у середині слів після голосних.

III. Дублетні опозиції передачі йота: **И** з діакритиком (**Й**) у рядку та над рядком, у середині й кінці слів та рядків після голосних.

IV. Дублетні опозиції вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика: **Ъ, Ъ** та паєрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ъ, Ъ, 0, €** у середині слів у пре- та постпозиціях із буквами **Р, Л**.

Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при комплексному їх використанні.

Дана методика також передбачає представлення у вигляді формул атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо). Формули мають складатися із комплексу атрибуційних орфограм.

Для реалізації даної методики пропонується використання укладеної нами загальної палеографічної дворівневої формули буквених дублетних опозицій:

$$\begin{array}{c}
 a - b - c - d \\
 \backslash \quad | \quad / \\
 g, gg, hj, p, pt, pt, px, pp, p^v, d-
 \end{array}$$

На основі загальної формули пропонуються для використання інші, похідні від неї, палеографічні дворівневі формули, укладені з атрибуційних буквених дублетних опозицій.

У загальній формулі та в похідних від неї формулах орфограми подаються за місцем розміщення в слові й рядку як $a - b - c - d$ та за позицією в складі як $g, gg, g^v, hj, p, pt, pt, px, pp, p^v, d-$, що для зручності мають подаватися в одному рядку,

наприклад: ag — bg — cg — dg . Латинськими літерними індексами у формулах позначається вживання орфограм за місцем розміщення в слові й рядку (a – початок слова; b – середина слова, c – кінець слова, d – кінець рядка) та за позицією в складі (g – після голосних, gg – між голосними, hj – перед голосними та Й, p – після приголосних, m – м'яких і t – твердих та ін.). До палеографічних формул уведено й позначення ступеня використання орфограми в узусі певного хронологічного періоду.

Загальна формула є універсальною і може бути використана для будь-якої групи орфографічних дублетних опозицій, а її складові елементи здатні як скорочуватися, так і розширюватися в залежності від дублетної групи. Орфографічні дублетні опозиції є різними за складом, і, відповідно, різною за структурою буде їх палеографічна формула, яка змінюється хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення орфограм у дублетних опозиціях. (Про методику використання для атрибуції палеографічної загальної формули та укладених на її основі інших палеографічних формул йдеться в четвертому розділі).

Методика палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження староукраїнської рукописної книги напрацьована на основі власних досліджень системи голосних, приголосних, передачі йота, вживання буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика. Основні результати досліджень та окремі атрибуційні орфограми представлені в ряді наших робіт, в яких розглянуто розвиток та становлення узусних орфограм з атрибуційними ознаками на фонетико-орфографічному та палеографічно-орфографічному рівнях, що спричинено як лінгвістичними, так і культурно-історичними чинниками [281; 286; 288; 290; 297; 310; 313 та ін. праці].

Основні теоретичні положення дисертації щодо використання для атрибуції комплексу палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, з практичною апробацією, за укладеними формулами містяться в четвертому розділі дисертації. Наразі ж репрезентуємо рекомендовані для використання при атрибуції одинадцять груп палеографічних формул основних дублетних опозицій, що складені з букв системи голосних, буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика:

I. a **Ѧ**, **Ѧ** — bg **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ** — cg **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**

II. bp **Ѧ**, **Ѧ** — cp **Ѧ**, **Ѧ**

III. ^aЮ, Є, ѐ, ε — ^{bg}Ю, Є, ѐ, ε — ^{cg}Ю, Є, ѐ, ε

IV. ^{bp}ѐ, ε, Ю — ^{cp}ѐ, ε, Ю — ^{cd}ε

V. ^{bpх}Ы, Ы, И — ^{срх}Ы, Ы, И

VI. ^{bhj}И, Ъ, Ĩ — ^{chj}И, Ъ, Ĩ

VII. ^aѠ, Ѡ, Ѡ — ^{bg}Ѡ, Ѡ

VIII. ^{bpp, bp^v}Ѡ, Ѡ, Ѡ — ^{ср, ср^v}Ѡ, Ѡ, Ѡ

IX. ^aѠУ (ѠV), Ѡ — ^{bg}ѠУ (ѠV), Ѡ, Ж — ^{cg}ѠУ (ѠV), Ѡ, Ж

X. ^{bp}ѠУ (ѠV), У (V), Ѡ, Ж — ^{cp}ѠУ (ѠV), У (V), Ѡ, Ж — ^{dp}У (V), Ѡ

XI. ^{bpt,m}Ъ, Ъ, паєрик — ^{сpt,m}Ъ, Ъ, паєрик — ^{dpt,m}Ъ, Ъ, паєрик

У даних формулах букви та знаки в дублетних опозиціях подані за місцем розміщення в слові й рядку (на початку, в середині, в кінці слова й рядка) та за позицією в складі (після й перед голосними та після приголосних).

Отже, напрацьовані методологічні засади палеографічно-орфографічного напряму дослідження є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципів та положень і методів.

Використано широкий комплекс принципів та методів – як загальноісторичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних. Уведено принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях. Запропоновано два нових методи дослідження: метод «формального» підходу виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами) у дублетних опозиціях і метод кодифікації в палеографічно-орфографічних формулах атрибуційних орфограм у дублетних опозиціях.

2.2. Термінологічний контекст

Важливою проблемою для сучасних наукових славістичних студій є використання спеціальної термінології, оскільки й до сьогодні немає

загальноприйнятого наукового визначення для більшості термінів і понять, зокрема з палеографії, кодикології та кодикографії. Поширеною є практика подачі вченими термінологічних визначень з їх узагальненням і власним сприйняттям, або з особистим підходом, який часто обумовлений власне предметом дослідження.

В україністиці ця проблема стоїть гостро, особливо щодо використання термінологічного апарату при вивченні української рукописної книги [953, с. 289]. Тому необхідним є, виходячи зі специфіки даної палеографічно-орфографічної дисертаційної праці, зосередитися на основних термінах та термінологічних поняттях, нами прийнятих чи запропонованих визначеннях та уточненнях, які далі подаються структуровано, за вмотивованими термінологічними блоками.

Палеографія, українська кирилична палеографія, атрибуція рукописного джерела, палеографічно-орфографічний напрям, палеографічно-орфографічна атрибуція, палеографічно-орфографічне дослідження

Палеографія, за змістовним визначенням В. Щепкіним, є допоміжною дисципліною історико-філологічного розряду, що досліджує писемні пам'ятки із зовнішнього боку з метою визначення часу і місця їх створення. (Термін “палеографія” був складений із грецьких слів *παλαιός* – давній” і *γράφειν* – пишу й введений для використання засновником наукової палеографії Б. Монфоконом (1655–1741) [991, с. 12]). Предметом дослідження палеографії є характерні особливості накреслення і вживання букв. До сприйняття палеографії як дисципліни історико-філологічного (не суто історичного) розряду приєднуємося й ми.

Рамки палеографії значно розширив Л. Черепнін, за визначенням якого дана дисципліна «вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток (знаки писемності, матеріал, водяні знаки, художні прикраси, оправу, формат і т. п.) в їхньому історичному розвитку. Спостереження над змінами зовнішніх ознак пам'яток писемності, насамперед графіки, дають матеріал не лише для правильного прочитання рукописних текстів, а й для визначення місця їх виникнення, авторів, літературного складу, історії створення та встановлення автентичності» [972, с. 3]. Л. Черепнін слушно зауважує, що вчені схильні змішувати предмет палеографії або

взагалі з історією письма, або з окремими її галузями (переважно з історією канцелярського письма) [974].

Українська кирилична палеографія є складовою частиною слов'янської палеографії, вивчає з метою атрибуції писемні пам'ятки, написані кириличним уставним, півуставним та скорописним письмом як на писемному матеріалі (на пергамені, папері, бересті), так і на неписемному матеріалі (камені, глиняній стіні (графіти), дереві (ікони), монетах), старослов'янською мовою східнослов'янської редакції, церковнослов'янською мовою української редакції, староукраїнською книжною та діловою мовами.

Атрибуція рукописного джерела – встановлення часу та місця створення, визначення достовірності джерела, встановлення протографа (протографів), автора (авторів), писця (писців), книжної школи або скрипторію, художнього оздоблення, художника (художників), інтролігатора, замовників, власників та ін.

Палеографічно-орфографічний напрям – напрям у палеографії, спрямований на проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження рукописного (книжного і документального) джерела.

Палеографічно-орфографічна атрибуція – встановлення за орфографічними ознаками на фонетико-орфографічному й позафонетичному рівнях часу та місця створення рукописного джерела (книжного і документального), його автентичності, протографа (протографів), книжної школи або скрипторію, автора (авторів), писця (писців), редакторів та ін. Також сприяє визначенню або підтвердженню відомостей, поданих у записах рукопису, що надає нові або уточнені дані стосовно історії створення та побутування рукопису.

Палеографічно-орфографічне дослідження – проведення палеографічно-орфографічної атрибуції рукописного (книжного і документального) джерела та розгорнутого змістовного аналізу графіко-орфографічної системи письма як усього рукопису, так і графіко-орфографічних особливостей письма його писців (писарів).

Давньоукраїнський та староукраїнський періоди, давньоукраїнська та староукраїнська книжна писемність, книгописна школа, книжна або книгописна традиція, канони книгописної школи

У роботі замість термінів *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність* вживаються *давньоукраїнський період* та *давньоукраїнська книжна писемність*, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі XI–XIII ст. є український (давня назва – руський [661]) народ і українська (руська) культура. Використання саме цих термінів, за нашим переконанням, обумовлює генетичний історичний і культурний зв'язок давньоукраїнського та староукраїнського (XIV–XVIII ст.*) періодів книжної писемності.

Термінологічні поняття *книгописна школа* та *книжна або книгописна традиція* проаналізовані Т. Мироною. На її думку, перше поняття є синхронічним, друге – діахронічним, розтягнутим у часі. За визначенням, книгописна традиція – це успадковане від книгописної школи (шкіл) книжне багатство, а в основі зміни книжних традицій лежить виникнення нових книгописних шкіл. Причому, зазначає вчена, книгописна школа може породити багатолітню книжну традицію, а може проіснувати декілька десятиліть і загинути, не залишивши після себе сліду, за винятком декількох рукописів [643, с. 9], оскільки в основі виникнення нових книгописних шкіл були причини політико-ідеологічні, культурні та мовні [646, с. 141]. Також ученою був уведений до наукового обігу і термін *канони книгописної школи* – це набір певних ознак, тобто канонів, на основі яких працювали писці того або іншого скрипторію: єдині правила графіки і орфографії, стилістично однорідне художнє оформлення книг, єдині техніко-технологічні параметри створення книг [646, с. 141].

* В історіографії цей період формально рахується з XIV ст. На нашу думку, його початком потрібно вважати кінець XIII ст., коли книжна писемність періоду Київської Русі, з руйнацією держави, уже втратила свою цілісність і починають складатися правописні системи книжної церковнослов'янської писемності нових східнослов'янських редакцій (української, білоруської та російської).

Українська рукописна книга, ізвод, редакція

Поняття *української рукописної книги* розглядається в історико-культурологічному розумінні національної української книги й трактується як у тематично вузькому, так і в широкому розумінні. У вузькому розумінні українською рукописною книгою вважається кодекс, написаний церковнослов'янською мовою української редакції, староукраїнською книжною та діловою літературними мовами*, кириличним письмом уставним, півуставним та скорописним, а також писаний латиницею. В широкому розумінні українська рукописна книга може мати всеохоплююче значення як рукописна книга, що була в обігу в Україні, створювалася українцями, була присвячена Україні. Сюди також належать усі рукописні твори, книги, територіально і тематично пов'язані з Україною [765].

Виходячи з тематики нашої дисертаційної роботи, в понятті «українська рукописна кирилична книга» провідною ознакою національної приналежності книги є мова і мовна редакція (наприклад, староукраїнська мова, церковнослов'янська мова української редакції). Мову як провідну ознаку визнає більшість сучасних учених [806]. Іншими атрибуційними ознаками національної приналежності книги виступають: типи письма, графіка та орфографія; певні особливості тематичного репертуару й змісту; оздоблення й оправи кодексів, які відповідають часу написання рукописів; записи кодикологічного характеру щодо часу та місця створення, писців, замовників, меценатів, дарувальників та власників та інші, що сприяють виділенню української рукописної книги серед масиву слов'янських книг.

Для староукраїнських кодексів, писаних церковнослов'янською мовою з характерними орфографічними особливостями, нами не використовується термін

* Див. працю В. Мойсієнка щодо використання термінів у спеціальній (лінгвістичній, літературознавчій, історичній) літературі для називання мови писемних пам'яток, писаних кирилицею на українсько-білоруських землях у XIV–XVII ст., запропоновано й власний погляд на вживання ряду термінів [658].

ізвод, а вжито ширший і змістовніший термін *редакція* (церковнослов'янська мова української редакції)*.

Орфографічна (правописна) норма, середньовічна правописна норма, сучасна правописна норма, орфографічний узус, загальний орфографічний узус, регіональний орфографічний узус, кодифікація

Важливою проблемою для середньовічної слов'янської писемності, безпосередньо української, є питання, що взагалі вважати *орфографічною нормою*.

Поняття *середньовічна правописна норма* – відмінне від поняття *сучасна правописна норма*, за якою «норма (лат. норма – правило, взірець) це – закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти в галузі вимови, слововживання, граматичних та інших мовних засобів, які найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль» [262, с. 156]. Правописні норми, наголошує А. Москаленко, – не споконвічні, на різних етапах розвитку літературної мови виробляються і вживаються як загальнообов'язкові, так і другорядні правописні норми [672, с. 2].

Орфографічні норми давньоукраїнської писемно-літературної мови та давньоукраїнської редакції старослов'янської мови стали правописними нормами на початку староукраїнського періоду розвитку писемності. На початку XIV ст. писці користуються давньоукраїнською графіко-орфографічною системою періоду Київської Русі, яка ґрунтувалась на старослов'янській традиції та на правилах, вироблених давньоукраїнським узусом. У конфесійній писемності цей процес був затриманий у кінці XIV ст. південнослов'янським правописним впливом, українське книжне письменство починає засвоювати нові південнослов'янські, зокрема середньоболгарські, графіко-орфографічні, переважно фонетико-орфографічні норми. Поступово напрацьовуються й власні. Про норми південнослов'янської орфографії І. Харалампієв говорив, що вони багато в чому «залежать від особистих

* Свого часу Є. Карський уважав рівнозначним використання цих термінів [509, с. 315].

уподобань чи від переваги книжного центру, в якому навчався письменник або писар» [866, с. 31]. Це можна сказати й про староукраїнський правописний узус.

Для староукраїнської писемності з XIV ст. та до 1619 р. (часу виходу в світ граматики М. Смотрицького) поняття *орфографічної норми* не є сталим.

Під *нормою* розуміємо дію *українського орфографічного узусу*, коли практично закріплене правило вживається послідовніше, ніж незакріплене.

Отже, узус – це правопис, який офіційно не закріплений у граматиках та словниках і орфограми якого вживаються книжниками-писцями, писарями на основі усної традиції писемної практики.

Для даної роботи ми використовуємо поняття *загальний орфографічний узус* – вживання орфограм, спільних для писемної практики всіх скрипторіїв українських етнічних середньовічних земель, та *регіональний орфографічний узус* – вживання як загальноприйнятих староукраїнською писемною практикою орфограм, так і вироблених окремою писемною школою чи скрипторієм.

Важливим є розмежування орфографічного або пунктуаційного правила і орфографічної або пунктуаційної норми, – на цьому наголошує Б. Осипов: «*Правило* – це сформульований, кодифікований закон письма, хоча б він і не виконувався. *Норма* – це фактично виконуючий його закон, хоча б він і не був сформульований. Типовою ситуацією є відповідність норми правилу, тому і різниця між ними в теорії чітко не проводиться. Але в історії письма таке розмежування є необхідним. Так, у давньоруській (давньоукраїнській – Л. Г.) писемності зведення правил орфографії і пунктуації були відсутніми, в середньовічній – були неповними і нечіткими, норма ж існувала протягом усієї історії письма, адже без певних і достатньо зрозумілих фактично притримуваних відношень між мовними одиницями і накреслювальними знаками розуміння останніх є просто неможливим» [748, с. 4].

Кодифікація, як зауважував В. Русанівський, – це, передусім, наявність граматик і словників [821, с. 66]. На відміну від норми, кодифікація є результатом наукового пізнання закономірностей прояву норми на окремому етапі розвитку мови і являє собою зібрання правил про вживання слів і форм у всіх стилях літературної мови [611, с. 338]. У староукраїнській писемності з кінця XVI – початку XVII ст.

поступово здійснювалася кодифікація норм староукраїнського книжного правопису завдяки виходу в світ лінгвістичних праць українських учених: «Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» 1591 р., «Грамматіка словенска» Л. Зизанія 1596 р., «Лексис» Л. Зизанія 1596 р., «Грамматіки Славенскиа правилное Свнтагма...» М. Смотрицького 1619 р.; «Лексикон словенороський» П. Беринди 1627 р.

Графіка, орфографія, орфографічне правило, церковнослов'янська орфографія, графічна система, графіко-орфографічна система, графіко-орфографічна варіативність, формальна орфографічна норма, графіко-орфографічна позиція, орфограма, узусна орфограма, буквена орфограма, узусні стійкі, нестійкі та інноваційні орфограми

Графіка – це сукупність усіх рукописних та друківаних знаків певної писемності [926, с. 111] (букви, надрядкові знаки, позначення цифр, пунктуація, різні прийоми скорочення слів, пробіли між словами, відступи при абзацах, шрифтові виділення та ін.). У загальноприйнятому значенні для середньовічної східнослов'янської писемності – це інвентар письмових знаків [141, с. 194].

Орфографія, за визначенням Л. Щерби, – це, безпосередньо, «правила написання конкретних слів даної мови, в той час як *графіка* – це способи зображення фонем даної мови зовсім незалежно від того, як пишуться ті або інші конкретні слова» [993, с. 135]. С. Кузьміна подає більш вузьке значення терміна *орфографія* як «сукупності правил користування буквеними знаками мови» [587, с. 14].

Предмет *орфографії* на сьогодні все ще є дискусійним. Його розглядають як у вузькому, так і в широкому значенні, зокрема В. Виноградов уважав, що «галузь орфографії охоплює найрізноманітніші сторони мовної системи» [206, с. 19], а А. Гвоздев – що «орфографія регулює всі засоби графічної передачі мови» [269, с. 29]. Т. Миронова при розгляді проблем еволюції давньослов'янських книжних графіко-орфографічних систем прийняла більш конкретне визначення терміна *орфографія* на основі формулювання Т. Амірової: «Орфографію загально можна розглядати як форму організації графічної фактури письмових висловлювань і

елементів відносно форми організації усно-звукових висловлювань» [150, с. 62]. Дане визначення важливе тим, наголошує Т. Миронова, що воно, по-перше, декларує нерозривність графіки і орфографії в писемній мові, по-друге, підкреслює системність зв'язку графіки і орфографії. За формулюванням ученої, «*орфографія* – це певний засіб графічної передачі мови. Таке визначення як декларує нерозривність понять графіки і орфографії в писемній мові, так і підкреслює системність зв'язків графіки та орфографії, і це дозволяє нам ввести в термінологічний обіг дослідження поняття «*графіко-орфографічна система*» як певні правила втілення письмової мови» [644, с. 5]. Структурними елементами графіко-орфографічної системи є *графєми* (букви) – «найменші одиниці системи письмової мови, які дозволяють трансформацію в усну мову» [1017, с. 101].

В енциклопедії «Українська мова» подається таке визначення: *Орфографія* (грец. ὀρθογραφία – правопис, від ὀρθός – правильний і γράφω – писати) – історично сформована й загальноприйнята система правил національної мови щодо способів передачі мовлення на письмі, яка поряд із пунктуацією становить правопис певної мови (хоч нерідко терміни «орфографія» і «правопис» уживаються як тотожні). Орфографія визначає правила написання звуків (фонем) літерами, написання слів разом, окремо й через дефіс, уживання великої літери, правила переносу частини слова з рядка в рядок. В основі орфографії лежить графіка; водночас вона ґрунтується на певних принципах, які зумовлені фонетичною та граматичною будовою мови й віддзеркалюють шляхи формування та розвитку її правописної системи [926, с. 410]. У вузькому значенні *орфографія* є сукупністю правил користування буквеними знаками мови, і саме ці правила встановлюють відповідність між фонемами та буквами [587, с. 12, 14].

Орфографічне правило визначає правильне написання для певної орфограми. В середньовіччі орфографічні правила, за висловлюванням В. Живова, «не мали загальнообов'язкового характеру, вони входили до професійних навичок книжних писців, для яких велике значення мало вміння визначати в словах орфограми, бачити їх у записаному слові й відчувати в слові, що сприймається на слух.

Набір орфографічних правил міг змінюватися від рукопису до рукопису і від писця до писця» [398, с. 283].

Церковнослов'янська орфографія, як наголошує Т. Миронова, також оперує набором правил використання графічних знаків, до того ж не тільки буквених, але і супербуквених (крапка, титла, камора, наголос). При цьому *церковнослов'янська графіко-орфографічна система* в силу своїх особливостей і особливостей мови, які вона позначає, стикається з двома проблемами, що вона їх змушена вирішувати: вживання дублетних букв та встановлення правил співвідношення букв, які позначають приголосні та голосні звуки [643, с. 15].

Терміном *графічна система* А. Залізник позначає «інвентар загальнообов'язкових графем разом з основними правилами їх використання» [440, с. 138], а для *орфографії* подає таке визначення: «прийнята в певному суспільстві або колективі сукупність правил, що приписують для кожної словоформи певне (так зване орфографічно правильне) написання» [440, с. 138, 151].

Графіко-орфографічна система є цілісним явищем писемної мови. Структурними елементами графіко-орфографічної системи є графеми (букви). Термін *графіко-орфографічна система* давньої рукописної пам'ятки є змістовним еквівалентом складного комплексу графічних елементів (графем), які або перебувають в системному співвідношенні з певними звучаннями слов'янської мови, або виконують іншу дистрибутивну функцію [644, с. 5, 6–7].

Графіко-орфографічність варіативності, за визначенням Т. Миронової, це – «такий стан письмової системи, який намагаються подолати і книжники в своїх написаннях, і читачі в своїй свідомості. Подолання варіантності написань, породжене наявністю невідповідних не співвіднесених графем, здійснилося в подальшому через механізм функціональної дистрибуції, який веде до складання *формальних норм*, тобто до чіткого розподілу у вживанні таких графем і закріплення за ними певних фонетичних значень і графіко-орфографічних позицій, що обумовило формування власної графіко-орфографічної системи книжно-літературної мови Давньої Русі. Але в досліджувану епоху (X–XI ст. – Л. Г.) книгописання на Русі становило собою складний процес відтворення старослов'янських протографів

різних графіко-орфографічних систем, при якому орфографія протографів частково змінювалася під впливом факторів, що були викликані особливостями живої мови давньоруських книжників» [646, с. 158–159].

Орфограма (від грец. ὀρθός – правильний і γράμμα – писемний знак, літера) – правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих. Поняття орфограми тісно пов'язане з поняттям орфографічної норми. Орфограма є однією з основних одиниць орфографії [926, с. 409].

Для орфографії староукраїнської писемності *орфограмою* є таке написання в слові, яке відповідає певному орфографічному узусу (*узусна орфограма*). Орфограмою може бути: буква (*буквена орфограма*), сполучення букв, позиційне написання букв (наприклад, вживання букв перед або після конкретних букв, або в кінці рядка), вживання букви з діакритичними знаками, що ставляться над ними, пробіл (роздільне написання слів) та ін.

Узусні орфограми – орфограми, що закріплені писемною практикою в певний хронологічний період. Це – орфограми, які вживаються як за давньоукраїнською книжною традицією, так і за іншомовним правописним впливом, або вже власні, напрацьовані староукраїнською писемною традицією.

Стійкі узусні орфограми – незмінні орфограми протягом певного довготривалого хронологічного періоду.

Нестійкі узусні орфограми – змінювані орфограми протягом певного, але не довготривалого періоду, закріплені в узусі певного періоду. Переважно це орфограми системи голосних.

Інноваційні узусні орфограми – це нестійкі орфограми, які ще не закріплені узусом.

Буква, буквена дублетна опозиція (буквена дублетність), буквена орфограма, небуквена орфограма, графема, фонема, диграф

Буква (літера) – це писемний або друкований графічний знак у складі алфавіту для позначення на письмі фонем, їхніх варіантів та деяких сполучень [926, с. 292]. Для українських палеографічних студій, на нашу думку, доцільніше

використовувати термін *буква*, що є загальноприйнятим і спільним для південно- та східнослов'янських палеографій.

Більшість староукраїнських, як і сучасних букв позначали один звук, а в слові одну фонему або її варіанти, деякі – могли позначати як один, так і два звуки; кількома буквами міг позначатися і один звук, у зв'язку з чим застосовується поняття *буквеної дублетної* опозиції (*буквеної дублетності*) як протиставлення декількох графем, що позначають одну фонему (виконують одну фонологічну функцію) і не розрізняються або розрізняються умовами, позиціями вживання.

Буквена орфограма – це окрема буква, що пишеться відповідно до певного правила. До *небуквених орфограм* належить написання слів окремо, разом чи через дефіс (*по третє вересня, по-третє*), перенесення слова з рядка на рядок (*від-даність*), характер скорочення слова (*кг; проф.*) та ін.

Графема (від грец. γράφή – запис, накреслення) – найменша смислорозрізнювальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні [926, с. 111]. Цей термін був уведений у 1912 р. І. Бодуеном де Куртене [173]. Поняття графема передбачає постійну відповідність з елементами звукової мови [218; 875].

Фонема – це найменша звукова одиниця мови (чи діалекту), що служить для творення й розрізнення слів та їх форм [409, с. 699]. У протилежність конкретному мовному звукові, фонема – це не фізичне явище, а наукове узагальнення, поняття про звук у його функції в системі мови [858].

Диграф – письмовий знак, що складається з двох букв і вживається для позначення на письмі фонем і їхніх основних варіантів.

Терміни *графема*, *буква*, *графічна система*, *орфографія* переважно вживаються в нашій дисертаційній праці в тому значенні, яке для них запропонував А. Залізник [438; 440, с. 96]. Учений під графемою розуміє «кожен з тих графічних знаків, відмінність між якими в рамках відповідної графічної системи вважається істотною. Графема діляться на основні (використовувані для запису слів) і допоміжні (розділові знаки, діакритичні знаки, цифри і так далі)» [440, с. 96]. Основна графема «фактично функціонує як знак, тобто як двостороння одиниця, а саме певний клас

зображень виступає тут як символ деякої фонемі (або фонем)» [438, с. 140]. «Буква – це основна графема або клас омофонічних основних графем..., який у силу культурно-історичної традиції розглядається як єдність (а саме має єдине ім'я і займає одне місце в алфавіті)» [440, с. 96]. Виходячи з цього, М. Гальченко зазначала, що «по відношенню до тих графем, які входять до більшості азбук XII–XIV вв., що дійшли до нас (наприклад, **А, Б, В, Г, Д, Е** та ін.) і, отже, за **А. Залізняка**, є буквами, ми дозволимо собі використовувати терміни “графема” і “буква” байдуже». **А. Залізник** такі графічні знаки, як, наприклад, **Ѧ** і **Ѧ**, розглядає як самостійні графеми, але в XII–XIV ст., на думку вченої, вони, вірогідно, не були буквами [245, с. 9, 9–10]. **В. Живов** пише, що «в слов'янській азбуці, по якій вчилися читати, були відсутні <...> всі йотовані букви, крім **Ю**. Можна думати, що йотовані букви розглядалися як диграфи» [398, с. 283].

До сьогодні в наукових працях термін *графема* є невпорядковано вживаним. Для палеографічно-орфографічних студій ми вважаємо за більш вмотивоване використання терміна *буква*, а термін *графема* використовувати на позначення варіативності в накресленні букви.

Письмо, типи письма (устав, півустав, скоропис)

Термін *письмо* частіше за все використовується в значенні «сукупність правил користування всіма графічними засобами мови – як буквами, так і небуквеними знаками» [587, с. 13]. Синонімом терміна *письмо* в ширшому значенні є орфографія.

Письмо – це система умовних лінійних (графічних) знаків для передачі тих чи інших елементів мови. Сама мова є знаковою системою відносно дійсності, а *письмо* – це знакова система відносно звукової мови (отже, *письмо* – це знаки знаків).

Середньовічна українська книжна писемність користувалася різними типами письма. Еволюція графіки письма проходила від уставу до півуставу, а потім до скоропису.

Устав – тип письма, для якого характерним є чіткий рисунок кожної букви, що є комбінацією прямих і заокруглених ліній; букви строго прями, симетричні, майже однакової висоти й ширини, розташовані на однаковій відстані одна від одної;

скорочене написання канонічних релігійних слів позначалося надрядковим знаком – титлою; проміжків між словами не було; з розділових знаків уживалися крапка, три крапки, проставлені трикутником, та чотири крапки, розміщені ромбиком. У XI–XIV ст. устав був основним типом книжного письма. Проте устав раннього періоду (XI–XII ст.) відрізняється від уставу пізнішого часу (XIII–XIV ст.). Для визначення особливостей графіки уставного письма вживаються терміни – *ранній устав*, для якого властиві переважно форми літер, що наближаються до квадрата, висота і середня ширина яких близькі за розміром, та *пізній устав*, накреслення якого вже не мають такої графічної канонічності, його ще називають *руським уставом*. У другій половині XVI ст. в західноукраїнських (волинських) скрипторіях був напрацьований і поширений так званий *новий український устав*, для якого характерними є графічна виразність, декоративність і пропорційність, а також використання великих чітко виписаних літер: широкі варіанти літер ритмічно чергуються з вузькими; контрастне співвідношення між потовщеними і тонкими частинами літер є яскраво вираженим. У шрифті поєднана давня манера письма з новішою, в декорі відчувається південнослов'янський вплив [966, с. 9].

Півустав – тип більш прискореного, в порівнянні з уставом, письма, для якого характерними є порушення геометричного принципу – простіші накреслення букв, які дещо звужуються й зменшуються, лінії стають похилими й викривленими, заокруглення не є правильними дугами, проміжки між буквами стають неоднаковими; зростає кількість скорочень і надрядкових знаків; з'являється кома, крапка з комою, двокрапка, змінюються функції крапки; між словами, хоча й непослідовно, робляться проміжки. *Ранній півустав* поширюється в українських кодексах із XIV ст., а з кінця цього століття він був замінений *півуставом південнослов'янського типу*. На українських землях був поширений півустав двох типів: перший – близький до почерків молдавського півуставу, що характеризується манірністю письма, графічно букви ніби звиті; другий, простий та чіткий, часто маленького розміру, був характерним як для українських, так і для білоруських рукописів. Наприкінці XVI ст. поряд із півуставом книги починають писати й *скорописом*, для якого «властиве заокруглення букв і безперервність письма, а

спрошеність написання одних елементів поєднується з ускладненням інших: букви стають ширшими, розгонистішими й гачкуватими, окремі частини їх непропорційні й виходять далеко за рядок тощо» [670, с. 90].

Другий південнослов'янський вплив,

другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив

У староукраїнський період книжна писемність відчувала сильний вплив південнослов'янської книжної писемності та орфографії. Тому потрібно більш детально зупинитися на розгляді термінів *другий південнослов'янський вплив* та *другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив*, уточнивши, що взагалі вважати південнослов'янським впливом у графіко-орфографічних системах східнослов'янської, безпосередньо староукраїнської, книжної писемності.

Терміном «*другий південнослов'янський вплив*» прийнято називати поширення традицій тирновської школи книжності та норм Євфиміївської реформи на східнослов'янських землях. Сам термін був уведений до наукової термінології на початку ХХ ст. О. Соболевський, як зауважував Д. Лихачов, досить чітко підсумував явища в орфографії та літературній мові, які пов'язані з цим впливом. Вони об'єднують такі тенденції: 1. Прагнення відокремити книжну мову від народної; 2. Встановити більш-менш стійкі правила правопису; 3. Наблизити мову до первісної церковнослов'янської, «очистивши» її від пізніших народних елементів; 4. Усунути з орфографії місцеві особливості; 5. Наблизити мову й орфографію до грецької [869, с. 3–4; 613, с. 6]. І. Ягич також дивився на цей вплив як на повернення до архаїзації на основі грецької традиції [998, с. 152].

Переважна більшість східнослов'янських учених вважає, що східнослов'янська писемність, відчуючи вплив південнослов'янської культури з кінця XIV ст., засвоює південнослов'янські, зокрема середньоболгарські, графічні та орфографічні, переважно фонетико-орфографічні, норми [524, с. 291; 729, с. 121; 797, с. 151].

Л. Жуковська, яка тривалий час вивчала це питання, наголошувала, що «під впливом розуміємо таку графіко-орфографічну практику, коли при роботі над давньоруським списком чи оригіналом «писець приймає прийоми та закони

південнослов'янської писемності, які відбивають фонетичні закономірності південнослов'янських мов /мови/ (але штучно переносить їх у свій текст – Л. Г.). Зрозуміло, про вплив можна говорити тоді, коли в тому чи іншому рукопису відбиття південнослов'янської фонетики проведено більш або менш послідовно, а не поодинокими прикладами, які могли залишитися від протографа. Тільки у випадках, коли іншомовний (у нашому випадку, – південнослов'янський) оригінал стає еталоном для переписувача (в нашому випадку, – для російського переписувача), і цей еталон набуває більш або менш загального визнання, можна говорити про вплив. Що стосується випадків поодинокого використання південнослов'янського оригіналу, при якому писець, переписуючи зміст пам'ятки, вилучає з неї несумісні з його графіко-орфографічними уявленнями написання, але робить це не завжди дбайливо, такі випадки, на наш погляд, не є відображенням впливу» [418, с. 134–135]. Учена заперечувала значення відповідного явища для пізньосередньовічної російської писемності, наголошуючи в останній праці з цієї теми «Грецизация и архаизация русского письма 2-й половины XV – 1-й половины XVI в. (Об ошибочности понятия “второе южнославянское влияние”»)» на тому, що російська орфографія була хронологічно замінена грецизованим та архаїзованим письмом [421, с. 167].

Американський славіст Д. Ворт також вважає, що термін «другий південнослов'янський вплив» невірний: «лінгвокультурні явища даного періоду в історії російської літературної мови слід вважати за походженням не стільки іншомовними (південнослов'янськими), скільки автохтонними (архаїзуючими або псевдокласичними)» [1020].

На нашу думку, цей термін уособлює загальнокультурний афонський та південнослов'янський вплив на східнослов'янську, зокрема на староукраїнську, культуру. Те явище, що його звичайно кваліфікують як другий південнослов'янський вплив у східнослов'янській орфографії, сполучає в собі результати орфографічних реформ: «святогорської» (афонської), середньоболгарської та сербської. Перша з названих реформ вплинула на другу, а друга – на третю.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. ми запропонували вживати більш точне термінологічне визначення – «*другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив*» [293, с. 6–7]. Даний термін є багатоаспектним, оскільки йдеться як про засвоєння певних елементів правил, напрацьованих на Афоні, в Болгарії та Сербії протягом ХІV – першої половини ХV ст., що переважно базувалися на грецькій та старослов'янській традиціях, так і про запозичення накреслень окремих букв.

Отже, основний тематичний термінологічний апарат представлений за визначеннями інших учених, які ми вважаємо вмотивовано прийнятними, та запропонованими власними термінами й уточненнями вже існуючих термінологічних понять, що має сприяти унормуванню подачі палеографічно-орфографічного матеріалу при дослідженні кириличної рукописної книги.

Висновки до другого розділу

Представлена методологія палеографічно-орфографічного напрямку є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципових положень і методів, що сприятиме проведенню атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги й дослідженню її графіко-орфографічної системи.

Розроблено методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку та методи дослідження східнослов'янської, безпосередньо української, кириличної рукописної книги, визначення яких стало результатом нашої багаторічної роботи з археографічного, палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного вивчення й опису середньовічних кириличних писемних пам'яток.

Використано широкий комплекс принципів та методів – як загальноісторичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних.

Палеографічно-орфографічна атрибуція староукраїнської кириличної рукописної книги має здійснюватися за основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма в поєднанні із запропонованим нами принципом *графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях*, яке

здійснюється на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях у системах голосних, приголосних, при передачі йота за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

Разом з основним палеографічним методом пропонуємо використовувати два нові методи дослідження:

1. *Метод «формального» підходу до виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами) у дублетних опозиціях*, дозволяє встановити час та місце написання рукописів за орфограмами в дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків.

2. *Метод кодифікації в палеографічних формулах атрибуційних орфограм у дублетних опозиціях*, передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо) та їхнє комплексне використання при атрибуції рукописів.

Палеографічно-орфографічна методика ґрунтується на спостереженні за зовнішніми ознаками письма при змінах орфограм, які здійснюються на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях за правилами еволюції або «революційним» шляхом, і передбачає виділення комплексу орфограм у палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності.

Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях переважно здійснюється через графічне узгодження букв, буквених та діакритичних знаків. Виходячи з цього, атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, в яких функціонально змінюється буквений склад у дублетних опозиціях.

Важливим для палеографічної атрибуції є встановлення комплексу орфограм з атрибуційними ознаками. До нього мають бути включені орфограми, що можуть виступати в подвійній функції: атрибуційні – неатрибуційні, які набувають або втрачають атрибуційні ознаки в залежності від їхнього використання в староукраїнській книжній писемності певного часу: I. Традиційні (давньоукраїнські) орфограми, які використовувалися або не використовувалися староукраїнським узусом послідовно, вилучалися або знову вводилися до писемної системи. II. Архаїчні орфограми, які раніше були традиційними, але з часом функціонально вилучалися з узусу і в деяких рукописах наявні лише зрідка і є, переважно, механічно перенесеними з протографа. III. Інноваційні орфограми, які або введені під іншомовним (зокрема південнослов'янським) правописним впливом чи напрацьовані вже власною староукраїнською писемною практикою і в певному хронологічному періоді засвоєні писемним узусом або перестали вживатися й замінені іншими орфограмами. Відсутність конкретної орфограми в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою.

Обов'язково має враховуватися об'єктивний фактор розвитку писемного узусу, який здійснюється, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути традиційно усталеними або еволюціонувати протягом довготривалого (в межах століття або декількох століть), чи недовготривалого часу (десятиліття, чверті або третини століття).

Розроблена загальна палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій є універсальною, вона може бути використана для будь-якої групи дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися в залежності від дублетної групи. Орфографічні дублетні опозиції є різними за складом, і, відповідно, різною за структурою буде їхня формула.

Запропоновані для використання формули буквених дублетних опозицій на рівні графічного буквеного узгодження мають сприяти в проведенні атрибуції книжного рукописного кодексу або протографа (протографів), на основі якого (яких) він був створений чи скопійований.

Оскільки в сучасних наукових славістичних студіях із книгознавства, палеографії, кодикології немає однозначно унормованого наукового визначення для більшості термінів і понять, то користуємося тими дефініціями й уточненнями, які вважаємо прийнятними для свого дослідження. Така практика подання термінологічних визначень з їх узагальненням і власним прийняттям, або з особистим підходом, який часто обумовлений власне предметом дослідження, є поширеною в науці.

В україністиці ця проблема стоїть гостро, особливо відносно термінологічного апарату, що використовується при вивченні української рукописної книги. Так, немає однозначного визначення поняття *українська рукописна книга*. Виходячи із тематики нашої роботи, складовою провідною ознакою національної приналежності книги є мова. Іншими атрибуційними ознаками національної приналежності книги виступають типи письма, графіка та орфографія; певні особливості тематичного репертуару й змісту; оздоблення й оправи кодексів, які відповідають часові написання рукописів; записи щодо часу та місця створення, писців, замовників, меценатів, дарувальників та власників та інші, які сприяють виділенню української рукописної книги серед масиву слов'янських книг.

Наша власна позиція щодо ряду загальноприйнятих у східнослов'янській славистиці термінів, зокрема щодо вживання *давньоукраїнський період* та *давньоукраїнська книжна писемність* замість *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність*, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі є український (давня назва – руський) народ і українська (руська) культура. Використання саме цих термінів обумовлює генетичний історичний і культурний зв'язок давньоукраїнського та староукраїнського (XIV–XVIII ст.) періодів книжної писемності.

Пропонуємо ввести до наукового обігу нові терміни та термінологічні поняття: палеографічно-орфографічний напрям, палеографічно-орфографічна атрибуція, палеографічно-орфографічне дослідження, атрибуційні орфограми, атрибуційні фонетично необумовлені орфограми, графічні буквені узгодження в дублетних опозиціях, палеографічна формула буквених дублетних опозицій.

Основні терміни та поняття структуровані й представлені у номінальних блоках і мають певне методологічне навантаження, що сприяє унормуванню подання палеографічно-орфографічного матеріалу при дослідженні української кириличної рукописної книги.

У другому розділі дисертації подано основні результати з наукових праць, включених до Списку публікацій здобувача за темою дисертації і представлених у Списку використаних джерел: №№ 1 [328], 3–5 [302; 314; 278], 8 [281], 9 [286], 15 [297], 26 [323], 27 [330], 33 [315], 36 [322], 45 [638].

РОЗДІЛ 3

**АТРИБУЦІЙНІ ОРФОГРАМИ
УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ КИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.**

3.1. Українська кирилична книжна писемність у слов'янському середньовічному історико-культурному та реформативно-правописному контексті

Староукраїнська книжна кирилична писемність розвивалася в слов'янському історико-культурному процесі спираючись на попередні здобутки писемності періоду Київської Русі та на старослов'янську, південнослов'янську писемність, впливи яких відчувала впродовж століть.

Після приєднання Київської Русі до слов'янської християнської спільноти внаслідок офіційного прийняття християнства 988 р. на культурному розвитку Русі став позначатися т. зв. перший південнослов'янський вплив. Так, із книг, привезених зі слов'янського Півдня і написаних старослов'янською мовою, запозичені для писемності загальні старослов'янські графіко-орфографічні норми [891, с. 28–40]. Цей вплив безпосередньо пов'язаний із діяльністю першовчителів слов'ян Костянтина (Кирила) Філософа та Мефодія, єпископа Моравського та їхніх послідовників, завдяки яким у слов'янських країнах поширився т. зв. правопис «костянтинів», який відбивав загальнослов'янські потреби. Запозичення кирило-мефодіївської орфографії, яка особливо позначилася на давньоукраїнській писемності до кінця XI ст. [701, с. 27–28] – початку XII ст. [748, с. 21], сприяло виробленню свідомого ставлення до норм письма і розуміння необхідності їх усталення. У зв'язку з тим, що правописна система старослов'янської мови багато в чому не відповідала живій давньоукраїнській мовній системі, це призвело до поступових

змін старої графіко-орфографічної системи та усталення в кінці XI ст. давньо-українського узусу.

У писемності Київської Русі паралельно розвивалися дві літературні мови – книжна та ділова. Досліджуючи правопис давніх пам'яток, О. Князевська зауважувала, що на початковому етапі «графіко-орфографічні норми писців пам'яток традиційного змісту (канонічних – Л.Г.) за своєю суттю не були відмінні від норм пам'яток ділової писемності» [522, с. 66]. З XII ст. в книжній писемності Київської Русі починають вироблятися власні графіко-орфографічні особливості, якими характеризуються тогочасні рукописні кодекси. Вироблення й закріплення нової орфографічної системи відбувається до середини XIII ст. Із падінням Київської Русі почали вироблятися нові східнослов'янські редакції книжного письменства – українська, білоруська, російська, тобто спостерігається поступове усталення власних писемних особливостей середньовічної української, білоруської та російської книжності.

Упродовж XII–XIII ст. на етнічних українських землях відбулися значні й важливі історичні та культурні зміни. «Є підстави вважати, – наголошує Г. Півторак, – що вже на кінець XII ст. українська народність ... в основному сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську, яка зберегла за собою традиційну назву *Русь*, і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва *Україна*» [792, с. 86].

Розпад держави Київська Русь, спричинений процесом феодалної роздробленості другої половини XII – першої половини XIII ст., поступово призвів до утворення на етнічних українських землях удільних князівств – Київського, Чернігівського, Переяславського, Володимир-Волинського, Галицького. Від 1223 р. почалися набіги на Русь монгольських орд, які поступово завоювали її землі. Наприкінці 1240 р. був захоплений стольний град Київ, після падіння якого одна з найбільших і наймогутніших країн середньовічної Європи перестала існувати як держава, більшість її території підпала під васальну залежність. Тільки Галицько-Волинське князівство не зазнало повного розгрому, і переважно саме там

підтримувалася безперервність писемної традиції. Удільні князівства, послаблені постійними набігами військ Золотої Орди та міжусобними чварами, потрапили під тривалу експансію сусідніх держав. Так, Литва поступово захопила Східну Волинь, Чернігівсько-Сіверську, Київську, Переяславську землі й Поділля; Польща – Галицьку землю й Західну Волинь; Молдавія – Буковину. З середині XIV ст. більша частина південно-західних земель опинилася у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства, які унаслідок Кревської унії (1385 р.) існували як конфедерація та Люблінської унії (1569 п.) об'єдналися в Річ Посполиту. Більш сприятливі обставини для культурного розвитку склалися на українських землях, захоплених Великим Литовським князівством, яке здійснювало незалежну від Польщі політику і народ якого не мав власної писемності, тому на державному рівні діловодство проводилося давньоукраїнською (давньоруською) мовою. Таким чином, у політичному та культурному житті конфедерації та в спілкуванні з сусідніми країнами використовувалися культурні здобутки колишньої Київської Русі. Цим підтримувався і стимулювався розвиток української писемності, її жанрів і стилів, оскільки українські князівства мали певну незалежність у складі Великого князівства Литовського.

Незважаючи на складні історичні обставини, писемні традиції Київської Русі зберігалися на всіх українських землях – занепадаючи, гальмуючись і відроджуючись. До кінця XIII ст. Київ продовжував відігравати значну роль, оскільки, як за археологічними даними доводить Г. Івакін, стольний град трагічного 1240 р. не був повністю знищений, не відбулося зміни населення або культури. «Історичний розвиток міста, – констатує вчений, – не був надовго перерваний, а продовжував розвиватись на ґрунті давньоруських традицій, але в нових історичних умовах» [453, с. 250]. У Києві продовжувала існувати Київська митрополія і активно діяли митрополити [626]. При митрополичій кафедрі працював і скрипторій, писці якого послуговувалися основними здобутками писемної практики періоду Київської Русі. Безперервність розвитку й стійкість

традицій київської писемної школи доведено й С. Висоцьким при вивченні київських графіті XI–XVII ст. [208–211].

Київське князівство разом з іншими потрапило під юрисдикцію Великого князівства Литовського, керівництво якого було поміркованим стосовно завойованих народів, що дало можливість продовжувати київські писемні традиції давньої Русі. Тож у XIV ст. київська школа письма залишалася провідною в східнослов'янській писемності, в ній навчалися писці для нових монастирів Московського князівства. Саме тому за типом письма і художнім оформленням рукописи московських скрипторіїв та інших земель Московії, писці яких навчалися уже безпосередньо в московських писців, так подібні до київських.

Східнослов'янська книжна писемність XIV ст., успадкувавши здобутки писемної практики Київської Русі, традиційно послуговувалася орфограмами давньоукраїнської редакції церковнослов'янської мови, що базувалася на книжній старослов'янській основі. З кінця XIII ст. починає формуватися правописна система церковнослов'янської мови нових східнослов'янських редакцій: української, білоруської та російської книжності. «До середини XIV ст. встановлюються, – наголошував В. Щепкін, – більш-менш послідовні графіко-орфографічні норми» [991, с. 106]. У книжному письменстві XIII–XIV ст. поступово відбулася руйнація давнього правописного узусу Київської Русі й почали вироблятися українські, білоруські та російські орфограми, але цей процес був затриманий у кінці XIV – на початку XV ст. (а на деяких російських територіях – від пізнішого часу) т. зв. другим південнослов'янським впливом.

З XIII ст. відбувається поступова заміна типу письма старшого уставу молодшим уставом, який трансформувався в XIV ст. у т. зв. руський півустав, який із XV ст. був замінений південнослов'янським півуставом.

Орфографічні норми давньоукраїнської писемно-літературної мови та давньоукраїнської редакції старослов'янської мови на перших порах стали правописними нормами староукраїнського періоду. У староукраїнському письменстві давньоукраїнський узус поступово починає зазнавати змін, викликаних його

невідповідністю в багатьох випадках правописної системи XI–XIII ст. фонетичній і морфологічній системам мови української народності. На початку XIV ст. книжники послуговувалися давньоукраїнським узусом, який склався на кінець XII ст. й закріпився протягом XIII ст. У цей час побутували такі основні узусні особливості у вживанні букв на позначення голосних та приголосних звуків як:

- 1) буква **А** вживалася на початку слів, після твердих приголосних та шиплячих (після шиплячих у XI–XII ст. іноді стоїть **А**): *архиЄпископа, образомъ, чадъг*;
- 2) буква **А** писалася переважно після м'яких приголосних: *вола, взаль, поклонатъса*; буква **Ѧ** – на початку слів та після голосних: *ястребъ, въсприяхомъ, стояше*; 3) буква **Є**, менше – **Є** широка (XII–XIII ст.) вживалися на початку слів та складів, а також після голосних: *ємоу, Єго, бжиємъ, крѣщаЄши*; у більш ранніх пам'ятках **Є** трапляються і після плавних **Л, Н, Р**): *полє, конємъ, морє*; 4) **Є** вузька – переважно після приголосних: *осоужениє, бывъшємоу, дєватаа*; 5) вживалася переважно графема **Ѣ**: *гыбнеть, помышлаєте, языкъ*; 6) буква **І** (**И**) виступала на початку слова у власних назвах і в назвах церковних осіб іншомовного походження та в кінці рядків: *їоаннь, пілсаніє, філософи*; 7) буква **И** – на початку слів, перед голосними та після приголосних: *исцѣли, бытия, єремии, филипъ, философа*; 8) буква **Ѣ** писалася за етимологією (хоча часом у давньоукраїнських пам'ятках на місці **Ѣ** виступають **Є, И**): *на брѣзѣ, вѣтры, исцѣли*; 9) зрідка в словах грецького походження вживалася іжиця для передачі звука **І**: *ипостась, курика, мовсєомъ, сѣриискъна*, також зрідка вона використовувалася і для передачі звука **В**: *єваггєлиє*; 10) букви **Ѡ** чи **О** широка писалися на початку слів та складів: *Ѡдиномъ, иѠданъ, иѠрдана*; 11) **Ѡ** вузька – після приголосних: *водою, просвѣщають, законъ*; 12) диграф **ѠУ** спочатку писали на початку слів, після голосних і зрідка – після приголосних, із XII ст. він поступово набуває значного поширення після приголосних: *Ѡубо, пєкоуци, славоу*; 13) букву **У** – після приголосних і на кінці слів, а згодом (XII ст.) її переважно замінює **ѠУ**: *буду, мужа, за обиду – боудоу, моужа, за обиду*; 14) букву **Ѹ** переважно ставили в кінці рядків: *вѣрѸна, ємѸл*,

слѣгамъ; 15) букви **Ж**, **Ѣ** вживалися до кінця XI – початку XII ст., потім їх замінили **ОУ** і **Ю**: *вѣроуєши, моудрость, женою*; 16) букви **Ъ**, **Ь** до середини XII ст. позначали редуковані голосні, з середини XII ст. вони передавали відповідно твердість та м'якість приголосних, кінець рядків, а також іноді **О**, **Є**: *мжжъ, день, испълнєниа, крѣстиши*; 17) відповідно до старослов'янського сполучення **ЖД** ← **dj** вживалася **Ж**, рідше – **ЖД**: *исхожашє, ѡсаженьє, потверженьє (потверждєньє, зиждющи)*; 18) до старослов'янського сполучення **ШТ** ← **tj, kt** вживалася **Ч**: *прачюрѣтом, ѡвѣчати, процєнь*, проте багато випадків написання **Ц** на місці **Ч**: *на полоуноць, хоцю, тысаца*; 19) букви **Ѕ**, **ѣ** вживалися переважно в числовому значенні; буквою **Ф** передавався звук **Ф** іншомовного походження, зрідка – **θ**: *иОсифоу, матѡєа, тимоѡєа*; букви **θ**, **Ψ** писалися часто в період першого південнослов'янського впливу, після його завершення вони трапляються зрідка: *матѡєа, ѡаломъ, ѡамъ* та ін.

З XIV ст. поступово починають складатися й закріплюватися графічні та правописні узусні норми, які відтворюють особливості української мови. Однак цей процес, із зупинками та частковими змінами, продовжувався тільки в діловій писемності. У конфесійних пам'ятках він не отримав подальшого розвитку, його затримав іншомовний правописний вплив. Починаючи з кінця XIV до початку XV ст. в староукраїнській конфесійній, а частково і в діловій писемності вироблення узусу відбувається у змаганні та взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та ново-південнослов'янської.

Правописний узус, що ґрунтувався на давньоукраїнській книжній орфографічній традиції з останньої чверті XIV ст., починає зазнавати змін. Ці зміни пов'язані із реформаторським культурно-освітнім рухом XIV ст., започаткованим на Афоні й поширеним у православних країнах на Балканах. У XIV ст. поживляються культурні взаємозв'язки слов'янських народів, збільшується кількість паломників зі східної Слов'янщини до Константинополя та Афона, де діяли книжні скрипторії, в яких здійснювався перегляд релігійних

текстів, що сприяло поширенню виправлених канонічних текстів. У зв'язку з тодішнім містично-аскетичним рухом, уведенням більш суворого єрусалимського церковного уставу зі значними змінами службового типікона, в середині XIV ст. на Афоні відбувався системний перегляд грецького біблійного тексту та літургійних книг, що призвело до ревізії та реформи грецького правопису на базі античної традиції [676, с. 66].

Під грецьким впливом у слов'янських монастирях Афона проведено виправлення канонічних книг за давніми зразками, що спричинило вироблення нової системи правопису, в якому, з одного боку, канонізовано попередній розвиток XIII–XIV ст., а з іншого – відновлено вживання грецьких букв (Ϛ, Ψ, θ, Υ) та введено грецьку систему просодичних знаків. Унаслідок цього «в середині XIV ст. на Балканах складається новий святогорський правопис із новою системою розділових знаків і просодичними надрядковими знаками. Цей процес завершився в Болгарії реформою патріарха Євфимія, а в Сербії – правописом так званої ресавської школи» [676, с. 44]. Питання вироблення святогорського (афонського) правопису і його впливу на болгарську й сербську писемність детально висвітлено в працях В. Мошина [675; 676].

Для південних слов'ян XIV ст. є часом розвитку й реформ культури та писемності, викликаних тісними зв'язками з освітніми центрами Афона, а також їх занепадом наприкінці століття, спричиненим завоюванням балканських країн турками. Культурно-освітнє піднесення на Балканах зумовлене впливом Афона на тогочасну болгарську писемність та безпосередньо пов'язане з діяльністю засновників болгарської філологічно-реформаторської школи – преподобного Феодосія Тирновського та болгарського патріарха Євфимія Тирновського [674, с. 93].

Спочатку на чолі реформативного руху в Болгарії стояв патріарх Феодосій Тирновський, який навчався книжній справі на Афоні в старця Іоанна, болгарського книжника, який працював у Великій лаврі Св. Афанасія на Святій горі [367, с. 19; 824, с. 32]. Діяльність Феодосія Тирновського проходила в Килифарійському монастирі біля Тирнова, який під його керівництвом став

освітньо-релігійним центром для південних та східних слов'ян. У ньому було розпочато справу з виправлення релігійних текстів, повернення до канонічності тексту й письма, яку Феодосій здійснював у руслі релігійно-філософського вчення – ісихазму (для світогляду ісихастів, як і для багатьох богословів епохи Середньовіччя, пізнання – це передача світу засобами мови; слово й суть сприймаються як нероздільні. Звідси фанатично загострена увага до зовнішньої форми слів та їх значень, до правильності мови, графіки, орфографії) [939, с. 142]. Здійснювалися нові переклади Святого Письма з грецької мови, з уніфікацією мови викладу відповідно до давніх текстів; унормовувалися графіка й орфографія. У Феодосія Тирновського навчалися книжній справі Євфимій, майбутній патріарх Тирновський, видатний перекладач Діонісій, Роміл Відинський, Григорій Доброписець, майбутній митрополит Всія Русі Кипріан та ін. [751, с. 52].

Євфимій Тирновський, здобувши початкову освіту в цьому книжному центрі, деякий час продовжував працювати помічником Феодосія, потім навчався в найпрославленіших болгарських та грецьких книжників у Царграді й на Афоні. Перебуваючи на Афоні у Великій лаврі Св. Афанасія, Євфимій знайшов учнів книжника Іоанна, який на початку XIV ст. в цьому монастирі розпочав працю зі звіряння та виправлення деяких конфесійних текстів і засвоїв основні принципи “виправлення книг”. Повернувшись до Болгарії, Євфимій відкрив 1371 р. школу в монастирі Св. Трійці в місті Тирново, яка згодом стала вищою богословською школою і водночас – книжним центром. У ній він здійснює справу великого значення – встановлення єдиної літературної мови, виправлення церковних книг, створення нових оригінальних творів. У 1375 р. Євфимій був призначений Тирновським патріархом (1375–1395). Того ж року за наказом болгарського царя Івана Шишмана він здійснив на державному рівні орфографічну реформу болгарської писемності [992, с. 117]. Цей «великий художник слов'янських письмен», як називали його сучасники [872, с. 78], здійснив орфографічну реформу на основі “святогорського” (афонського) правопису та правописної

традиції середньоболгарських текстів, регламентувавши новий “святогорський” правопис. Протягом десяти років під керівництвом Євфимія тирновські книжники звіряли тексти основних християнських канонічних книг (Євангелія, Апостола, Псалтиря та ін.) з грецькими, редагуючи їх. Вони створювали нові оригінальні служби, робили деякі зміни в церковному співі, ритуалі, в іконографічному мистецтві. За цей період сподвижники створили зібрання із 400 житій, слів, проповідей, оповідань, повчань, опрацювали легенди. Сам Євфимій переклав із грецької мови багато конфесійних текстів, написав значну кількість житій, похвальних слів, послань, служб, молитов. Він безпосередньо відредагував багато книжок*. Після завоювання Болгарії турками й падіння Тирнова в 1393 р. Євфимій був засланий у Бачковський монастир, де створив культурний центр і навчав учнів справі Тирновської школи до своєї смерті в 1395 р. Справу Євфимія продовжив його учень Андроник.

Водночас із болгарським процес релігійно-культурного піднесення проходив у Сербії. У середині XIV ст. в сербських книжних центрах також відбувається перегляд і виправлення книг. Наприкінці XIV – на початку XV ст. головним захисником і розповсюджувачем Євфиміївської реформи стає Костянтин Костенецький, болгарин за походженням, філолог, який після завоювання Болгарії турками переїхав до двору сербського деспота Стефана Лазаревича, де перебував з 1389 р. до 1427 р. Він працював у книжному центрі в Ресавському монастирі, що був значним культурним осередком. Костянтин Костенецький був вихований на традиціях Тирновської книжної школи [583]. Реформаторські ідеї болгарського патріарха Євфимія сербський граматист перейняв від його безпосе-

* Про діяльність Тирновської книжної школи написано чимало праць, детальніше див.: збірник «Търновска книжовна школа 1371–1971» (1974) [925] (В. Велчев, с. 242–255; Є. Георгієв, с. 61–78; архим. Горазд, с. 469–476; П. Динеков, с. 15–26; Н. Драгова, с. 113–125; С. Кожухаров, с. 277–309; П. Русев, с. 7–38 та ін.) та монографічну студію П. Русева [825].

реднього учня Андроника (Андрія), який навчав учнів у Бачковському монастирі*. Костенецький називав свого вчителя Андроника досконалим знавцем болгарської мови та правопису, людиною, яка добре обізнана з літературними та філософськими ідеями Євфимія Тирновського [773, с. 533].

У Сербії на основі правописної практики сербських писців (правопису сербської рашської школи) та орфографічної системи патріарха Євфимія створюється “ресавська” правописна школа. Система ресавського правописання поступово формувалася з другої половини XIV ст., її основна особливість – це відсутність юсів. У науці ресавськими називаються тексти з орфографією Костянтина Костенецького, які в XV ст. писалися переважно в сербському монастирі Манасія на річці Ресаві. Ресавські рукописи славилися в Сербії як найбільш справні, й обізнані люди в цій країні наполегливо розшукували їх навіть в XVII ст. [871, с. 98].

У XIV ст. з Сербією пов’язаний також історико-культурний розвиток Македонії. До складу Сербії вона увійшла на початку цього століття, а наприкінці – потрапила під турецьке панування. На початку XIV ст. на македонські землі прийшло сербське духовенство, яке склало єпископат і вищий прошарок чернецтва в македонських монастирях. Протягом століття македонська писемність залежала від політики сербської Церкви, яка впроваджувала розвиток книжної справи за сербською традицією.

Євфимій Тирновський та його послідовники прагнули дати такі виправлені тексти, які були б спільними для всіх слов’ян [885, с. 561–562].

Точно й лаконічно розкрив загальний зміст Євфиміївської реформи Є. Георгієв: 1) встановлення постійного азбучного складу, до якого включено всі відомі літери (навіть такі, що втратили звукове значення і виходили з ужитку), а також нові накреслення букв спеціального значення; 2) наближення правопису й мови до правопису та мови пам’яток першого періоду старослов’янської писемності;

* Про життя та діяльність Андроника див. [763].

3) наближення графіки й правопису до грецької графіки й правопису та орієнтація на грецький літературно-мовний узус [956, с. 23].

Отже, найголовніші принципи, які лягли в основу Євфиміївської реформи, – це свідоме намагання наблизити правопис і мову до кирило-мефодіївських зразків і слідування за грецьким письмом і грецькою мовою. Ці два головні принципи трактуються як консервативні: вважається, що збереження першого привело до затримання розвитку книжної мови, до узаконення архаїчних форм, що не відповідали тогочасному станові мови, до створення штучної книжної мови, а другого – до створення штучних форм, непритаманних болгарській мові.

Більшість болгарських учених схиляється до оцінки цієї реформи (незважаючи на її консервативні тенденції) як прогресивного явища, визначаючи її основним аспектом «встановлення правописної та мовної єдності» (характеристика реформи подана у праці А. Давидова [358]).

Текст графіко-орфографічної реформи староболгарської писемності Євфимія Тирновського не зберігся. Про її зміст можемо судити за: 1) правописом творів, написаних самим Євфимієм (наприклад, Служебник, відомий нині як Євфиміїв служебник, що вміщує літургію Іоанна Золотоустого, який, імовірно, написаний на Афоні [696, с. 23]), а також за списками, зробленими з них (наприклад, опублікованими Є. Калужняцьким [1011], О. Кацевою [555]); 2) болгарськими (їх ще називають тирновськими) рукописами середини XIV ст., правопис яких Євфимій узяв за основу при упорядкуванні середньоболгарської орфографії; 3) середньоболгарськими пам'ятками з ознаками правописної реформи патріарха Євфимія, які (ознаки) з'являються з кінця XIV ст. і відчуюються до середини XVII ст. [593, с. 37]. Середньоболгарські книжки XV–XVII ст. з Євфиміївською орфографією (ті, що до нас дійшли, майже всі написані в монастирях Афона); 4) граматичним твором Костянтина Костенецького «Сказаніє изъявленно о писмене^X», початку XV ст. (Основні правописні питання філологічного трактату Костянтина Костенецького досліджені К. Куєвим та Г. Пенковим [585]);

5) сербськими рукописами “ресавської” редакції; 6) правописом творів Кипріяна та Григорія Цамблака; 7) молдавськими та румунськими писемними джерелами (у Молдавію болгарський правопис перенесений повністю з носовими [593, с. 64]). Конфесійні друковані книги (Євангелія, Псалтирі), видані в румунських землях у XV–XVII ст., здебільшого наслідують Євфиміївську орфографію [872, с. 78].

Основними особливостями орфографічної реформи Євфимія Тирновського щодо вживання букв в орфограмах, які систематизовані вченими на основі південно- та східнослов'янських джерел, а також за дослідженнями з цієї проблеми, зокрема, є: 1) відсутність йотації **А** – використання **А** замість етимологічного **Ѧ**: *боазніж, достоанію, своа*; 2) написання **А** на початку слів, після голосних та приголосних: *азыкъ, приать, зємла*; 3) вживання **Ѣ** на місці етимологічного **А** (встановлюється правило писати **Ѣ** на місці **Ѧ** після м'яких приголосних **Л'**, **Р'**, **Н'** у родовому відмінку однини іменників чоловічого роду колишньої **jo**-основи, в називному відмінку однини іменників жіночого роду колишньої **ja**-основи, як і в дієсловах на **-яти**): *царѣ, конѣ, зємлѣ, боурѣ, наставлѣти*; 4) вживання широкої **Є** в значенні **je** на початку слів та після голосних, а також після м'яких приголосних **К'**, **Л'**, **Н'**: *Єдинь, весєліЄ, волЄ, понЄже*; в інших позиціях у слові пишеться **Ѣ** вузька: *же, зємлѣ, издалєче*; 5) написання **Ѣ** за етимологією: *дѣло, пѣши, тѣло*; 6) вживання графеми **ѢІ** замість **Ѣ**: *быти, слышашє, промысла*; 7) написання **І** (**і**) перед голосними: *їѡаннь, весєліє, тѣчїж*; 8) в іншомовних словах **И** пишеться через **І** (**і**) на початку слів та між приголосними: *їзраилю, рахїль, трїновь*; 9) у питомих (слов'янських) словах на початку слів, між приголосними та в кінці слів пишеться **И**: *идєже, пица, моци*; 10) використання букви **Ѡ** або **О** широкої в префіксах, на початку слів, між приголосними при позначенні множини або збірності: *ѡ, ѡзари, Очищенїє, рѡды, гѡры, дарѡвь*; 11) вживання **О** очної та подвійної **ѠѠ** на позначення множини: *Очи, воовца*; 12) написання диграфа **ѠУ** на позначення звука **У** на початку слів, після голосних та рідше – приголосних: *Ѡубо, їѡудєѡвь, наказѡуж*; 13) більш-менш

послідовне вживання лігатурного Ѹ замість ОУ чи У в середині та кінці слів, а також іноді – на початку слів: *слѹженїє, херѸвїмскомѸ, ѠцѸ, ѹченикѸ*;

14) упорядковане використання юсів: а) **Ѹ**, **Ѧ** передаються через **Ж**, **А**; при збігові двох великих юсів (**ЖЖ**) другий юс великий замінюється юсом маленьким (**ЖА**): *вѢрѹащѢа, мимѠ шеѢшѢа, ОставшѢа*; б) **Ж** вживається уже не як носовий звук, а тільки паралельно з **ОУ** та **Ю** на позначення звука **У** та його йотації (на початку слова **Ж** пишеться замість староболгарського **Ѧ**: *жзыкѸ – азыкѸ* [648, с. 62]: *Обржчивь, славж, изрѣѢннож*; в) **А** пишеться на початку слів, після голосних, а також після парних м'яких приголосних та **Ч**: *азѸ, нжждїа, постѣла* [524, с. 286]; г) буква **А** вживається після **Л'**, **Н'**, **Р'** на місці **Ѹ**: *любла* зам. *люблѢж, глагола* зам. *глю, пѸстына* та ін.; д) вживання на місці йотованих носових (**Ѹ** і **Ѧ**), незалежно від позиції у слові, букв **Ж** і **А**: *жжѣ, жѣлажцимѸ, написажщѣ; азыкѸ, приать, бѸра*; 15) буква **Ѯ** ставиться переважно в грецьких словах на позначення **И** (**І**) між приголосними та – **Ѯ** між голосними: *ассурїѠм, кѸрь, мѸро, єѸлогїє, єѸліє, єѸтіха*; 16) знову вводиться епентичний **Л**, який виник із **ј**, але перестав уживатися в староболгарській орфографії (старосл. *люблѢж*, до Євфимія часто – *люба*). Слова без **Л**, як *ослабенѸ*, Євфимій вилучив із вживання і залишив тільки слова з **Л**: *непоколѢблемѸ, землѢ, прославляжтѸ*; 17) буква **С** (**сѢло**) вживається в значенні аффрикати **ДЗ**: *сѢзда, мносѢмѸ, полси*; 18) використання букв **Ѻ**, **ѻ**, **Ѽ** переважає у грецьких словах: *алеѺандра, ѻѠм, єѸѡїміа*; 19) у грецьких словах пишеться **ГГ** замість **НГ**: *агглы, ЄвагглистѸ, архаггль*; 20) регламентується різне вживання **Ѥ** і **Ѧ**: **Ѥ** пишеться у прийменниках, префіксах та коренях слів; **Ѧ** – у закінченнях: *вѢводаци, обѢємщѠу, сѢвѢтѸ*; 21) групи **РѤ**, **РѦ**, **ЛѤ**, **ЛѦ**, незалежно від їх походження, передаються через **РѤ**, **ЛѤ**: *дрѢжати, прѢсть, влѢна, слѢза, дрѢжава*; 22) використання паєрика на місці колишніх слабких редукованих, у нових групах приголосних та групах приголосних, які не мали раніше слабких редукованих: *сѸ вѣчера, дѸци, кѸрестиса, моученѸци*.

Реформа правопису, яку здійснив патріарх Євфимій, зауважує В. Мошин, «не є повним нововведенням і не може бути віднесена тільки до Болгарії. За чверть століття до повернення Євфимія з Греції в Болгарію і до початку його діяльності в справі виправлення церковних книг і в болгарських, і в сербських рукописах простежується прагнення до реформи орфографії у напрямі наближення її до грецької» [676]. Цей процес відбувався упродовж XIV ст. у Візантії, Болгарії, Сербії та Румунії, а мислитель-неоплатонік, письменник і реформатор мови Євфимій Тирновський узагальнив його [194, с. 254].

Костянтин Костенецький на початку XV ст. здійснив правописну реформу сербської писемності. Для цього вчений створив граматичний трактат «Сказаніє изьявлєнно о писмене^X», який став важливим етапом у сербській граматичній культурі. Часом його написання вчені вважають перші десятиліття XV ст., зокрема В. Мошин припускає, що він написаний після 1405 р., а К. Куєв відносить час його написання до 1418 р. [676, с. 69; 1015, с. 27].

Орієнтуючись на правила, що їх виробив Євфимій Тирновський, додаючи сербські правописні особливості, К. Костенецький намагався сприяти виробленню в Сербії сталих правописних норм, вказавши на віддаленість тодішніх сербських текстів від давньої вишуканої південнослов'янської книжної мовної традиції.

У праці «Сказаніє изьявлєнно о писмене^X» вчений указує на такі вади сербського правопису стосовно орфографічної реформи Євфимія Тирновського:

1) відсутні букви **θ**, **И**, **Ѣ**; 2) неправильно вживаються 12 букв: **Є**, **S**, **з**, **И**, **Ї**, **Ѣ**, **О**, **Ω**, **Ю**, **Є**, **Ψ**, **Ь**; 3) неправильно вживаються граматичні форми (ці помилки автор вважає одними з головних, але висвітленню їх приділяє небагато місця, його увага переважно сконцентрована на правописі); 4) помилково і недостатньо використовуються деякі розділові знаки; 5) наявна дезорієнтація у вживанні акцентів; 6) неправильно вживаються діакритичні знаки, що призводить до перекручення слів і невірного розуміння тексту.

Далі автор подає правила на вживання букв – **Ю, Ъ, Ї, И, Ы, Ѡ, О** широкої, **о** вузької, **Ю, ОУ, Ж, А, Ъ, Ь, V, θ, Ψ, S, ђ**; діакритичних знаків – оксії, варії, кендеми, периспомени; знаків осуду, захоплення; титли тощо; пунктуаційних знаків*.

Костянтин Костенецький увів до сербського правопису грецьку систему надрядкових знаків, яка в кінці XIV ст. була узаконена і розповсюджена в південно-слов'янському письменстві Євфимієм Тирновським. Учений закріпив такі акценти: 1) оксія ([˘]), стоїть над голосною, а іноді й над приголосною: *ε˘смиь, с˘ннь*, має владний характер (звук, над яким стоїть оксія, треба вимовляти без притиску); 2) варія ([˘]), ставиться в кінці слова, має розповідний характер (звук, над яким стоїть варія, треба вимовляти важко); 3) периспомена ([˘]), показує, що наголос падає на середній склад.

У граматиці вчений подає ще такі надрядкові знаки, як: 1) осуд ([˘]); 2) захоплення ([˘]). Костенецький зауважує, що в грецьких і тирновських текстах є виносні знаки подиву, але він вибрав саме цей; 3) дасія ([˘]). Цей знак почав часто вживатися з кінця XIV ст. Автор поставив його на початку і в середині слова; 4) титли (скорочення). На думку вченого, титли введені з початку Пилатового часу – від Пилатового надпису на Хресті Христовім. Титли першопочатково позначали скорочення власних імен, а також числа. У XIV–XV ст. вони широко розповсюдились і на слова нерелігійні. Вчений уважав це недопустимим і рекомендував обмежити вживання титл до таких слів: *бгъ, гъ, црѣ, слнца, мсць, црца, члкъ, црство, бѣа* та ін. До буквених титл Костянтин Костенецький уводить **Д** у таких словах: *влДка, влДца, млДнци* та інші. Цікаво, що букву **Д** у цих випадках не покриває відповідний знак. Ця риса була введена до сербської орфографії самим Костенецьким, а не за грецьким зразком [997, с. 426–427].

* Про основні правописні питання граматичного трактату К. Костенецького див. [584; 997, с. 383, 426–431, 461–462; 998, с. 152–153, 554–581].

К. Костенецький, наголошує Є. Калужняцький, дав досить достовірні відомості про реформу, проведену Євфимієм Тирновським [1012, с. XXX]. У результаті застосування болгарської правописної реформи в Сербії відбулися зміни сербської орфографії, до неї було внесено болгарські риси [593, с. 66].

Наприкінці XIV ст. на українських землях став позначатися т. зв. другий південнослов'янський вплив, що зумовило в релігійному богослужбовому письменстві повернення до канонічності тексту та виправлення орфографії, спричинене безпосередньо книжною реформою, проведеною в Болгарії Тирновським патріархом Євфимієм і продовженою у Сербії Костянтином Костенецьким.

На східнослов'янських землях традиції Афонської школи та реформи Євфимія Тирновського культивувалися в останній чверті XIV ст. болгариним, учнем і послідовником Євфимія митрополитом Київським і Литовським Кипріяном (1375–1390). Кипріян Цамблак приїхав до Києва в 1374 р., вів також боротьбу за митрополичу кафедру в Москві, яку й зайняв у 1390 р. й очолював до самої смерті 1406 р. У ті часи на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, поширювалася духовна влада митрополитів, які, перебуваючи в Москві, продовжували вживати титул “митрополит Київський і всієї Русі” [372, с. 300–301].

В Україні другий південнослов'янський вплив був зумовлений рядом політичних, культурних та релігійних чинників.

З кінця XIV ст. у зв'язку із завоюванням Балкан турками в Україні з'являються болгарські та сербські емігранти, які приносять із собою й свою культуру. В XV ст. південнослов'янський вплив уже посилюється в усіх галузях духовного життя. Завдяки південнослов'янській книжній культурі українська література збагатилася новими сюжетами й жанрами. Болгарські та сербські книги старанно переписувалися, багато книг було привезено з Константинополя і з православних монастирів Афона.

Релігійно-реформаторський рух, започаткований на Афоні й поширений на Балканах, знайшов підґрунтя в культурно-релігійному житті України, безпосередньо він пов'язаний із виправленням канонічної літератури. Українські церковні діячі також уболівали за чистоту церковнослов'янської мови, вважаючи, що відхилення від її канонів шкодить правильному розумінню християнських істин, перекручує їх. Виправлення церковних книг, зазначає Л. Шакур, сприяло уніфікації тексту Святого Письма, бо при переписуванні протягом віків вони мало-помалу відходили від свого першопочаткового канону, особливо з боку мови, в якій поступово накопичувалися місцеві риси [981, с. 142].

Починаючи з XV ст. і в наступному XVI ст. в Україні поширювалися нові редакції перекладів Тетраєвангелія, Апостола, Псалтиря, Службових Міней, Книги «Пісня пісень», Слів Григорія Богослова, Ліствиці Іоанна Ліствичника, Пандектів Никона Черногорця, Синайського Патерика, значна кількість житій, твори гімнографічної літератури та ін. Набувають розповсюдження переклади раніше невідомих творів Василя Великого, Ісаака Сиріна, Григорія Синаїта, Григорія Палами, Симеона Нового Богослова, Іоанна Золотоустого та ін.

Одночасно з цими творами в Україні поширилися й принципи реформи Євфимія Тирновського. Південнослов'янські орфограми залучалися до книжної писемності з кінця XIV ст. і особливо в XV–XVI ст., коли відбувався інтенсивний процес виправлення богослужбових книг. Безпосередньо зміни відбуваються в графіці, орфографії, стилі (поширюється стиль “плетіння слів”).

Південнослов'янський вплив приніс на українські землі південнослов'янський півустав і південнослов'янську (точніше – середньоболгарську) орфографію.

У XV ст. старший півустав змінюється молодшим півустановом південнослов'янського типу. Особливості південнослов'янського півустанову та його вплив на східнослов'янську, зокрема староукраїнську, графіку висвітлено в палеографічних студіях Є. Карського та О. Соболевського [509, с. 171–174, 181–210; 872, с. 48, 53–58]. На почерках рукописів того часу відбивається і вплив грецького мінускульного письма [877].

З'являються нові накреслення букв А, Є, И, В, Ж, З, К, Т, Ч, Ъ, Ь; поновлюється літера Ж; розширюється вживання букв Ψ (замість ПС), ђ (замість КС), Ы (замість Ы), ОУ (замість У), Ѡ, S; поширюється відсутність йотації А; Ъ, Ь пишуться після плавних та ін.

У цей період отримує розвиток пунктуація, з'являється кома в тому значенні, в якому вона вживається і тепер, змінюються функції крапки, крапки з комою та двокрапки.

Відбувається зміна орнаментального оформлення рукописів. Манускрипти, написані молодшим півуставом, оздоблені геометричним та рослинним орнаментом; у заголовках назв книг, статей з'являється в'язь та ін.*

У першій половині XV ст. на українських та білоруських землях правописна реформа стимулювалася великим любителем книжної справи, болгариним за походженням, митрополитом Київським Григорієм Цамблаком ([1364] – †1420) (племінником Кипріяна, спочатку митрополита Київського і Литовського, згодом – митрополита Київського і всієї Русі), який впроваджував принципи Євфиміївської реформи. Григорій Цамблак навчався у Євфимія Тирновського в Студійському монастирі у Візантії, де й перейняв релігійно-філософське вчення ісихастів, згодом продовжував освіту на Афоні. До Болгарії він повернувся перед навалою турків, а після захоплення Тирнова 17 липня 1393 р. залишив країну і декілька років проживав у Царгороді, де займав поважні церковні посади. У 1401–1403 рр. був проповідником у Молдавії, в 1402–1406, 1409 рр. – ігуменом Дечанського монастиря в Сербії, де написав декілька оригінальних творів. Імовірно, тоді він познайомився з реформатором сербської писемності Костянтином Костенецьким і його поглядами. Діяльність Григорія Цамблака в Сербії також сприяла становленню орфографічних норм реформи патріарха Євфимія [751, с. 61]. Він також жив у

* Про художнє оформлення українських рукописних книг див. [443–445].

Москві, а після смерті свого дядька Кипріяна переїхав в Україну і став митрополитом Київським і Литовським, із місцезнаходженням у Вільні (1415–1419 рр.)^{*}.

Григорій Цамблак написав чимало творів, які є цінним джерелом для дослідження реформативної справи Євфимія Тирновського, зокрема: «Похвальне слово Євфимію», «Похвальне слово Кипріану», «Житіє Стефана Дечанського», «Мучення Іонна Нового», «Служба Йоні Новому Беліградському», «Служба Стефану Дечанському», «Служба Петру Тирновському», «Служба митрополиту Кипріану»^{**}.

Діючи в Україні, Григорій Цамблак творчо переніс і розвинув євфиміївську правописну й книжну реформу. Популяризації євфиміївського правопису в Україні сприяв також вже згадуваний граматичний трактат Костянтина Костенецького, який був відомий східнослов'янським книжникам у XV ст.

Поширенню та закріпленню на декілька віків (XV–XVI ст.) другого південнослов'янського впливу в усіх сферах духовного життя українців сприяла також політична ситуація – боротьба з польським експансіонізмом за збереження православ'я. Протягом XV–XVI ст., коли більшість українських земель потрапила під владу Литви та Польщі і їхнє населення зазнало не тільки національного та соціального, а й релігійного гноблення, просвітницькі кирило-мефодіївські ідеї і традиції стали набувати нового звучання і ролі в ідеологічній боротьбі українського народу [876, с. 10].

Прийняття південнослов'янського правопису сприяло залученню українських земель до загального слов'янського культурного та релігійного християнсько-православного процесу. Однак південнослов'янська орфографія не могла й не була в точній відповідності перенесена до правопису староукраїнських пам'яток, який ґрунтувався на давньоукраїнській традиції. Це говорить про високий рівень свідомості й освіченості українських писарів тих часів, про їх розуміння, що новомодні

^{*} Детальніше про життя та діяльність Григорія Цамблака див. [633; 822; 1004].

^{**} Про дослідження творів Григорія Цамблака див. [152; 359; 823].

орфограми є штучними для українського правопису. І тому на староукраїнському ґрунті південнослов'янський правопис зазнав значної трансформації.

Відбиття південнослов'янських графіко-орфографічних норм у староукраїнському письменстві безпосередньо відчувається саме в конфесійних пам'ятках. На них південнослов'янський вплив поширюється поступово, починаючи з кінця XIV ст. У XV ст. він більше відчувається на пам'ятках, створених за південнослов'янськими зразками, на пам'ятках, протографами яких були кодекси, складені на книжних традиціях Київської Русі, цей вплив відбивається мало й вибірково. З початку XVI ст. він поступово посилюється і набуває розвитку, а в середині та другій половині XVI ст. – значно поширюється. В кінці XVI – на початку XVII ст. вплив південнослов'янської орфографії згасає, але окремі його орфограми, які усталилися в староукраїнських конфесійних пам'ятках (наприклад, написання **ї** перед голосними), закріплюються в тогочасних церковнослов'янських граматиках і частково функціонують донині.

Процес взаємодії двох правописних систем А. Кримський називав “лінією погодження” [575, с. 176]. Українське письменство починає засвоювати нові графіко-орфографічні норми. «Цей південнослов'янський вплив, – зауважував І. Огієнко, – був у нас так би мовити добою церковнослов'янського ренесансу, що помітно затримало нормальний розвій нашої літературної мови. Правда, він скоро минув, залишившись ще надовго в царині графіки та орфографії, а розвій літературної мови скоро пішов зовсім іншим темпом і іншим шляхом» [729, с. 121].

Релігійно-реформаторський та культурно-освітній рух, започаткований на Афоні й поширений на Балканах, який знайшов ґрунт також у культурно-релігійному житті східних слов'ян і безпосередньо в Україні, сприяв кодифікації південно- та східнослов'янської книжної писемності та її графіко-орфографічних систем.

Українська кирилична книжна писемність, розвиваючись в православному слов'янському середньовічному історико-культурному та книжному реформативно-правописному контексті, пройшла шлях від свідомого творчого використання

кодифікованих правописних норм реформ південнослов'янської книжної писемності до напрацювання і закріплення власних орфографічних норм, кодифікованих українським граматистом М. Смотрицьким у «Грамматіки Славенския правильное Счнтагма...» 1619 р., якими послуговувалася ще протягом декількох століть.

3.2. Буквені орфограми в орфографічній системі уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст.: функціонування та атрибуційні ознаки

Орфографічна система староукраїнської рукописної книжної писемності напрацьовувалася століттями і мала свої особливості в різні хронологічні періоди, для яких були характерні певні узусні орфограми. Становлення правописної системи староукраїнських книжних пам'яток, писаних уставом та півуставом, відбувалося у взаємодії давньоукраїнської й південнослов'янської правописних систем та вироблення новітнього староукраїнського орфографічного узусу. Книжна орфографічна традиція, що склалася в давньоукраїнській писемності до кінця XIII ст., продовжувалася в староукраїнський період. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. книжники користувалися графіко-орфографічною системою періоду Київської Русі, яка ґрунтувалась на старослов'янській традиції та правилах, вироблених давньоукраїнською книжною писемністю. З другої чверті XIV ст. поступово починають напрацьовуватися новітні правописні норми, які відбивають особливості української мови, але цей процес був затриманий у кінці XIV ст. другим південнослов'янським правописним впливом. З останньої чверті XIV ст. українське книжне письменство починає засвоювати нові південнослов'янські, зокрема середньоболгарські, графіко-орфографічні, переважно фонетико-орфографічні норми, з часом напрацьовуючи і власні орфограми. Давньоукраїнські традиційні орфограми, закріплені писемною практикою, продовжували використовуватися, зазнаючи певної трансформації або замінюючись

південнослов'янськими орфограмами, які поступово засвоювалися узусом як інновації або як повернення до давньої книжної традиції.

Староукраїнська графіко-орфографічна узусна система рукописної книжної писемності складається із різних систем: голосних, приголосних, буквених знаків, скорочень та діакритичної системи. У дисертаційній роботі увага зосереджена на розвиткові основних орфограм на фонетичному та позафонетичному рівнях (тобто на палеографічно-орфографічному рівні) системи голосних, приголосних, у передачі йота та вживанні буквених знаків Ъ, Ь і паєрика в різні хронологічні періоди, починаючи з розгляду для конкретної групи орфограм із загальних узусних норм, що склалися в книжній писемності до кінця давньоукраїнського періоду. Розглядатиметься вживання букв, буквених знаків і паєрика та їх функціональне навантаження у графіко-орфографічній системі на фонетико-орфографічному та палеографічно-орфографічному рівнях за місцем та позицією розміщення у слові й рядку. При розгляді основних орфограм більша увага приділяється їхнім атрибуційним ознакам. У прикладах кінець рядків позначається похилою рисою, написання з відхиленням від узусу подаються через тире.

3.2.1. Букви системи голосних

Становлення староукраїнського книжного узусу системи голосних є складною проблемою, яка пов'язана з тим, що в книжній писемності при передачі голосних звуків традиційно використовувалися дублетні букви, вживання яких мало певні функціональні особливості в різні хронологічні періоди.

3.2.1.1. Букви А, Ѧ (ІА), А на позначення звука А та його йотації

У кінці давньоукраїнського періоду звук А передавався буквою А на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та Ц, а також буквою А – після м'яких приголосних; йотація звука А позначалася буквою Ѧ, яка вживалася на початку слів та після голосних. У давніх пам'ятках (XI ст.) трапляється також

буква **Ѧ**, рідше – **ѦА**, паралельно з **Ѧ**. У пам'ятках XI–XII ст., на яких ще позначався перший південнослов'янський вплив, поширене вживання **А** на початку слів та після голосних, **Ѧ** – після м'яких приголосних.

Буква А. На початку слів та після твердих приголосних у староукраїнських книжних рукописних пам'ятках традиційно пишеться буква **А**: *азъ* 3зв., *възврататса* 11зв., *знаємь* 11 (ПК 1397) [127]; *агъла* 18, *блѣженнаго* 3, *адамъ* 85зв. (Зл. 1462) [122]; *аврамоу* 6, *гласо^м* 13зв., *дары* 17 (БС 1575) [100]; *аминь* 274, *зара³* 272, *цѣлованїа* 305 (Єв. уч. 1604) [73].

Після шиплячих та **Ц** за давньоукраїнською традицією переважно пишеться буква **А** до XV ст.: *градоуша*, *приаша*, *чадомъ*; *ѡ ѡцѣ* 1б (ЄГ 1266–1301) [128]; *градоушаго*, *чада* 1б, *быша* 128а (ЄПан. 1317) [123]; *оуповаша*; *ѡ лица* 26 (ПО 1395) [132], проте в ЄПол. 1307 [136] переважає **А**: *прогласаюцимъ* 26а; *нарицаєтса* 23г, *ѡвцамъ* 23г, *двца* 26б, *ѡцѣ* 26в. Від XV ст. ця узусна норма поступово починає порушуватися введенням у цих позиціях букви **А**, але в більшості досліджуваних рукописних книг традиційні написання зберігаються до кінця XVI ст.: *ѡвѣща* 38б, *извѣдоша* 70б; *при царствѣ* 38а (Пр. 1456) [124]; *чадо* 1зв., *оуводящаго* 1зв.; *прорицаниа* 110зв. (ЧМ 1489) [51]; *скрижали*, *оучаше* 1 (М 1500) [113]; *скрыжали* 1, *дшѣ* 2, *пища* 107, *начатничє* 131 – *оучаше* 1; *зръцало* 2 (МСЗ 1563) [95]; *зачало* 94 – *начаша* 116, 164, *въпїжцаго* 94; *Оцѣ* 37 (Єв. 1581); *ѡбычаа* 1, *начаша* 95, *прѣведоша* – *запрѣтиша*, *юноша* 43, *просвѣщатиса* 1; *лица* 3 (Єв. 1593) [111]; *дшѣ* 24, *бывша* 159 – *быша* 256, *посѣкающаго* 1; *слица* 277 (М 1590–1591) [64]; *чада* 47, *прє^ллежащее*, *исповѣдающа* 124; *мчница* 1 (Пр. 1599–1600) [79]; *безначалное* 1, *клѣщами* 29; *ср^лца* 1 (М 1602) [48]. Більш вживаною з XV ст. стає буква **А** після шиплячих: *просвѣщаєть*, *родишася*, *чада* – *чадомъ* (Єв. апр. 1422) [137], та після **Ц**, під впливом живомовної м'якості вимови **Ц**. Такі написання більш поширені в другій половині XV ст.: *притча* 132 – *пр^лтча* 168зв., *рѣша* 2, *просиша* – *просиша* 2, *видѣша* – *видѣша* 3, *быша* 1, *приаша* 1зв.; *слѣща* 62, *м^лнца* – *м^лнца* 269 (Єв. апр.

1477) [106]; *чада* 112, *радощами* 113зв. – *алчацаа* 114, *хОЩА* 123зв.; *нарицаємѣи* 113, *кѠНЦА* 113 (ЄМ 80–90 XV) [60]. Наявні вони і в XVI ст.: *начаша* 170, *бєзьчадєнь* – *бєзчадєнь* 9, *предаша* 9; *Ов'ца* 307зв. – *Овца* 308 (Єв. 20–40 XVI) [86], а в писемній практиці кінця XVI – початку XVII ст. набувають ще більшого поширення: *рекшаго* 15зв. – *прогнаша* 4, *вєличанїємь* – *притча* 1, *мєча* 16, *быша* 17, *пострадавшаго* – *нє рєкоша* 143; *агньца* 4 (Ст. 1577) [110]; *нача^т* 65, *идоша* 36, *Ѡвѣщавь* 36 – *исходаща* 21; *п'тица* 20зв. (Єв. 1600) [103]; *изврѣгоша* 4зв., *животвораща* 2 – *молчати* 145 (К 1615) [89].

Після голосних буква **А** починає вживатися на позначення йотованого звука **А** під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. Середньоболгарська норма – відсутність йотації **А**, зауважував І. Огієнко, це «жива діалектологічна болгарська ознака, яка, звичайно, була мертвою для інших слов'янських народів» [725, с. 22]. В українських книжних пам'ятках написання з відсутністю йотації починають фіксуватися з XV ст.: *вєчнаа*, *Ѡ марїа* 1 (Єв. тл. 1434) [129], набувають значного поширення з середини цього століття: *хотѣнїа* 4, *исходащаа* 45, *прихож^ааахж* 229 (ЄК сер. XV [1411]) [76]; *днєвнѣа* 111зв., *набоацїимса* 113зв., *Ѡбрадованнаа* 112 (ЄМ 80–90 XV) [60], і переважно в пам'ятках, переписаних з південнослов'янських. У пам'ятках XV ст., переписаних з давньоукраїнських, написання без йотації трапляються лише одинично: *бжїа* 297, *дрогыа* 297 (Пр. 80 XV) [90]; *дааще* 35, *нбѣнѣа* 110зв. (ЧМ 1489) [51]; *приали* 213зв. (Ізм. XV/XVI) [68]. З кінця XV – початку XVI ст. українські скрипторії починають більше користуватися цією орфограмою: *прѣзираа*, *самослав'наа*, *оученїа* 1 (М 1500) [113]; *всакаа*, *Ѡ созданїа* 248б (Єв. уч. 1514) [126]; *аѠонасїа* 362зв., *бєзаконїа* 31, *Євфїмїа* 349зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]. Від середини XVI ст. написання з відсутністю йотації набуває поступового закріплення в узусі, поруч із написанням з **А**: *архимандритїа* 4, *благословенїа* 5, *діаконѣ* 2 (ПКП 1553–1554) [59]; *бж^ттѣвнѣа* 2, *дѣхновенїа* 18, *сказанїа* 14 (М св. 1570–1572) [102]. У цей час у зазначеній орфограмі починає використовуватися і графема, схожа накресленням до сучасної

букви **Я**, наприклад, в ЄП 1556–1561, АР 1568 [14; 18]. З останньої чверті XVI ст. написання з відсутністю йотації узусно закріплюються, хоча ще значно поширене й використання в цій орфограмі букви **А**: *повѣдааха* 1, *до сконьчанїа* 64, *оутврѣжѣнїа* 99 (Єв. 1593) [111]; *црѣтвіа* 27, *євѣліа* 93, *на зміа* 178 (Єв. 1594) [107]; *анѣтїохїаниѣ* 1, *дѣанїи* 1, *сѣмрѣтна* 7зв. (Ап. 1600) [87]; *антїохїа* 348зв., *бжѣственна* 138, *правовѣрїа* 5зв. (К 1615) [89].

Сполучення АА. Правило вживання **АА** в займенниках, прикметниках, дієсловах у середині та в кінці слів в староукраїнському книжному правописі поширюється під впливом середньоболгарської орфографії, поряд із **АѦ**. Форми на **АА** були штучними для української писемності. У кодексах XIV ст. такі форми трапляються рідко і переважно є перенесеними з протографа. Так, у *ПК 1397* наявні поодинокі написання з **АА**: *вѣбиваашѣ*, *гѣлаашѣ* 137, *клеветаашѣ* 68зв. (ПК 1397) [127]. Свідомо використовуються такі написання в книжних пам'ятках тільки з XV ст.: *дхвнѣаа*, *таковаа* 1 (Єв. тл. 1434) [129], але більш поширеними вони є тільки наприкінці цього століття, переважно в кодексах, в яких другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив проявився майже повною мірою: *алчацаа*, *богатацаа* 114, *обрадованнаа* 112зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]. З кінця XV до початку XVI ст. таких написань стає більше: *бжѣтѣвнаа* 1 (М 1500) [113], а з середини століття форма **АА** вже є загальноновживаною: *агѣльскаа* 97зв., *вѣкжшаа* 32, *любимаа* 88зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *обычаа* 10зв., *продаюцаа* 115 (Єв. 1570) [42]; *котораа* 360зв., *нѣѣш'наа* 275, *прекраснаа* 297 (Єв. уч. 1604) [73].

Букви А, Ѧ. Використання в книжних пам'ятках під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу написання **А** йотованого без йотації призвело до порушення сформованої давньоукраїнської традиції у вживанні букв **А** і **Ѧ**, за якою **А** писали після м'якої приголосної, а **Ѧ** – на початку слова та після голосної [419, с. 49]. У староукраїнських пам'ятках до кінця XIV ст. йотація передавалася досить послідовно через **Ѧ**. Під впливом середньоболгарської

орфографії буква **Ѧ** починає вживатися іноді на початку слів і поширено – після голосних.

На початку слів узусно вживано написання з **Ѧ**, але писці спорадично вживають і **Ѧ**, переважно з кінця XV ст.: *яко* 1б (ЄПан. 1317) [123]; *яростью* 73зв., одинично – *азыци* 30в (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]; *яростю*, *яко* 2б (ПО 1395) [132]; *яко* 1а (Єв. апр. 1422) [137]; *яко* 12, *ажє* 91 (ЄК сер. XV [1411]) [76]; *явленіє* 3, *ни яды* 51 (Єв. апр. 1477) [106]; *въ языцѣхъ* 2зв., *ятробж* 6, *явиса* 5бзв. (МСЗ 1563) [95]; *языки* 348зв., *яростно* 219зв., *яснѣє* 4 – *азыци* 219 (К 1615) [89].

У позиції після голосних буква **Ѧ** майже послідовно вживається тільки до останньої чверті XIV ст.: *дєрьжация*, *книжнѣя* 1б (ПАЧ 1307) [118]; *приаша*, *моужьскѣя* 1б (ЄПан. 1317) [123]; *яростью*, *приатєнь* 73зв., та одинично – *оубогаа* 115б (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]. З кінця стіліття набувають спорадичного вживання і написання з **Ѧ**: *освѣтиша молонѣя твоя* 105 – *бѣя* 57зв. (ПК 1397) [127], проте традиційні написання є узусно вживаними до середини XV ст.: *своя*, *не приаша* 1б (Єв. апр. 1422) [137]; *въ дѣяніяхъ*, *приати* 1 (Єв. тл. 1434) [129]. Від середини XV ст. писці, які надавали пріоритет південнослов'янському правопису, вже широко використовують новітню орфограму: *нощїа* 103, *имѣа* 124 (ЄК сер. XV [1411]) [76]. З кінця XV ст. ці написання в староукраїнській книжній писемності набувають щораз більшого узусного поширення: *захарїа* 112, *не знаа* 113, *своєа* 113зв. – *своєа* 112зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]. Деякі кодекси ще дотримуються традиційних написань: *имѣа* 2зв., *стояти* 3, *краснаа* 208зв., але вже наявні й написання з **Ѧ** – *меданаа* 170зв. (ЧМ 1489) [51]; *бѣя* 12, *жития* 316зв., *дчєния* 2зв. – *євѣліа* 2зв. (Ізм. XV/XVI) [68]. Від початку XVI ст. кодекси красномовно засвідчують, що південнослов'янська норма вживання після голосних **Ѧ** вже була засвоєна староукраїнським узусом, хоча спорадично трапляється в цій позиції і **Ѧ** [281, с. 41]: *боудоушаа* 153зв., *различнаа* 14, *оустроа* 154 – *оустроа* 1б (Єв. уч. XV/XVI) [49]; *въсвоаси* 5зв., *дѣав'ще* 1б, *поасо^М* 18 – *поасомъ* 6зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *стоати* 1зв., *акаа* 24, *покоа* 248 (Єв. уч. 1588) [97]; *ан'дрєа* 5зв.,

повѣдаа 1, сїа 6 (Ап. 1600) [87]; бл҃гочѣтныа 116, поржчааса 33зв., оуставленыа 7зв. – б҃гоявленны^М 138 (К 1615) [89]. У правописі деяких досліджених пам'яток загальноживаними є написання з **Ѧ** після голосних за давньоукраїнською традицією, написання з **А** є лише спорадичними: *величина* 3, *общаа* 3зв., *сианьми* – *житиа* 2 (М 1600) [63].

Після м'яких приголосних у XIV–XVI ст. переважно пишеться за давньоукраїнською традицією буква **А**, проте з кінця XIV ст. спостерігається й вживання **Ѧ** за середньоболгарським правописом: *творашаа* 138, *црѣа* 137 – *црѣа* 2 (ПК 1397) [127]; *проклала* 86а, *затворати* 107б, *ходации* 4б, *молаццю* – *молацаса* 30 (ЧМ 1489) [51]; *болацемоу* 4, *видаше* 313зв., *клатвы* 15зв., *мя* 314 (Ізм. XV/XVI) [68]; *црѣа* 1, *молашеса* 5, *боларе* 86 (ПКП 1553–1554) [59]. Від кінця XVI – початку XVII ст. в цій позиції остаточно закріплюється буква **А**: *земла*, *окаменатса* 86зв., *прославляющѣ* 85зв. (ТЦ 1608) [88].

Буквосполучення ІА. У староукраїнських кодексах наявне й написання буквосполучення **ІА** на місці **Ѧ**. З приводу походження цього написання в староукраїнських та білоруських писемних пам'ятках існує декілька різних думок. Є. Карський це написання пояснював впливом польської орфографії [510, с. 70], а М. Каринський уважав використання цієї графічної сполуки другим південно-слов'янським впливом [497, с. 7]. До його думки приєднується й дослідник старобілоруської орфографічної системи О. Булика, який відзначає, що «міркування М. Каринського для більшості означених прикладів (*лаіаль*, *іасли*, *іасперь* – *іаспер*, *каторіа*) здається більш вірогідним, тому що, по-перше, такі написання трапляються тільки в пам'ятках релігійного жанру і не властиві іншим жанрам білоруської писемності, навіть творам, перекладеним безпосередньо з польської мови. По-друге, в тих же пам'ятках, де спостерігається сполука **ІА**, і взагалі в релігійних творах XV–XVII ст., надзвичайно розповсюджені написання

без йотації типу *златаа, сіати, стоати, дѣвати*, в яких важко побачити польський вплив» [187, с. 32–33].

У староукраїнській книжній рукописній практиці буквосполучення **ІА** спорадично вживається з останньої чверті XIV і до першої чверті XVII ст., проте не всі писці його використовували. У кодексах воно фіксується в декількох графічних варіантах: **ІА** – на початку слів; **ІА** – в середині та в кінці слів; причому за узусною нормою передачі звука **І** на початку слів над **І** ставиться спіритус, в інших позиціях – дві крапки: *іакова* 153, *дїаволь* 146, *сждіамь* 174 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *въ домж іаковли* 113, *въспріатъ* 114, *дїавола* 120 (ЄМ 80–90 XV) [60]; *іаковъ* 385, *іаков'лева* 56зв., *дїаволь* 98 (АР 1568) [18]; *іаковъ* 5зв. (Ап. 1600) [87].

3.2.1.2. Букви **Є** вузька, **Є** широка, **Ю**, **є**, **Ь** на позначення звука **Е** та його йотації

У кінці давньоукраїнського періоду звук **Е** передавався буквами: **Є** вузькою, **Ю**, **Є** широкою, рідше – **Ѣ**, **Ь**; йотація звука **Е** переважно позначалася буквою **Ю**, а згодом – **Є** широкою. Для вживання букв **Ю**, **Є** широкої та **Є** вузької було вироблено таке правило: **Ю**, згодом – **Є** широка, пишеться на початку слів і складів та після голосних; **Є** вузька – після приголосних (у більш ранніх рукописних книгах **Ю** вживається і після плавних **Л**, **Н**, **Р**).

Буква Ю. У староукраїнській книжній писемності до кінця XIV ст. буква **Ю** послідовно вживається на початку слів та після голосних: *юустафье* 1а, *възіскаємыхъ* 1б (ПАЧ 1307) [118]; *юмоу* 1а, *свѣдительствоуєть* 1б (ЄПан. 1317) [123], поступово вона виходить з ужитку, її остаточно замінює **Є** широка. Однак графема **Ю** як архаїзм ще тривалий час, аж до XVI ст. включно, в поодиноких випадках трапляється в деяких писемних пам'ятках як на своєму місці – на початку слів та після голосних при позначенні йотації, так і після приголосних: *юст'* 191, *оуправданыємь* 168, *своєюму* 16зв. (ПК 1397) [127]; *юже* 7 (Єв. апр. 1477) [106];

Єрѣтицехъ бзв., родитѣле 309зв., оумноженіє 310 (Ізм. XV/XVI) [68]; *хотащє 80* (ПКП 1553–1554) [59]. Проте ідентифікаційного значення для датування пам'яток XV–XVI ст. вона вже не має. Однак уживання букви **Ю** в XVI ст. може стати диференційним фактором при визначенні місця написання книжних пам'яток – на території України чи в Білорусії, оскільки, за твердженням О. Булики, з білоруських пам'яток кінця XV ст. **Ю** зникає остаточно [183, с. 71].

Букви Є широка, ґ вузька. У XIV ст. буква **Є** велика напівперевернута вживається паралельно з **Ю**, поступово витісняючи її, а з кінця цього століття, на чому наголошував Є. Карський, під південнослов'янським впливом писці повертаються до **Є** великої неперевернутої, яка тільки розміром відмінна від **Є**, але не формою [509, с. 186]. У середньоболгарських пам'ятках у XIV ст. поширюється вживання букви **Є** широкої на позначення йотованого звука **Е** (**је**) в позиції на початку слів та після голосних. Розглядаючи використання цієї графеми у східних слов'ян, Л. Жуковська зазначала, що, можливо, південнослов'янською модою варто пояснити використання широкого варіанта **Є**, але з повною впевненістю це стверджувати не можна, оскільки чітке протиставлення широких і вузьких варіантів букв було вироблене на Русі до другої половини XIV ст.: широкий варіант **Є** якірної, або язичкової, переписувачі писали на початку слова та складу, вузький варіант вживали після приголосних букв [419, с. 49].

На початку слів та після голосних від кінця XIV ст. переважно пишеться в українських кодексах буква **Є** широка, **ґ** вузька вживається зрідка: *Єгда 41, Єфїѡпіа 90, бєзаконїЄ 41, възрадоуЄмса 11 – єго 209, єсть 1, възрадоуєтса 57* (ПК 1397) [127].

У XV ст. поступово руйнується орфографічний узус щодо вживання букв **Є** широкої та **ґ** вузької, за яким **Є** широка писалася на початку слів та після голосних, а **ґ** вузька – після приголосних. Можливо, остаточне порушення до кінця XV ст. чіткості у вживанні букв **Є** широкої та **ґ** вузької спричинило введення до староукраїнської графіки букви **Е**.

У більшості досліджених книжних пам'яток від кінця XV ст. спостерігається поширення й до середини XVI ст. закріплення нової орфограми, виробленої староукраїнською книжною практикою, – **Є** широка пишеться на початку слів, а після голосних і приголосних вживається **Ѣ** вузька; проте наявні, але узусно не регламентовані і написання **Ѣ** вузької на початку слів та **Є** широкої після голосних: *ЄВДОКИМА* 236, *ЄМОУ* 112зв., *ВИДѢНІЄ* 112зв., *МОЄГО* 113зв. – *ємоу* 112, *виѡлєєма* 116 (ЄМ 80–90 XV) [60]; *ЄВѢЛІА* 9 зв., *ЄВФІМІА* 349зв., *ВѢРЖЕМЬ* 9зв., *РАЗДѢТЕ* 132зв. – *євѡїміа* 362, *древїє* 133 (Єв. 20–40 XVI) [86]; *ЄГІПТѢ* 7, *ЄГО* 8, *ЄДИНОДШНО* 6; *в ієрѢлімѢ* 6, *сказаніє* 1 – *єднодшньо* 6зв., *мжжіє* 6зв. (Ап. 1600) [87].

Дотримання традиції у вживанні **Є** широкої на початку слів та після голосних (хоча й непослідовно, трапляється і **Ѣ** вузька) спостерігається в деяких досліджуваних пам'ятках XV – першої чверті XVII ст.: *ЄЛИНСКЫ* 296зв., *ЄРѢТИКА* 297.; *КЛАНЄТЄСА* 299зв., *РОПТАНЄ* 298зв. – *єпѢпа* 297, *послоушаєши* 298зв. (Пр. 80 XV) [90]; *ЄВѢЛИСТѢ* 339, *ЄЛИСАВЕТЬ* 206зв.; *БЛГОВѢЩЕНІЄ* 208, *ѠПОУЩЕНІЄ* 218 – *єго* 206зв., *веселіє* 205зв. (ЄП 1556–1561) [14]; *ЄВГЕНІИ* 12, *ЄДИНОМОУ* 4; *БЫВАЄТ* 3зв., *КІЄВЪСКОГО* 21зв. – *єдіной* 6, *києвського* 22зв. (Син. кін. XVI) [75]; *ВЛДКИ ЄДОМСКІА* 86зв., *ЄСМИ* 85зв.; *ВЕЛИЧІЄМ* 86зв., *ПОЄТЬ* 86 (ТЦ 1608) [88].

У деяких кириличних книгах у цих позиціях переважає вживання **Ѣ** вузької: *євстафіа* 279зв., *єгда* 174, *єже* 177; *архієпѢпа* 280зв., *веселіє* 137, *нарицаємѢ* 198, *фарисее* 176 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *єВѢльскы* 258, *єрихонѢ* 281; *архиєрей* 38, *дръзаниє* 230, *Очищаємса* 341 (Єв. уч. XV/XVI) [49]; *єгда* 73зв., *єго* 5зв., *єпѢпа* 1зв.; *антоніє* 23зв., *имѢніє* 2, *сказаніє* 23 (ПКП 1553–1554) [59]; *єгѡ* 1зв., *єси* 1, 3; *бжѣствєньное* 3, *моученіє*, *пріємлєть* 2, *єси* 1; *житиє*, *видєнієМ*, *ѡкровіниє* 69зв. (М 1600; переважає буква **Ѣ** вузька в першій третині рукопису, а в решті тексту, написаним іншим писцем, перевага надається **Є**

широкій) [63]; *єѡлистѡ* 26, *єврейскы* 105зв., *єгда* 334зв.; *веселіє* 1, *приходящеє* 137, *чародѣаніє* 34зв. (ТМ поч. XVII) [93].

Після приголосних узусно пишеться буква **Ѣ** вузька до середини XVI ст., а з середини століття в цій позиції починають більше вживатися написання з **Е**: *веселіє* 5зв., *горести* 12, *лєсть* 40зв. (ПК 1397) [127]; *гльце* 299зв., *престоупники* 297, *хотєша* 297 (Пр. 80 XV) [90]; *бєсѣдова* 44, *венєць* 6, *черноризца* 2 (ПКП 1553–1554) [59]; *ангєль* 242, *ветьхій* 247, *завєдєныє* 114 (АР 1568) [18]; *башє* 85, *дєрзайтє* 85, *колєсницами* 87 (ТЦ 1608) [88].

Буква Е. До староукраїнської графіки буква **Е** була введена під впливом сербських пам'яток. Її запозичено із старогрецької абетки, в якій вона мала назву епсілон (εψιλον) і передавала короткий звук **Е** (довгий звук **Е** передавався через η) [641, с. 7, 9]. В українському книжному письменстві вона починає використовуватися при передачі звука **Е** з кінця XV ст. – послідовно в позиції в кінці рядків і в одиничних випадках – після приголосних, незалежно від становища в слові чи рядка, наприклад, в Изм. XV/XVI: *боудєѡ* 30, *вєсєлиє* 20зв., *наслєдить* 27зв.; *бисєрь* 29зв., *тєбѣ*, *трѣце* 317; одинично в даному кодексі ця графема трапилася і після голосної – *вѣторое* 108зв. [68]. У пам'ятках XVI ст. буква **Е** спорадично вживається після приголосних, а також у кінці слів та рядків: *недоугы* 92, *мыслєнѣю* 280, *бжѣтвєлною* 49зв. (Єв. уч. XV/XVI) [49]; *дрєвіє* 133, *раздѣтєтє* 132зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]; *имашє* 4зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *стрѣтєй* 3 (Син. кін. XVI) [75]. Від початку XVII ст. вживання букви **Е** поширюється, проте не в усіх кодексах, не зафіксована вона, наприклад, у ТМ поч. XVII та в ТЦ 1608. [93; 88].

Буква **Е** на позначення **Е** йотованого в позиції після голосних фіксується одинично з кінця XV ст.: *вѣторое* 108зв. (Изм. XV/XVI) [68]; на початку слів та після голосних – до останньої чверті XVI ст.: *єѡ* 159, *єѣ* 8зв., *єсть* 114, *раздѣтєтє* 132зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]. Тільки в АР 1568, оскільки це список із видання 1525 р.

Ф. Скорини, буква **Е** послідовно пишеться в усіх позиціях: *евѣліе* 240, *епископомь* 55, *архіерей* 41зв., *бжїе* 68зв., *житїе* 69зв., *конець* 92зв., *месець* 396. З початку XVII ст. використання цієї графеми поширюється у всіх позиціях. У деяких пам'ятках вона часто пишеться на місці **Є** широкої та **е** вузької, а також у паралельних написаннях: *египта* 304, *бгоспасаемо^М* 536, *ѡпжценїа* 276зв. – *Египецкымь* 293, *вспоможенїЄ* 340, *безконечнаго* 294 (Єв. уч. 1604) [73]; *еретици* 4зв., *смышленїемь* 87, *повелѣ* 1зв. – *епѣпа* 89, *обычаЄ^М* 140, *правленїа* 138 (К 1615) [89].

При археографічному дослідженні староукраїнських книжних рукописних пам'яток вживання букви **Е** може стати одним із засобів ідентифікації часу написання. Правопис цієї графеми переважно в кінці рядка може вказувати на те, що пам'ятка створена в кінці XV ст., а вживання її переважно після приголосних – на першу половину XVI ст. Коли **Е** майже послідовно пишеться на початку слів та після голосних, то час написання пам'ятки можна віднести до першої чверті, а, можливо, й до першої половини XVII ст.

Буква Ъ. Із кінця XIV ст. під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках знову входять до вжитку написання з **Ъ** на місці звучного голосного **Е**, які спорадично наявні в кодексах до початку XVI ст.: *по множество* 222зв., *нечьстивыѣ* 2зв., *члѣчьскыѣ* 26зв. (ПК 1397) [127]; *ѡчьства* 115зв., *рождѣствѣ* 112, *сїѣнничьства* 111зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]; *льсть* 33зв., *мысльми* 313, *мысльно* 313зв. (Ізм. XV/XVI) [68]. До середини XVI ст. такі написання значно збільшуються і стають поширеними: *вчєрю* 68зв., *Оставльше* 76зв., *Очѣскѡю* 9зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]; *льсти* 190зв., *мьсти* 4зв., *нечьстивыѣ* 56 (ПКП 1553–1554) [59]; *всачьскаѣ* 363зв., *прѡрчьство* 201зв., *члѣчьскиѣ* 117зв. (АР 1568; на місці букви **е** вузької часом стоїть **Ъ**: *бжѣтвьныи* 135, *кльнжцаѣ* 154, *оуязвльше* 200) [18]. З кінця XVI ст. вживання **Ъ** в цій позиції зменшуються і на початку XVII ст. фіксуються значно рідше, ніж у попередній

період: *причьть слоуженїа* бзв. (Ап. 1600) [87]; *къторый* 304, *ω҃҃ньно* 278зв. (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.1.3. Букви **Ѣ**, **Ѥ**, **И**, **Ї** (**І**), **У** на позначення середньопереднього звука **И**

У мові східних слов'ян давньої доби (XI–XIII ст.) існував специфічний звук заднього ряду, що передавався через **Ѣ** (**Ѥ**), а вимовлявся приблизно як сучасний український **И**, білоруський та російський **Ы**. Він чітко відрізнявся від звука переднього ряду, що позначався буквою **И**, що вимовлявся як нинішній український **І**. Проте вже в пам'ятках XI ст. трапляються випадки написання **И** на місці **Ѣ** та навпаки, що свідчить про процес зближення звуків **Ѣ** (**Ѥ**) та **И** (**І**).

На позначення давнього звука **Ѣ** в давньоукраїнській орфографії вживалася переважно буква **Ѣ**. Проте в деяких пам'ятках писалася **Ѥ** (Реймське Євангеліє) або паралельно **Ѣ** і **Ѥ** (Патерик Синайський) [728, с. 146, 177].

Про вживання дублетних графем **Ѣ** та **Ѥ** на позначення звука **И** заднього ряду Є. Карський писав, що «в пам'ятках XI–XIII ст. постійно наявна **Ѣ**, вона ж і на початку XIV ст.; **Ѥ** трапляється лише в пам'ятках південнозахідноруських, або списаних із південнослов'янських оригіналів. Але з кінця XIV ст. під другим південнослов'янським впливом поступово починає траплятися **Ѥ**, яка в XV ст. вже домінує як в уставі, так і в півуставі, хоча подекуди є і **Ѣ**. У XVI ст. буква **Ѣ** вже не зустрічається» [509, с. 204].

У давньоукраїнській мові відбулося поступове зближення й збіг звуків **Ѣ** та **І** в одному середньопередньому голосному **И**. Цей середньопередній **И** в староукраїнській орфографії з XIV ст. передавався буквами **Ѣ**, **Ѥ** та **И**, які було прийнято писати за етимологією (**Ѣ** на місці давнього **Ѣ**; **И** на місці давнього **І**), хоча в пам'ятках трапляються і написання з відхиленням від узусу, що відбивали фонетичні особливості живої української мови. Переважно до останньої чверті XIV ст. використовувалися букви **Ѣ** та **И**: *народы* 49б, *премърыхъ* 162в, *оуслышитъ* 20г (ЄЛ тр. чв. XIV) [55].

Щодо висвітлення процесу зближення і збігу звуків **Ы** та **И** в середньопередній звук **И**, то в науковій літературі висловлено декілька думок. Так, А. Москаленко стосовно цього процесу зауважує, що це явище хоча і давнє, проте не було характерним для давньоукраїнської мови, зближення **Ы** з **И**, очевидно, лише зароджувалося і було властиве тільки південним діалектам [670, с. 31]. П. Житецький з цього приводу наголошував на тому, що «зближення **Ы** з **И** є риса власне малоруська і до того ж порівняно пізня. І що XIV ст. можна вважати часом, коли вона виявилася настільки, що за нею можна стежити, як за явищем постійним і характерним у малоруському наріччі» [403, с. 127; 800, с. 124]. У монографії «Історія української мови: Фонетика» зазначається, що завершення цього процесу відноситься не пізніше, як до XIII ст. [407, с. 260]. По-іншому підходить до розв'язання цього питання Г. Півторак, зауважуючи при цьому, що «для позначення нового звука **И** на письмі не було спеціальної літери, що привело до змішування в писемності традиційних літер **Ы**, **И**» [790, с. 105]. Вчений наголошує на тому, що перші випадки змішування літер **Ы** та **И** (**І**) на письмі, що свідчать про злиття цих звуків у живій мові, трапляються ще в старослов'янських пам'ятках, наприклад, у Савиній книзі: *рибѣ* 17, *рибиць* 18, *отъкри* 109. Досить часто воно засвідчене і в давньоукраїнських писемних пам'ятках XI–XIII ст. південного ареалу (новгородським та російським пам'яткам це явище не властиве). Порівняно численні випадки змішування літер **Ы** та **И** в найраніших писемних пам'ятках свідчать про поширення голосного **И** передньосереднього ряду середнього підняття в живому мовленні тогочасного середньонаддніпряньського населення, а сам процес формування цього звука, можливо, відбувався значно раніше. Тому датування цього явища, згідно із свідченням писемних пам'яток, другою половиною XI ст. [936, с. 201, 350; 407, с. 260] непереконливе, оскільки змішування літер **Ы**, **Ы** – **И** могло відобразитися і в ранніх пам'ятках, що до нас не дійшли. Крім цього, безперечний зв'язок злиття голосних **Ы** та **І** в протоукраїнських говорах з відповідним процесом у південнослов'янському мовному ареалі, де етно-

глотогенетичний розвиток відбувався прискореними темпами, також дає підстави для перегляду загальноприйнятої хронологізації даного процесу в бік її значного поглиблення. Цілком можливо, що зближення і злиття **Ы** та **І** відбувалося протягом IX–X ст., а завершилося у відповідних говорах у XII ст. Проте цей процес не охопив деяких окраїнних південноруських ареалів, про що свідчать сучасні закарпатський та деякі інші говори, де зберігається голосний **Ы**, хоч він не однакового походження і не завжди зводиться до давнього **Ы**»* [789, с. 101–102].

Давні звуки **Ы** та **И** злилися в одному звукові також і в південнослов'янських мовах, тому писалися часто проти етимології в середньоболгарських текстах ще до реформи Євфимія Тирновського.

Поплутання **Ы** та **И** в староукраїнських пам'ятках не пов'язане із середньоболгарським впливом, а було викликане розвитком внутрішніх мовних процесів староукраїнської мови.

У староукраїнській орфографії досліджуваного періоду букви **Ы**, а згодом – **Ы**, а також **И** на позначення середньопереднього звука **И** було прийнято писати за етимологією, хоча в пам'ятках трапляються написання з відхиленням від узусу, що відбивали фонетичні особливості української мови.

Букви Ы, Ы, И, І. Після приголосних у графіці книжних рукописних пам'яток буква **Ы** вживається послідовно тільки в першій половині XIV ст.: *истиныйи* 1в, *соудъныи* 24а, *по насъянъмь* 26г (ЄПол. 1307) [136]. Про узусне вживання **Ы** засвідчує виправлення **Ы** на **Ы** у словах, наприклад, *ризы* 25г, *ѡкрыіють* 26в); *быша* 1а, *истиныйи*, *плотьскыіа* 1б (ЄПан. 1317) [123], а з середини століття під південнослов'янським графіко-орфографічним впливом відбувається графемна заміна букви **Ы** на букву **Ы**, окремі кодекси вже знають тільки букву **Ы**: *рыбы* 24г, *в вѣкы* 26а, *вѣчныи* 26б (ЄПер. 1354) [135]. З кінця XIV ст. писці надають перевагу букві **Ы**, яка, наприклад, в ПК 1397, пишеться вже

* Уважаємо за необхідне подати цитування повністю.

майже послідовно, а **Ы** трапляється лише одинично: *богатыми* 12зв., *насытитса* 143зв., *дворы* 134 – *пролитына* 112 [127]. Однак у ПО 1395 вживається лише **Ы**: *грѣшныхъ* 3, *стрѣлы* 26. З XV ст. використовується тільки графема **Ы**: *ѿ рахавы*, *ѿ роуѡы* 13 (ЄКор. 1401) [114]; *быша* 1а, *грады* 1б (Єв. апр. 1422) [137]; *любовнымъ* 214, *манастыра* 3зв., *ѡпжцены* 214 (ЧМ 1489) [51]; *бедныа* 56, *грешныкы* 35, *помышляюще^М* 182 (Єв. 20–40 XVI) [86]; *бывае^Т* 3зв., *дневныа* 4, *сѡботы* 3зв. (Син. кін. XVI) [75]; *водныа* 1, *грьдына* 137, *кровоюдны^Х* 35 (ТМ поч. XVII) [93].

У староукраїнських пам'ятках середньопередній звук **И** передається також через букву **И**, яка пишеться за давньоукраїнською традицією за етимологією на місці давнього **И** (який первісно вимовлявся як сучасне українське **І**). У цій позиції пишеться буква **И**: *горести* 12, *мнози* 4 (ПК 1397) [127]; *блѡдници* 2зв., *єдиномыслєники* 315зв., *тєм'ници* 213 (Ізм. XV/XVI) [68]; *лихо* 236, *възирати* 223, *єпископомь* 55 (АР 1568) [18]; *въ книзѣ* 6, *помазан'ника* 8, *посадити* 8 (Ап. 1600) [87].

Проте поряд із дотриманням традиції в написанні букв **Ы** та **И** за етимологією в староукраїнських пам'ятках наявні й випадки написання цих букв проти етимології. Так, уже в ПК 1397 наявні окремі написання **Ы** на місці **И**: *ѡрыгнууть* 199 (але *отъригнуу* 61, *ѡригаючи* 198); **И** на місці **Ы**: *рикаа* 28, *рикающе* 144 (але *рыка^Х* 52) [707, с. 14] (ПК 1397) [127]. В АК 1560-х років також трапляються написання проти етимології **Ы** на місці **И**: *уныжоным быти* 461, *правдывыи* 627, *переносымыи* 201; **И** на місці **Ы**: *зичливость* 295 [655, с. 268–269]. У кодексах XV–XVI ст. більш поширені написання букви **И** на місці **Ы** після приголосних **Г**, **К**, **Х**, а букви **Ы** на місці **И** – після шиплячих та **Ц**.

Буква І (І). У староукраїнських книжних пам'ятках із кінця XIV ст. поряд із передачею середньопереднього звука **И** буквою **И** починає вживатися під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу і буква **І** (**І**).

Між приголосними та після приголосних у кінці слів буква **І** (**І**) в староукраїнському письменстві із кінця XIV ст. починає більше вживатися. У

давньоукраїнських кодексах буква **Ї** (**І**) ставилася майже винятково в кінці рядків, якщо не вистачало місця для широкого **И**. Староукраїнські писці в книжних пам'ятках букву **Ї** (**І**) ставили за середньоболгарською орфографією між приголосними в іншомовних словах, а також у лексемах книжного походження. У словах грецького походження **Ї** писали на місці **ι**, а **И** – на місці **η** [723, с. 10]. Ця орфограма в пам'ятках кінця XIV – першої чверті XVII ст. не набула значного поширення: *вдовіцю* 131зв., *всьхїтії* 12зв. (ПК 1397) [127]; *Євѣліѣть* 176зв., *дєвїчєскомж* 208 (ЧМ 1489) [51]; *выплънилїса* 206зв., *оуѣнікоу* 336 (ЄП 1556–1561) [14]; *въ мѣчїніцєхъ* 1, *причѣтнікъ* 1зв. (М 1600) [63]. Лише в декількох досліджуваних пам'ятках XVI ст. вживання **Ї** (**І**) між приголосними та на кінці слів більше поширені: *амїнь* 393зв., *послѣхатї* 216зв., *прїшеѣтвїє* 321 (АР 1568) [18]; *васїліа* 46, *вєлікы``з*, *мєщанїна* 55зв. (Син. кін. XVI) [75].

Перед голосними та **Й** традиційно писалася до останньої чверті XIV ст. буква **И**. З кінця XIV ст. у цих позиціях за південнослов'янським правописом починає вживатися й буква **І** (**І**). У середньоболгарській писемності **Ї** (**І**) перед голосними як орфографічна норма стала використовуватися після реформи Євфимія Тирновського. У староукраїнській книжній практиці ця орфограма набуває значного поширення в XV ст., проте в цьому столітті давньоукраїнська традиція ще переважає: *архиєпіѣкпомъ* 153, *бѣию* 70, *манастырський* 3 (ЧМ 1489) [51]; *бѣию* 296зв., *дрогыа* 297, *пѣрскыа* 296зв. (Пр. 80 XV) [90]; *аплѣкыхъ* 4, *бѣии* 4, *ѡ терпѣнии* 2 (Ізм. XV/XVI) [68]. Ця орфограма до кінця XV ст. стає загальноживаною. До кінця XV ст. поступово складається таке правило: буква **Ї** пишеться перед голосними, а букви **И**, **Ы** – після приголосних. У XVI ст. буква **І** (**І**) в позиціях перед голосними та **Й** закріплюється староукраїнським узусом, хоча спорадично наявні й букви **И**, **Ы**: *гавріиль* 112зв., *набоаціймса* 113зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]; *алеѣандрїйскїи* 51, *вєтьхїй* 247, *избраннїй* 114 – *людїє* 114 (АР 1568) [18]. Така ж тенденція спостерігається і в пам'ятках початку XVII ст.: *антїю-*

хїани^н 1, *мжжіє* 8, *въ флиги* 7 (Ап. 1600) [87]; *бжїє* 304зв., *хр̄стіа^нскїи* 390 – *хр̄стіа^нски*^н 285зв. (Єв. уч. 1604) [73]. Буква **ї** в досліджуваному періоді трапляється і після приголосних **Г, К, Х**, шиплячих та **Ц**.

Букви **Ы, И, І (і)** після приголосних **Г, К, Х**. У давньоукраїнський період, ще в XI ст., писемні пам'ятки послідовно засвідчують написання **ГЫ, КЫ, ХЫ**, лише в словах іншомовних пізнішого походження трапляються **ГИ, КИ, ХИ**. Ще в період Київської Русі **ГЫ, КЫ, ХЫ** змінюються в **ГІ, КІ, ХІ** – орфографічна передача – **ГИ, КИ, ХИ**. Писемні пам'ятки таку зміну в південних діалектах фіксують з XII ст. Однак в українській мові сполучення **ГІ, КІ, ХІ** з **ГЫ, КЫ, ХЫ** не збереглися. Ще в південних говорах давньоукраїнської мови відбулося злиття голосних **І** та **Ы** в одному голосному **И**, що становить тепер одну зі специфічних рис українського вокалізму [408, с. 89]. Рукописні книги українського походження кінця XIV ст. не зберегли цю орфограму через злиття давніх голосних **Ы** і **И** в середньопередньому звукові **И**, тому на письмі узусно закріпилися написання **ГЫ, КЫ, ХЫ**. Цей процес орфографічної заміни відбитий і в ЄЛ тр. чв. XIV ст.: *слугы* ба, *грѣшникы* 94в, *грихы* 168г, але традиційні написання значно переважають. Органічним продовженням цієї орфографічної особливості стали подібні написання в староукраїнських пам'ятках. У книжних рукописних пам'ятках до кінця XV ст. після приголосних **Г, К, Х** переважно пишеться буква **Ы**, а буква **И** наявна тільки спорадично: *врагы* 34зв., *источники* 57, *грѣхы* 32зв. – *восхитити* 12зв. (ПК 1397) [127]; *многы* 112, *о лѣкы, слоугы* 111 (ЄМ 80–90 XV) [60]. У деяких досліджуваних кодексах кінця XV – початку XVI ст. в цій позиції значно переважають написання з буквою **И**: *гибнѣдѣю* 2, *в' вѣки* 6, *архистратигъ* 12 – *в вѣкы* 180зв. (ЧМ 1489) [51]; *гибнѣдѣє* 32, *паки* 126зв., *хитрость* 167 – *врагы* 47, *грѣхы* 23 (Ізм. XV/XVI) [68]. З початку XVI ст. набувають поступового поширення написання з **И**. Проте до середини – останньої чверті цього століття ще переважають написання після **Г, К, Х** з **Ы**: *грѣхы* 166зв., *недоугы* 92, *члѣчьскыа* 14 – *другимъ* 12зв. (Єв. уч. XV/XVI) [49]; *грехы* 110зв., *оброкы* 182,

слжгы 170 – погибши^М 37зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]; вОрогы 312зв., оучѣныкы 233зв., пасхы – дол'ж'ники 244 (ЄП 1556–1561) [14]; ржкы 277, погыбѣли 278, грѣхы 280 (СМ тр. чв. XVI) [567, с. 181]. У досліджуваних пам'ятках приблизно з 60-х років XVI ст. вже значно домінує буква **И**, хоча трапляється і **Ь**: погыбѣль 88, мир'ски^Х 185, г'рѣхи – грѣхы 118зв. (АР 1568) [18]; згинет 325, учиньки 248, хитростю 469 (АК 1560-х рр.) [101; 729, с. 281–282]; – якъ овеч'ки 96зв. – за многихь 43зв., ѿ великы^Х 102зв. (ЄС 1588) [138; 709, с. 11–12]; книги 1, ап'л'ьскы^Х 1, хытростіж 1 (Ап. 1600) [87]. Проте в кодексах початку XVII ст. в одних переважають написання з **Ь**: дрѣгыи 271зв., прѣркы 482зв., па'хы 304 (Єв. уч. 1604) [73]; погыбѣль 4, мир'скый 146, вселѣ'нскы` 8 (К 1615) [89], в інших – з **И**: подвиги 137, кипранѣ 4зв., грѣхи 8 (ТМ поч. XVII) [93]; враги 86зв., вл'дкы 86зв., всадники 86 (ТЦ 1608) [88].

Букви Ы, И після шиплячих та Ц. Протягом досліджуваного періоду після шиплячих та **Ц** пишеться буква **И**. Вона послідовно вживається до кінця XV ст., а з кінця століття в цих позиціях з'являються і написання з **Ь**, які спорадично наявні в XVI та на початку XVII ст. і пов'язані з механічним внесенням **Ь** під впливом твердої вимови шиплячих у більшості українських говорів, а **Ц** – в частині говорів: възложиши 26, Очима 4зв., бѣзаконніци 51 (ПК 1397) [127]; оумножимь 216, наоучивь 13, об'циа 245 – пол'чившы 226 (Єв. уч. XV/XVI) [49]; в'ложив'ши 226, кричачи 226, молащих'са 205, слоужѣб'ници 254зв. – жыт'ницоу 62зв., продаючы^М 105зв., м'цыи шесть 224зв., лежечый 435зв. (ЄП 1556–1561) [14]; житїа 2зв., спросивши 5, жївотворацци^М 5 – младѣнцы 22зв., скимници 12зв. (Син. кін. XVI) [75]; живѣчи 274зв., видачи 272, вїи^М 271, зницил' 434, правѣдници 271 – крѣп'цы 349зв., слѣп'цы 353зв. (Єв. уч. 1604) [73].

Буква **ї** пишеться після приголосних у кінці рядків за давньоукраїнським правописом (у давніх пам'ятках **її** використовували, якщо не вистачало місця в кінці рядка для букви **И**): рекоучїл 116зв., прїлвазаноЄ 170, прїлїти 365зв. (ЄП 1556–1561) [14].

Буква **Ѳ**. У XIV ст. починає використовуватися буква **Ѳ** (**Ѳ**) при передачі середньопереднього звука **І** в силу самобутнього розвитку української мови. У ранніх давньоукраїнських пам'ятках вона зрідка використовувалася для передачі звука **І**. Написання з цією буквою поширюються тільки з кінця XIV ст. в іншомовних словах, переважно грецьких, в яких, за висловлюванням Д. Ушакова, – по-грецьки писалася ця буква [932, с. 17]. Вживання букви **Ѳ** для передачі цього звука в ЄЛ тр. чв. XIV ст. трапляється переважно в Місяцеслові, в графемному накресленні як буква **Ѳ**, якою передається і звук **У**. Використання писцями букви **Ѳ** пов'язано з тим, що в давніх рукописах уживалася графема накресленням як маленька грецька буква **ϳ**. З кінця XIV ст. в українській писемності іжиця вживається накресленням як велика буква **Ѳ** під впливом південнослов'янських рукописів, у яких вона була відновлена для передачі грецького **υ**. В іншомовних словах, переважно грецьких, після приголосних пишеться буква **Ѳ**: *в' чрєѲѲ кѲтовѲ* 58зв. (ЄП 1556–1561) [14]; *ни скѲтатисѲ* 49 (Ст.ТМ 1567) [98]; *в' лаѲдикѲи* 305зв., *вѲ макѲдонѲи* 309зв., *єгѲпєѲскиѲ* 371зв. (АР 1568) [18].

3.2.1.4. Букви **И**, **Ї** (**І**), **Ъ**, **Ѳ** на позначення звука **І** та його йотації

У кінці давньоукраїнського періоду звук **І** передавався буквами **Ї** (**І**), **И**, **Ъ** і зрідка – через **Ѳ**. Буква **Ї** в давніх пам'ятках писалася на початку запозичених власних імен, а також, головним чином після голосних та в кінці рядка при необхідності збереження місця, щоб закінчити рядок голосною буквою – “закон кінця рядка” [419, с. 48], буква **И** – в інших позиціях у слові, але з XIII ст. вона могла позначати звук **І** перед йотованими та середньопередній **И** після приголосних. На початку іншомовних назв немає чіткої послідовності у вживанні **Ї**: майже паралельно в них пишеться й **И**.

У південних говорах Київської Русі, без сумніву, можна говорити про звук **І** тільки на початку більшості слів та перед голосними, зокрема йотованими голосними, оскільки в середині слова, як уже зазначалося, відбувався процес

зближення **И** (**І**) та **Ы** і збіг їх у XIII ст. в одному середньопередньому звукові **И** в більшості українських говорів.

Як зазначалося, буква **V** вживалася в давньоукраїнських пам'ятках у запозиченнях із грецької мови. У давніших пам'ятках вона використовувалася на позначення звука **Ī**, але з часом, переважно з XIV ст., її вживання поширюється, вона в силу своєрідного розвитку української мови передає і середньопередній звук **И**. Староукраїнська орфографія XIV ст. успадкувала традицію попередніх століть у передачі звука **Ī** на початку слів та перед голосними.

Букви Ī (І), И. На початку слів у власних назвах іншомовного походження (у словах грецького походження грецьке **ει** передавалося через **Ī** [723, с. 11]), староукраїнська орфографія книжного письменства успадкувала давньоукраїнську традицію вживання букви **Ī (І)**: *ісѣ* 23г (ЄПол. 1307) [136]; *ісѣ* 24а, *імѣя* 26б (ЄПер. 1354) [135]; *зѣмля ієрданьскыя* 57зв.–58, *ізраиль* 72зв., *іосифово* 110зв. (ПК 1397) [127]; *ірода* 136, *ієрѣлѣм* 141зв., *іоанънь* 137 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копия кодексу 1423 р.) [83]; *ізрѣльтескымь* 211зв., *іорданьской* 218, *іудейскыхь* 229 (ЄП 1556–1561) [14]; *ієрѣлимскыи* 1, *ієрѣлимьскыя* 349зв., *іоуда* 348зв. (К 1615) [89]. В інших – писалася буква **И**: *избави* 41, *имъ* 57, *исцѣли* 37 (ПК 1397) [127]; *имѣя* 2зв., *искѣшенъ* 3зв., *исходитъ* 3 (ЧМ 1489) [51]; *идѣчи* 324, *избранъній* 114, *искоушение* 55 (АР 1568) [18]; *избави* 3, *именитый* 70, *испольненіє* 1 (М 1600) [63].

Перед голосними та **Й** послідовно до останньої чверті XIV ст. пишеться, за давньоукраїнською традицією, буква **И**: *снѣ члвчѣкѣиі* 23зв, *бѣю* 24б, *іприѣша* 26в (ЄПер. 1354) [135]. Однак уже в період Київської Русі, зауважують М. Соколова та П. Черних, намітилася тенденція використовувати букву **Ī** для позначення звука **І** в позиції перед наступним голосним [874, с. 16; 975, с. 100]. Ця тенденція знайшла свій подальший розвиток у староукраїнській писемності під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу з кінця XIV ст. Так, уже в ПК 1397 написання букви **Ī (І)** перед голосними переважають над **И**: *блѣвеніє* 26, *обновленія* 37, *сіонъ* 65зв. – *бѣа* 57зв., *оставленіє* 226зв. (ПК 1397) [127].

У середньоболгарській писемності буква **Ї** (**І**) перед голосними як орфографічна норма стала вживатися після реформи Євфимія Тирновського. У болгарських рукописах доєвфиміївського часу загальної послідовності у використанні **И** та **Ї** не спостерігається [524, с. 286].

В українських кодексах XV ст. немає однотайності у вживанні **Ї** (**І**) та **И** в цій позиції. У правописі одних пам'яток переважає давньоукраїнська традиція: *архиєпікѣпомъ* 153, *бѣию* 70, *расплатиѧ* 213 – *захаріѧ* 17зв. (ЧМ 1489) [51]; *бѣию* 296зв., *єрѣмиєю* 299зв., *философию* 296зв. – *бжіа* 297 (Пр. 80 XV) [90], в інших – домінує південнослов'янська норма: *прїиде* 1а, *бѣимъ*, *вѣроующїмъ* 1б – *приаша* 1б (Єв. апр. 1422) [137], *набоаціимса* 113зв., *въ оправданїи*^х 111зв., *црѣтвіж* 113 (ЄМ 80–90 XV) [60]. Однак уже до кінця XV ст. поступово виробляється правило писати перед голосними та **Й** букву **Ї**, яке закріплюється в XVI ст. Пам'ятки XVI ст. майже послідовно використовують правописну норму середньоболгарських текстів, – це свідчить про те, що дана норма вже була засвоєна староукраїнськими писцями, хоча спорадичне вживання в цій позиції букви **И** також наявне: *архієрѣѡ*^м 155зв., *євѣліѧ* 8, *любодѣѧніѧ* 55 – *архиєрѣѣ* 180зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]; *оученїа* 1, *крѣпостїж* 6, *на прїатїє* 213 (МСЗ 1563) [95]; *виденїа* 7, *ждрѣбїи* 6, *сїи* 5зв. – *анѣтиохїани*^н 1 (Ап. 1600) [87]. У середині XVI ст. ця норма була закріплена староукраїнським узусом. Вона продовжує вживатися і в пам'ятках першої чверті XVII ст., хоча також трапляються й написання з **И**: *бѣїє* 304зв., *смїю* 272зв., *хрѣтіа*^н*скїи* 390 – *хрѣтіа*^н*ски*^с 285зв. (Єв. уч. 1604) [73]; *величіє*^м 86зв., *достоанїа* 86зв., *придоша* 87 – *придверїю* 84зв. (ТЦ 1608) [88].

Між приголосними та після приголосних у кінці слів у кодексах останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. лише спорадично і не в усіх кодексах використовується південнослов'янська норма вживання букви **Ї** (**І**), наприклад: *вдовїцю* 131зв., *вѣсхїтїтї* 12зв., *языці* 3 (ПК 1397) [127]; *сімонови* 159, *слышаці* 154 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *таковимї* 53зв. (ТМ поч. XVII) [93].

Використовується також давнє графічне правило “кінця рядка” для вписування слова в текстове поле – написання **Ї** (**І**) вузької в кінці рядка: *погоубитї* 24в, *віддѣвшє* 26г (ЄПол. 1307) [136]; *ωсѣдивші* 369в, *поклонїхомса* 372а (ЧМ 1489) [51], *архістратижє* 18 (М св. 1570–1572) [102]; *вмѣниѣші* 334зв., *покажі* 104 (ТМ поч. XVII) [93].

До кінця XV ст. у позиції в середині та в кінці слів поступово виробилося правило писати букву **Ї** перед голосними буквами, а букву **И** – між приголосними та після приголосних у кінці слів. У XVI ст. ця орфограма вже узусно закріплюється.

Буква Ь. Староукраїнські книжні пам’ятки із кінця XIII ст. починають фіксувати букву **Ь** на місці занепаду давнього **Ї** в слабкій позиції, який орфографічно передавався через **И**. У XIV ст. такі написання є узусно поширеними й переважають над давньоукраїнськими з **И** (Пор. значний матеріал у працях Л. Жуковської [412, с. 102–106; 417, с. 286]): *знамєньи* 3г, *быша сїньи* 17в, *наслѣдыє Єго* 132в; *ѡпущєниє* 73б (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]. У кінці XIV ст. буква **Ь** у цій позиції також широкоживана, але поряд із давньоукраїнською орфограмою починає використовуватися й південнослов’янська орфограма з **Ї**: *вѣзмѡщєньє* 122зв., *бєсчєстьи* 116, *смирєньє* 177; *бєзаконьє* 60 – *бєзакониє* 76 – *бєзаконїє* 40, *вѣ сїньє* 14зв. – *сїнїє* 25зв. (ПК 1397) [127]. Від другої чверті XV ст. при використанні писцями південнослов’янських орфограм **Ь** замінюється буквою **Ї** і поступово витісняється: *наказанїю*, *бытїє* 1 (Єв. тл. 1434) [129]; *блѣговѣстїамъ* 4, *каменїємъ* 69, *вѣзнєніа* 91 (ЄК сер. XV [1411]) [76]; *оучєнїє* 19, *бжїи*, *имѣниа* 132 (Єв. апр. 1477) [106]; *братїю* 7 (Єв. 1491). У кодексах того часу, писаних із дотриманням орфографії давньоукраїнських протографів, переважно вживається **И**, наприклад, у Пр. 1456: *ѡправданїє* 38г, *воскрєшєниє* 66а [124]. Процес входження нової орфограми можна простежити на такому прикладі з Пр. 80 XV: *бжѣа* 298зв. – *бжиа* 298зв. – *бжїа* 297, поруч із традиційними написаннями: *поклоньньє* 299зв., *роптаньє*, *тѣрпѣньа* 298зв. [90]. У кінці XV – на початку

XVI ст. написання з **Ъ** лише зрідка трапляються в деяких кодексах: *Ѡ веденья* 3зв., *приде^Ѡ братьє* 7зв. – *братїа* 30 (Ізм. XV/XVI) [68], що пов'язано із закріпленням узусного вживання букви **І** в позиції перед голосними.

Буква V. З кінця XIV ст. в староукраїнських пам'ятках під південнослов'янським впливом знову поширюється вживання графеми **V** в іншомовних словах, переважно грецьких. Іжиця за південнослов'янською орфографією передає два звуки – **І** та **B**, – залежно від позиції в слові та діакритичного знака над нею. У значенні **І** вона переважно пишеться на початку слова та між двома приголосними, в значенні **B** – між двома голосними [673, с. 45–46]. Костянтин Костенецький наголошував на тому, що коли буква **V** позначає звук **І**, то над нею треба ставити діакритичний знак: на початку слова – дасію або апостроф; в середині слова – дві крапки. Коли буква **V** передає звук **B**, над нею не ставиться діакритичний знак, його відсутність вказує на те, що ця буква позначає приголосний [584, с. 51–52].

У пам'ятках XV – початку XVII ст. буква **V** для передачі звука **І** наявна тільки спорадично, узусно використовувалося південнослов'янське накреслення **V**, з двома крапками чи з двома рисками: *моїсеѠ^Ѡ* 1зв. (Єв. апр. 1477) [106]; *Євреїскаа* 1 (М 1500) [113]; *моїсеа* 191 – *мойсею* 115, *акїлоу* 347, *вавїли* 396зв. (АР 1568) [18]; *моїсеѠ^М* 433зв., *моїсеѠви* 439, *моїсеа* 304 (Єв. уч. 1604) [73].

У досліджуваних пам'ятках над буквою **V** ставиться переважно діакритичний знак – дві крапки або дві рисочки, – і коли буква **V** передає звук **І**, й коли – звук **B**. У цьому українські книжники відійшли від південнослов'янської традиції. Написання в цих позиціях дасії чи апострофа не виявлено.

3.2.1.5. Букви **0** вузька, **О** широка, **Ѡ**, **О** “очна”, **Ъ** на позначення звука **О**

У кінці давньоукраїнського періоду звук **О** позначався буквами **О** широкою, **Ѡ** та **0** вузькою. Було вироблене чітке протиставлення вживання широких і вузьких

варіантів букви **О**. У давньому грецькому письмі вживання широких і вузьких варіантів букв було строго диференційоване: буква **Ω** призначалася для передачі довгого **О**, а буква **ο** позначала звук **О** короткий [452, с. 59; 641, с. 13]. Особливо зручним було написання **Ω** при лігатурах у словах, які починалися з префікса **ΟΤ-** і в применнику **ΟΤ**: *ωдал, ω кого*.

О. Булика зауважує, що використання букви **Ω** на початку слова мало певне диференційне значення: при написанні слів разом у рядку вона слугувала засобом відмежування наступного слова від попереднього [187, с. 25].

Звук **О** в давньоукраїнських пам'ятках передавався також і через букву **Ъ** (Тут розглянемо й передачу звука **Е** буквою **Ь**). У давньоукраїнській писемності, як і в старослов'янській, літери **Ъ** і **Ь** слугували для позначення зредукованих голосних звуків, близьких до **О** (**Ъ**) і **Є** (**Ь**). Починаючи приблизно з XII–XIII ст. ці звуки в сильній позиції перейшли в повноголосні звуки **О**, **Є**, а в слабкій позиції занепали і перестали вимовлятися [871, с. 46; 985, с. 217–218; 1000, с. 143]. Ця риса знайшла відбиття і в давніх пам'ятках (найраніше зафіксована в Добриловому Євангелії 1164 р.), де спостерігається багато випадків написання **О**, **Є** на місці сильних **Ъ** і **Ь** та пропуск зредукованих у слабкій позиції (Про рефлексії зредукованих **Ъ** і **Ь** див. [407, с. 175–181]). Занепад **Ъ**, **Ь** зумовив низку фонетичних змін, що не могло не спричинити руйнування правописної традиції [668, с. 12]. «Якщо говорити про орфографію, – пише Б. Осипов, – то треба перш за все відзначити, що російський правопис кінця XIV – початку XV ст. ще не встиг подолати цілого ряду традиційних елементів, так би мовити, особистого походження. Дефонологізація **Ъ** і **Ь**, яка відбулася в XII–XIII ст., ще не була завершенням того тривалого процесу перебудови вокалізму, що відомий як «падіння редукованих», тим більше не могло завершитися в цей час відображенням цього процесу на письмі. Часто **Ъ** і **Ь** продовжували писатися, позначаючи фонетичний нуль, який втратив уже позиційну обумовленість, тобто вживалися відповідно до традиційно-історичного принципу орфографії (навіть, за умови, якщо **Ъ** і **Ь** продовжували існувати як нефонетичні голосні вставки). В інших випадках за буквами **Ъ** і **Ь** стояли прояснені **О** і **Є**, що, з орфографічної

точки зору, знову-таки було даниною традиції. Те ж стосується й деяких особливих ситуацій, коли звуки **Ъ** і **Ь** виступали як позиційно обумовлені реалізації фонем **О** і **Є*** ... Процес скорочення вживання традиційних єрів, що втратили фонетичне значення в орфографії XIV ст., набирає силу, але все ж таки йде він повільно і до моменту другого південнослов'янського впливу знаходиться в кульмінації»** [746, с. 288–289].

У південнослов'янському правописі з кінця XIV ст. упорядковується вживання графем на позначення звука **О**. Ще до реформи Євфимія Тирновського широкий варіант **О** чи **Ѡ** писали на початку слів та складів, **о** вузьку – після приголосних. На специфічне вживання букви **Ѡ** в нових закритих складах у XIV ст., притаманне саме українським пам'яткам, звертає увагу О. Князевська [527, с. 361–362].

Напрацьоване давньоукраїнською практикою правило вживання букв на позначення звука **О** було також поширене в орфографії староукраїнських пам'яток XIV ст., наприклад: *обличаємъ 72, обрѣте, ѡпустити 73; ѡана 72, снѣ иосифовъ 73зв., фараѡновъ 72зв.; всако 73зв., духомъ 72зв., дьяволоѠ 72зв., исходаци 73зв.* (ЄЛ тр. чв. XIV) [55].

Буква о вузька. У староукраїнських пам'ятках звук **О** після приголосних у позиціях у середині та в кінці слів, а також перед виносними буквами традиційно передається переважно через **о** вузьку: *радостію 26, тобою 11зв., бл҃го 11зв.* (ПК 1397) [127]; *без'родныа 213зв., бл҃женаго 3, во^лхвованиємъ 1* (Ізм. XV/XVI) [68]; *идол'ски^х 191, б'лиз'ко 163зв., моИ 357* (АР 1568) [18]; *твора 86зв., вои'ство 85, єдо^мскїа 86зв.* (ТЦ 1608) [88]. У цих позиціях спорадично наявні й букви **Ѡ** та **О** широка. Вживання **о** вузької на початку слів та після голосних не кодифіковані узусом, а є описками.

* Б. Осипов покликається на роботу В. Колесова «Позиционное смешение букв о, е – ъ, ь в древнерусских рукописях XII–XIII ст. [536].

** Уважаємо за доцільне висловлювання вченого подати повністю.

Букви Ѡ, О широка. На початку слів перевага надається вживанню букви Ѡ перед використанням О широкої, яка також наявна, проте не в усіх пам'ятках: *ѡба* 111зв., *ѡбратить* 112, *ѡсѣнить* 113 / *Ѡлтарѣ* 111зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]; *ѡбѣщанѣ* 7, *ѡбраз* бзв., *ѡснована* 13 / *Ѡбраз* 6 (ПКП 1553–1554) [59]; *ѡблакомь* 191, *ѡко* 172, *ѡправдаютсѧ* 176 / *Ѡсвещаѧ* 362 (АР 1568) [18]. У першій чверті XVII ст. закріплюється вживання букви Ѡ, а О широка наявна тільки спорадично: *ѡгнь* бзв., *ѡдежди* 5 зв, *ѡѣе* 5 (Ап. 1600) [87]; *ѡдержим* 296, *ѡживе* 275, *ѡправдаї* 271 – *Ѡколо* 305, *Ѡїа* 490 (Єв. уч. 1604) [73]; *ѡбитель* 86, *ѡгоустѣша* 86зв., *ѡлово* 86зв. – *Ѡгоустѣша* 86зв. (ТЦ 1608) [88].

Після голосних упродовж досліджуваного періоду майже послідовно пишеться Ѡ, а буква О широка вживається спорадично: *Ѡфлеомь* 143зв., *Ѡфиоплене* 97, *сиѡньскыѧ* 64зв. – *сїѠнь* 65зв. *гѠргию* 83, *фѠефило*^М 29зв. – *вифлиѠма* 133зв., *гѠргию* 83 (ЧМ 1489) [51]; *архіѠрѣѡ*^М 155зв., *иѡсифѣ* 17зв., *фѠеѡсїа* 357 – *їѠана* 347, *фѠеѠфилж* 8 (Єв. 20–40 XVI) [86]; *антиѡхїскы*^{``} 6, *вѣѡбраженїа* 138, *єдиноѡобразно* 145 – *антїѠхїа* 348зв., *гѠргїа* 225 (К 1615) [89].

Після приголосних букви Ѡ та О широка починають вживатися в староукраїнському письменстві з кінця XIV ст. під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. В XV–XVI ст. вони поширені в позиції між приголосними, проте О широка трапляється тільки в пам'ятках цього періоду і вживається в деяких іноді частіше за Ѡ: *разѠри*^Т*сѧ* 203, *сѣѠго* 135зв., *хѠди*^М (Єльвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *дѣлѡмь* 8зв., *нощѣ* 140зв., *слово* 28 – *Ѡпокованїи* 1зв., *прпѣѠбноѡмоу* 1зв. (ПКП 1553–1554) [59]. З кінця XVI ст. писці використовують переважно Ѡ: *инѡка* 23, *кѡнона* 22, *помилѡв*^{``} 4зв. (Син. кін. XVI) [75]; *ѡплода* 8, *словеса* 7зв., *сїѡнь* 1зв. (Ап. 1600) [87]. У кінці слів кодекси кінця XIV – першої половини XVI ст. одинично фіксують переважно тільки букву Ѡ: *блѣѡ* 46зв., *ѣѡ* 3, 3зв. (ПК 1397) [127]; *бѡ* 112, 113зв., *оубѡ* 111 – *сѣѠ* 113, 113зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]; *сѣлѡ* 31зв., *тѣлѡ* 155зв., *яѡ* 21 (Єв. 20–40

XVI) [86]. У середині – кінці XVI ст. у цій позиції більш поширена **О** широка, **Ѡ** вживається спорадично: *бл҃говѣрнаго* 23, *нашего* 1зв., *сѣго* – *дѣло* 5зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *блѡднаго* 56зв., *добро* 114зв., *сѣго* 162зв. (АР 1568) [18]; *бл҃говѣрнаго* 7зв., *демідовского* 25, *сѣго* 19зв. – *вѣдомѡ* 5зв. (Син. кін. XVI) [75]. З XVII ст. у цій позиції **О** широка не використовується, а **Ѡ** спорадично наявна тільки в деяких пам'ятках: *селѡ* 6 (Ап. 1600) [87]; *ветхаго* 250, *празднество* 59 (ТМ поч. XVII) [93]; *прмдро* 55, *слоѡ* 77зв. (К 1615) [89].

Після приголосних перед виносними буквами в книжних пам'ятках протягом XV – першої чверті XVII ст. переважно пишеться буква **Ѡ**: *агѡм* 279, *миро*^М 133зв., *шалѡм* 202зв. (Єльвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *грѣхо*^М 12зв., *очистихѡм*^М са 15, *язычникѡм*^М 154 (Єв. уч. XV/XVI) [49]; *препѡдобнаго* 101зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *бѡдана* 22, *коѣдратїа* 8, *сѡѡю* 11 (Син. кін. XVI) [75]; *апѣло*^М 5, *пѡдѡбааше*, *шалѡмстѣй* 6 (Ап. 1600) [87]; *перехѡд* 304, *пото*^М 433 (Єв. уч. 1604) [73]. Вона частіше вживається перед виносною буквою **М**. У деяких кодексах поширене вживання як **Ѡ**, так і **О** широкої, наприклад: *прѡркѡм* 25, *до*^М 301зв. (ЄП 1556–1561) [14].

Буква О “очна”. За прикладом грецького письма, ще в давньоукраїнських писемних пам'ятках з'являється **О** “очна” з крапкою в середині. Така форма **О** проходить у рукописах через усі віки використання уставу та півуставу. Підтримувана другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, вона спорадично наявна в староукраїнських книжних пам'ятках. Часто **О** “очна” пишеться в слові *око* (у формі однини), звідкіля й назва букви [509, с. 196]; при позначенні множини в **О** широку вписували дві крапки: *Ѡко*, *Ѡкомъ*, *Ѡцѣ твоємъ*; *обѣ Ѡцѣ*, *Ѡчи*, *Ѡчима*. Такі написання знову ввійшли до української писемної практики з кінця XIV ст.

На початку слів у рукописних книжних пам'ятках від XV ст. фіксується спорадичне вживання **О** “очної”, з однією чи з двома крапками в середині: *Ѡкомъ*

194, *Ѡчи* 263 (Єв. апр. 1477) [106]; *Ѡброкъ* 1зв., *Ѡкрѣтивса* 7зв., *Ѡнь* 12, *Ѡче* 2зв.; *Ѡброкъ* 2зв. (ЧМ 1489) [51]; *Ѡчищаємса* 341 (Єв. уч. XV/XVI) [49]; *Ѡко* 172; *Ѡчи* 77зв., 146зв., *Ѡчима* 223 (АР 1568) [18]; *Ѡчыма*, *Ѡѣ* 281зв. (Єв. уч. 1604) [73].

Після голосних у досліджуваних пам'ятках **О** “очна” не зафіксована, тільки в ЧМ 1489 вона використана для прикрашення письма: *гєѠргіа* 87, *сємиѠнь* 4зв.

Буква О подвійна (ОО). У староукраїнській орфографії **О** подвійна трапляється рідко. Вона вживається при написанні похідних слів від слова *око*, а також у формах множини цього іменника. У середині **О** подвійної може ставитися крапка в обох частинах або в одній. Зрідка, коли мова йде про два предмети, а іноді і без цієї причини, подвоюється буква **О** проста. Написанням **О** подвійної писемні пам'ятки засвідчують подовження етимологічного **О** з XIII ст., хоча й зрідка: *воовьца* 150зв. (ЄГ 1266–1301) [128], *воовца* (ЄП 1307) [408, с. 75]. Деякі досліджені кодекси **О** подвійну фіксують до середини XVI ст. включно, переважно на початку слів та зрідка в середині: *сапоогъ* 55 (ЄКор. 1401) [114]; *въ ООчєси*, *въ ООчєсѣ* 128, *ООчи* 116зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]; *ООчи* 132зв., *ООчима* 36зв., *ООчищеніи* 181зв., *кровотоООчивь* 36 (Єв. 20–40 XVI) [86]; *ООчи* 294, *ООчєй* 47зв., *ООчима* 405 (ЄП 1556–1561) [14]. У *ПКП 1553–1554* зустрілася передача **О** подвійної через омегу з двома крапками в середині: *Ѡчи* 81 [59]. Як покажчик множини буква **Ѡ** була використана в Граматиці 1591 р. [703, с. 57].

Буква О широка з хрестом у середині. Староукраїнські писці іноді при написанні слів із коренем *крест-* у букву **О** широку вписували хрест прямий або скісний (⊕, ⊗): *Ѡкрѣтъ* 139 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *Ѡкрѣтъ* 348 (К 1615) [89]. Іноді форму хреста має незаповнена чорнилом середина **О**. Ще може траплятися буква **О** з особливою оздобою в середині, схожою на **т**.

Буква О широка в середині з орнаментом у вигляді грецької букви Z.

У XIV ст. вживається переважно як заголовна буква **Ѡ** широка з художньо

оформленою серединою – орнаментом у вигляді грецької букви Z: *Ѡбаче* 20в, *Ѡлтаремь* 52а, *Ѡна* 71в (ЄЛ тр. чв. XIV) [55].

Буква Ъ. У XIV ст. використовується за традицією буква Ъ у префіксах на місці **О** вузької, але поширені й написання із пропуском Ъ; трапляється на її місці й **Ъ**, наприклад: *въсхищають/* 35б, *възлюбиши* 111г, *въспѣвшѣ* 117в; *яко сьгрѣшєнь єсть* 19а (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]. З кінця XIV ст. під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках знову входять до вжитку написання з Ъ на місці звучного голосного **О**. У кодексах кінця XIV – початку XVI ст. вживання Ъ на місці **О** поширені у префіксах, прийменниках, а в середині слів – наявні спорадично: *възвѣщаа* 3зв., *въздамь* 57, *въздѣєньє* 122зв. (ПК 1397) [127]; *възлюби* 296зв., *въставь* 296зв., *сьблажнаєши* 299 (Пр. 80 XV) [90]; *възнєнавидишь* 343, *въпрошаа* 94, *сьдрьжимы^х* 167зв. (Єв. уч. XV/XVI) [49]. У наступний період такі написання ще збільшуються, а з середини XVI ст. вони переважають і стають узусно вживаними: *възнєсенїа* 338, *въплочєнїи* 337, *сьтвори* 209 (ЄП 1556–1561) [14]; *възнєсенїа* 135зв., *въпїжшаго* 144, *сьтвори* 199 (Єв. 60–70 XVI); *възнєсенїє* 5, *сьдрьжа^т* 1, *сьтвори* 7зв. (Ап. 1600) [87]. З початку XVII ст. використання цієї орфограми зменшується: *въдєржанїа* 295зв., *възми* 314, *въскрѣнїє* 304 (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.1.6. Букви У, ОУ (OV), Ѡ, Ю, Ж на позначення звука У та його йотації

У давньоукраїнському узусі звук **У** передавався буквами **ОУ, Ѡ, У, Ж**; звук **У** йотований – буквами **Ю, ЪЖ, V**. Диграф **ОУ** вживався на початку слів, після голосних та твердих приголосних; подекуди – **У** після приголосних; буква **Ѡ** в давніх текстах писалася зрідка, переважно в кінці рядків. Йотований **У** після м'яких приголосних та **Й** передавався буквами **Ю, ЪЖ** (під йотацією умовно розуміємо і вживання букв на позначення м'якості приголосних). Букви **Ж, ЪЖ**

вживалися тільки в початковий період давньоукраїнської писемності, під першим південнослов'янським впливом, до кінця XI – початку XII ст.

Правописний узус у вживанні букв на позначення звука **У** та **У** йотованого, який склався в давньоукраїнській писемності до кінця XIII ст., був успадкований староукраїнською писемністю XIV ст. У першій половині XIV ст. звук **У** передавався за традицією через диграф **ОУ** (рідше – **ОВ**), переважно на початку слів та в середині слів після голосних, а також через **Ѡ**, головним чином у кінці рядків (трапляються написання з цією графемою і між приголосними). У староукраїнській писемності під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу був поновлений диграф **ОУ** після приголосних, який у цій позиції з другої чверті XIV ст. був замінений монографом **У** (за даними Л. Жуковської, у східнослов'янських рукописах – з початку XIV ст. [421, с. 149]). Наприклад: *возмут та, єдиному 73, Ѡ луки 76* (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]. Йотований звук **У** позначається буквою **Ю** на початку слів, після голосних і м'яких приголосних, після шиплячих та **Ц**.

У графіці поновлюється давнє накреслення букви **Ѵ** без ніжки – **Ѵ** – в різних позиціях у слові, і не тільки в старій традиційній формі використання іжиці в диграфі **ОѴ**. Вживання букви **Ѵ** як **Ѵ** скоріше за все пов'язане з тим, що іжиця в ранніх давньоукраїнських кодексах входила до складу диграфів, переважно **ОѴ**; як самостійна графема вона використовується дуже рідко і здебільшого в сполученні з **ОѴ** для передачі звука **У**. Такі написання не були закріплені узусом і вживалися спорадично, наприклад: *овчїци 14б, мѵ'жь 9б, вкѵпѣль 11б, бахѵ 2в, к нѣмѵ 6в* (ЄЛ тр. чв. XIV) [55].

Букви ОУ, У. На початку слів у староукраїнських рукописних книжних пам'ятках досліджуваного періоду звук **У** переважно передається через диграф **ОУ**: *оуглѣбоша 11, оумолитѣса 5, оуповаѣть 26* (ПК 1397) [127]; *оукрашеїнь 34зв., оуповато 5зв., оустъ 7* (Ізм. XV/XVI) [68]; *оубоги^х 56зв., оугодити 185, оум'ножиса 117* (АР 1568) [18]; *оувѣрили 433, оузрѣти 295зв., оуслышав'ши 271зв.* (Єв. уч. 1604)

[73]. У цій позиції спорадично трапляється і буква **ѳ**: *ѳморіша* 131зв. (ПК 1397) [127]; *ѳязвлень* 69 (М 1600) [63].

Після голосних у книжних рукописних пам'ятках досліджуваного періоду послідовно за давньоукраїнською традицією пишеться диграф **ОУ**: *пооучитса* 2, *пооучиша*^{с̃} 3 (ПК 1397) [127]; *наоучиса* 296зв., *наоучиль* 297, *наоучи* 297 (Пр. 80 XV) [90]; *іоудейского* 204зв., *наоуки* 336, *наоучили* 337 (ЄП 1556–1561) [14]; *наоукоу* 271зв., *наоукж* 275, *неоувадаюціа* 297 (Єв. уч. 1604) [73], хоча одинично трапляється і вживання **ѳ**.

Після приголосних диграф **ОУ** з другої чверті XIV ст. поступово замінюється монографом **У**, який використовується до останньої чверті цього століття: *возмут та* 73, *єдиному* 73, *ѳ луки* 76 (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]. У кінці XIV ст. під другим південнослов'янським впливом монограф **У** знову замінюється на диграф **ОУ**, який послідовно вживається до кінця XVI ст., а буква **У** тільки зрідка трапляється як описка (або була механічно перенесена з протографа): *боудеть* 11зв., *застоупникъ* 4, *жертвоу* 5, *славоу* 26 – *заступит ма* 4зв. (ПК 1397) [127]; *рекоучи* 41в, *моукою* 143б, *пришедь/шемоу* 123б, *помилоуєть* 340б (ЧМ 1489) [51]; *живоуцимь* 69, *ѳцоу* 273 – *т'роакую* 118 (АР 1568) [18]. У першій чверті XVII ст. диграф **ОУ** в цих позиціях переважно замінюється буквою **ѳ**, між тим вживання **ОУ** ще досить часте, наявні в деяких кодексах і спорадичні написання з **У**: *мѳдрости* 294, *сѳботоу* 271, *почаѳкѳ* 279 – *моужа* 433, *слоухай* 272зв., *тОмоу* 433 – *моєму* 274зв., *млѳтивому* 280 (Єв. уч. 1604) [73]. Не зафіксовано використання **ОУ**, наприклад, в АК 1560-х рр. [101; 729, с. 221] та в тексті ТМ поч. XVII ст. пишеться тільки **У**: *бесѳдуєт* 200зв., *даруєт* 145зв., *свѳту* 150 [93].

Використовується і давнє графічне правило “кінця рядка” для вписування слова в текстове поле. Буква **У** (**V**) зафіксована в кінці рядків у кодексах кінця XIII – третьої чверті XIV ст.: *єму/* 21а, *приду/ть* 27б, *наду/ще* 45а (ЄЄ 1283) [125]; *цѳлу/ите* 24а, *єму/* 26г, *дру/гомоу* 27б (ЄПол. 1307) [136]; *свѳдительству/ієть*, *славу/* 1б (ЄПан. 1317) [123]; *пм/ть* 24в, *см/ть* 25б, *бм/дєть* 26а (ЄПер. 1354) [135].

Диграф ОУ. Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнській книжній писемності знову став писатися в будь-якій позиції у слові диграф ОУ як ОУ. Буква У в давніших кодексах входила до складу диграфів, переважно ОУ. Проте написання через ОУ не набули поширення і трапляються зрідка тільки в деяких пам'ятках XVI – першої чверті XVII ст.: *овчаце* 510зв., *бѣдовѣ* 281, *роков* 284 (Єв. уч. 1604) [73]. Окремо серед пам'яток стоїть Син. кін. XVI ст., в якому поширені написання з ОУ у середині слів, а в кінці слів вони навіть переважають над ОУ: *вавовлы* 51, *ловкы* 31, *мотровны* 12; *варваров* 48зв., *іѡнов* 36зв., *татьянов* 46 [75].

Буква Ѣ. У правописі староукраїнських пам'яток кінця XIV ст. під впливом новомодної орфографії поширюється передача звука У через букву Ѣ. У давньоукраїнських кодексах буква Ѣ писалася здебільшого тільки в кінці рядків, але трапляються написання з цією графемою і між приголосними. Давнє лігатурне накреслення Ѣ ми зафіксували в ЧМ 1489: *чистѣю* 38в, *великѣю* 118б, *глубокѣю* 289в. [51].

На початку слів буква Ѣ вживається спорадично і лише в декількох досліджуваних кодексах, при тому в них перевага надається традиційним написанням із ОУ: *ѣморіша* 131зв., *ѣпова* 59, *ѣслыша* 114 (ПК 1397) [127]; *ѣлѣчити* 159, *ѣмь* 313, *ѣчастьє* 317 (Ізм. XV/XVI) [68]; *ѣбіица*^М 326зв., *ѣлов'лени* 343зв., *ѣставы* 348 (АР 1568) [18]; *ѣма* 69зв., *ѣстражаєть* 3, *ѣязвлень* 69 (М 1600) [63]. У АК 1560-х рр. [101], як зазначав І. Огієнко, послідовно пишеться Ѣ [729, с. 221]. Після голосних буква Ѣ трапляється лише зрідка.

Після приголосних у середині та в кінці слів буква Ѣ починає більше вживатися з кінця XIV ст.: *кѣпѣ* 3, *поманѣ*^Х 57зв., *главѣ* 34зв., *живѣщеи* 219зв., *домѣ* 57зв., *молѣ* 138зв. (ПК 1397; писець приблизно з арк. 212 до 227 ширше використовує букву Ѣ) [127]. У XV–XVI ст. буква Ѣ поширена, але перевага надається ОУ:

вкѡсити 133зв., *змѡровалъ* 5, *добротѡ* 190, *молитвѡ* 1зв., *родѡ* 75 (ЧМ 1489) [51]; *кѡщї* 47, *мѡдрѡдите* 316зв., *злѡбѡ* 317, *родѡ* 12зв. (Ізм. XV/XVI) [68]; *игѡменѡ* 103, *нашемѡ* 74, *одеждѡ* 44 (ПКП 1553–1554) [59]; *помилѡй* 4зв., *оленѡ* 49зв. (Син. кін. XVI) [75]. У кінці рядків писці використовують *ѡ* як вузький буквений варіант для вписування в текстове поле: *великомѡ* 136зв., *долготѡ* 26, *искѡсиша* 133зв. (ПК 1397) [127]; *ѡмѡ* 2зв., *ѡсѡжемь* 119зв. (ЧМ 1489) [51]; *бѡдѡ* 215зв., *гибнѡще* 32, *правдѡ* 15зв. (Ізм. XV/XVI) [68]; *горѡ* 23зв., *лѡкавѡства* 190зв., *праздникѡ* 73зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *бѡсѡдѡши* 69зв., *рѡкама* 70зв., *водѡ* 3, *даровавѡшемѡ* 69 (М 1600) [63]. У першій чверті XVII ст. набуває панівного становища південнослов'янська риса написання букви *ѡ* в середині та кінці слів, що сприймається українськими писцями вже як орфографічна норма: *мѡдрости* 294, *натѡры* 272, *одеждѡ* 274зв., *ѡщѡ* 281 (Єв. уч. 1604) [73]; *бѡсѡществѡючи*^х 140, *ѡбѡчаа* 88зв., *бахѡ* 2, *дрѡгомѡ* 33зв. (К 1615) [89].

Буква Ж. У XV ст. у староукраїнських книжних писемних пам'ятках під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу знову з'являється буква **Ж**, яка вийшла з ужитку в давньоукраїнській писемності ще в кінці XI – на початку XII ст. Вона позначає звук **У** між приголосними та в кінці слів, **У** йотований – після голосних. На нашу думку, присутність букви **Ж** в староукраїнських пам'ятках досліджуваного періоду скоріше свідчить про південнослов'янський вплив, ніж про повернення до архаїзації. Як і в середньоболгарських кодексах, буква **Ж** вживається за етимологією, а також проти етимології на місці **ОУ** (**У**, *ѡ*). Спеціального правила для вживання **Ж** не виробили староукраїнські книжники, її введення внесло ще більший різнобій при передачі звука **У** та його йотації і сприяло поширенню паралельних написань з **ОУ**, **У**, *ѡ*: *дрѡугы*^М 149 – *држгыи* 16зв. – *дрѡгоу* 141 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *игѡуменъ* – *игжменъ* 16 – *игѡмен'* 103 (ПКП 1553–1554) [59]; *соудѡмь* 6 – *совдѡ* 190зв. – *сждити* 29зв. (К 1615) [89].

Після приголосних із XV ст. в книжних пам'ятках під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом відновлюється вживання букви **Ж**, яку писці використовували тільки як графічний знак: *иджть* 208зв., *мждрость* 209зв., *вѣржючи* 210зв.; *ѡпжщєны* 214 (ЧМ 1489) [51]; *бждѡщємь* 17зв., *мжчити* 128зв., *славж* 43зв.; *бєзжм'номоу* 101зв., *блжн'номж* 5зв., *погжбити* 101зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *бждж^Г* 32, *дрѡгжю* 32зв., *пасхж* 1; *држгаа* 48зв., *мірж* 1, *сѣвѣкжплъшаса* 2 (К 1615) [89]. У Пересопницькому Євангелії 1556–1561 рр. [14], як зазначає І. Чепіга, «за середньоболгарською традицією звук **У** лише в першій частині книги часто позначається юсом великим: *сжботы* 2зв., *замѣтажщихъ* 29, *бждж^Г* 30зв. і т.п.» [967, с. 82]. Не всі рукописні книги кінця XVI – початку XVII ст. фіксують вживання букви **Ж**: Ап. 1597, Пр. 1599–1600, М 1600, Зб. 1607, ТЦ 1608 [12; 79; 63; 52; 88].

Під впливом середньоболгарської орфографії в рукописних пам'ятках із XV ст. йотація звука **У** поряд із **Ю** стала передаватися після голосних також через букву **Ж**, проте її вживання спостерігається не в усіх кодексах: *бѣсноужци^Мса* 134, *ѡдєсноуж* 136зв., *продажцаа* 199; *ѡбычаж* 136зв., *кѣ сѣмирєнїж* 199 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *вражж* 210, *млѣтьж* 208зв., *чистож* 208 (ЧМ 1489 — буква **Ж** на позначення **У** йотованого вживається лише на арк. 208–227) [51]; *вєликож* 6зв., *сѣож* 9зв., *хѣож* 9зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *кла^Гвож* 8, *марїєж* 6, *ѡбож* 6зв. (Ап. 1600) [87]. У ЄС 1588 передача йотації через **Ж** в цій позиції поширена: *свож* 37, *дажчи* 38, *сѣож* 93 [138]. До кінця XVI ст. вживання **Ж** у цій функції зменшується. В рукописних книгах першої чверті XVII ст. буква **Ж** у цій позиції майже не фіксується.

У вживанні букв **Ю** і **Ж** на позначення **У** йотованого, як наголошувала Л. Жуковська, «відбилася якась штучна орфографія, згідно з якою після м'яких приголосних потрібно було писати **Ю**, а після голосних **Ж**, тобто зовні, тільки в графіці, відбивати зіяння» [419, с. 57]. У староукраїнських пам'ятках немає послідовності у вживанні букви **Ж** для передачі **У** йотованого, часто в однакових

словах вживаються паралельні написання **Ж** – **Ю**, остання буква значно переважає.

Буква Ю. На початку слів, після голосних та після м'яких приголосних звук **У** йотований за традицією передається протягом досліджуваного періоду буквою **Ю**: *юже* 25г, *сбираю* 69а, *морю* 171б (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]; *оутѣшающаго* 92, *ѡемлютса* 12, *помолюса* 5зв. (ПК 1397) [127]; *ключиса* 111зв., *люди* 112, *людіє* 112 (ЄМ 80–90 XV) [60]; *юрОдс'тво* 173, *приходацоую* 104, *милостыню* 55зв. (АР 1568) [18]; *землею* 272, *вседръжителю* 351зв., *всюды* 309зв. (Єв. уч. 1604) [73].

Написання ЖА. У південнослов'янській орфографії в кінці XIV ст. встановлюється правило: при збігові двох великих юсів (**ЖЖ**) другий юс великий замінювати юсом малим (**ЖА**). Це правило в XV ст. стало подекуди використовуватися і в окремих староукраїнських книжних рукописних пам'ятках: *бѣсѣджацоу* 13зв., *вѣржаще* 64зв., *въ градоуцѣжа* 280, *одеснѣжа* 69зв., *погыб'шѣжа* 187, *показѣжа* 2, *не разликѣжа* ^т16 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *дроугѣжа* 127, *одеснѣжа* 111зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]. Іноді в писемних пам'ятках XV ст. зустрічаються і написання з двома **ЖЖ**: *бѣснѣжжцожса* 12 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.) [83]; *стѣжж* 208 (ЧМ 1489) [51]. З XVI ст. написання з **ЖА** трапляються лише зрідка: *наказѣжа* 77 (ПКП 1553–1554) [59]; *мытарьскѣжа дѣйж*, *дѣйєвнѣжа добродѣтель* 1 (Ст. 1577) [110]; *великѣжа* 5 (Ап. 1600) [87].

Вживання ОУ, Ѣ, Ж на місці Ю після приголосних. Під дією другого південнослов'янського орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках трапляються, але дуже рідко, написання **ОУ**, **Ѣ**, **Ж** на місці **Ю**. У південнослов'янських текстах змішування **Ю** з **ОУ** відоме ще з XII ст. [963, с. 272], а в XIV–XV ст. це явище стає більш поширеним. В українських книжних рукописах вживання **ОУ**, **Ѣ**, **Ж** на місці **Ю** трапляються зрідка тільки в декількох пам'ятках

XV–XVI ст.: *кнасоу* 181 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копия кодексу 1423 р.) [83]; *лжбовь* 211зв. (ЧМ 1489) [51]; *зем'лж* 9зв., *молж ти са* 8 (ПКП 1553–1554) [59].

3.2.2. Букви системи приголосних

У староукраїнській системі приголосних, на відміну від системи голосних, використання дублетних букв при передачі певного звука не має значного поширення. Функції букв **Б, В, Д, Ж, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, Х, Ц, Ч, Ш, Щ** не змінювалися впродовж усього досліджуваного періоду, змінювалася тільки їх графічна форма. В давньоукраїнських книжних писемних пам'ятках приголосні звуки переважно передавалися однією буквою. Тільки в іншомовних словах, безпосередньо грецьких, спорадично використовувалася дублетність. Дублетність букв набула більшого поширення з кінця XIV ст. під впливом орфографії південнослов'янської ринжної писемності. У кодексах XV–XVI ст. значне використання отримують букви **Ѕ, ґ, Ҙ, Ҟ, Ҟ**, які в пам'ятках XIII–XIV ст. переважно вживалися в числовому значенні.

3.2.2.1. Букви **В, Ҟ** на позначення звука **В**

У староукраїнській писемності звук **В** передавався через букву **В** і рідко, переважно в священних словах, через іжицю (**Ҟ**). Іноді, залежно від століття, наявні написання з **Ҟ** або **ОҞ**, що було спричинено, на думку О. Малкової, «занепадом у давньоруській писемності слабких **Ѣ** та **Ѣ**, що вплинуло на фонетичну зміну вимови білабіального звука **В** як **Ѣ**» [630, с. 245]. Він став уживатися, зазначається в академічній студії з історії української мови, не тільки перед голосними, а й перед приголосними та в абсолютному кінці слова, причому перед приголосними в нього було дві позиції – на початку слова й у середині після голосного [407, с. 225].

Іжиця в староукраїнських пам'ятках починає вживатися в іншомовних словах, переважно грецьких, із кінця XIV ст. У давніших пам'ятках київської редакції вона входила до складу диграфа **ОҞ – ОҞ**. Саме внаслідок цього, зауважує Є. Карський,

як самостійний знак (не в сполученні з **OV**) вона вживається рідко. У південнослов'янських графіко-орфографічних системах (зокрема болгарській та сербській) при виправленні в XIV ст. церковних книг іжиця була відновлена у великих розмірах для передачі грецького **Ϸ**, причому надали їй відмінне від **V**, яка мала такий вигляд у найдавніших пам'ятках, накреслення – **V̇** [509, с. 210], яке й було запозичене для правопису староукраїнських пам'яток.

За південнослов'янською орфографією іжиця передавала два звуки – **B** та **İ** – в залежності від діакритичного знака над нею. В граматичному трактаті «Сказаніє изъавленно о писмене^X» (початок XV ст.) сербський філолог Костянтин Костенецький наголошував на тому, що коли буква **V** позначає звук **İ**, то над нею треба ставити діакритичний знак: на початку слова – дасію або апостроф; у середині слова – дві крапки. Коли буква **V** передає звук **B**, над нею не ставиться діакритичний знак, його відсутність вказує на те, що ця буква позначає приголосний [584, с. 51–52].

У староукраїнській книжній писемності, як зазначив А. Москаленко, іжиця при передачі звука **İ** використовувалася на початку слова і між двома приголосними, в значенні **B** – між двома голосними [630, с. 45–46]. Вона писалася також і після голосної перед приголосною.

Від початку XV ст. в пам'ятках поступово поширюється вживання графеми **V** при передачі звука **B**, в одних більше, в інших менше, але слова без неї значно переважають, наявне й змішане написання одних і тих же форм. Ця графема вживається на місці **B** у слові *Євангеліє*, проте переважно в заголовках читань, іноді архаїчно передається і монографом **У**: *ЄV̇листъ* 1 (Єв. тл. 1434) [129]. В *ЄКор.* 1401 пишеться без хвостика: *авраамлѣ – авраамъ* 13 [114]. З другої половини XV ст. узусно використовується уже південнослов'янське накреслення **V**: *ЄV̇̃* 37, *ЄV̇̃ліЄ* 132 (Єв. апр. 1477) [106]; *єV̇̃лісто^m* 22 (АЗ 1554) [139]; *єV̇̃лиє* 92, 240 – *євангелиє* 165, *єѿфимїи*, *єѿстаѿїа* 398зв. (АР 1568) [18]; *ЄV̇̃ліа* 1 – *Євангелїа* 11зв. (ЄД 1596); *єV̇̃листвѣ* 26, *єV̇̃листвы* 184зв., *єѿстаѿїи* 22 (ТМ поч. XVII) [93].

У досліджуваних пам'ятках над буквою **V** переважно ставиться діакритичний знак – дві крапки або дві рисочки – і коли **V** передає **B**, і коли – **I**. В цьому українські книжники відійшли від південнослов'янської традиції.

3.2.2.2. Букви **З**, **S** на позначення звука **З**

Давньоукраїнська писемність мала для позначення звука **З** дві букви: **З** (земля) і **S** (зело), які в грецькому письмі функціонально мали різне звукове значення, але на слов'янському ґрунті завдяки фонетичним змінам вони стали використовуватися тільки для передачі звука **З**. Писці Київської Русі використовували, як правило, букву **З**, а **S** переважно вживали тільки в числовому значенні (6, 16, 26 і т. д.). Цю традицію успадкували й староукраїнські кодекси XIV ст.: *черноризьца* 1а, *боязнью* 1б (ПАЧ 1307) [118]; *въ законѣ* 3, *защїтїтель* 26 (ПО 1395) [132], але в наступний період традиція була поступово порушена вживанням букви **S** у функції букви **З**. Досліджуючи старобілоруську орфографію, О.Булика зазначає: «важко сказати, чим було викликане це поширення функції букви **S**, другим південнослов'янським впливом чи деякими каліграфічними міркуваннями писців. Можна припустити, що будь-які інші фактори тут не мали значення, бо ніякої особливої функції, відмінної від ролі букви **З**, графема **S** при своїй появі в писемності не виконувала. Функціональна ідентичність букв **З** і **S** підтвержується фактами з ранніх білоруських пам'яток: *слодѣи, князь, звезда*» [183, с. 47–48]. Це повною мірою стосується і староукраїнської писемності.

До другого південнослов'янського впливу буква **S** в українських пам'ятках використовувалася здебільшого тільки в числовому значенні – цифри 6.

Буква S, графема 2. У староукраїнській писемності до кінця XIV ст. при позначенні числа використовувалася давня перевернута графема букви **S** – **2**, що позначала цифру 6: *.ѣ. м̃ць* 73г, *.ѣ. не^а* 67б, *.кѣ.* 172г (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]; *.ѣ. плмѣ* 26 (ПО 1395) [132], яку знають і кодекси першої половини XV ст.: *.ѣ. 1* (Єв. тл. 1434) [129]. Проте з кінця XIV ст. архаїчне накреслення починає замінюватися

графемою **S**: *плѣмь .s̄. 7, млтѣва .s̄i.* 17зв. (ПК 1397) [127], яка узусно закріплюється з другої половини XV ст.: *.s̄. не^а 59зв., .s̄i. не^а 93зв.* (Єв. апр. 1477) [106].

Буква **S** при передачі звука **З** у староукраїнських книжних пам'ятках починає вживатися з XV ст.: *в недѣс^б, обрши 1* (Єв. тл. 1434) [129]; *истасаащима са 2зв., сѣло 78, просабнеть, пѣнась 194* (Єв. апр. 1477) [106]; *сѣло 31зв., носѣ 75зв.* (Єв. 20–40 XVI) [86]. Від середини XVI ст. буква **S** набуває значного поширення, що свідчить про сприйняття книжниками букв **З** і **S** як функціонально ідентичних при передачі звука **З**: *свѣр^сМ 209зв., смии 165зв., кѣсю 4зв. – кѣса 13зв.* (ПКП 1553–1554) [59]; *дроусїи 37, м'нозѣ 45* (Ст.ТМ 1567) [98]; *сїж'дет'са 187, смїа 239зв. – з'миє 191зв., носѣ 334* (АР 1568) [18]; *кѣса – кѣза 14зв., кѣсїи 8зв. – кѣсехъ 3зв.* (Син. кін. XVI) [75]; *држсїи 504, свѣзда – звѣзда 452зв., помоси 294зв.* (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.2.3. Букви **Ф**, **Ѡ** на позначення звука **Ф**

Букви **Ф** і **Ѡ** передають звук **Ф**, у давніх пам'ятках (XI–XIII ст.) вони були закріплені за конкретною групою іншомовних слів, переважно грецьких, залежно від того як ці слова вимовлялися в мові-джерелі (ф або Ѡ), але з часом така практика була втрачена.

Обидві букви – **Ф** і **Ѡ** – перейшли і до староукраїнської писемності, вживаючись переважно в іншомовних словах.

Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських писемних пам'ятках поширюється використання фіти – **Ѡ**, одиничні написання з якою наявні і в давньоукраїнських пам'ятках, де вона мала іншу конфігурацію і писалася вся в рядку. У такому вигляді вона трапляється до другого південнослов'янського впливу, але до неї зверталися нечасто, іноді замість неї вживали **Ф**. У південних слов'ян графема **Ѡ** мала інший вигляд, із верхніми та нижніми кінцівками, що виходять за рядок [409, с. 209]. Таке ж написання **Ѡ** в XV ст. з'являється і в українських кодексах.

У староукраїнській писемності до букви **Ѡ** зверталися нечасто, вживаючи замість неї **Ф**. Поновлення в узусі букви **Ѡ** фіксується тільки від останньої чверті

XIV ст., коли вона вже не пов'язана з вимовою в іншомовних словах, про що свідчать паралельні написання з **Φ**, а використовується під впливом південнослов'янської орфографії. Кількість написань з **θ** збільшується у XV ст., переважно в другій половині століття: *Ѡ маѠѡа* 194, *Ѡ маѠѡа* 225зв. (Єв. апр. 1477) [106]; *саваОѠъ* – *саваѠфъ* 74, *филип'помъ* – *Ѡилип'пѠ* 63зв., *ѠсиѠъ* 209 (ЧМ 1489) [51]. Ця тенденція продовжується і в першій половині XVI ст.: *аѠона*^С_А 2 – *афона*^С_{іа} 66, *матѠѡа* 3зв., *тимофѡи* 40 (Ізм. XV/XVI) [68]; *ЄвѠїмиа* 362зв. – *Євфїмиа* 349зв., *ма^ТѠѡа* 7, *Ѡєклы* 349 (Єв. 20–40 XVI) [86]. Із середини XVI ст. графема **θ** вже є частовживаною, проте написання з **Φ** поширені, але часто, як і в попередній період, букви **θ**, **Φ** пишуться паралельно: *ареѠъ* – *арѠфъ* 140зв., *ЄѠрѡ^М* 143зв., *ѠѠѠ^Дсіє* 73зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *Ѡ ѠѠѠфилен* 22 (АЗ 1554) [139]; *виѠ'ленѠмъ* 212, *вальѠОромѡа* 234, *фарисѠистѡ* 14 – *ѠарисѠОве* 136зв. (ЄП 1556–1561) [14]. І. Огієнко, досліджуючи Крехівський Апостол 60-х років XVI ст. спостеріг, що «значення старої традиційної букви **θ** перекладач КА вже не знає – він її не відрізняє від **Φ**, тому дуже часто замість **Φ** пише **θ**. Очевидно, ці **Φ**, **θ** вимовляв він однаково як **Φ**. Так, в чужих словах з **F** перекладач КА звичайно пише **θ**, наприклад: *а^ЛѠа*, *ЄвѠрат*, *ИосиѠ*, *КиѠа*, *Ѡиковоє дерево*, *Ѡилипъ*, *Ѡундаментомъ* та ін. (наше скорочення прикладів – Л.Г.). Поплутання **Φ** і **θ** виявилось в письмі КА ще й в тім, що перекладач часто в однім і тім слові пише не розрізняючи то **θ**, то **Φ**, наприклад: *дуѠаючи* 619 – *дуѠаючи* 374, *ѠѠера* 606 – *ѠѠѡра* 118, *СтеѠан* 29 – *СтеѠан* 30, *Ѡилипъ* 44 – *Ѡилипови* 40» [729, с. 514–515] (АК 1560-х рр.) [101]. Такі ж написання характерні й для пам'яток кінця XVI – початку XVII ст.: *аѠонасіа* 26 – *аѠанасіа* 20зв., *соѠью* 55 – *соѠью* 33зв., *тимоѠѡа* 10зв. (Син. кін. XVI) [75]; *тимоѠѡей* 1зв., *ѠѠѠ^Досіа* – *ѠѠѠ^Досіи* 1зв., *ѠѠма* 348зв. (К 1615) [89].

3.2.2.4. Букви КС, ͜ на позначення звукосполюки КС

Традиційно буквосполученням **КС** передається поєднанням приголосних звуків **К** і **С**. Буква ͜ (ксі) в давньоукраїнському письменстві використовувалася в числовому значенні 60 і лише зрідка, в словах грецького походження, в значенні звукосполучення **КС**. В українському письменстві до першої половини XV ст. буква ͜ також вживалася майже винятково в числовому значенні: *плѣмъ двѣдѣвъ .ѣ.* 80зв., *.ѣд.* 84 (ПК 1397) [127]. Під другим південнослов'янським впливом вона починає вживатися і в значенні **КС** в іншомовних, переважно грецьких, словах, що переважно спостерігається з другої половини XV ст.: *маѣимьяна* 57г – *максимѣянъ* 60а, *олеѣандрѣ* 180, *олеѣандрѣя* 186, *олеѣїа* 153зв. – *олексѣя* 149 (ЧМ 1489) [51]; *алеѣандрѣ*, *алеѣандрѣра* 14, *алеѣандрѣрїискіи* 51 (АР 1568) [18]; *маѣима* 31 – *максїма* 21, *Оѣенѣтиа* 46зв. – *Оксентїа* 36зв. *Опраѣѣзїю* 51зв. (Син. кін. XVI) [75]; *алеѣандрѣ* – *алеѣсандрѣ* 1 (К 1615) [89].

3.2.2.5. Букви ПС, ͜ на позначення звукосполюки ПС

Традиційно буквосполученням **ПС** передається поєднанням приголосних звуків **П** і **С**, у цій функції використовується й буква ͜ (псі). У найдавніших пам'ятках, як зазначав Є. Карський, буква ͜ «трапляється доволі часто, в пам'ятках XIII–XIV ст. – зрідка, а в XV ст. з'являється знову» [509, с. 209]. У староукраїнському письменстві ͜ трапляється зрідка, майже винятково в іншомовних словах, переважно грецьких, а іноді й у староукраїнських. У досліджуваних пам'ятках слова пишуться через **ПС**, вживається ͜ переважно в слові *псалом* та похідних, фіксується і в слові *пес* та похідних: *плѣмъ* 65зв. – *пѣлѣмъ* 3, *плѣмъ* 4зв., *псалтырю* 73зв. (ПК 1397) [127]; *пѣомѣ*, *пѣи надать* 100 (Єв. апр. 1477) [106]; *псалмы* 52, 208 – *псало*^М 51, *псалмы* 64зв., *псалтырь* 191 (ПКП 1553–1554) [59]; *псало*^М 397зв., *псаломѣ* 236зв., *пѣсомѣ* 114зв. (АР 1568) [18]; *пѣсо*^М 285зв., 286, 376зв. (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.2.6. Буквосполучення ГГ на місці буквосполучення НГ

Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських писемних пам'ятках поширюється написання ГГ на місці давнього сполучення приголосних звуків НГ, що перейшло до рукописів часів Київської Русі зі старослов'янських, у яких, зазначає М. Станівський, «під впливом грецького правопису буква Г іноді пишеться в словах іншомовного походження перед Г або К, і в цій позиції має значення Н: *аггѣль, еваггѣлиѣ*. Але згідно з вимовою грецьке орфографічне буквосполучення γγ у старослов'янських пам'ятках передається також написаннями НѢ, НГ, у середині яких ще можлива вставка Ъ або Ь: *еванѣлиѣ, еванѣлиѣ*» [891, с. 33–34]. У кодексах кінця XIV ст. використовуються дві орфограми в паралельних написаннях ГГ – НГ: *аггль* 209, *аггли* 212зв. – *ангѣль* 223, *англѣкыи* 107 (ПК 1397) [127]. З XV ст. перевага все частіше надається новій орфограмі – ГГ, хоча також наявні й паралельні написання: *агги* 132, *аггломь* 172 (Єв. апр. 1477) [106]; *аггль* 30зв. – *анггль* 35зв. (цікаво, що в цьому слові використана лігатура НГ, але за новим орфографічним правилом треба було писати два ГГ, і писець додає ще Г), *аггли* 18, *англѣка* 315 (Ізм. XV/XVI) [68]; *аггль* 17, *аггла* 363, *аггли* 21зв. – *англом* 21 (Єв. 20–40 XVI) [86]. Відсутня новітня орфограма у ЧМ 1489: *англь* 208зв., *архайгль* 222зв., *Єванглиць* 134. Від середини XVI ст. орфограма ГГ закріплюється узусом: *аггль* 200, *аггльскыи* 23зв., *аггльскоѣ* 23зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *съ агглы* 2, *аггль* 63, *архаггль* 213 (МСЗ 1563) [95]; *аггла* 10зв., *архагглови* 169, *агглѣки* 170 (ТМ поч. XVII) [93]; *анггль*, *аггли* 138, *аггло* 218 (К 1615) [89]. Проте в деяких кодексах фіксується тільки давнє сполучення НГ, наприклад, в АР 1568, який списаний зі друкованого Псалтиря Ф. Скорини 1525 р.: *ангѣль* 242зв., *евангѣлиѣ* 165зв. [18].

3.2.3. Букви на позначення звука йот

Звук йот у староукраїнській мові займає проміжне становище між голосними та приголосними звуками. Як і в давньоукраїнській мові, він, очевидно, ні артикуляційно, ні акустично різко не відмежовувався від І [670, с. 51].

3.2.3.1. Буква И з діакритиком (Й)

Спеціальної букви для передачі звука **йот** не було в кириличній азбуці, на відміну від сучасного українського алфавіту*. В староукраїнській книжній писемності писці використовували букву **И**, а для того, щоб показати, що вона позначає звук **йот**, над нею ставили діакритичний знак – спіритус із варією (**”**) або лише спіритус, причому значок спіритуса міг бути різної конфігурації (**‘**, **’**, **˘** і т. д.), уживалися й інші.

У зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів письма (устав, півустав, скоропис), як наголошує Г. Півторак, буква **Й** у староукраїнській писемності вживається в кількох графічних варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток [791, с. 225].

Буква **И** з діакритиком спостерігається в рукописах кінця XIII ст. [673, с. 43]. З кінця XIV ст. проставлення діакритиків над буквою **И** при передачі звука **йот** підпорядковувалося загальному штучному узусному вживанню діакритиків над йотованими голосними звуками залежно від позиції в слові: на початку слова ставився спіритус (рідше – спіритус із варією); в середині слова – спіритус із варією (рідше – з оксією (**”**) або один спіритус; у кінці переважно – варія, схожа накресленням до спіритуса. Неусталеність вживання діакритиків пов'язана з відсутністю або обмеженістю їх функціональності в тогочасній українській писемній практиці. З середини XVI ст. над **И** переважно пишеться спіритус. Уже в Пересопницькому Євангелії 1556–1561 рр. [293, с. 63] та в інших пам'ятках (наприклад, МСЗ 1563, Окт. 1595 [95; 94]) над буквою **И** спіритус пишеться зліва направо із хвостиком угору, графічним накресленням буква з діакритиком схожа

* У сучасній українській азбуці використовується окрема буква **Й**, якою позначається середньоязиковий сонорний щілинний приголосний звук перед голосним звуком (*його, серйозний*) і нескладовий голосний **І** в кінці складу після голосного (*стій, дбайте*).

на сучасне накреслення **Й***. Можна стверджувати, що українська писемність від середини XVI ст. уже має в алфавіті букву **Й**.

Уживання діакритиків над буквою **И** протягом досліджуваного періоду диференціює у староукраїнській писемності значення графеми **Й**. У російській писемності буква **Й** як окрема буква сформувалася тільки в XVII ст. [748, с. 28] (її називали: “**И с краткой**”, “**И краткое**”). До російської азбуки вона була вперше офіційно введена лише в 1735 р. Академією наук і мистецтв у ході остаточного оформлення гражданського шрифту [451, с. 270].

У рукописних кодексах досліджуваного періоду староукраїнської писемності немає чіткої диференціації у вживанні діакритичних знаків над буквою **И** для позначення **Й**, тож не є ідентифікаційним фактором уживання діакритичних знаків залежно від позиції в слові, наявність одного спіритуса чи його сполучення з іншим діакритиком, або їх опущення, а також графічні особливості виписування спіритусних значків чи проставлення крапки (крапкоподібного діакритика).

3.2.3.2. Буква **И** у рядку та над рядком (" та ``)

Кодифікуюче значення має передача звука **йот** у позиціях у рядку та над рядком.

Буква И (Й) у рядку. У староукраїнській книжній писемності до середини XVI ст. перевага надавалася вживанню при передачі **йота** букви **И**, яка писалася в рядку. До третьої чверті XIV ст. над буквою, в зв'язку із тогочасним розвитком діакритичної системи, не ставився діакритик: *чѣть/нъи ѡчѣ* 1а (ПАЧ 1307) [118]; *свѣтъ/ истиньныи* 1б (ЄПан. 1317) [123], який став проставлятися над **И** тільки з поступовим уведенням до староукраїнських кодексів під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом діакритичних знаків. Це засвідчено вже в ЄЛ тр. чв. XIV: *въ градъ самарѣйскъ* 14б, *сі заповѣдь первѣйши всѣхъ заповѣдий* 112а, *новый завѣтъ* 136б (при цьому в кодексі зафіксовано цікавий

* З технічних причин у прикладах буква **И** зі спіритусом передається як **Й**.

факт – передача звука **йот** через **І** (див. окреме дослідження в п. 5.2.1). Від кінця XIV ст. вже узусно вживалася букви **И** з діакритиком, причому в середині слова над буквою переважно ставився спіритус, рідше – в кінці слова (проте фіксуються написання і без діакритика): *прийдоу* 57, *радоуйтеса* 3зв., *оуповай* 57зв. (ПК 1397) [127]; *прииде* 1а (Єв. апр. 1422) [137]; *великий іѡаннь* 1 (Єв. тл. 1434) [129]; *послошаите* 93зв., *свѣ истинный* 1зв., *гѣ мой* 132 (Єв. апр. 1477) [106]; *бѣголюбѣвый* 8, *погѣбелный* 332, *фадѣей* 37зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]; *горький* 101зв., *наслѣдоуйте* 9, *прїиде* 23зв. (ПКП 1553–1554) [59]. До середини XVI ст. буква **И** переважно пишеться в рядку, проте в окремих кодексах наявні спорадичні написання в позиції над рядком, вживання яких хоча й збільшується із середини XVI ст., до кінця століття це суттєво не порушує узусу в передачі звука **йот**: *възыйде* 1зв., *тайна* 132, *стра^x твой* 6 (МСЗ 1563) [95]; *михайла* 27, *покой* 6, *сѣѣйшихъ* 7 (Син. кін. XVI) [75]; *ветхий* 3, *грѣховній* 3зв., *свѣтлый* 3 (М 1600) [63]; *вдаваймоса* 304зв., *смїй* 293, *найми^лшій* 300зв. (Єв. уч. 1604) [73]; *бжїй* 85зв., *свѣ^лскїй* 85зв., *пройдоша* 86 (ТЦ 1608) [88].

Буква И (Й) винесена над рядок (И виносна – ^и та ^й). У досліджених староукраїнських книжних рукописних пам'ятках буква **И (Й)** при винесенні над рядок подається як **И** лежача на боці або двома скісними рисками, що накресленням схоже до діакритичного знака кендема (^и). Вживання в староукраїнському узусі написання **И (Й)** над рядком І. Огієнко, досліджуючи правопис Крехівського Апостола 1560-х років (АК 1560-х рр.) [101], пояснював тим, що «буква **И (Й)** писцями постійно мислиться як приголосна, а тому в кінці слова, чи складу звичайно виноситься» [729, с. 220].

У досліджуваних кодексах буква **И (Й)** винесена над рядок спорадично вживається до першої половини XVI ст., проте не в усіх. Вона передається двома скісними рисками і проставляється в кінці слів та рядків і є більш вживаною з третьої третини XV ст.: *тъ^и свѣтъ* 1 (Єв. апр. 1477) [106]; *галїлейскы^и* 112зв. (ЄМ 80–90 XV) [60]; *моусѣйскы^и* 258, *недоужны^и* 93зв. (Єв. уч. XV/XVI) [49];

дръжавны`` 170зв., *моусе*`` 148зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]. Від середини XVI ст. починають поширюватись написання (як і в попередні часи, не в усіх кодексах) – буква **И** (**Й**) винесена над рядок пишеться як **И** лежача на боці або передається двома скісними рисками: *власныИ* 350, *праведныИ* 87зв. (АР 1568) [18]; *всьехвалны*`` 2, *друугы*`` *канонь* 5зв. (М св. 1570–1572) [102]; *рѣцѣ второ*`` 1, *єдины*`` 6 (БС 1575) [100]; *глѣмы*`` *хс* 2 (Єв. 1581); *который* 1 – *которыи* ходи^т 248 (Єв. уч. 1588) [97]. Наприкінці XVI ст. такі написання більш характерні для півуставних кодексів, аніж для книг, писаних новим українським уставом, й значно збільшуються в кінці XVI – на початку XVII ст.: *истинны*`` 2, *миха*``*ла* 33зв. (Син. кін. XVI) [75]; *вѣрныИ* 1, *мысленыИ* 69зв., *въ горѣ синайскѣ*И 2зв. (М 1600) [63]; *дрѹги*`` 297зв., *лѣпше*`` 271 (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.4. Букви **Ъ**, **Ь** та паєрик

3.2.4.1. Букви **Ъ**, **Ь**

У староукраїнських писемних пам'ятках букви **Ъ** і **Ь**, які втратили своє звукове значення ще в давньоукраїнський період, вживалися тільки за традицією. Вони виступали як буквені знаки, що вказували відповідно на твердість або м'якість попереднього приголосного: **Ъ** писався на позначення твердої вимови приголосного, а **Ь** – на позначення м'якої вимови приголосного. У середині слів процес втрати **Ъ** відбувся в XIII ст. [182, с. 7]. Особливо стійким було становище **Ъ**, **Ь** після приголосних у кінці слів, оскільки вони виступали, крім позначення твердої чи м'якої вимови, у функції покажчика між словами в злитому письмі [187, с. 33]. Стійким було їхнє становище і в кінці рядків.

Староукраїнська писемність кінця XIV – початку XV ст. ще не встигла подолати ряд традиційних елементів. Дефонологізація **Ъ** і **Ь**, яка відбулася в попередній період, ще не була завершенням того тривалого процесу перебудови вокалізму, який відомий як “падіння редукованих”, тим більше це не могло

завершитися в той час відображенням даного процесу на письмі (позиції, в яких редуковані затрималися аж до XIV ст. подано в праці Л. Жуковської [412].

Часто **Ъ** і **Ь** продовжують писатися, на місці фонетичного нуля, який втратив уже позиційну обумовленість, тобто вживаються відповідно до традиційного принципу орфографії (навіть за умови, що **Ъ** і **Ь** продовжують існувати як нефонетичні голосні вставки). За давньоукраїнською традицією після шиплячих і губних порівняно часто пишеться **Ь**, але в зв'язку з уже твердою вимовою їх пишеться і **Ъ** [668, с. 13]. В інших випадках за буквами **Ъ** і **Ь** стоять прояснені **О** і **Є**, що з орфографічної точки зору також було даниною традиції [746, с. 288]. За давньою традицією між двома приголосними ставиться й **Ь**, який пишеться і на місці звука **І** (орфографічне **И**) у слабкій позиції [729, с. 216], і перед голосними (див. п. 3.2.1.4).

Процес скорочення вживання традиційних, таких, що втратили фонетичне значення, **єрив** в орфографії XIV ст., зауважує Б. Осипов, набирає силу, виявляючи при цьому явний зв'язок із типом морфем у слові (скоріше зникають “нульові” **Ъ** і **Ь** у кореневих морфемах), однак усе ж таки йде він повільно і до моменту другого південнослов'янського впливу знаходиться в самому розпалі [746, с. 288–289].

Другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив порушив у староукраїнських пам'ятках давньоукраїнські традиційні вживання **Ъ** і **Ь**. У староболгарських говорах рано почала редукуватися складотворча сила звуків **Ъ** і **Ь**, з часом вони настільки зредувалися у голосній силі, що майже втратилася різниця між ними, через що писці постійно плутали їх. У болгарській писемності з другої половини XIV ст., наголошує І. Огієнко, поступово виробилася звичка ставити **Ъ** на місці звучного голосного в прийменниках, префіксах та в середині слів; **Ь** – у кінці слова, що було офіційно закріплено орфографічною реформою болгарського патріарха Євфимія Тирновського. Ця правописна звичка дуже поширилася в Україні й панувала в XV–XVII ст., в одних пам'ятках більше, в інших менше, і, як спостеріг учений, «в залежності від уподобань писаря» [729, с. 216].

Унормування узусу щодо вживання букв Ъ, Ь у цій орфограмі було прийнято українськими скрипторіями. Проте потрібно відзначити, що узусне вживання букв Ъ, Ь у цій орфограмі фіксується більш послідовно в староукраїнських кодексах, аніж у південнослов'янських.

У староукраїнській писемності на місці буквених знаків Ъ, Ь починає поширюватися і вживання паєрика (див. п. 3.2.4.2).

3.2.4.1.1. Букви Ъ, Ь у функції буквених знаків

У староукраїнських пам'ятках XIV ст. Ъ й Ь у функції буквених знаків пишуться за давньою традицією, але поступово вона починає порушуватися, і стійким залишається лише становище цих знаків у кінці слів та рядків. Дотримання традиції більш характерним є для кодексів першої половини XIV ст.: *въ мѣстѣхъ* 1б, *манась/тырь* 1а, *мальствоу* 1б, *черноризьца* 1а (ПАЧ 1307) [118]; *живо/тъ* 1а, *оученикомъ* 128а, *свѣщають* 1б, *єсть* 128а, *плотьскы/на* 1б (ЄПан. 1317) [123]. Від середини століття буквені знаки Ъ, Ь починають дедалі частіше опускатися в позиції в середині слів, а в третій чверті XIV ст. написання без них уже переважають. Дотримання як давньоукраїнських орфограм, так і засвоєння новітніх спостерігається в тогочасних кодексах, наприклад, у Лаврському Євангелії: *книгахъ* 5г, *слышавшимъ* 60б, *мужъ* 9а, *придѣтъ* 59в; *овѣдавши* 79в, *высокомерзько* 95б, *зблужьшаго* 27б, *людьстиі* 141а; в середині слів переважають написання без Ъ, Ь – *ѡ торжища* 66б, *бывшю* 120а, *птенца* 171г (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]. З кінця XIV ст. Ъ, Ь у середині слів переважно не проставляються, на їх місці поширюється вживання паєрика. Так, у Київському Псалтирі витримується давньоукраїнський узус у вживанні Ъ, Ь: *языцѣхъ* 23, *въ трюудѣхъ* 153, *поманѣтъ* 25, *вѣнѣць* 26 (ПК 1397) [127]. Також у кодексах першої половини – середини XV ст., писці яких дотримувалися орфографії переписуваних давньоукраїнських протографів, Ъ та Ь використовуються тільки як буквені знаки для передачі твердості та м'якості приголосних і переважно в позиції в кінці слів; у середині слів ці знаки ставляться спорадично або опускаються: *свѣтъ*, *члвѣкомъ* 1а, *дасть*,

исполнь 1б, въ тѣмѣ, на литургїи, свѣдѣтельствоуєть – свѣдѣ/телствоуєть, безі него 1а (Єв. апр. 1422) [137]; хлѣбѣ, о царьскомѣ, мнать, плотьскы^х, ремьство 1 (Єв. тл. 1434) [129]; повиненъ 38б, овстроєнь 70а, скорбь 38б, днѣ 70а, по павь/лоу бба, обь/личи 38а, изь/ведоша 70б, ревностию 38а (Пр. 1456) [124]; въ 297, въвазавъ 298зв., братъ 298, днѣ 296, ерѣсь 296зв. (Пр. 80 XV) [90]. Від середини XV ст. вже наявні кодекси з порушенням узусного вживання **Ъ**, **Ь** і в кінці слів, наприклад: твоимь, грѣховь 93, своимь, вамь – вамь 174 (ЄК сер. XV [1411]) [76], а також кодекси, в яких буквені знаки **Ъ**, **Ь** проставляються за південнослов'янською орфографією, зокрема в кінці слів послідовно ставиться лише **Ь**: грѣхь, рабь 23зв., строитель, члѣкь 132 (Єв. апр. 1477) [106]. До середини XVI ст. давньоукраїнська норма остаточно порушується, однак південнослов'янська ще не стає панівною, про що свідчить і поліваріантність у вживанні **Ъ** і **Ь**: іорданьская 19зв., оучильса 170зв.; вѣржемь 9зв., єлисаветѣ – єлисаветѣ 170зв. (Єв. 20–40 XVI) [86]; въ 23, вѣдавше, вѣпросихо^м 16зв.; болгарьскоюю 44, лѣкавства 190зв., мирьскы^х 44; бжїимь 1, ближнимь 9, єпѣпъ 2, образь 23зв. (ПКП 1553–1554) [59]. Від другої половини XVI ст. у провідних українських скрипторіях послідовно стали користуватися новітнім узусом: за південнослов'янською орфографією писали **Ъ** у прийменниках, префіксах, **Ь** у кінці слів; за давньоукраїнською традицією – **Ь** у середині слів між двома приголосними, проте в середині слів, рідко – в кінці слів **єри** часто й опускаються, а на їх місці дедалі частіше ставиться паєрик: въ 69, вѣзирати 223, вѣзиде 172зв.; вѣтьхїи 274, жидовьскаго 165 – жидовство 118; бгословь 105, венець 69, законь 115 (АР 1568) [18]; снїа вида 93а, поганьскомоу 38а, прѣрцькоє 55б, петрь, левь, члѣкь 2зв. (ЄС 1588) [138]. Напрацьовані узусні орфограми використовуються і в кодексах кінця XVI – початку XVII ст.: вѣздєржанїа 295зв., праздєньство, чєстьною 304; гибнѣщимь 380, законь 433зв., конєць 291, поклонникь 280 (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.4.1.2. Букви Ъ, Ь на місці букв О, Є

У староукраїнських книжних писемних пам'ятках букви **Ъ**, **Ь** вживалися не тільки як буквені знаки, а, стимулюючись другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, вони знову починають використовуватися для позначення звуків **О** і **Є** з сильних редукованих, як і в білоруській писемності [510, с. 166; 187, с. 35], і пишуться на місці букв **О**, **Є**, особливо після плавних **Р**, **Л**. Однак вони не були закріплені узусом, тому часто наявні паралельні вживання: **Ъ** – **О**, **Ь** – **Є**. Такі написання поширюються в кодексах від кінця XIV ст., у них спостерігається й поплутання вживання **Ъ**, **Ь** у префіксах та прийменниках, що свідчить про те, що це була інноваційна орфограма, наприклад: *возваше* 44 – *възвъщаа* 3зв. – *възвъщю* 11, *възгльтъ* 3 – *въгльть* 18, *въскрѣни* 4зв. – *въскрѣни* 8, *въздѣ* 35зв.; у середині слів маємо **Ь** на місці **Є**: *множества* 10, *члѣчстии* 5, *язычьскыѣ*^х 212зв. (ПК 1397) [127]. У XV ст. ця орфограма вживалася писцями, які користувалися південнослов'янськими орфографічними правилами. З кінця XV ст. такі написання поступово збільшуються, і до середини XVI ст. вживання **єрив** у цій функції набуває значного поширення, що й спостерігається в кодексах другої половини цього століття, в яких вони вже узусно прийняті, але ще поширені й паралельні написання: *въпросы* 3 – *вопроси* 313, *събирають* 10 – *соблазнѣ* 3; *льсть* 33зв. – *лесть* 317, *мысльно* 313зв. (Ізм. XV/XVI) [68]; *съблюдаше* 180зв., *съкржшьши* 155, *сътвори* 155зв. – *сотворїте* 181, *съхрани*^х 332зв.; *приствѣльше* 54зв., *прѣрчьскаа* 7, *съкржшьши* 155, *члѣьскаа* 130, *чьсти* 54 (Св. 20–40 XVI) [86]; *въдвигъ* 9, *въпити* 6зв., *къгда* 1, *съблюде* 23 – *соблюдають* 16, *съвѣтникъ* 23, *създанїи* 1 – *созданїи* 4, *съкржшенѣна* 102зв., *тъй* 7зв. – *той* 9зв.; *гречьскоую* 23зв. (у цьому слові писець спочатку написав **Є**, а потім – ще й **Ь**, це свідчить про те, що після **Ч** потрібно було за новим правилом писати **Ь**) – *грѣчьскыа* 18, *иночьскаго* 23зв. – *иночьский* 23зв., *прѣрчьскаго* 99зв. (ПКП 1553–1554) [59]; *въєводь* 114, *въскрєсенїи* 167зв., *събѣ* – *собѣ* 167, *петрѣвь* 252 – *петрѣви* 163зв.; *ѿ лъжны*^х 1,

кльнѣшица, ѡгньжа 9зв., *възлюбиши* 10, *стъса его* 65 (Єв. 1576–1581) [108]. У кодексах початку XVII ст. значно рідше порівняно з другою половиною XVI ст. фіксуються **Ъ, Ъ** на місці **О, Є**: *възлюблѣѣ* – *возлюблѣѣ* 192зв., *провъзвѣщающе* 157, *съфїа* 4зв.; *рождѣши* – *рождѣнїа* 172зв., *съвокупльши* 170, *явьса* бзв. (ТМ поч. XVII) [93].

3.2.4.1.3. Букви **Ъ, Ъ** у позиціях із буквами **Р, Л**

Букви Ъ, Ъ перед Р, Л у сполученнях -търът, -тълът, -търът. Давньоукраїнські пам'ятки починаючи ще з XI ст. досить широко засвідчують написання **ЪРЪ, ЪЛЪ, ЪРЪ** між приголосними на місці **ЪР, ЪЛ, ЪР, ЪЛ** [407, с. 182–183]. Єдиного погляду на такі написання в науці й до сьогодні ще немає. На думку О. Шахматова, ці написання виникли на ґрунті взаємодії, з одного боку, давньоболгарської орфографії, засвоєної давньоукраїнськими переписувачами, яка вимагала ставити літери **Ъ, Ъ** після **Р, Л** (*крѣмъ, влькѣ*), а з іншого – давньоукраїнської орфографії, за якою відповідно до вимови літери **Ъ, Ъ** ставились перед **Р, Л** (*кѣрмъ, вѣлкѣ, вѣрхѣ*). Саме внаслідок такої взаємодії й поширилися в давньоукраїнських пам'ятках штучні написання з **ЪРЪ, ЪЛЪ, ЪРЪ** [984, с. 182], пізніше – з **ОРЪ, ОЛЪ, ОРЪ, ОЛЪ, ЄРЪ, ЄЛЪ, ЄРЪ, ЄЛЪ**. Такі написання переважно були поширені в кінці рядка, що дало можливість В. Голишенко пов'язати їх з орфографічною традицією закінчувати рядок буквою на позначення голосного звука, при цьому **Ъ, Ъ** відбивали позиційну м'якість чи твердість сонанта – **Р, Л** [332, с. 282; 333, с. 25].

У староукраїнській книжній писемності до кінця XIV ст. трапляються написання з **О, Є** перед **Р, Л** і постпозитивними **Ъ, Ъ**, які ставляться переважно в кінці рядка у слові, частина якого переноситься в наступний рядок: *Одѣръжаши* 1б (ПАЧ 1307) [118]; *свѣдѣтельствоуєть* – *свѣдѣтельствуѣть* 1б (ЄПан. 1317) [123]; *вьскорѣбѣх* 73, *ѡтверѣжеши* 70зв., *вольны* 58 (ПК 1397) [127] [707, с. 12].

Букви Ъ, Ь після Р, Л у сполученнях -trъt, -tlъt, -trьt, -tlьt.

У староукраїнських пам'ятках букви Ъ, Ь на позначення звуків О і Є із сильних редукованих наявні й після букв Р, Л у невластивих для давньо- та староукраїнської мови сполученнях -trъt, -tlъt, -trьt, -tlьt (тобто написання з РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ на місці давньоукраїнських ЪР, ЬР, ЪЛ, ЬЛ між приголосними). Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі староукраїнських книжних пам'яток із XV ст. поширюються написання РЪ, ЛЪ, РЬ, ЛЬ на місці давньоукраїнських ЪР, ЪЛ, ЬР, ЬЛ, які в пам'ятках XIII–XIV ст. переважно передавалися через ОР, ОЛ, ЕР, ЕЛ [407, с. 181]. У середньо-південнослов'янській писемності написання букв Ъ, Ь після плавних Р, Л були пов'язані з відновленням другої архаїчної орфографічної риси.

Із кінця XIV ст. в кодексах починають спорадично фіксуватися південнослов'янські написання Ъ, Ь після плавних Р, Л у сполученнях -trъt, -tlъt, -trьt, -tlьt, проте давньоукраїнські орфограми домінують. Так, у Київському Псалтирі 1397 р. переважно наявні східнослов'янські рефлекси редукований + плавний; в поодиноких написаннях – новітні написання плавний + редукований, не в кінці рядка: *Одръжащаа 41* (ПК 1397) [127]. У кодексі наявне вживання Ъ у сполученні -trъt, тобто Ъ на місці Ь, що пізніше набуде узусного вживання в староукраїнській писемній книжній практиці.

На староукраїнському ґрунті південнослов'янські написання поступово поширюються, проте не є домінуючими й вживаються разом із традиційними. Від середини XV ст. вони збільшуються і стають широковживаними: *дръжитса 19, въ тръни 39, скврънить 45, ѿ лъжныѣ 4* (ЄК сер. XV [1411]) [76]; *исплъни 114, мльча 112; дръжавныи 111, съвръшеніє 113зв.* (ЄМ 80–90 XV) [60]; *Обльгати 276зв.; дръзаниє 230, съдръжимыѣ 167зв.* (ЄУ XV/XVI). Одиначні випадки вживання у *ЧМ 1489 р. букв Ъ, Ь* після плавних можна пояснити тим, що список був зроблений із української Четы 1397 р., з переважним дотриманням її орфографії: *пръвоє 208*. З середини XVI ст. написання з Ъ, Ь після Р, Л набувають узусного вживання:

възДръжанїи 24, жрътовникѡ^М 6, чръноризѹца 26; испльнь 44, мльвы 30зв., оумльче 62 (ПКП 1553–1554) [59]; скръбе^Х 1, дльго 28, мрътво 1, трьпѣли 38, оутврѣди^Л 93 (ЄС 1588) [138]*; грѣдоть 390зв., всѣдрѣжителю 35зв., задрѣжани 400, ѡскврѣнаючи 438, оумръшаго 389зв.; дльгѹ 367, дльжника 365зв., поплънити 275зв. (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.4.2. Паєрик

Паєрик у давньо- та староукраїнській писемності був найпоширенішим із діакритичних надрядкових знаків. У найдавніших пам'ятках він спочатку мав форму півкола, а приблизно з кінця XIII ст. [628, с. 36] – трикутника – [^], якою послуговувалися й староукраїнські писці в XIV ст., а в кінці цього століття вживання паєрика значно поширюється. З другої половини XV ст. починає використовуватися паєрик нового накреслення – ^ʹ, проте в кодексах цього часу, які переписані з давніх протографів, уживається і паєрик давнішої форми – [^], однак його накреслення наближене до спіритуса, а, можливо, спіритус використовувався в ролі паєрика. У XVI ст. вживається тільки нова форма паєрика.

Паєрик ставився у позиції після приголосних букв, які писалися в рядку, і ніколи не ставився при приголосних, якщо вони виносилися над рядком.

3.2.4.2.1. Паєрик на місці букв Ъ, Ь

У давньоукраїнській книжній писемності паєрик уживався на місці ерів – Ъ, Ь (тому його ще називали єрчиком), а коли редуковані звуки втратили своє звукове значення і перетворилися на буквені знаки (див. п. 3.2.4.1), він також втратив своє колишнє звукове значення [157, с. 227] і виступав, наголошував В. Марков, як графічний показчик “ісконних” ерів [634, с. 91]. Щодо розмежування в давній писемній традиції рядкових ерів і паєриків при передачі Ъ, Ь, то учений заува-

* М. Кочіш при дослідженні Скотарського учительного Євангелія зауважив, що на місці *търт, *тълт, *търт, *тълт переважно бачимо ръ та лъ [567, с. 24].

жував, що «це не просто графічний прийом, за паєриком ховається фонетичний зміст» [634, с. 87]. З цього приводу Б. Осипов висловив думку, що, можливо, приголосні перед приголосними і на кінці слів у певний період усі отримали єровий “призвук”, фонологічну голосну вставку, яку і передавав паєрик. Про це свідчить, визначає учений, і так зване “роздільноголосся” в середньовічному церковному співі [748, с. 34].

У староукраїнській писемності паєрик виконував тільки формальну роль. Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу паєрик став широко вживатися в сполученні приголосних на місці Ъ, Ь, що зовсім зникли з вимови до того часу як окремі звуки чи призвуки. Найперше це явище спостерігається на місці старих слабких редукованих. О. Соболевський пояснював це дуже сильним впливом південнослов'янської писемності [864, с. 5]. Використовується паєрик також і в сполученні приголосних, які не мали редукованих (*к'рестиса*), в нових групах приголосних (*д'ци*), в кінці слова та рядка. З часом паєрик стає звичайним при будь-якому збігові приголосних.

Процес узусного унормування вживання паєрика триває впродовж тривалого часу. В XIV ст. паєрик використовується спорадично. Переважно він фіксується в кінці рядків, хоча трапляється і в інших позиціях у слові, наприклад: *имѣ* 8зв., *истиѣны* 24, *сплѣтаюѣ* 77 (ЄЛ тр. чв. XIV) [55]. З кінця XIV ст. вживання паєрика розширюється в позиції між приголосними; він також подається в кінці слів та рядків: *водворитѣса* 38, *коѣда* 131зв., *оустаѣлю* 211; *вскликѣте* 136, *правѣдохомь* 60зв., *помазаѣномуу* 185зв.; *въздаѣ* 164, *ихѣ* 135зв., *языкѣ* 211 (ПК 1397) [127]; *арамѣ*, *двѣдѣ*, *іѡасафаѣ* 13 (ЄКор. 1401) [114]. Від XV ст. паєрик частіше ставиться між приголосними: *низѣско*, *Єлѣлиньскомѣ*, *ремѣства* 1 (Єв. тл. 1434) [129]. І тільки з другої половини XV ст. більш поширюється його вживання між приголосними: *бѣсовѣкыа* 297, *възвѣратиса*, *изѣволи* 296зв. (Пр. 80 XV) [90]; *безѣродныа* 213зв., *казѣнь* 315, *мѣногий* 110зв. (Ізм. XV/XVI) [68]. Від другої половини XVI ст.

написання паєрика між приголосними закріплюється узусом, значно поширюється його вживання і в кінці слів: *вѣч'наго* 1, *стра^ал'ца* 134, *без'* 48зв. (Ст.ТМ 1567) [98]; *вселен'ськихъ* 7, *ским'ніка* 10зв.; *хр^столюбивых'* 7 (Син кін. XVI) [75]; *вдач'ный* 338, *грѣш'ны^М* 275; *народом'* 444 (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.4.2.2. Паєрик у дублетних опозиціях із Ъ – О, Ь – Є

Із середини XVI ст. спорадично використовується паєрик і в дублетних опозиціях Ъ – О, Ь – Є, при передачі звуків О, Є: *ч'тыры* 338зв. – *чотыри* 215зв. (ЄП 1556–1561) [14]; *девич'ств'є* 166, *отеч'ски^Х* 250, *пис'мь* 167 (АР 1568) [18]. У цій функції він фіксується і на початку XVII ст.: *вѣнж^Тр'ность* 284зв. (Єв. уч. 1604) [73].

3.2.5. Кодифікація орфограм староукраїнської книжної писемності в кінці XVI ст. та на початку XVII ст., проведена українськими вченими Л. Зизанієм та М. Смотрицьким

У староукраїнській конфесійній писемності протягом століть відбувався свідомий процес унормування графіко-орфографічного узусу, що сприяло виробленню наприкінці XVI – на початку XVII ст. системи правопису, яка складалася з орфограм давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх (староукраїнських), напрацьованих у XIV–XV ст. і закріплених у XVI ст.

Правописна практика, вироблена староукраїнською орфографією конфесійних пам'яток (рукописних та друківаних) до кінця XVI – початку XVII ст., була частково закріплена в посібнику Л. Зизанія «Грамматіка словенска» (1596) та кодифікована у фундаментальній праці М. Смотрицького «Грамматіки Славенска правило Сѣнтагма» (1619) [447; 860].

Українські граматисти XVI–XVII ст., наголошує В. Німчук, виходячи з життєвих потреб нормалізації східнослов'янської редакції церковнослов'янської

мови, вводили до своїх посібників окремі розділи з правопису, спираючися на здобутки вітчизняної фонетико-орфографічної практики [703, с. 33].

Л. Зизаній у 1596 р. уперше в східнослов'янській граматичній практиці подає розділи «Орфографїа» та «Каноны орфографїи», а М. Смотрицький у 1619 р. вміщує «ѡвѣщєніа» та «Правила орфографїи», присвячені викладові основних правил щодо фонетики, акцентології та розділових знаків. Через орфографію автори описували фонетичну систему словенороської мови. Зауважимо, що М. Смотрицький не ототожнює букву й звук, хоч чіткого розрізнення звуків і літер у нього немає, як і в інших лінгвістів того часу. Учений кваліфікує окремі літери як варіанти інших, наприклад, **ОУ** як варіант **У**, **С** – **З**, **Ѧ** – **А** та ін. [702, с. 11–12].

У граматах значна увага приділена правилам вживання букв, безпосередньо при передачі голосних звуків. Оскільки саме на цьому аспекті даної проблеми базується наше палеографічне дослідження, вкажемо на деякі правила [282], які еволюціонували в писемному узусі й вченими були закріплені або вилучені з правопису.

Використовуючи напрацьовану писемною практикою традицію у вживанні букв на позначення звуків **А** та **А** йотованого, Л. Зизаній повністю правила їх правопису не подає, лише зазначає у «Канонахъ орфографїи», що **А** пишеться за традицією, а також подає правило, коли **А** може писатися на місці **А** після голосних в однині та множині (въ³жада тебе дїа моа), закріплюючи цим деякі риси т.зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в передачі **А** йотованого без йотації, тобто через **А**. Учений також говорить, що буква **А** на початку слова не ставиться, а пишеться в середині та кінці слів, використовується вона і для позначення множини.

Остаточне закріплення вживання букв **Ѧ** і **А** було здійснено тільки М. Смотрицьким в «ѡвѣщєніа», який указав на те, що це різні літери: **Ѧ** має писатися на початку слів, а **А** – в середині й кінці слів.

Л. Зизанієм подається таке правило на вживання букв на позначення звуків **Е** та **Е** йотованого: «Ѣ полагається въ средѣ реченїа, или на конци реченїа нао,

безаконіє. Полагаєт же̄ нѣкогда и само кромѣ съгласныхъ яко, посѣци Ѣ, и в началѣ реченїа вмѣсто Ѣ, может писатиса. Великое же Ѣ, в началѣ и на ко̄нцѣ реченїа полагаєтса. яко, Єдинородны̀, Єстество, Єгда, оумноженїЄ, спасенїЄ» [447, арк. 85–85 зв.].

М. Смотрицький закріпив таке правило: буква **Є** широка передає **Е** йотований на початку слів; **Ѣ** вузька позначає звук **Е** після приголосних та **Е** йотований після голосних. Учений також увів вживання **Є** широкої та **Ѣ** вузької в ролі покажчика множини та однини (*той творєѢ, тѣх' творєцѣ*). Ним також було остаточно вилучено зі староукраїнської азбуки букву **Ю**, яка спорадично зустрічалася ще в конфесійних пам'ятках.

У граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького не було вироблено чіткого правила для передачі середньопереднього звука **И**, як і попередньою практикою староукраїнського конфесійного письменства. Л. Зизаній виділяє **Ы** як дифтонг, проте усвідомлює його диграфом, М. Смотрицький тільки зауважує, що **Ы** на початку слів не ставиться.

В обох граматиках було кодифіковано сполучення **ГИ, КИ, ХИ**, правопис яких з **И** поступово усталився в староукраїнських пам'ятках. М. Смотрицький ще обумовив, що в окремих відмінкових формах іменників з основою на задньоязиковий слід писати **ГИ, КИ, ХИ**, а не традиційні **ГЫ, КЫ, ХЫ** [675, с. 8]. У третьому правилі орфографії учений також звертає увагу на те, що необхідно правильно писати флексії при відмінюванні і дієвідмінюванні слів, зокрема не вживати **Ы** замість **И**.

Граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького закріпили орфографічний узус староукраїнських писемних пам'яток, що склався у вживанні букв на позначення звука **І**: буква **Ї** ставиться на початку власних назв іншомовного походження, переважно грецьких, та перед голосними і **Й**, а буква **И** – на початку слів та після приголосних.

До орфографічного узусу, що склався, Л. Зизаній у канонах орфографії додає ще правило на вживання в кінці слів **Ї** замість **И** відмінкових формах іменників.

М. Смотрицький в «вѣщєніа» уводить деякі правила, які не були вироблені писемною практикою: 1) писати перед голосними **И** замість **І** у формі родового відмінка однини прикметників жіночого роду для відокремлення від інших відмінків (бл҃гиа); 2) не вживати **І** в префіксі **при-** (приє^Млю).

Кодифіковане в граматах «написання **І** перед голосними закріплює другий південнослов'янський вплив» [703, с. 87].

Граматики також вказують на вживання букви **Ѣ** у всіх складах.

У граматичних працях учені по-різному підійшли до вживання букви **Ѧ** (іжиці) для передачі звука **І** – **Л**. Зизаній подає її в азбуці, проте правило її використання не подає, а М. Смотрицький цю букву рекомендує писати в словах грецького походження, ставлячи над нею дві крапки (вакїноѡѡ). Він також звертає увагу й на те, що буква **Ѧ** в конфесійних писемних пам'ятках використовується не завжди, а тільки іноді.

Л. Зизаній подає таке правило на вживання букв **Ѡ**, **ѡ** вузької: «**ѡ** и **Ѡ**, Полагаю^Тса и в началѣ и въ средѣ, и на ко^нци, вначалѣ оубо **ѡ**. яко, онаго, обра^з, и прочаа. А **Ѡ**, такожде, яко, **Ѡ** предлогъ, и **Ѡ**/ чре^з **Ѡ** великое пише^Тса, також же обра^з обли^чни^к, и прочаа. Въ средѣ же **Ѡ** полагае^Тса токмо въ множестве^нном числѣ, и въ иже множество значащи^х. инде же, **ѡ**. яко, чл^ком, богомъ, праведником, грѣшником, и прочаа. На конци же пише^Тса, **ѡ** оубо въ имени, обаче же въ средн^е, **Ѡ** же, въ нарѣчїи. яко, достойно, достойно. праведно, праведно. любезно, любезно, израдно, израдно, и прочаа» [447, арк. 86–86 зв.].

Виходячи з правила Зизанія, видно, що вчений не зовсім слідував традиції конфесійних пам'яток, що склалася у вживанні широких і вузьких варіантів букв на позначення звука **О**. За правописним узусом широкий варіант, переважно **Ѡ**, пишеться на початку слів та після голосних, а також при відокремленні граматичних форм; вузький – після приголосних. Учений припускає й вживання **ѡ** вузької на початку слів.

М. Смотрицький пішов за правилами, зафіксованими Л. Зизанієм, вірогідно, вважаючи їх загальноприйнятими і такими, що не потребують пояснень. Учений тільки звертає увагу читача на вживання букв **Ѡ** та **Ѧ** вузької в граматичних категоріях. Також указує на те, що **Ѡ** використовується в лігатурі **Ѡ̄**.

У правописі конфесійних пам'яток XVI – першої чверті XVII ст. поширені під т.зв. другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом вживання **Ѣ** в префіксах, у середині слів, **Ѣ** – у кінці слів та написання **Ѣ, Ѣ** на місці **О, Є**. У граматиках 1596 р. та 1619 р. вони не були кодифіковані, а рекомендовано, зокрема, в кінці слів **Ѣ** вживати на позначення твердості приголосного, **Ѣ** – на позначення м'якості, і не вживати **Ѣ** на позначення звука **О**.

Щодо передачі буквами звука **У** та **У** йотованого, то Л. Зизаній не подає правило, а тільки зазначає, що **У** пишеться в середині слів, а також у кінці слів для розмежування граматичних форм. Сам же вчений у граматиці вживає букви при передачі звука **У** так: **ОУ** – на початку слів та після голосних, іноді в кінці слів; **Ѹ** – після приголосних у середині та кінці слів; **У** – в кінці слів у давальному відмінку.

М. Смотрицький рекомендує на початку слів писати **ОУ**, а після приголосних у середині та кінці слів – **Ѹ** і **У**. Не подаючи правила на вживання **Ѹ** та **У** в однакових позиціях, сам учений послідовно після приголосних у середині та кінці слів пише **Ѹ**, а **У** – тільки тоді, коли в слові вже вжита **Ѹ** (*оустѸпаю*).

Для позначення звука **У** йотованого граматисти кодифікують букву **Ю**, усуваючи архаїчну літеру **Ж**.

Ще відмітимо, що М. Смотрицький закріпив використання літери **Й**, урегулював вживання дублетних букв на позначення приголосних звуків, наприклад, із **З – S**, букву залишив тільки для позначення числа «6». Також учений подав правила щодо правопису великої й малої літери, розділових знаків; у правилах орфоепії узаконив, як церковнослов'янську, одну фонетичну особливість української мови – твердість приголосних перед **И** та **Е**; розглядав орфографічну просодію – місце різних типів наголосів та ін. [860, арк. 12б, 13].

У граматиці М. Смотрицького отримав кодифікацію правописний узус, який був вироблений староукраїнською орфографічною практикою конфесійних пам'яток, рукописних та друківаних, на кінець XVI – початок XVII ст. Кодифіковані українським граматистом орфограми набули в книжній практиці унормоване використання лише з часом і по-різному в скрипторіях, і в різних хронологічних періодах.

Проведена М. Смотрицьким кодифікація правопису мала значний вплив протягом декількох століть на правопис білоруської, російської, а також південнослов'янської книжної писемності. У зв'язку з цим, важливим для розвитку палеографічно-орфографічного наряду має стати й розв'язання питання наскільки норми, виявлені в текстах писемних пам'яток, відповідають нормам, зафіксованим у граматиках, і як вони впливали на розвиток правопису української книжної писемності. Зіставлення обох типів норм дозволить отримати інформацію про ступінь імперативності тогочасних граматик, тобто про їхній вплив на функціонування церковнослов'янської мови протягом довготривалого періоду і, по-друге, допоможе з'ясувати тенденції в розвитку норм [167, с. 14], безпосередньо орфографічних, що також сприятиме атрибуції української рукописної книги XVII та XVIII ст.

Висновки до третього розділу

Українська кирилична книжна писемність займає важливе місце в православному слов'янському середньовічному історико-культурному та книжному реформативно-правописному процесі. Розвивалася вона, спираючись на здобутки писемності періоду Київської Русі та на книжну старослов'янську та південнослов'янську писемність. Українська книжна кирилична писемність пройшла у своєму розвитку від залучення та свідомого творчого використання кодифікованих правописних норм реформ південнослов'янської книжної писемності (т. зв. першого південнослов'янського Кирило-Мефодіївського впливу та другого південно-

слов'янського впливу – болгарської 1375 р. та сербської [1405–1410 pp.] книжних реформ) до напрацювання на їхній основі та на основі книжної писемної практики Київської Русі, староукраїнського книжного узусу і його кодифікації в «Грамматіки Славенскиа правилное Свнтагма...» М. Смотрицького 1619 р.

В українській середньовічній книжній писемності розвиток і становлення графіко-орфографічної системи письма уставних та півуставних рукописних книг здійснюється еволюційним й «революційним» шляхом у контексті східно- та південнослов'янської писемних традицій. Книжний графіко-орфографічний писемний узус у різні хронологічні періоди має свої особливості. Атрибуційними виступають давньоукраїнські традиційні, південнослов'янські та власне староукраїнські орфограми.

Проведений аналіз орфограм системи голосних, приголосних, передачі йота та вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика в орфографічному узусі староукраїнської кириличної книжної писемності протягом кінця XIII – початку XVII ст. за уставними та півуставними рукописними книгами показав, що орфограми можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на обох рівнях атрибуційних ознак (наприклад: **Ю, А, А** та **Ю, Є** широка, **Є** вузька, **Є** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; букви **И, Ї (І), Ъ** в середині й кінці слів перед голосними та йотом).

Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях переважно здійснюється через графічне буквене узгодження і має штучний характер щодо використання букв в орфограмах. Виходячи з цього, атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, в яких еволюційним або «революційним» шляхом функціонально змінюється буквений склад на рівні графічного буквеного узгодження.

Визначено і пропонується до використання при проведенні атрибуції комплекс орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях, до якого включено такі групи буквених дублетних опозицій:

I. Буквені дублетні опозиції системи голосних: **Ѧ, А, А** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **А, Ѧ** в середині й кінці слів після м'яких приголосних; **Є, Є** широка, **Ѣ** вузька, **Ѣ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѣ** вузька, **ѣ, ІЄ** в середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ѧ, Ы, И** в середині й кінці слів після приголосних **Г, К, Х; И, Ī (Ī), Ъ** в середині й кінці слів перед голосними та йотом; **Ѧ, О** широка, **О** “очна” на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ, О** широка, **Ѧ** у середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами; **ѦУ (ѦУ), Ѧ, Ж** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **ѦУ (ѦУ), У (У), Ѧ, Ж** у середині й кінці слів та рядків після приголосних.

II. Буквені дублетні опозиції системи приголосних: **В, V** у середині слів між голосними; **З, S** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ф, θ** на початку слів та в середині слів після голосних; **КС, Ѣ** в середині слів після голосних; **ПС, Ψ** на початку слів; буквосполучення **НГ – ГГ** у середині слів після голосних.

III. Дублетні опозиції передачі йота: **И** з діакритиком (**Ī**) у рядку та над рядком, у середині й кінці слів та рядків після голосних.

IV. Дублетні опозиції вживання буквених знаків **Ѧ, Ъ** та паєрика: **Ѧ, Ъ** та паєрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ѧ, Ъ, Ѧ, Ѣ** у середині слів у пре- та постпозиціях із буквами **Р, Л**.

Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при комплексному їх використанні.

Атрибуційні орфограми в складі груп буквених дублетних опозицій, які характерні для конкретного історичного періоду, мають ідентифікуюче значення і повинні бути залучені разом з іншими даними допоміжних історичних дисциплін (філігранології, кодикології та ін.) до встановлення походження рукописів, часу їхнього написання, протографа, книжної школи, скрипторію, книжників-писців та ін.

Проведення реконструкції основних загальних узусних орфограм книжної графіко-орфографічної системи уставних та півуставних книг для встановлення комплексу основних орфограм з атрибуційними ознаками виявило, що в книжному узусі орфографічний розвиток здійснюється неоднаково в хронологічних періодах як для комплексу орфограм, так і для окремої орфограми (орфограмою можуть виступати й окремі букви). Для кожного періоду характерними є як загальні узусні орфограми, спільні для рукописів кінця XIII – початку XVII ст., так і орфограми, у використанні яких наявні певні свої особливості, що має важливе значення при проведенні атрибуції книжних кодексів та уривків. Тому при встановленні атрибуційних орфограм обов'язково має враховуватися об'єктивний фактор розвитку писемного узусу, який як у комплексі орфограм, так і в конкретних орфограмах здійснюється, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути й традиційно усталеними, і еволюціонувати протягом довготривалого (в межах століття або декількох століть) чи недовготривалого (в межах десятиліття, чверті або третини століття) часу.

Правописний узус, який був вироблений староукраїнською орфографічною практикою конфесійних пам'яток, рукописних та друкованих, на кінець XVI – початок XVII ст., отримав кодифікацію в праці М. Смотрицького «Грамматіки Славенскиа правилноє Сѹнтагма» 1619 р.

У третьому розділі дисертації подано основні результати з наукових праць, включених до Списку публікацій здобувача за темою дисертації і представлених у Списку використаних джерел: 1–5 [328; 295; 302; 314; 278], 7 [277], 8 [281], 10–19 [287–290; 296; 297; 307; 309; 310].

РОЗДІЛ 4

ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА АТРИБУЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КНИГ КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ. ЗА БУКВЕНИМИ ДУБЛЕТНИМИ ОПОЗИЦІЯМИ

4.1. Буквені дублетні опозиції як атрибуційні ознаки та загальна палеографічно-орфографічна формула

Результати палеографічно-орфографічного аналізу розвитку й становлення основних узусних орфограм староукраїнської кириличної книжної писемності кінця XIII – початку XVII ст., подані в третьому розділі дисертаційної роботи, дозволяють виділити групи палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, важливих для проведення атрибуції рукописних книг щодо визначення часу їх написання та локалізації.

Групи основних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій виділено на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях. Вживання букв здійснюється на рівні графічного буквеного узгодження і має штучний характер щодо використання їх в орфограмах.

Атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є саме орфограми, в яких еволюційним або «революційним» шляхом функціонально змінюється буквений склад.

Букви в орфограмах розподіляються на рівні графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

Відсутність букви в конкретній орфограмі в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою.

При проведенні атрибуції староукраїнських кирилических книжних пам'яток використовується запропонований нами метод «формального» підходу при виділенні атрибуційних орфографічних ознак. Він передбачає встановлення часу та

місця написання пам'яток за орфограмами, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків.

Для проведення атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги за принципом графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі, а також використання методу «формального» підходу при виділенні атрибуційних орфографічних ознак встановлені такі групи палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій (подані в третьому розділі роботи за результатами проведеного дослідження), до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (переважно це штучні дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками):

I. Буквені дублетні опозиції системи голосних: **Ѧ, А, А** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **А, Ѧ** в середині й кінці слів після м'яких приголосних; **Є, Є** широка, **Ѣ** вузька, **Е** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѣ** вузька, **Е, Є** в середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ы, Ы, И** в середині й кінці слів після приголосних **Г, К, Х; И, Ї (І), Ъ** в середині й кінці слів перед голосними та йотом; **Ѡ, О** широка, **О** “очна” на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѡ** вузька, **Ѡ, О** широка, **Ъ** у середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами; **ѠУ (ѠУ), Ѡ, Ж** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **ѠУ (ѠУ), У (У), Ѡ, Ж** у середині й кінці слів та рядків після приголосних.

II. Буквені дублетні опозиції системи приголосних: **В, V** у середині слів між голосними; **З, S** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ф, θ** на початку слів та в середині слів після голосних; **КС, Ѡ** в середині слів після голосних; **ПС, Ψ** на початку слів; буквосполучення **НГ – ГГ** у середині слів після голосних.

III. Дублетні опозиції передачі йота: **И** з діакритиком (**Й**) у рядку та над рядком, у середині й кінці слів та рядків після голосних.

IV. Дублетні опозиції вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика: **Ъ, Ъ** та паєрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ъ, Ъ, Ѡ, Ѣ** у середині слів у пре- та постпозиціях із буквами **Р, Л**.

Букви в дублетних опозиціях подаються в послідовності їх хронологічного поширення.

Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду, тільки при комплексному їх використанні.

Пропонуємо використовувати в поєднанні з *методом «формального» підходу і метод кодифікації атрибуційних орфограм у палеографічних формулах*, який передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо). Формули складаються із комплексу атрибуційних орфограм.

Для полегшення проведення атрибуції рукописних книг та унаочнення досліджуваного матеріалу й процесу укладено загальну палеографічну формулу орфографічних буквених дублетних опозицій, а на її основі – похідні від неї формули, які характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку.

Загальна формула є універсальною для всіх орфографічних дублетних опозицій, які не обумовлені фонетично, а є формальними буквеними опозиціями, орфограми яких можуть бути використані в палеографії як атрибуційні ознаки.

При складанні формули врахована, з палеографічної точки зору, особливість староукраїнської кириличної книжної писемності (характерна й для інших слов'янських кириличних книжних систем письма), за якою дублетні букви функціонують в орфографічному узусі за формальним принципом на рівні буквених опозицій за місцем у слові й рядку та за позицією у складі. За місцем у слові вони розміщуються на початку, в середині та кінці, за місцем у рядку – в кінці рядка при будь-якому місцезнаходженні в слові. У позиції в складі (у старих та нових складах) вони виступають після голосних, перед голосними та йотом, після приголосних,

після приголосних перед виносними буквами та в інших позиціях, а також при переносі в кінці рядка.

У формулі використано основний палеографічний принцип – атрибуція рукописів за зовнішніми ознаками письма, який реалізується методом «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами.

Пропонуємо таку загальну палеографічну дворівневу формулу для орфографічних дублетних опозицій, в якій, як і в похідних формулах, орфограми подаються:

- 1) за місцем розміщення в слові й рядку, як $a — b — c — d$, та
- 2) за позицією у складі, як $g, gg, hj, p, pm, pt, px, pp, p^v, d-$.

$$\begin{array}{c}
 a — b — c — d \\
 \backslash \quad | \quad / \\
 g, gg, hj, p, pm, pt, px, pp, p^v, d-
 \end{array}$$

Латинськими літерними індексами у формулах позначено вживання орфограм:

- 1) за місцем розміщення в слові й рядку:

a – початок слова	c – кінець слова
b – середина слова	d – кінець рядка

- 2) за позицією у складі:

g – після голосних	pt – після твердих приголосних
gg – між голосними	px – після приголосних г, к, х
hj – перед голосними та йотом	pp – між приголосними
p – після приголосних	p^v – після приголосних перед виносними буквами
pm – після м'яких приголосних	$d-$ – при переносі слова

Універсальна формула представлена як дворівнева, похідні формули також є дворівневими, але орфографічний матеріал в них подається в одному рядку, зокрема

за позицією в слові буквені дублетні орфограми розподілені відповідно до місця в середині й кінці слова та рядка:

у середині слова – *bg, bgg, bhj, bp, bpm, bpt, bpp, bp^v*;

у кінці слова – *cg, chj, cp, cpm, cpt, cpp, cp^v*;

у кінці рядка – *dg, dhj, dp, dpm, dpt, dpp, dp^v, dd-* (у похідних формулах подано тільки тоді, коли це має значення для атрибуції).

До палеографічних формул уведено літерні та графічні позначення ступеня використання орфограми в узусі певного хронологічного періоду:

УЗ – узусно закріплена орфограма;

пош. – поширене вживання орфограми;

i – інноваційна орфограма;

l – одиничне або рідкісне вживання орфограми;

\emptyset – опущена орфограма (невживана);

() – у круглих дужках подані орфограми, які використовуються інноваційно, спорадично чи поширено;

\square – у сірому прямокутнику подається інноваційна чи відновлена орфограма.

Запропонована палеографічна формула є універсальною, оскільки вона може бути використана для будь-якої групи орфографічних буквених дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися залежно від дублетної групи.

Орфографічні дублетні опозиції є різними за складом, і відповідно різною за структурою буде їх палеографічна формула, яка змінюється хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення буквених дублетних опозицій.

У наступній частині (п. 4.2) представлено основні групи палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій в еволюції та «революції» розвитку на рівні графічного буквеного узгодження в хронологічних періодах та в палеографічних формулах.

Отже, запропонована палеографічно-орфографічна формула є універсальною, оскільки вона може бути використана для будь-якої групи орфографічних буквених дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і

розширюватися залежно від дублетної групи. Дублетні опозиції є різними за складом, і, відповідно, різною за структурою буде їхня формула, елементи в якій змінюються хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення буквених дублетних опозицій.

4.2. Атрибуційні буквені дублетні опозиції в хронології розвитку й становлення та палеографічно-орфографічні формули*

4.2.1. Буквені дублетні опозиції системи голосних**

(див. п. 3.2.1)

4.2.1.1. Букви ІѦ, Ѧ, А

- на початку, в середині й кінці слів
- після голосних

(див. п. 3.2.1.1)

Буква ІѦ на початку слів (ѦвисѦ, ѦвленіѦ, Ѧростию):

— до кінця XIV ст. пишеться послідовно, узусна норма переважно зберігається до XVII ст.

* Орфограми у формулах подаються за століттями від кінця XIII та до початку XVII ст. у хронології їхньої дії – розвитку й становлення, або вилучення з узусного вживання. Позначення кін./поч. вказує на дію орфограм на межі століть. У матеріалі до формул указується з якого або до якого часу вживається та чи інша орфограма, а також ступінь використання орфограм.

** У заголовках параграфів букви, використані при дослідженні, подаються в алфавітній послідовності, а в підзаголовках, як правило, – в послідовності їхнього еволюційного використання в орфограмах (наприклад, букви ІѦ, Ѧ, А при передачі йотації А).

Буква А на початку слів (авиласа, азъци, ако):

- у XV ст. починає вживатися спорадично;
- у другій половині XV ст. пишеться частіше і є більш вживаною до кінця століття, проте вже в наступний період і до початку XVII ст. вживається лише спорадично.

Буква Ѧ в середині й кінці слів після голосних (въ дѣаніиѦ, приаша, разоумѣваа):

- до кінця XIV ст. пишеться послідовно;
- до середини XV ст. є узусно вживаною, а з другої половини століття дедалі частіше поступається місцем букві А (буква Ѧ більш послідовно наявна тільки в кодексах, писці яких використовували давньоукраїнські протографи);
- у XVI ст. вже не поширена, на початку XVII ст. наявна лише спорадично.

Буква А в середині й кінці слів після голосних (ЄV^ГліА, боудоуцаА, с'міА):

- з кінця XIV – початку XV ст. починає інноваційно спорадично вживатися (новітня орфограма);
- від середини XV ст. використовується широко в кодексах, писці яких надавали пріоритет південнослов'янському правописові;
- з кінця XV ст. стає більш пріоритетною;
- з початку XVI ст. поступово засвоюється узусом і з часом, від середини XVI ст., закріплюється поруч із узусним вживанням букви А – написань з відсутністю йотації.

Буква А в середині й кінці слів після голосних (використання написань з відсутністю йотації) (хотѣніа, дааце, оученіа):

- з XV ст. починає використовуватися;
- у першій половині XV ст. написання з відсутністю йотації збільшуються;
- з середини XV ст. набуває більшого поширення в кодексах, переписаних із південнослов'янських, а з давньоукраїнських трапляється лише одинично;
- з кінця XV — початку XVI ст. поширюється;

— з середини XVI ст. написання з відсутністю йотації набувають узусного поширення поруч із написаннями з **А**. У той час у даній орфограмі починає використовуватися й графема, схожа накресленням до сучасної букви **Я**;

— з середини XVI ст. узусно закріплюється поруч із узусним використанням у цій орфограмі й букви **А**.

Палеографічно-орфографічна формула

${}_a \text{Ѡ}, \text{А} \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ}, \text{А}, \text{А} \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ}, \text{А}, \text{А}$

${}_a$ поч. сл. — ${}_b$ серед. сл. — ${}_c$ кін. сл.

${}_g$ після ГОЛОСНИХ

XIII ст.

кінець — ${}_a \text{Ѡ} \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ}^{y3} \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ}^{y3}$

XIV ст.

до кінця ${}_a \text{Ѡ} \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ}^{y3} \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ}^{y3}$

до останньої чв.

кін./поч. ${}_a \text{Ѡ} \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ} (\text{А}^i) \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ} (\text{А}^i)$

XV ст.

початок ${}_a \text{Ѡ} \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ} (\text{А}^i, \text{А}^i) \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ} (\text{А}^i, \text{А}^i)$

перша пол. ${}_a \text{Ѡ} (\text{А}^i) \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ} (\text{А}_1, \text{А}) \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ} (\text{А}_1, \text{А})$

середина ${}_a \text{Ѡ} \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ} (\text{А}_1, \text{А}^i) \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ} (\text{А}_1, \text{А}^i)$ ДУ

${}_a \text{Ѡ} \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ} (\text{А}, \text{А}^i) \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ} (\text{А}^i, \text{А}^i)$ ПСН

друга пол. ${}_a \text{Ѡ} (\text{А}) \text{ — } {}_{bg} \text{Ѡ} (\text{А}, \text{А}) \text{ — } {}_{cg} \text{Ѡ} (\text{А}, \text{А})$

кін./поч. ${}_a \text{Ѡ}, \text{А} \text{ — } {}_{bg} \text{А}, \text{Ѡ}, \text{А} \text{ — } {}_{cg} \text{А}, \text{Ѡ}, \text{А}$

XVI ст.

середина ${}_a \text{Ѡ}, \text{А} \text{ — } {}_{bg} \text{А}, \text{Ѡ}, \text{А} \text{ — } {}_{cg} \text{А}, \text{Ѡ}, \text{А}$

з другої пол. — ${}_a \text{Ѡ}, \text{А} \text{ — } {}_{bg} \text{А}, \text{А} (\text{Ѡ}) \text{ — } {}_{cg} \text{А}, \text{А} (\text{Ѡ})$

XVII ст.

до початку ${}_a \text{Ѡ}, \text{А} \text{ — } {}_{bg} \text{А}, \text{А} (\text{Ѡ}) \text{ — } {}_{cg} \text{А}, \text{А} (\text{Ѡ})$

4.2.1.2. Букви **А**, **Ѧ**

- в середині й кінці слів
- після приголосних

(див. п. 3.2.1.1)

Буква А після м'яких приголосних (видаше, затворати, молашеСА):

- до кінця XV ст. пишеться переважно послідовно;
- з кінця XV – до кінця XVI ст. вживається спорадично з **Ѧ**;
- з кінця XVI – на початку XVII ст. отримує узусне закріплення.

Буква Ѧ після м'яких приголосних (памв^Т, црѦа, ходѦции):

- з кінця XV ст. починає інноваційно спорадично вживатися на місці **А**;
- до кінця XVI ст. також використовується спорадично.

Палеографічно-орфографічна формула

$b_{pm} \text{ А, Ѧ } — c_{pm} \text{ А, Ѧ }$

b серед. сл. — c кін. сл.

pm після м'яких приголосних

XIII ст.

кінець – $b_{pm} \text{ А } — c_{pm} \text{ А }$

XIV ст. – $b_{pm} \text{ А } — c_{pm} \text{ А }$

XV ст.

до кінця $b_{pm} \text{ А } — c_{pm} \text{ А }$

з кінця $b_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ}^i) — c_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ}^i)$

кін./поч. $b_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ}^i) — c_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ}^i)$

XVI ст.

до кінця $b_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ}) — c_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ})$

кінець – $b_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ}) — c_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ})$

XVII ст.

початок $b_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ}) — c_{pm} \text{ А } (\text{Ѧ})$

4.2.1.3. Букви Ю, Є широка, ґ вузька, ґ

- на початку, в середині й кінці слів
- після голосних

(див. п. 3.2.1.2)

Буква Ю на початку слів, у середині й кінці слів після голосних (юмоу, своєюмоу, оумноженіє):

- до кінця XIV ст. вживається послідовно, поступово витісняється графемою Є широкою напівперевернутою;
- з кінця XIV ст. перестає узусно вживатися, її замінює Є широка неперевернута;
- в XV–XVI ст. одинично наявна як архаїзм.

Буква Є широка (велика) на початку слів, у середині й кінці слів після голосних (Є^Гліа, безаконіЄ, възрадоуЄмса):

- в XIV ст. використовується графема Є широка напівперевернута (її ще називають якірною, або язичковою), вживається разом з Ю, витісняючи її поступово;
- у кінці XIV ст. графема Є широка напівперевернута замінюється Є широкою неперевернутою;
- до кінця XV ст. поступово виходить з ужитку в позиції після голосних, вона замінюється ґ вузькою.

Буква ґ на початку слів, у середині й кінці слів після голосних (єпископомь, житіє, смьшленіємь):

- з кінця XV ст. фіксується одинично тільки в позиції після голосних;
- з XVI ст. починає вживатися на початку слів;
- до останньої чверті XVI ст. спорадично використовується на початку слів та після голосних;
- з початку XVII ст. її вживання поширюється у всіх позиціях.

Палеографічно-орфографічна формула

${}_a \text{Ю, Є, ѳ, ɛ} — {}_{bg} \text{Ю, Є, ѳ, ɛ} — {}_{cg} \text{Ю, Є, ѳ, ɛ}$

${}_a$ поч. сл. — ${}_b$ серед. сл. — ${}_c$ кін. сл.

${}_g$ після ГОЛОСНИХ

XIII ст.

кін./поч. ${}_a \text{Ю} — {}_{bg} \text{Ю} — {}_{cg} \text{Ю}$

XIV ст.

до кінця ${}_a \text{Ю (Є пер.)} — {}_{bg} \text{Ю (Є пер.)} — {}_{cg} \text{Ю (Є пер.)}$

кінець ${}_a \text{Є непер. (Ю, } \emptyset \text{Є пер.)} — {}_{bg} \text{Є непер. (Ю, } \emptyset \text{Є пер.)}$
 $— {}_{cg} \text{Є непер. (Ю, } \emptyset \text{Є пер.)}$

кін./поч. ${}_a \text{Є непер. (Ю, } \emptyset \text{Є пер.)} — {}_{bg} \text{Є непер. (Ю, } \emptyset \text{Є пер.)}$
 $— {}_{cg} \text{Є непер. (Ю, } \emptyset \text{Є пер.)}$

XV ст.

початок —

до кінця ${}_a \text{Є (Ю}_1) — {}_{bg} \text{Є (Ю}_1) — {}_{cg} \text{Є (Ю}_1)$

кінець ${}_a \text{Є (Ю}_1) — {}_{bg} \text{ѳ (ɛ}_1^i, \text{Ю}_1) — {}_{cg} \text{ѳ (ɛ}_1^i, \text{Ю}_1)$

кін./поч. ${}_a \text{Є (Ю}_1) — {}_{bg} \text{ѳ (ɛ}_1^i, \text{Ю}_1) — {}_{cg} \text{ѳ (ɛ}_1^i, \text{Ю}_1)$

XVI ст.

початок ${}_a \text{Є (ɛ}_1^i, \text{Ю}_1) — {}_{bg} \text{ѳ (ɛ, Ю}_1) — {}_{cg} \text{ѳ (ɛ, Ю}_1)$

до останньої чв. ${}_a \text{Є (ɛ, Ю}_1) — {}_{bg} \text{ѳ (ɛ, Ю}_1) — {}_{cg} \text{ѳ (ɛ, Ю}_1)$

кін./поч. ${}_a \text{Є, ɛ (ѳ)} — {}_{bg} \text{Є, ɛ (ѳ)} — {}_{cg} \text{Є, ɛ (ѳ)}$

XVII ст.

початок ${}_a \text{ɛ (Є, ɛ)} — {}_{bg} \text{ɛ (Є, ɛ)} — {}_{cg} \text{ɛ (Є, ɛ)}$

4.2.1.4. Букви ѳ вузька, ɛ, Ю

- в середині й кінці слів та рядків
- після приголосних (див. п. 3.2.1.2)

Буква Ɔ вузька після приголосних (бєсѣдова, венєць, дерзайте):

— до середини XVI ст. переважно пишеться більш послідовно;

— з середини XVI ст. дедалі більше поступається місцем букві ɛ.

Буква ɛ після приголосних (бисєрь, разѣмѣте, боудєМІ, велєлиЄ):

— з кінця XV ст. починає використовуватися послідовно в позиції в кінці рядка, і тільки в цей період, що є стійкою атрибуційною ознакою;

— у XVI ст. вживається спорадично;

— у першій половині XVI ст. вживається переважно після приголосних;

— поширюється з XVII ст., проте наявна не в усіх кодексах.

Буква ЈЄ після приголосних (Єрјєтицєхъ, родитјєлє):

— з XV до XVI ст. включно наявна зрідка, як архаїзм.

Палеографічно-орфографічна формула

$\text{bp } \text{Ɔ}, \text{ ɛ}, \text{ ЈЄ} \text{ — cp } \text{Ɔ}, \text{ ɛ}, \text{ ЈЄ} \text{ — cd } \text{ ɛ}$

b серед. сл. — c кін. сл. — d кін. рядка

p після приголосних

XIII ст.

з кінця $\text{bp } \text{Ɔ} \text{ — cp } \text{Ɔ}$

XIV ст.

до кінця $\text{bp } \text{Ɔ} \text{ — cp } \text{Ɔ}$

кін./поч. $\text{bp } \text{Ɔ} (\text{ЈЄ}_1) \text{ — cp } \text{Ɔ} (\text{ЈЄ}_1)$

XV ст.

до кінця $\text{bp } \text{Ɔ} (\text{ЈЄ}_1) \text{ — cp } \text{Ɔ} (\text{ЈЄ}_1)$

кінець $\text{bp } \text{Ɔ} (\text{ɛ}_1^i, \text{ЈЄ}_1) \text{ — cp } \text{Ɔ} (\text{ɛ}_1^i, \text{ЈЄ}_1) \text{ — cd } \text{ ɛ}_1$

кін./поч. $\text{bp } \text{Ɔ} (\text{ɛ}_1^i, \text{ЈЄ}_1) \text{ — cp } \text{Ɔ} (\text{ɛ}_1^i, \text{ЈЄ}_1) \text{ — cd } \text{ ɛ}_1$

XVI ст.

початок $\text{bp } \text{Ɔ} (\text{ɛ}_1^i, \text{ЈЄ}_1) \text{ — cp } \text{Ɔ} (\text{ɛ}_1^i, \text{ЈЄ}_1) \text{ — cd } \text{ ɛ}_1$

до середини $_{bp} \epsilon (\epsilon_1, \text{Ю}_1) —_{cp} \epsilon (\epsilon_1, \text{Ю}_1)$

середина $_{bp} \epsilon (\epsilon, \text{Ю}_1) —_{cp} \epsilon (\epsilon, \text{Ю}_1)$

кінець $_{bp} \epsilon (\epsilon, \text{Ю}_1) —_{cp} \epsilon (\epsilon, \text{Ю}_1)$

кін./поч. $_{bp} \epsilon (\epsilon, \text{Ю}) —_{cp} \epsilon (\epsilon, \text{Ю})$

XVII ст.

початок $_{bp} \epsilon (\epsilon, \text{Ю}) —_{cp} \epsilon (\epsilon, \text{Ю})$

4.2.1.5. Букви **Ы, Ы, И**

- в середині й кінці слів
- після приголосних **Г, К, Х**

(див. п. 3.2.1.3)

Букви Ы, Ы, И після приголосних Г, К, Х (разбойники, грѣхы, слоугы; восхитити, другимъ):

— до кінця XIV ст. узусно закріплюються написання **ГЫ, КЫ, ХЫ** на місці **ГИ, КИ, ХИ**;

— з кінця XIV ст. починає використовуватися буква **Ы**;

— з початку й до кінця XV ст. переважно пишеться буква **Ы**, а буква **И** наявна тільки спорадично;

— із кінця XV – початку XVI ст. поступово входять написання з **И**;

— до середини – останньої чверті XVI ст. написання з **Ы** ще переважають;

— приблизно з 60-х років XVI ст. значно домінує вживання букви **И** в цій орфограмі, хоча трапляється й **Ы**;

— на початку XVII ст. в одних кодексах переважає написання з **Ы**, в інших – з **И**.

Палеографічно-орфографічна формула

$_{brx} \text{Ы, Ы, И} —_{срх} \text{Ы, Ы, И}$

$_b$ серед. сл. — $_c$ кін. сл.

$_{px}$ після приголосних г, к, х

XIII ст. — брх ЪІ (И) — срх ЪІ (И)

XIV ст.

до кінця брх ЪІ (И) — срх ЪІ (И)

кінець брх ЪІ (ЬІ^і, И) — срх ЪІ (ЬІ^і, И)

кін./поч. брх ЪІ (ЬІ^і, И) — срх ЪІ (ЬІ^і, И)

XV ст.

початок брх ЪІ (ЪІ₁, И) — срх ЪІ (ЪІ₁, И)

до кінця брх ЪІ (ЪІ₁, И) — срх ЪІ (ЪІ₁, И)

кінець брх ЪІ (пош. І^і) — срх ЪІ (пош. І^і)

кін./поч. брх ЪІ (пош. І^і) — срх ЪІ (пош. І^і)

XVI ст.

початок брх ЪІ (пош. І^і) — срх ЪІ (пош. І^і)

до середини брх ЪІ (пош. І) — срх ЪІ (пош. І)

з середини

до кінця брх ІІ (Ь) — срх ІІ (Ь)

кін./поч. брх ІІ (Ь) — срх ІІ (Ь)

XVII ст.

початок брх ІІ (Ь) — срх ІІ (Ь)

брх ЪІ (И) — срх ЪІ (И)

4.2.1.6. Букви И, І (І), Ъ

- в середині й кінці слів
- перед голосними та йот

(див. п. 3.2.1.4)

Букви И, І (І) в середині й кінці слів перед голосними та йот (бію, ѿбновленіа, снѣ члвчѣкии, прїиде):

— до останньої чверті XIV ст. буква **И** пишеться послідовно;

— у кінці XIV ст. поширює написання з **І (І)**, іноді переважаючи над **И**;

— в XV ст. немає однастайності у вживанні букв **И**, **Ї** (**І**): в одних кодексах переважає давньоукраїнська традиція з **И**, в інших – південно-слов'янська норма з **Ї** (**І**);

— з кінця XV ст. поступово засвоюється правило писати перед голосними та **Й** букву **Ї**, яке узусно закріплюється з середини XVI ст.

Буква Ь в середині й кінці слів перед голосними на місці давньоукраїнських написань з буквою И (бесчестья, быша сїїня, възмѡщеньє):

— з кінця XIII ст. фіксується;

— з останньої чверті XIV ст. більше використовується в узусі, значно переважаючи над **И**;

— з кінця XIV ст. є широкоживаною, використовується поряд із давньоукраїнським написанням з **И** і новітньою південнослов'янською орфограмою з **Ї**;

— з другої чверті XV ст. дедалі частіше замінюється буквою **Ї** і поступово витісняється (у кодексах того часу, писаних із дотриманням орфографії давньоукраїнських протографів, переважно вживається **И**).

— у кінці XV – на початку XVI ст. ще зрідка наявна в деяких кодексах, узусно поширеним є використання букви **Ї**.

Палеографічно-орфографічна формула

${}_{bhj} \mathbf{И, Ь, Ї} — {}_{chj} \mathbf{И, Ь, Ї}$

b серед. сл. — c кін. сл.

${}_{hj}$ перед голосними та йот

XIII ст.

кін./поч. ${}_{bhj} \mathbf{И (Б_1^i)} — {}_{chj} \mathbf{И (Б_1^i)}$

XIV ст.

з початку — ${}_{bhj} \mathbf{И (Б)} — {}_{chj} \mathbf{И (Б)}$

до останньої чв. ${}_{bhj} \mathbf{И (Б)} — {}_{chj} \mathbf{И (Б)}$

остання чв.	bhj Б (пош. И) — chj Б (пош. И)
кінець	bhj И, Б (пош. İ) — chj И, Б (пош. İ)
кін./поч.	bhj И, Б (пош. İ) — chj И, Б (пош. İ)

XV ст.

початок	bhj И, Б (пош. İ) — c bhj И, Б (пош. İ)
друга чв.	bhj И, İ (пош. Б) — chj И, İ (пош. Б)
кінець	bhj İ (И, Б) — chj İ (И, Б)
кін./поч.	bhj İ (И, Б ₁) — chj İ (И, Б ₁)

XVI ст.

початок	bhj İ (И, Б ₁) — chj İ (И, Б ₁)
до середини	bhj İ (И, ØБ) — chj İ (И, ØБ)
з середини	bhj İ^{у3} (И, ØБ) — chj İ^{у3} (И, ØБ)

4.2.1.7. Букви **Ѡ**, **О** широка, **О** “очна”

- на початку і в середині слів
- після голосних

(див. п. 3.2.1.5)

Букви Ѡ, О широка, О “очна” на початку слів (Ѡбычаж, Ѡдєсноуж, Огню, Ѡкомь, Ѡчи):

- у XIII–XVI ст. перевага надається вживанню букви **Ѡ** перед використанням **О** широкої, яка також наявна, проте не в усіх пам’ятках;
- у першій чверті XVII ст. закріплюється вживання букви **Ѡ**, а **О** широка наявна тільки спорадично;
- у XIV ст. переважно вживається як заголовна буква **О** широка в середині з орнаментом у вигляді грецької букви **Z** – **Ϝ**;

— з кінця XIV ст. починає знову використовуватися О “очна”, яка спорадично фіксується у формі однини та множини, з однією чи з двома крапками в середині (⓪, ⓪), до початку XVII ст.

Букви Ѡ, О широка в середині слів після голосних (георгию, єдинообразно, іОана):

— упродовж досліджуваного періоду майже послідовно пишеться Ѡ, а буква О широка вживається спорадично.

Палеографічно-орфографічна формула

${}_a \text{ Ѡ, О, ⓪ } — {}_{bg} \text{ Ѡ, О}$

${}_a$ поч. сл. — ${}_b$ серед. сл.

${}_g$ після голосних

XIII ст.

кін./поч. ${}_a \text{ Ѡ (О) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

XIV ст.

початок — ${}_a \text{ Ѡ (О) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

до кінця ${}_a \text{ Ѡ (О, ⓪) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

кінець ${}_a \text{ Ѡ (О, ⓪ⁱ) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

кін./поч. ${}_a \text{ Ѡ (О, ⓪ⁱ) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

XV ст.

початок ${}_a \text{ Ѡ (О, ⓪ⁱ) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

XVI ст.

кінець ${}_a \text{ Ѡ (О, ⓪₁) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

кін./поч. ${}_a \text{ Ѡ^{y3} (О₁, ⓪₁) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

XVII ст.

початок ${}_a \text{ Ѡ^{y3} (О₁, ⓪₁) } — {}_{bg} \text{ Ѡ (О)}$

4.2.1.8. Букви **О** вузька, **Ѡ**, **О** широка

- в середині й кінці слів
- між приголосними та після приголосних перед виносними буквами
(див. п. 3.2.1.5)

Буква *О* вузька в середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами (безʹродныа, бл҃женаго, єдо^Мскїа):

— тільки до кінця XIV ст. пишеться послідовно, у наступні періоди в цих позиціях іноді ставляться **Ѡ**, **О** широка.

Букви *Ѡ*, *О* широка між приголосними (дѣлѠмъ, словеса, сѣ^Ого):

- з кінця XIV ст. починають використовуватися;
- з XV ст. стають більш уживаними;
- у XV–XVI ст. вони поширені, проте **О** широка в цій позиції трапляється тільки в пам'ятках цього періоду і в деяких кодексах вживається частіше за **Ѡ**;
- з кінця XVI ст. переважно використовується **Ѡ**.

Букви *Ѡ*, *О* широка в кінці слів після приголосних (бл҃гѠ, дѣлѠ, до^бро):

- у кінці XIV – першій половині XVI ст. одинично фіксується переважно тільки буква **Ѡ**;
- у середині – наприкінці XVI ст. **О** широка поширена, **Ѡ** вживається лише спорадично;
- на початку XVII ст. **О** широка не використовується, а **Ѡ** спорадично наявна тільки в деяких кодексах.

Букви *Ѡ*, *О* широка після приголосних перед виносними буквами (кѠ^ндратїа, ѡ^лѠ^м, до^м):

- з кінця XIV ст. **Ѡ** та **О** починають вживатися;
- з XV ст. вживання **Ѡ** є більш поширеним порівняно з **О** широкою;
- у XV – першій чверті XVII ст. більш поширене вживання букви **Ѡ**, ніж **О** широкої, зокрема перед виносною буквою **М**. У деяких кодексах наявні вживання як **Ѡ**, так і **О** широкої.

Палеографічно-орфографічна формула

${}_{bpp, bp}^v \mathbf{0}, \mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$ — ${}_{cp, cp}^v \mathbf{0}, \mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$

${}_b$ серед. сл. — ${}_c$ кін. сл.

${}_{pp}$ між приголосними та

${}_p^v$ після приголосних перед виносними буквами

XIII ст.

кінець — ${}_{bpp} \mathbf{0}$ — ${}_{cp} \mathbf{0}$

XIV ст.

остання чв. ${}_{bpp} \mathbf{0}$ — ${}_{cp} \mathbf{0}$

кінець ${}_{bpp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}^i, \mathbf{O}^i)$ — ${}_{cp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}^i)$

кін./поч. ${}_{bpp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}^i, \mathbf{O}^i)$ — ${}_{cp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}^i)$

XV ст.

початок ${}_{bpp, 0} (\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}), {}_{bp}^v \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}, \mathbf{O})$ — ${}_{cp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}), {}_{cp}^v \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}, \mathbf{O})$

перша чв. — ${}_{bpp} \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}$, пош. \mathbf{O}), ${}_{bp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$) —
 ${}_{cp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}_1), {}_{cp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$)

XVI ст.

перша пол. ${}_{bpp} \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}$, пош. \mathbf{O}), ${}_{bp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$) —
 ${}_{cp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}_1), {}_{cp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$)

середина ${}_{bpp} \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}$, пош. \mathbf{O}), ${}_{bp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$) —
 ${}_{cp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}, \text{пош. } \mathbf{O}), {}_{cp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$)

кінець ${}_{bpp} \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{\emptyset O}$), ${}_{bp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$) —
 ${}_{cp} \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{O}, \mathbf{\Omega}$), ${}_{cp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$)

кін./поч. ${}_{bpp} \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{\emptyset O}$), ${}_{bp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$) —
 ${}_{cp} \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{O}, \mathbf{\Omega}$), ${}_{cp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$)

XVII ст.

початок ${}_{bpp} \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{\emptyset O}$), ${}_{bp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$) —
 ${}_{cp} \mathbf{0} (\mathbf{\Omega}_1), {}_{cp}^v \mathbf{0}$ (пош. $\mathbf{\Omega}, \mathbf{O}$)

4.2.1.9. Букви ОУ (OV), ѿ, Ж

• на початку, в середині й кінці слів

• після голосних

(див. п. 3.2.1.6)

Диграф ОУ (OV), буква ѿ на початку слів (оуповаєть, овчаще, ѿморіша):

— у досліджуваній період переважно пишеться диграф ОУ, лише іноді в цій позиції наявна буква ѿ.

Диграф ОУ (OV), буква ѿ після голосних (пооученіє, наовкоу, наѿкоу):

— у досліджуваній період послідовно пишеться диграф ОУ, одинично трапляється і вживання ѿ.

Буква Ж після голосних (дажчи):

— з XV ст. знову починає використовуватися;

— до кінця XVI ст. її вживання значно зменшується;

— на початку XVII ст. вилучається, у досліджуваних книгах першої чверті XVII ст. буква Ж у цій позиції не зафіксована.

Палеографічно-орфографічна формула

a ОУ (OV), ѿ — b_g ОУ (OV), ѿ, Ж — c_g ОУ (OV), ѿ, Ж

a поч. сл. — b серед. сл. — c кін. сл.

g після голосних

XIII ст.

кінець — a ОУ, OV (ѿ) — b_g ОУ, OV (ѿ₁) — c_g ОУ, OV (ѿ₁)

XIV ст.

кінець a ОУ, OV (ѿ) — b_g ОУ, OV (ѿ₁) — c_g ОУ, OV (ѿ₁)

кін./поч. a ОУ, OV (ѿ) — b_g ОУ, OV (ѿ₁) — c_g ОУ, OV (ѿ₁)

XV ст.

початок a ОУ, OV (ѿ) — b_g ОУ, OV (ѿ₁, Ж₁ⁱ) — c_g ОУ, OV (ѿ₁, Ж₁ⁱ)

перша чв. — a ОУ, ОУ (ѡ) — b_g ОУ, ОУ (ѡ, Ж) — c_g ОУ, ОУ (ѡ, Ж)

XVI ст.

остання чв. a ОУ, ОУ (ѡ) — b_g ОУ, ОУ (ѡ, Ж) — c_g ОУ, ОУ (ѡ, Ж)

кінець a ОУ, ОУ (ѡ) — b_g ОУ, ОУ (ѡ, Ж) — c_g ОУ, ОУ (ѡ, Ж)

XVII ст.

початок a ОУ, ОУ (ѡ) — b_g ОУ, ОУ (ѡ, Ж) — c_g ОУ, ОУ (ѡ, Ж)

4.2.1.10. Букви ОУ (ОУ), У (У), ѡ, Ж

• в середині й кінці слів та рядків

• після приголосних

(див. п. 3.2.1.6)

Диграф ОУ (ОУ) у середині й кінці слів після приголосних (застоупникъ,

ѡ луки, домоу):

— у кінці XIII – на початку XIV ст. вживається послідовно;

— з другої чверті XIV ст. поступово замінюється монографом У (буквою У);

— наприкінці XIV ст. був знову відновлений і повністю замінив У;

— у кінці XIV – на початку XV ст. диграф пишеться і як ОУ, але такі написання не набули поширення в наступні періоди і трапляються зрідка тільки в деяких пам'ятках;

— до кінця XVI ст. вживається послідовно;

— у першій чверті XVII ст. переважно узусно замінюється буквою ѡ, проте його вживання ще часте.

Буква У (У) у середині й кінці слів після приголосних (ѡ луки, єдиному):

— з другої чверті XIV ст. починає вживатися, повністю замінивши диграф ОУ;

— до останньої чверті XIV ст. продовжує використовуватися (писалася і як У);

— з останньої чверті XIV ст. виходить з ужитку (знову замінюється диграфом ОУ), зрідка трапляється тільки як описка або переноситься з протографа.

Буква У (V) у кінці рядків після приголосних при вписуванні в поле тексту

(друлґомоу, славул, бвдєть):

— у кінці XIII – в третій чверті XIV ст. узусно поширена.

Буква Ѧ у середині, кінці слів та рядків після приголосних (мѡдрѡите, главѡ,

искѡсиша):

— до кінця XIV ст. переважно використовується після приголосних у кінці рядків, зрідка трапляється в інших позиціях;

— із кінця XIV ст. починає спорадично вживатися у всіх позиціях;

— у XV–XVI ст. поширена, але перевага надається ОУ;

— у першій чверті XVII ст. набуває панівного становища.

Буква Ж після приголосних (вѡржючи, славж):

— з XV ст. знову починає використовуватися, поширюючись у другій половині століття, переважно в пам'ятках, списаних із південнослов'янських;

— у XVI ст. вживається спорадично;

— до кінця XVI ст. значно зменшується використання;

— на початку XVII ст. виходить з ужитку.

Палеографічно-орфографічна формула

${}_{bp} \text{OU (OV)}, \text{У (V)}, \text{Ѧ, Ж} \text{ — } {}_{cp} \text{OU (OV)}, \text{У (V)}, \text{Ѧ, Ж} \text{ — } {}_{dp} \text{У (V)}, \text{Ѧ}$

${}_b$ серед. сл. — ${}_c$ кін. сл. — ${}_d$ кін. рядка

${}_p$ після приголосних

XIII ст.

кін./поч. ${}_{bp} \text{OU (OV}_1) \text{ — } {}_{cp} \text{OU (OV}_1) \text{ — } {}_{dp} \text{Ѧ}$

XIV ст.

початок ${}_{bp} \text{OU (OV}_1) \text{ — } {}_{cp} \text{OU (OV}_1) \text{ — } {}_{dp} \text{Ѧ, У}^i \text{ (V}^i)$

з другої чв. ${}_{bp} \text{У, V (OU, OV)} \text{ — } {}_{cp} \text{У, V (OU, OV)} \text{ — } {}_{dp} \text{Ѧ, У (V)}$

середина	${}_{bp} Y (V, \emptyset OY, \emptyset OV) — (V, \emptyset OY, \emptyset OV) — {}_{dp} \delta, Y (V)$
третя чв.	${}_{bp} Y (V, \emptyset OY, \emptyset OV) — (V, \emptyset OY, \emptyset OV) — {}_{dp} \delta, Y (V)$
остання чв.	${}_{bp} OY (OV, \delta^i, \emptyset Y) — {}_{cp} OY (OV, \delta^i, \emptyset Y) — {}_{dp} \delta, \emptyset Y (\emptyset V)$
кінець	${}_{bp} OY (OV, \delta^i, \emptyset Y) — {}_{cp} OY (OV, \delta^i, \emptyset Y) — {}_{dp} \delta, \emptyset Y (\emptyset V)$
кін./поч.	${}_{bp} OV (OY, \delta, \emptyset Y) — {}_{cp} OV (OY, \delta, \emptyset Y) — {}_{dp} \delta, \emptyset Y (\emptyset V)$

XV ст.

початок	${}_{bp} OV (OY, \delta, \mathbb{X}^i) — {}_{cp} OV (OY, \delta, \mathbb{X}^i) — {}_{dp} \delta$
друга чв.	${}_{bp} OV (OY, \delta, \mathbb{X}) — {}_{cp} OV (OY, \delta, \mathbb{X}) — {}_{dp} \delta$
середина	${}_{bp} OV (OY, \delta, \text{пош. } \mathbb{X}) — {}_{cp} OV (OY, \delta, \text{пош. } \mathbb{X}) — {}_{dp} \delta$
друга пол.	${}_{bp} OV (OY, \delta, \text{пош. } \mathbb{X}) — {}_{cp} OV (OY, \delta, \text{пош.}) — {}_{dp} \delta$

XVI ст. ${}_{bp} OY (OV, \delta, \mathbb{X}) — {}_{cp} OY (OV, \delta, \mathbb{X}) — {}_{dp} \delta$

XVII ст.

початок	${}_{bp} \delta^{yz}, OY (OV) — {}_{cp} \delta^{yz}, OY (OV)$
---------	---

4.2.2. Буквені дублетні опозиції системи приголосних

(див. п. 3.2.2)

4.2.2.1. Букви **B**, **V**

- в середині слів
- між голосними

(див. п. 3.2.2.1)

Букви B – V між голосними (Євангеліа – Є \tilde{V} ліа):

- до кінця XIV ст. пишеться тільки буква **B**;
- з кінця XIV ст. поряд із традиційним вживанням букви **B** відновлюється використання букви **V** та поширюються дублетні написання **B – V**;
- з початку XV ст. буква **V** стає більш вживаною;

— у першій половині XV ст. іноді використовується архаїчне накреслення букви **V** як **У**, а з другої половини цього століття узусно використовується південнослов'янське накреслення **V**;

— у XVI ст. буква **V** вживається спорадично.

Палеографічно-орфографічна формула

^{bgg} **B, V**

b серед. сл.

^{gg} між голосними

XIII ст.

кінець – ^{bgg} **B**

XIV ст.

кінець ^{bgg} **B** (**V**₁ⁱ, накресленням як буква **У**)

XV ст.

з початку ^{bgg} **B** (пошир. **V**, накресленням як буква **У**)

перша пол. ^{bgg} **B** (пошир. **V**, накресленням як буква **У**)

друга пол. ^{bgg} **B** (пошир. **V**, ПС накреслення **V**)

XVI ст. – ^{bgg} **B** (**V**, ПС накреслення **V**)

XVII ст.

початок ^{bgg} **B** (**V**, ПС накреслення **V**)

4.2.2.2. Букви **З**, **S**

• на початку і в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.2.2)

Букви З – S (земля, с'бло, кн̄са – кн̄за):

— до кінця XIV ст. послідовно пишеться буква **З**;

— з кінця XIV ст. відновлюється використання букви **S** у функції букви **й** поширюються дублетні вживання **З – S**;

— з XV ст. буква **S** стає більш вживаною;

— з середини XVI ст. буква **S** набуває значного поширення, що свідчить про сприйняття книжниками букв **З** і **S** як функціонально ідентичних.

Палеографічно-орфографічна формула

${}_a \mathbf{З}, \mathbf{S} \text{ — } {}_{bg} \mathbf{З}, \mathbf{S}$

${}_a$ поч. сл. — ${}_b$ серед. сл.

${}_g$ після голосних

XIII ст.

кінець — ${}_a \mathbf{З} \text{ — } {}_{bg} \mathbf{З}$

XIV ст.

з кінця ${}_a \mathbf{З} (\mathbf{S}_1^i) \text{ — } {}_{bg} \mathbf{З} (\mathbf{S}_1^i)$

кін./поч. ${}_a \mathbf{З} (\mathbf{S}_1^i) \text{ — } {}_{bg} \mathbf{З} (\mathbf{S}_1^i)$

XV ст. — ${}_a \mathbf{З} (\mathbf{S}) \text{ — } {}_{bg} \mathbf{З} (\mathbf{S})$

XVI ст.

з середини ${}_a \mathbf{З}, \mathbf{S} \text{ — } {}_{bg} \mathbf{З}, \mathbf{S}$

XVII ст.

до початку ${}_a \mathbf{З}, \mathbf{S} \text{ — } {}_{bg} \mathbf{З}, \mathbf{S}$

4.2.2.3. Букви **Ф**, **θ**

• на початку і в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.2.3)

Букви **Ф – **θ**** (фарисеистѣ – ѳарисеюве, аѳона^ѿа – аѳона^ѿа):

— до кінця XIV ст. послідовно пишеться буква **Ф**;

— з кінця XIV ст. відновлюється використання букви **θ** та поширюються дублетні вживання **Ф** – **θ**;

— у XV ст., переважно з другої половини століття, буква **θ** стає більш вживаною; використовується південнослов'янське накреслення **θ** із верхніми та нижніми кінцівками, що виходять за рядок;

— від середини XVI ст. буква **θ** набуває поширення, і часто, як і в попередній період, букви **Φ** – **θ** пишуться паралельно.

Палеографічно-орфографічна формула

$a \Phi, \theta \text{ — } b_g \Phi, \theta$

a поч. сл. — b серед. сл.

g після голосних

XIII ст.

кінець — $a \Phi \text{ — } b_g \Phi$

XIV ст.

кінець $a \Phi \text{ — } b_g \Phi$

кін./поч. $a \Phi (\theta_1^i) \text{ — } b_g \Phi (\theta_1^i)$

XV ст.

перша пол. $a \Phi (\theta_1) \text{ — } b_g \Phi (\theta_1)$

середина $a \Phi (\theta_1) \text{ — } b_g \Phi (\theta_1)$

$a \Phi (\theta) \text{ — } b_g \Phi (\theta)$

з другої пол. $a \Phi (\theta) \text{ — } b_g \Phi (\theta)$

XVI ст.

до середини $a \Phi (\theta) \text{ — } b_g \Phi (\theta)$

з середини $a \Phi, \theta \text{ — } b_g \Phi, \theta$

XVII ст.

до початку $a \Phi, \theta \text{ — } b_g \Phi, \theta$

4.2.2.4. Букви КС, љ

• в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.2.4)

Букви КС – ǰ (максіма – маџима):

— до кінця XIV ст. послідовно пишеться **КС**;

— з середини – другої половини XV ст. переважно відновлюється використання букви ǰ у функції букви та поширюються дублетні вживання **КС – ǰ**.

Палеографічно-орфографічна формула

_{bg} **КС, ǰ**

_b серед. сл.

_g після голосних

XIII ст.

кінець – _{bg} **КС**

XV ст.

до другої пол. _{bg} **КС**

середина _{bg} **КС**

_{bg} **КС** (ǰⁱ)

з другої пол. _{bg} **КС** (ǰⁱ)

XVI ст.

до середини _{bg} **КС** (ǰ)

середина _{bg} **КС** (ǰ)

_{bg} **КС, ǰ**

з середини _{bg} **КС, ǰ**

XVII ст.

до початку _{bg} **КС, ǰ**

4.2.2.5. Букви ПС, Ɔ

• на початку слів

(див. п. 3.2.2.5)

Букви ПС – Ɔ (псалтырю – Ɔал’тыръ):

— до кінця XIV ст. послідовно пишеться **ПС**, буква **Ɔ** вживалася зрідка;

— з кінця XIV ст. більше використовується буква **Ψ** і дублети **ПС – Ψ**;

— у XV – на початку XVII ст. наявна така ж тенденція щодо вживання букви **Ψ** в дублетній групі **ПС – Ψ**.

Палеографічно-орфографічна формула

_a **ПС, Ψ**

_a поч. сл.

XIII ст.

кінець – _a **ПС (Ψ₁)**

XIV ст.

до кінця _a **ПС (Ψ₁)**

з кінця _a **ПС (Ψ)**

XVII ст. –

до початку _a **ПС (Ψ)**

4.2.2.6. Буквсполучення **НГ – ГГ**

• в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.2.6)

Буквсполучення НГ – ГГ (ангѣль – агѣль):

— до кінця XIV ст. переважно поширені написання з **НГ**;

— у кінці XIV ст. використовуються дві орфограми, також і в паралельних написаннях **НГ – ГГ**;

— з XV ст. дедалі більше надається перевага новій орфограмі **ГГ**;

— з середини XVI ст. орфограма **ГГ** закріплюється в узусі.

Палеографічно-орфографічна формула

_{bg} **НГ, ГГ**

_b серед. сл.

_g після голосних

XIII ст.

кінець $_{bg}$ НГ

XIV ст.

до кінця $_{bg}$ НГ

кінець $_{bg}$ НГ, ГГ

кін./поч. $_{bg}$ НГ, ГГ

XV ст.

початок $_{bg}$ ГГ, НГ

XVI ст.

до середини $_{bg}$ ГГ, НГ

середина $_{bg}$ ГГ^{у3} (НГ₁)

з середини $_{bg}$ ГГ^{у3} (НГ₁)

4.2.3. Буквені дублетні опозиції передачі звука йот

(див. п. 3.2.3)

4.2.3.1. Буква И (з діакритиком, у рядку та над рядком)

- в середині й кінці слів та рядків
- після голосних

(див. п. 3.2.3.1–2)

Буква И (Й) з діакритичним знаком (величайтеса, горький):

- до третьої чверті XIV ст. діакритики над буквою переважно не ставляться;
- з третьої чверті XIV ст. діакритики використовуються спорадично;
- наприкінці XIV ст. буква И з діакритиком набуває узусного вживання, причому над буквою переважно ставиться спіритус в середині слова, рідше – в кінці слова;
- від середини XVI ст. над И переважно пишеться спіритус, який виписується зліва направо (ˇ); з того часу накреслення букви зі спіритусом схоже на сучасну букву Й.

Буква И (Й) у рядку після голосних (ч^ѣтънъи ѡчѣ, радоуйтеса):

- до середини XVI ст. пишеться переважно послідовно;
- з середини XVI ст. частіше виноситься над рядок.

Буква И (Й), винесена над рядок у кінці слів та рядків після голосних, подається як **И**, що лежить на боці, або переважно двома скісними рисками, що накресленням схоже на діакритичний знак кендема (``) (правѣДныИ, приИти, блѣгороДнѣ``шаѢ, євѢльскы``):

- з третьої чв. XV ст. стає більш уживаною;
- до середини XVI ст. вживається спорадично;
- з середини XVI ст. поширюється;
- у кінці XVI – на початку XVII ст. набуває узусного вживання.

Палеографічно-орфографічна формула

J - _{bg} **И, Й**, _{bg}^v **И, Й**, `` — _{cg} **И, Й**, _{cg}^v **И, Й**, `` — _{dg} **И, Й**, _{dg}^v **И, Й**, ``

b серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

g після голосних

XIII ст.

кінець — **J** - _{bg} **И** — _{cg} **И** — _{dg} **И**

XIV ст.

до третьої чв. **J** - _{bg} **И** — _{cg} **И** — _{dg} **И**

з третьої чв. **J** - _{bg} **И (Йⁱ)** — _{cg} **И (Йⁱ)** — _{dg} **И (Йⁱ)**

з кінця **J** - _{bg} **Й^{y3} (И)** — _{cg} **Й^{y3} (И)** — _{dg} **Й^{y3} (И)**

XV ст.

з третьої чв. **J** - _{bg} **Й^{y3} (И, ^{iv}, ``)** — _{cg} **Й^{y3} (И, ^{iv}, ``)** — _{dg} **Й^{y3} (И, ^{iv}, ``)**

XVI ст.

до середини **J** - _{bg} **Й^{y3} (И, ^{iv}, ``)** — _{cg} **Й^{y3} (И, ^{iv}, ``)** — _{dg} **Й^{y3} (И, ^{iv}, ``)**

з середини **J** - _{bg} **Й (пош. ^{iv}, пош. ``)** — _{cg} **Й (пош. ^{iv}, пош. ``)**

— _{dg} **Й (пош. ^{iv}, пош. ``)**

кін./поч. **J** - _{bg} **Й** — _{cg} **Й^{iv y3}, Й^{iv y3} (Й)** — _{dg} **Й^{iv y3}, Й^{iv y3} (Й)**

XVII ст.

початок **Ј** - bg **Й** — cg ^{и^v уз, `` уз} (**Й**) — dg ^{и^v уз, `` уз} (**Й**)

4.2.4. Буквені знаки Ъ, Ь та паєрик у дублетних опозиціях

(див. п. 3.2.4)

4.2.4.1. Буквені знаки Ъ, Ь та паєрик (^, ')

- у середині й кінці слів та рядків
- після приголосних

(див. п. 3.2.4.1.1; п. 3.2.4.2.1)

Букви Ъ, Ь у функції буквених знаків після приголосних (на позначення твердої та м'якої вимови), в позиції в середині слів, у кінці слів та рядків (плотьскыѡа, книгахъ, манасѣ|тырь):

— у першій половині XIV ст. переважно вживаються з дотриманням традиції (після приголосних на позначення твердої та м'якої вимови), яка поступово починає порушуватися;

— у середині XIV ст. починають опускатися в позиції в середині слів;

— у третій чверті XIV ст. написання без буквених знаків у середині слів переважають, стійким залишається їхнє традиційне вживання в кінці слів та рядків до середини XV ст.;

— з кінця XIV ст. у середині слів переважно не проставляються, на їх місці поширюється вживання паєрика;

— з середини XV ст. буквені знаки проставляються з порушенням традиції, і дедалі частіше за нормами південнослов'янської орфографії, зокрема, в кінці слів послідовніше ставиться **Ь**;

— до середини XVI ст. у вживанні буквених знаків давньоукраїнська норма остаточно порушується, а південнослов'янська ще не стає панівною, що засвідчує поліваріантність їх вживання;

— із середини XVI ст. Ъ послідовно пишеться в прийменниках, префіксах, а Б — у кінці слів; у середині слів між двома приголосними єри часто опускаються, а на їх місці дедалі частіше ставиться паєрик.

Паєрик, графічне позначення:

— з кінця XIII ст. має форму трикутника (в пам'ятках попереднього періоду мав форму півкола), якою послуговувалися писці в XIV ст., а в кінці цього століття вживання паєрика значно збільшується;

— з другої половини XV ст. починає використовуватися паєрик нового накреслення — ʹ (в кодексах, списаних із давньоукраїнських протографів, спорадично уживається й паєрик давнішої форми — ^, однак його накреслення наближене до спіритуса);

— з XVI ст. вживається тільки нова форма паєрика.

Паєрик після приголосних, на місці Ъ, Б (вскликнѣте, вѣчнаго, языкѣ, народомѣ, сплѣтаюѣт):

— у кінці XIII та впродовж XIV ст. вживається спорадично, переважно фіксується в кінці рядків, хоча трапляється і в інших позиціях у слові;

— з кінця XIV ст. більше вживається в середині слів; також наявний у кінці слів та рядків;

— з XV ст. частіше ставиться в середині слів, а з другої половини століття стає ще більш вживаним;

— з середини XVI ст. написання паєрика між приголосними в середині слів закріплюється узусом, значно поширюється його вживання і в кінці слів.

Палеографічно-орфографічна формула

${}_{bpt,m}$ Ъ, Б, паєрик — ${}_{cpt,m}$ Ъ, Б, паєрик — ${}_{dpt,m}$ Ъ, Б, паєрик

b серед. сл. — c кін. сл. — d кін. рядка

p після приголосних t твердих і m м'яких

XIII ст.

кін./поч. ${}_{bpt,m}$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — ${}_{cpt,m}$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — ${}_{dpt,m}$ Ъ, Б (пош. $\hat{1}$)

XIV ст.

до середини $b_{pt,m}$ Ъ, Ь ($\emptyset\text{Ъ}^i, \emptyset\text{Ь}^i, \wedge_1$) — $c_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge_1) — $d_{pt,m}$ Ъ,

Ь (пош. \wedge) поступово починає порушуватися

середина $b_{pt,m}$ Ъ, Ь ($\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}, \wedge_1$) — $c_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge_1) — $d_{pt,m}$ Ъ, Ь (пош. \wedge)

з третьої чв. $b_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}$ (Ь, Ь, \wedge_1) — $c_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge_1) — $d_{pt,m}$ Ъ, Ь (пош. \wedge)

з кінця $b_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}$ (пош. \wedge^i , Ъ, Ь) — $c_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge) — $d_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge)

кін./поч. $b_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}$ (пош. \wedge^i , Ъ, Ь) — $c_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge) — $d_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge)

XV ст.

до середини $b_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}$ (пош. \wedge , Ъ, Ь) — $c_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge) — $d_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge)

з середини $b_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}$ (Ь, Ь, $^i, \wedge_1$) — $c_{pt,m}$ Ъ, Ь ($^i, \wedge_1$) — $d_{pt,m}$ Ъ, Ь ($^i, \wedge_1$)

$b_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}$ (\wedge , Ъ, Ь) — $c_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge) — $d_{pt,m}$ Ъ, Ь (\wedge) ДУ

$b_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}$ (Ь, Ь, i) — $c_{pt,m}$ Ь (Ь, i) — $d_{pt,m}$ Ъ, Ь (Ь, i) ПСВ

з кінця — поліваріантність у вживанні Ъ, Ь за ДУ і ПСВ

XVI ст.

до середини — поліваріантність у вживанні Ъ, Ь за ДУ і ПСВ, із закріпленням паєрика нового креслення s)

з середини $b_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}, {}^s y^3$ (Ь, Ь) — $c_{pt,m}$ Ь $y^3, {}^s y^3$ — $d_{pt,m}$ $\emptyset\text{Ъ}, \emptyset\text{Ь}, {}^s y^3$ (Ь, Ь)

4.2.4.2. Букви Ъ, Ь, О, Є

• в середині слів

• у пре- та постпозиціях із буквами Р, Л

(див. п. 3.2.4.1.3)

Букви Ъ, Ь після Р, Л у сполученнях -trъt, -tlъt, -trьt, -tlьt (тобто написання з РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ на місці давньоукраїнських ЪР, ЬР, ЪЛ, ЬЛ між приголосними, які в книжній писемності XIII–XIV ст. переважно передавалися через ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ). Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі староукраїнських конфесійних пам'яток із XV ст. поширюються і стають вживанішими сполучення РЪ, ЛЪ, які пишуться і на місці РЬ, ЛЬ (Одръжащаю, длъжника):

- з кінця XIV ст. починають фіксуватися спорадично;
- з середини XV ст. поступово збільшується їх уживання;
- з середини XVI ст. набувають узусного поширення РЪ, ЛЪ.

Палеографічно-орфографічна формула

ь ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ, ЛЪ, РЪ, ЛЬ

ь серед. сл.

XIII ст.

кінець ь ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ

XIV ст.

ост. чв. ь ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ

кінець ь ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ (РЪ₁, ЛЪ₁, РЪ₁, ЛЬ₁)

XV ст.

початок – ь ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ (РЪ, ЛЪ, РЪ, ЛЬ)

до середини ь ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ (РЪ, ЛЪ, РЪ, ЛЬ)

з середини – ь ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ (пош. РЪ, пош. ЛЬ)

XVI ст.

до середини ь ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ (пош. РЪ, пош. ЛЬ)

з середини ь РЪ^{уз}, ЛЬ^{уз} (ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ)

Отже, подані в цій частині роботи буквені дублетні опозиції мають атрибуційні ознаки. Вони встановлені й представлені в еволюції розвитку узусу графіко-орфографічної системи староукраїнської книжної писемності та розподілені за формально виділеними хронологічними періодами.

4.3. Проведення атрибуції за основними групами буквених дублетних опозицій: загальні методичні викладки

Палеографічно-орфографічну атрибуцію староукраїнської кириличної рукописної книги, яка писана уставом та півуставом, потрібно проводити за буквеними

дублетними опозиціями залежно від поставленого завдання. Вона має здійснюватися за палеографічним та орфографічним матеріалом, який представлено в цій студії в еволюції та «революції» розвитку й становлення орфограм в узусі української книжної писемності на рівні графічного буквеного узгодження, у палеографічних формулах, за формально виділеними хронологічними періодами.

Нами встановлено й пропонується для використання при визначенні часу написання та локалізації української кириличної рукописної книги одинадцять груп основних атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій системи голосних та буквених знаків **Ъ, Ъ** і паєрика, комплексно поданих на рівні графічного буквеного узгодження в палеографічних формулах:

I. a **Ѧ, Ѧ** — bg **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — cg **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

a поч. сл. — b серед. сл. — c кін. сл.

g після голосних

див. п. 4.2.1.1 (п. 3.2.1.1)

II. brm **Ѧ, Ѧ** — $сpm$ **Ѧ, Ѧ**

b серед. сл. — c кін. сл.

pm після м'яких приголосних

див. п. 4.2.1.2 (п. 3.2.1.1)

III. a **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — bg **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — cg **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ**

a поч. сл. — b серед. сл. — c кін. сл.

g після голосних

див. п. 4.2.1.3 (п. 3.2.1.2)

IV. bp **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — $сp$ **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — cd **Ѧ**

b серед. сл. — c кін. сл. — d кін. рядка

p після приголосних

див. п. 4.2.1.4 (п. 3.2.1.2)

V. brx **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — $сrx$ **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

b серед. сл. — c кін. сл.

rx після приголосних Г, К, Х

див. п. 4.2.1.5 (п. 3.2.1.3)

VI. bhj **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — chj **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

b серед. сл. — c кін. сл.

hj перед голосними та йот

див. п. 4.2.1.6 (п. 3.2.1.4)

VII. a **Ѡ, Ѧ, Ѣ** — bg **Ѡ, Ѧ**

a поч. сл. — b серед. сл.

g після голосних

див. п. 4.2.1.7 (п. 3.2.1.5)

VIII. bp, bp^v **Ѧ, Ѡ, Ѧ** — cp, cp^v **Ѧ, Ѡ, Ѧ**

b серед. сл. — c кін. сл.

pp між приголосними та

p^v після приголосних

перед виносними буквами

див. п. 4.2.1.8 (п. 3.2.1.5)

IX. a **ѦѦ (ѦѦ), Ѧ** — bg **ѦѦ (ѦѦ), Ѧ, Ѣ** — cg **ѦѦ (ѦѦ), Ѧ, Ѣ**

a поч. сл. — b серед. сл. — c кін. сл.

g після голосних

див. п. 4.2.1.9 (п. 3.2.1.6)

X. bp **ѦѦ (ѦѦ), ѦѦ (ѦѦ), Ѧ, Ѣ** — cp **ѦѦ (ѦѦ), ѦѦ (ѦѦ), Ѧ, Ѣ** — dp **ѦѦ (ѦѦ), Ѧ**

b серед. сл. — c кін. сл. — d кін. рядка

p після приголосних

див. п. 4.2.1.10 (п. 3.2.1.6)

XI. bpt, m **Ѧ, Ѧ, паєрик** — cpt, m **Ѧ, Ѧ, паєрик** — dpt, m **Ѧ, Ѧ, паєрик**

b серед. сл. — c кін. сл. — d кін. рядка

p після приголосних

t твердих та m м'яких

див. п. 4.2.4.1 (п. 3.2.4.1.1; п. 3.2.4.2.1)

У формулах букви та буквені знаки представлені в дублетних опозиціях за місцем розміщення в слові й рядку (на початку, в середині, в кінці слова й рядка) та за позицією в складі (після й перед голосними та після приголосних). При формулах також подано посилання на відповідний щодо буквеного складу в орфограмах теоретичний і практичний палеографічний та орфографічний матеріал, представлений у третьому й четвертому розділах студії (спочатку потрібно використовувати матеріал із четвертого розділу, а для більш поглибленого опрацювання досліджуваного рукопису – із третього розділу).

Формули розподілені за формально виділеними хронологічними періодами. Орфограми в них подані в хронології розвитку й становлення графіко-орфографічної системи староукраїнської рукописної книжної писемності.

Представлені у формулах орфограми буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при їх комплексному використанні.

Робота з формулами базових одинадцяти груп основних атрибуційних буквених дублетних опозицій (рекомендації можуть бути використані й для інших груп дублетних опозицій) має здійснюватися в такій послідовності:

- виявлення в досліджуваному рукопису групи палеографічно-орфографічних дублетних опозицій за зовнішніми палеографічними ознаками письма на рівні графічного буквеного узгодження і встановлення атрибуційних орфограм;

- відстеження розміщення буквених дублетів за місцем у слові (на початку, в середині, в кінці), в кінці рядка та за позицією в слові (після голосних, перед голосними та йотом, після приголосних, перед виносними буквами та ін.);

- зіставлення виявлених орфографічних дублетних груп з атрибуційними орфограмами в досліджуваному рукопису зі складеними і запропонованими для використання палеографічними формулами орфографічних дублетних опозицій, які подані в даному розділі та в додатку А, де палеографічно-орфографічний матеріал проілюстрований фотокопіями з рукописів.

Як базовий етап пропонується використовувати при атрибуції одинадцять груп основних буквених дублетних опозицій системи голосних, буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика, а для проведення більш поглибленої атрибуції необхідним є залучення і груп буквених дублетних опозицій системи приголосних та передачі йота.

4.4. Застосування методики палеографічно-орфографічної атрибуції українських середньовічних кириличних книг для електронних ресурсів та проблема створення атрибуційних баз даних

Запропоновані й розглянуті в нашому дисертаційному дослідженні методи й впроваджена методика є придатними як для атрибуції рукописів безпосередньо дослідником так і електронною системою (за метаданими, які технічно виділені

археографом, палеографом і т. д., наприклад, у цифрових копіях рукописних писемних джерел).

Сучасний етап розвитку допоміжних історичних дисциплін тісним чином пов'язаний із електронними інформаційними технологіями, не стоїть осторонь цих процесів і українська наука. Одними із основних об'єктів дослідження є писемні джерела, безпосередньо кириличні рукописи, та створення на їх базі електронних ресурсів. Бази даних українських кирилических писемних джерел ще не отримали належного поширення, впровадження новітніх технологій і методів дослідження писемної спадщини має стати поштовхом як для удосконалення вже існуючих баз даних, так і для створення нових електронних інформаційних ресурсів. Тому важливою є постановка проблеми щодо необхідності створення атрибуційних баз даних українських середньовічних кирилических рукописів за фондами архівів, бібліотек і музеїв України, та розкриття значення палеографічно-орфографічних методів атрибуції.

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) – українській провідній науковій інституції з впровадження у бібліотечну галузь новітніх інформаційних технологій, розробляються електронні інформаційні ресурси рукописної та архівної спадщини [618–620]. Створено базу даних «Кодекс: Рукописні книги», яка сформована з сучасних метаданих археографічних, палеографічних та кодикологічних наукових описів кирилических книг і фрагментів XII–XVI ст., що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, й сьогодні розширюється новітніми даними описів рукописів XVII ст. [380; 466; 621; 295; 302; 314; 318] Створюються в бібліотеці на новітніх теоретичних і інформаційно-технологічних розробках й цифрові колекції рукописів [617], матеріал яких є надійним і дієвим підґрунтям при підготовці нових баз даних, зокрема атрибуційних баз даних (термін автора), робота з якими має сприяти дослідникам у локалізації та встановленні часу створення або написання (перепису, копіювання) джерела, автора, писця-книжника чи писаря, мовної редакції (за особливостями письма й правопису) та ін.

У багатьох європейських наукових інституціях розробляється низка спеціалізованих тематичних електронних ресурсів, зокрема для датування

середньовічних рукописів за даними почерку, заснованих, наприклад, на розпізнаванні образів [1008; 1009]. На матеріалі кириличних рукописів плідно проводяться подібні роботи в Росії [529; 592; 958; 962], в Україні такі розробки переважно ще знаходяться в проектах.

Атрибуційними базами, на нашу думку, можуть бути, наприклад: бази даних кириличних датованих рукописів; бази церковнослов'янських книжних писемних редакцій (східнослов'янських – українських, білоруських, російських; південнослов'янських – болгарських, македонських, сербських; бази змішаних редакцій); бази типів письма (уставу, півуставу, скоропису); бази почерків (середньовічних авторів, книжників-писців, писарів, редакторів, власників та ін.; почерків церковних осіб, бібліотекарів та архіваріусів, що вносили до книг записи щодо їхньої належності до певного монастиря, церкви чи світських установ). Такі бази мають створюватися за новітніми інформаційними технологіями, наприклад, як технології комп'ютерного зору [940; 983], за новими методами і методиками атрибуції писемних джерел.

Створенню атрибуційних баз середньовічних кириличних рукописів сприяють міждисциплінарні дослідження, зокрема палеографічно-орфографічний напрям палеографії, кодикології та кодикографії. Нами напрацьовані основні методологічні засади даного напрямку та запропоновані нові палеографічно-орфографічні методи для атрибуції української кириличної уставної та півуставної рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст. [328], які є універсальними і можуть бути використані при дослідженнях східно- та південнослов'янських джерел XI–XVIII ст.

Проведення палеографічно-орфографічної атрибуції рукописів передбачає комплексний підхід та використання сукупності засобів і прийомів, спрямованих на виявлення в графіко-орфографічній системі середньовічних східно- та південнослов'янських писемних пам'яток атрибуційних орфограм, уніфікації в становленні стійких і нестійких орфограм за аналогією вже встановлених у палеографічній науці стійких і нестійких форм накреслень кириличних букв. Тому в основу роботи має бути покладено принцип походження, тобто вивчення рукописів за місцем їхнього створення у відповідності до точної інформації, що

міститься в них, та палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма.

Серед основних наукових засад атрибуції писемних джерел важливе місце посідає поглиблення палеографічного методу дослідження письма та вироблення нових методів та методик. Виходячи з цього, нами пропонуються до використання новий принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях (відбувається на рівні букв системи голосних, приголосних та діакритичних знаків, за місцем і позицією в слові, рядку та складі) та два нових методи: метод «формального» підходу до виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами) та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних дублетних опозицій. Основні положення цих двох методів можуть бути використані при роботі з текстами середньовічних кирилических рукописів за технологією комп'ютерного зору з використанням методів розпізнавання символів тексту [405]. Використання методів комп'ютерного зору, основного щодо нашої роботи – методу візуального спостереження над письмом рукопису (рукописної книги чи документу), і палеографічно-орфографічних методів об'єднує спільний основний принцип – спостереження за зовнішніми ознаками предмета (у нашому дослідженні – за знаками письма в орфограмах) і виділення основних (атрибуційних) особливостей без аналізу їх причинно-наслідкових зв'язків.

В реалізації використання електронною системою методів комп'ютерного зору сприятиме, запропонована нами загальна палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій:

$$\begin{array}{c}
 a - b - c - d \\
 \backslash \quad | \quad / \\
 g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-
 \end{array}$$

На основі загальної формули нами напрацьовані похідні від неї формули, характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку.

Загальна формула є універсальною для всіх орфографічних дублетних опозицій, які не обумовлені фонетично, а є штучними дублетними опозиціями з формальними палеографічно-орфографічними ознаками.

Загальна формула і похідні від неї укладені як дворівневі, орфограми в них подаються в супроводі латинських літерних індексів: 1) за місцем розміщення в слові й рядку та 2) за позицією в складі (див. п. 4.1; 4.3).

Методика дослідження графіко-орфографічних систем середньовічних українських писемних джерел потребує безпосереднього аналізу можливих комбінацій букв, виокремлення їхніх диференційних ознак і встановлення буквених дублетних опозицій за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

Метаданими виступають орфограми з атрибуційними ознаками в буквених дублетних опозиціях.

За палеографічно-орфографічним матеріалом українських кириличних уставних та півуставних рукописних книг кінця XIII – початку XVII ст. ми визначили одинадцять груп буквених дублетних опозицій та уклали палеографічно-орфографічні формули, які можуть бути використані і при створенні атрибуційних баз даних (див. п. 4.1).

Отже, створення атрибуційних баз даних у вітчизняних архівах, бібліотеках і музеях є необхідним і має стати новітнім кроком у дослідженні української кириличної писемної спадщини. Значимим для цього є використання технології комп'ютерного зору, його методів, у поєднанні з основним палеографічним і палеографічно-орфографічними методами дослідження. Формалізація результатів палеографічних спостережень з використанням нових палеографічно-орфографічних методів і електронних технологій сприятиме автоматизації роботи дослідників середньовічних кириличних писемних джерел, отриманню більш точних даних завдяки підвищенню точності спостережень і збільшення можливостей для обробки масового рукописного матеріалу.

Висновки до четвертого розділу

Напрацьовано методику проведення атрибуції староукраїнської кириличної уставної та півуставної рукописної книги за комплексом груп палеографічно-орфографічних дублетних опозицій на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях – буквених дублетних опозицій системи голосних, приголосних, передачі йота, вживання буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика, до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (переважно це штучні дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками).

Простежено вживання орфограм у всіх групах дублетних опозицій на предмет виокремлення атрибуційних ознак у хронології розвитку й становлення. Виявлено, що вживання букв, буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика здійснюється на рівні графічного узгодження і має штучний характер щодо використання їх в орфограмах. Букви в орфограмах розподіляються за принципом графічного узгодження в дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

За отриманими орфографічними даними для всіх груп дублетних опозицій укладені й пропонуються для використання формули, в яких у сконцентрованій формалізованій формі представлено буквені дублетні опозиції з атрибуційними ознаками в хронології розвитку узусу графіко-орфографічної системи староукраїнської книжної писемності.

При роботі з групами палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій використаний запроваджений нами метод «нормального» підходу при виділенні атрибуційних орфографічних ознак – орфограм, які чітко спостерігаються в тексті за зовнішніми ознаками письма, без проведення спеціального лінгвістичного аналізу щодо їхніх функціональних причинно-наслідкових зв'язків.

Здійснено розробку і впровадження методу кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних дублетних опозицій, який передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних

орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо).

Для його реалізації укладена загальна палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій, а на її основі – похідні від неї палеографічні формули, характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку.

$$a - b - c - d$$

$$\backslash \quad | \quad /$$

g, gg, hj, p, pm, pt, px, pp, p^v, d-

Загальна формула і похідні від неї укладені як дворівневі, орфограми в них подаються в супроводі латинських літерних індексів: 1) за місцем розміщення в слові й рядку, – як *a – b – c – d* (*a* – початок слова, *b* – середина слова, *c* – кінець слова; *d* – кінець рядка); 2) за позицією в складі, – як *g, gg, hj, p, pm, pt, px, pp, p^v, d-* (*g* – після голосних, *gg* – між голосними, *hj* – перед голосними та Й, *p* – після приголосних, *pm* – після м'яких приголосних, *pt* – після твердих приголосних, *px* – після приголосних г, к, х, *pp* – між приголосними, *p^v* – після приголосних перед виносними буквами, *d-* – при переносі слова).

При складанні формули (формул) з палеографічної точки зору враховується особливість староукраїнської кириличної книжної писемності (характерна й для інших слов'янських кириличних книжних систем письма), за якою дублетні букви та діакритичні знаки функціонують в орфографічному узусі за формальним принципом на рівні буквених опозицій за місцем у слові й рядку та за позицією в складі. За місцем у слові вони розміщуються на початку, в середині та кінці, за місцем у рядку – в кінці рядка при будь-якому місцезнаходженні в слові. У позиції в складі (у старих та нових складах) вони виступають після голосних, перед голосними та йотом, після приголосних, після приголосних перед виносними буквами та в інших позиціях, а також при переносі в кінці рядка. Також до формул уведено й літерні та графічні покажчики ступеню використання орфограми в узусі певного хронологічного періоду.

Загальна формула є універсальною для всіх орфографічних дублетних опозицій, які не обумовлені фонетично, а є формальними буквеними опозиціями, орфограми яких можуть бути використані в палеографії як атрибуційні ознаки. Вона може бути використана для будь-якої групи буквених дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися в залежності від дублетної групи.

У загальній формулі та в похідних формулах використано основний палеографічний принцип – атрибуція рукописів за зовнішніми ознаками письма, який реалізується методом «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами.

Формули складаються з комплексу орфограм у дублетних опозиціях. Орфографічні дублетні опозиції – різні за складом, відповідно різною за структурою буде їхня палеографічна формула, яка змінюється хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення буквених дублетних опозицій і також є атрибуційною ознакою.

Для реалізації методики проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації української кириличної уставної та півуставної рукописної книги пропонуємо використовувати як базові одинадцять груп основних атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівні системи голосних, буквених знаків **Ъ, Ъ** та пасрика, комплексно поданих на рівні графічного буквеного узгодження в формулах:

I. $a \text{ Ѡ, Ѡ} —_{bg} \text{ Ѡ, Ѡ, Ѡ} —_{cg} \text{ Ѡ, Ѡ, Ѡ}$

II. $_{bpm} \text{ Ѡ, Ѡ} —_{cpm} \text{ Ѡ, Ѡ}$

III. $a \text{ Ѳ, Ѳ, Ѳ, Ѳ} —_{bg} \text{ Ѳ, Ѳ, Ѳ, Ѳ} —_{cg} \text{ Ѳ, Ѳ, Ѳ, Ѳ}$

IV. $_{bp} \text{ ѳ, ѳ, ѳ} —_{cp} \text{ ѳ, ѳ, ѳ} —_{cd} \text{ ѳ}$

V. $_{bpx} \text{ Ѵ, Ѵ, Ѵ} —_{cpx} \text{ Ѵ, Ѵ, Ѵ}$

VI. $_{bhj} \text{ Ѷ, Ѷ, Ѷ} —_{chj} \text{ Ѷ, Ѷ, Ѷ}$

VII. $a \text{ ѷ, ѷ, ѷ} —_{bg} \text{ ѷ, ѷ}$

VIII. $_{bpp, bp} \text{ Ѹ, Ѹ, Ѹ} —_{cp, cp} \text{ Ѹ, Ѹ, Ѹ}$

IX. $_a$ ОУ (OV), ђ — $_{bg}$ ОУ (OV), ђ, Ж — $_{cg}$ ОУ (OV), ђ, Ж

X. $_{bp}$ ОУ (OV), У (V), ђ, Ж — $_{cp}$ ОУ (OV), У (V), ђ, Ж — $_{dp}$ У (V), ђ

XI. $_{bpt,m}$ Ъ, Ь, паєрик — $_{cpt,m}$ Ъ, Ь, паєрик — $_{dpt,m}$ Ъ, Ь, паєрик

Формули розподілені за формально виділеними хронологічними періодами. Орфограми в них подані в хронології розвитку й становлення графіко-орфографічної системи староукраїнської рукописної книжної писемності.

Представлені у формулах орфограми буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при їх комплексному використанні.

Розроблено рекомендації для роботи з формулами базових одинадцяти груп основних атрибуційних буквених дублетних опозицій (рекомендації можуть бути використані й для інших груп дублетних опозицій). Так, при проведенні атрибуції староукраїнських кириличних рукописних книг або їхніх фрагментів, написаних уставом та півуставом, потрібно в тексті віднайти групи орфографічних дублетних опозицій за зовнішніми палеографічними ознаками письма; простежити розміщення буквених дублетів за місцем у слові (на початку, в середині, в кінці), в кінці рядка та за позицією у слові (після голосних, перед голосними та йотом, після при голосних, перед виносними буквами та ін.); потім – зіставити виявлені орфографічні дублетні групи в досліджуваному рукопису зі складеними і запропонованими в дисертації для використання палеографічно-орфографічними формулами буквених дублетних опозицій, які подані в четвертому розділі та в додатку А, де палеографічно-орфографічний матеріал супроводжуються ілюстраціями з рукописів. При цьому пропонується спиратися, за необхідності, й на матеріал, представлений у третьому розділі.

Запропоновані для використання групи основних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій та укладені за ними палеографічно-орфографічні формули сприятимуть у проведенні атрибуції середньовічної української кириличної рукописної книги, написаної уставним та півуставним письмом.

Розроблена нами методика може бути використана при створенні атрибуційних баз даних у вітчизняних архівах, бібліотеках і музеях. Значимим для цього є

використання технології комп'ютерного зору, його методів, у поєднанні з основним палеографічним і палеографічно-орфографічними методами дослідження. Формалізація результатів палеографічних спостережень з використанням нових палеографічно-орфографічних методів і електронних технологій сприятиме автоматизації роботи дослідників середньовічних кирилических писемних джерел, отриманню більш точних даних завдяки підвищенню точності спостережень і збільшення можливостей для обробки масового рукописного матеріалу.

У четвертому розділі дисертації подано основні результати з наукових праць, включених до Списку публікацій здобувача за темою дисертації і представлених у Списку використаних джерел: №№ 1 [328], 28 [331], 37 [329].

РОЗДІЛ 5

**КОМПЛЕКСНЕ ПАЛЕОГРАФІЧНЕ,
КОДИКОЛОГІЧНЕ ТА ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ****5.1. Палеографічно-орфографічна атрибуція як складова частина
комплексного палеографічного та кодикологічного дослідження
рукописної книги: вступні зауваження**

Проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження має здійснюватися в комплексі з іншими палеографічними та кодикологічними дослідженнями середньовічної української (як і взагалі східнослов'янської) кириличної рукописної книги. Основні елементи палеографічно-орфографічного опису писемної системи мають бути включені й стати складовою частиною археографічної, кодикологічної та документально-інформаційної моделі формалізованого опису рукописних книг та методики їх кодикографування [375, с. 48–53; 376].

До кожної рукописної книги має застосовуватися також індивідуальний підхід, оскільки кожний рукопис є унікальним (незважаючи на те, що це може бути список, копія або підробка) щодо представлених у ньому історичних, релігійних, писемних, мовних, літературних, художніх та інших даних, зокрема щодо замовників та створювачів, протографа, мовних особливостей, типу письма, філіграней, художнього оздоблення, оправ тощо.

Ми здійснили палеографічні, кодикологічні та графіко-орфографічні дослідження й описи українських кириличних рукописних книг і фрагментів XII – початку XVII ст. з фондів Інституту рукопису, зокрема: *Євангеліє апракос короткий*, уривок, першої половини XII ст. (ф. 1, № 3935) [313–314, с. 20–26, 52–53, № 3; 316, с. 131–133]; *Апостол тлумачний* («Кристинопольський апостол»), уривок, середина XII ст. (ф. 8, № 3 М) [313–314, с. 26–29, 49–51, № 2; 316, с. 128–131];

Стихирар мінейний, нотований, уривок, середина – третя чверть XII ст. (ф. 235, № 10) [313–314, с. 29–31, 68–69, № 10; 316, с. 133–134; 387, с. 143–144; 317]; *Євангеліє апракос повний*, уривок, кінець XII – початок XIII ст. (ф. 1, № 3960) [313–314, с. 31–32, 54–55, № 4]; *Євангеліє апракос повний* («Оршанське»), остання чверть XIII ст. (ф. 301 (ЦАМ КДА), № 555 П) [313–314, с. 33–37, 56–59, № 5]; *Стихирар мінейний, нотований*, уривок, кінець XIII – початок XIV ст. (ф. I, № 6713, 6711) [301; 302–303, с. 31, 32, 157–159, № 32; 313–314, с. 39–41, 70–72, № 11]; *Євангеліє апракос*, уривок, середина – третя чверть XIV ст. (ф. 306 (КПЛ), № 5 П) [302–303, с. 35, 93–94, № 5]; *Євангеліє апракос* («Лаврське»), третя чверть XIV ст. (ф. 306 (КПЛ), № 4 П) [302–303, с. 35–41, 94–98, № 6; 316]; *Євангеліє тетр*, третя чверть XIV ст. (ф. 301 (ЦАМ КДА), № 380 П) [302–303, с. 41–42, 109–110, № 14]; *Псалтир*, перша половина – середина XIV ст. (ф. 8, № 1 М) [302–303, с. 33–34, 150–151, № 29]; *Мінея святкова на рік*, кінець XIV – початок XV ст. (ф. 1, № 4052) [302–303, с. 46–47, 139–141, № 23]; *Євангеліє апракос повний*, третя чверть XV ст. (ф. 1, № 7452) [295, с. 30–32, № 3]; *Євангеліє тетр* («Київське Євангеліє 1411 р.»), середина XV ст. (ф. 308 (П-Мик.), № 548 П) [295, с. 35–39, № 6]; *Євангеліє учительне*, кінець XV ст. (ф. 307 (Мих.-Золот.), № 496 П) [295, с. 46–47, № 9]; *Кормча*, перша половина XV ст. (ф. 301 (ЦАМ КДА), № 375 Л) [295, с. 58–62, № 15]; *Повчання*, уривок, середина – третя чверть XV ст., (ф. 310 (Ніж.), № 168/II) [295, с. 107–108, № 38]; *Торжественик мінейний* – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»), збірник-конволют, 1489 р., [кінець 80 – початок 90-х роки XV ст.] [295, с. 142–145, № 55; 307; 308]; *Євангеліє тетр* («Орининське»), середина XVI ст. (ф. 30, № 168) [294; 299; 464, с. 105–107, № 43]; *Євангеліє тетр* («Пересопницьке»), 1556 р., розпочато 15 серпня – 1561 р., завершено 29 серпня [292; 293; 312; 379; 388; 389; 464, с. 110–118, № 45]; *Радивилівський Апостол*, 1568 р. (ф. 28, № 766) [295; 464, с. 51–54, № 12]; *Новий Завіт* у перекладі В. Негалевського, 1581 р. (ф. 307 (Мих.-Золот.), № 421 П) [311; 464, с. 285–288, № 162]; *Синодик* (Пом'яник) Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, кінець XVI ст. (ф. 307 (Мих.-Золот.), № 537 П) [280; 464, с. 315–318, № 182].

Вивчалися й уривки рукописних книг XIII та XIV з ф. 235, крім зазначених вище, – № 1, 2А, 9 – XIII ст. [313–314, с. 33, 64–65, № 8; с. 37–39, 66–67, № 9; с. 32–33, 60, № 6], № 5, 6, 11, 12, 18, 19 – XIV ст. [302–303, с. 43–45, 98–99, № 7; с. 42–43, 162–163, № 34; с. 45, 99–100, № 8; с. 45–46, 149, № 28; с. 32–33, 132–133, № 20; с. 42, 148, № 27; 387, с. 144–150].

Комплексне дослідження рукописів у дисертації представлене за трьома визначними рукописними книгами з фондів Інституту рукопису НБУВ, написаними церковнослов'янською мовою української редакції й староукраїнською книжною мовою уставним, півуставним і «новим українським уставним» письмом, що репрезентують різні періоди розвитку орфографії середньовічної української писемності, – Лаврським Євангелієм апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.) (ф. 306, № 4 П) [55], «Четью Мінеєю 1489 р.» (ф. 301, № 415 Л) [51], Пересопницьким Євангелієм 1556–1561 рр. (ф. I, № 15512) [14].

Далі подаємо ґрунтовні палеографічні, кодикологічні та графіко-орфографічні дослідження цих трьох пам'яток.

Результати роботи з дослідження й опису даних рукописних книг нами представлені як у статтях, так і в наукових каталогах XII–XVI ст., при публікації описів, із залученням, для XII–XV ст., даних графіко-орфографічних досліджень слов'янської кириличної рукописної книги за фондами Інституту рукопису НБУВ: «Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века (палеографическое и графико-орфографическое исследование)» [298; 302–303, с. 35–41, 94–98, № 6]; «Нові відомості про “Четью Мінею 1489 р.” (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження)», «Графіко-орфографічна система “Четьї Мінеї 1489 р.”» [295, с. 142–145, № 55; 307; 308]; «Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.?», «Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки», «Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія» [292; 293; 312; 379; 388; 389; 464, с. 110–118, № 45], матеріали яких подаються за новими даними, доповненнями та уточненнями.

5.2. Кодекси: палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження

5.2.1. Лаврське Євангеліє апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.)*

Лаврське Євангеліє є кодексом київської писемної традиції, створеним у період формування староукраїнською писемною практикою графіко-орфографічних особливостей, характерних для церковнослов'янських книжних пам'яток української редакції.

Кодекс форматом 2°, розміром 275x210 мм, на 181 пергаменному аркуші (арк. 86 вставний, часу написання рукопису, 165x120 мм), за жанром є повним Євангелієм апракосом, який включає: євангельські читання на весь рік, від Пасхи до Великої суботи Страсного тижня; Місяцеслов; Євангелія недільні утрени, без кінця (Ін. XXI, 12). Текст Євангелія відбиває давній протограф, однак має низку текстологічних та лексичних особливостей**. Євангеліє писано церковнослов'янською мовою української редакції, уставом у два стовпці; поле тексту 235–240x70–73 мм (на арк. 71зв. текстом заповнена третина стовпця *в*, а на арк. 158 – тільки верхня частина стовпця *б*). Кодекс розкішно оформлений, з використанням кіноварі, синьої й жовтої фарб. У ньому три високохудожні заставки тератологічного стилю (арк. 1, 72, 158зв., виписані кіновар'ю, синьою і жовтою фарбами; зрізані вгорі при наступному оправленні книги) і майже 350 ініціалів тератологічного стилю (тільки на арк. 17 – два ініціали із зображенням блазня та

* Кодекс зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П.

Ілюстрацію з рукопису див.: Додаток А, рис. 6.

** Ці особливості тексту встановлені й досліджені ще наприкінці XIX ст. Г. Крижановським [578, с. 361–366].

грифона, без використання плетінки)*. Такий тип ініціалів широко використовуватиметься оформлювачами тільки з кінця XIV ст., а в досліджуваному рукописові цей прийом є художньою новацією. Назва рекопису (Євангеліє апракос) і заголовки деяких основних структурних розділів виписані невеликими контурними кіноварними орнаментованими кольоровими буквами: П'ятдесятниці (арк. 27), Великого посту і Страсного тижня (арк. 125, арк. 141), назви місяців у Місяцеслові (арк. 158зв., 161зв., 162зв., 163зв., 167, 171зв., 172зв., 173зв., 174, 174зв., 177, 177зв.), Євангелія утрени недільні (арк. 179). Заголовки статей і заголовні букви – кіноварні. Кодекс останній раз оправлений (а перед тим – частково відреставрований) у 50-х роках XVIII ст. (після березня 1554 р., оскільки тоді книга була без оправи [341, с. 10, 16]) у світло-коричневу шкіру з тисненням: на верхній кришці – золотом середник «Ісус Христос» (у руках Спасителя розгорнуте Євангеліє, на сторінках якого написано: *«придите ко мнѣ вси труждающиися»*), на нижній кришці – сріблом «Богородиця Одигітрія». Тепер верхня кришка оправи відірвана від блока книги, шкіра на кришках та кутах протерта, від застібок збереглися тільки замки**.

Євангеліє створене в київському книгописному скрипторії, вірогідно, в Києво-Печерській лаврі. Про те, що кодекс створювався у великому скрипторії, свідчить високий рівень графіки й орфографії письма, а також високохудожнє оформлення. У 1554 р. Євангеліє зберігалося в Церкві Різдва Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври [341, с. 10, 16]. До Лаврської бібліотеки потрапило, ймовірно, після пожежі 1718 р., в 50–60-х роках XIX ст. у кодексі на арк. 1–4 був зроблений інвентарний поаркушний запис: *«Библиотеки Кієво-Печерской Успенской Лаврь»* (повторений на арк. 5–16), а на останньому аркуші (181зв.)

* Художнє оформлення Євангелія детально дослідив й описав Я. Запаско [444, с. 55–56]. Учений встановив й основні відмінності художнього оформлення українських і російських (московських, новгородських та ін.) кодексів цього часу.

** Опис кодексу див. [302, с. 94–98, № 6, іл. № 51].

задокументовано скорописом: «*ЛИСТОВЬ РОѢ* [179]». У монастирській бібліотеці Євангеліє знаходилося до революції 1917 р., доля рукопису в 20-х роках ХХ ст. невідома, ймовірно, в 1930 р. він надійшов до бібліотеки Інституту мовознавства Всеукраїнської академії наук, де був взятий на облік як рукопис другої половини ХІV ст.), звідки в жовтні 1931 р. був переданий до відділу рукописів Всеукраїнської бібліотеки України (нині – ІР НБУВ).

Рукопис був предметом вивчення починаючи з ХІХ ст., але й до сьогодні серед учених немає одностайної думки щодо часу його написання й походження: О. Востоков 1842 р. – поч. ХV, або ХVІ ст. [225, с. 196]; І. Срезневський 1863 р. – 1370 р. [880, с. 223 (запис)]; І. Срезневський 1875 р. – 1370 р. (публ. уривків арк. 74, 96) [887, с. 554–558]; С. Голубєв 1883 р. – ХІV ст. [341, с. 16]; Г. Крижановський 1889 р. – перш. пол. ХІV ст., але не початок століття (публ. арк. 107зв. між стор. 68 та 69) [578, с. 57, 58]; П. Владимиров 1890 р. – 1370 р., або раніше [223, с. 17]; Г. Воскресенський 1894 р. – ХІV ст. [223, с. 60, Б-53]; М. Петров 1896 р. – ХІV ст. [780, с. 8]; М. Волков 1897 р. – 1370 р. або раніше [215, с. 54, № 60]; А. Кримський 1907 р. – близько 1370 р. [580, с. 57–58]; Ф. Титов 1911 р. – ХІV ст. (публ. арк. 72 між стор. 26 і 27 [899]) [811, с. 13, 14]; І. Свенціцький 1920 р. – ХІV ст. [845, с. 41, 45]; О. Шахматов, А. Кримський 1924 р. – до 1370 р. (публ. фрагментів текстів) [985, с. 152–156]; Є. Карський 1928 р., с. 49, № 65 – 1370 р. [509]; Я. Запаско 1960 р. – ХІV ст. (рис. 28, три ініціала, опечатка – ХV ст.) [443, с. 8, 49–50, 53]; ПС ХІ–ХІV 1966 р. – ХІV ст. [802, с. 244, № 1001]; Л. Жуковська 1968 р. – ХІV ст. [414, с. 321]; М. Геппенер 1969 р. – серед. або др. пол. ХІV ст. (публ. арк. 70зв., 72) [272, с. 54–58, № 13, с. 138–139, табл. Ха, б]; Я. Запаско 1995 р. – др. пол. ХІV ст., до 1370 р. (публ. ініціала з арк. 15зв.) [444, с. 55, 259–262, № 50]; О. Алексєєв 1998 р. – кін. ХІV ст. [147, с. 79]; СК ХІV 2002 р. – кін. ХІV ст. [849, с. 316–318, № 179]; В. Фрис 2003 р. – др. пол. ХІV ст., до 1370 р. (Київщина) [950, с. 169]; Л. Гнатенко 2005, 2006, 2007 рр. – тр. чв. ХІV ст. (до 1370 р.) (публ. аркушів і уривків арк. 5б, 6, 6б, 8а, 13, 13б, 17, 34в, 37, 43б, 50а, 72, 77б, 84в, 104, 119а, 140а, 158зв. [298]; арк. 17,

104зв., 158зв. [302]) [297, с. 246–251; 298, с. 41–76; 302, с. 94–98, № 6, с. 229–231, табл. 24–26].

Оскільки матеріалом письма є пергамен, що значно ускладнює процес датування, ідентифікація часу написання кодекса спочатку спирається на кодикологічні дані (безпосередньо записи), які підтверджуються й палеографічними даними. У зв'язку з тим, що кодикологічні дані Євангелія деякими сучасними вченими ставляться під сумнів або взагалі не беруться до уваги через майже втрачений текст запису 1370 р., встановлення часу написання Євангелія має бути проведене і за графіко-орфографічними особливостями письма. Однак спочатку розглянемо кодикологічні дані Євангелія і питання, яке вже давно є дискусійним в наукових колах, – про можливість їхнього використання при датуванні цього рукопису. Неприйняття цих даних останнім часом призвело до того, що в сучасних археографічних, а з них – і в інших працях кодекс датується кінцем XIV ст., незважаючи на наявний у ньому на арк. 170зв. запис кодикологічного характеру, зроблений на лівому полі аркуша темно-коричневим чорнилом, яке з часом майже вицвіло. Цей запис упродовж більш ніж століття вивчення рукопису вважався автентичним. При опрацюванні книги в середині XVIII ст. запис частково зрізаний, а наприкінці XIX ст. постраждав від хімічних реактивів при спробі І. Срезневського його прочитати. Сьогодні на місці запису – синя пляма, через яку проглядають лише окремі частини слів, які вчений читав як: «...лѣт гнѣх [...] ꙗко.онѣ. [...] лѣта. гѣн...» [6878/1370 р.]. У 20-х роках XX ст. рукопис і записи вивчав А. Кримський, який уважав, спираючись і на дослідження І. Срезневського, що Євангеліє написане до 1370 р. [985, с. 152; 880, стовп. 223; 887, с. 555–556]. У наш час А. Турилов, уточнюючи дані рукописних кодексів для «Сводного каталога славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в.» (М., 2002. Вип. 1) [849], час написання пам'ятки, за палеографічними даними, відніс до кінця XIV ст., не приймаючи за точне прочитання І. Срезневським дати запису 1370 р., вважаючи, що почерк Лаврського

Євангелія дуже близький до таких пам'яток кін. XIV – поч. XV ст., як «Микулине Євангеліє», писець Микула (БАН, 34.5.20; СК XIV ст. № 298), Євангеліє тетр, писець Алексейка (НБ МГУ, 2Bg 42) [849, № 307], «Переяславське» Євангеліє 1406–1410 рр., писець дяк Зіновій (РНБ, Ф. п. I. 21; ПС 572 [803]), а відмінний від них лише більшою щільністю письма. Учений також як доказ наводить спостереження Л. Коробенко [549]* про те, що писець часто вживає в кінці рядка скорочене накреслення (“півбукву”) М – прийом, який не засвідчений у точно датованих кодексах раніше 1390-х років [849, с. 317]. Він також наголошує, що «запись с датой, читавшейся И.И. Срезневским как 6878 (?) г., не имеет для датировки решающего значения в силу фрагментарности и неясности смысла; к тому же ее начало, содержащее указания на счет лет от Рождества Христова («лѣтъ Господних»), возможных для украинско-белорусских памятников конца XIV в., противоречит числу лет от сотворения мира. Вполне вероятно происхождение рукописи (или ее писца) из Северо-Восточной Руси, в пользу чего свидетельствуют и палеографические аналогии и обнаруженная О. Лосевой [662] в месяцеслове память Леонтия Ростовского при отсутствии памяти Феодосия Печерского (особенности месяцеслова, впрочем, могут отражать копируемый оригинал). Отмечаемые исследователями, – продовжує далі А. Турилов, – начиная с Г. Крыжановского, примеры лексических (!) и орфографических украинизмов, в реальности таковыми не являются, будучи либо общевосточнославянскими, либо не давая оснований для сколь-либо узкой локализации» [849, с. 317]. Зроблені тут палеографічні та графіко-орфографічні твердження розглянемо далі, в контексті досліджуваного матеріалу рукопису, а тепер тільки відмітимо, що заперечення українського походження рукопису є необґрунтованим і неаргументованим. Доводити ж українське походження кодексу не входить до нашого завдання, та й рукопис цього не потребує, оскільки він є однією з визначних пам'яток писемної традиції київської школи письма з характерними рисами української мовної

* Ученим зроблено загальне відсилання на працю дослідниці.

редакції євангельського тексту, що вже давно доведено*. І тим несподіваніше було прочитати про це в СК, як і віднесення рукопису до кінця XIV ст. Саме ці доповнення, зроблені до опису рукопису в СК, спонукали нас свого часу до детального дослідження його письма, оскільки ми вже провели археографічний і кодикологічний опис Лаврського Євангелія як українського кодексу третьої чверті XIV ст. (до 1370 р.), спираючись на графіко-орфографічні особливості письма [302, с. 35–41].

Основними завданнями проведення цього (нашого) дослідження є детальне вивчення графіко-орфографічних особливостей письма і вирішення питання датування рукопису, яке буде розв'язуватися упродовж усієї роботи. Розглядатиметься, як та або інша орфограма вживається в рукопису і чи відповідає вона українському правописному узусові половини – третьої чверті XIV ст. (тобто відповідно до часу запису 1370 р.) або кінцю XIV ст., датуванню, поданому в СК XIV ст. [849, с. 316–318, № 179].

Поки що при описі давніх рукописів, які зберігаються у Києві, графіко-орфографічні дослідження при вирішенні питання їх датування були проведені тільки двома вченими. Першим, для Лаврського Євангелія, їх провів Г. Крижановський, який також розглянув фонетичні, граматичні, синтаксичні та інші особливості [578, с. 53–62]. Але отримані ним дані були неточними, що й привело вченого до датування Євангелія першою половиною XIV ст. Причиною тому була наявність у тексті рукопису фонетичних архаїзмів, на що в середині XX ст. було зазначено іншим ученим – М. Геппенером, який тип письма рукопису

* Євангеліє використане і при написанні академічної монографії «Історія української мови: Фонетика» (1979); до списку використаних джерел уключено під скороченням «Києво-Печ. єв. – Києво-Печерське лаврське євангеліє XIV ст.», а при прикладах указано «Києво-Печ. єв. 1370». Так, наприклад, у матеріалі про те, що українські писемні пам'ятки XIII–XIV ст. фіксують написання **И** на місці старого **Ѣ**, доволі часто: *свидительство*, арк. 1а [407, с. 241].

визначав як штучний (“літургічний”) устав середини або другої половини XIV ст. з окремими характерними особливостями пізнього східнослов’янського уставу в графіці й орфографії [272, с. 56–57]. При тому учений підкреслив, що рисам деякого архаїзму, наприклад, витягненість літер у довжину, відсутність повної усталеності в їх накресленнях, при наявності типу пізнього уставу, який цілком склався, з його орнаментальною і орфографічною системою, не надаємо вирішального хронологічного значення, вважаючи їх скоріше ознаками місцевих особливостей південних регіонів колишньої Київської Русі, що найбільше постраждали від татарщини. Він також відмітив, що палеографічному датуванню серединою чи другою половиною XIV ст. не суперечать і наведені І. Срезневським ([887]) залишки запису 1370 р. [272, с. 57].

Лаврське Євангеліє писано пізнім уставом середнього розміру в два стовпці й двома писцями. Те, що над рукописом працювало два писці, встановлено нами вперше, попередніми вченими це не було відзначено. Вважалося, що Євангеліє писано одним писцем, імовірно, саме з цим пов’язані суперечливі дані деяких праць (щодо дублетності букв та інших особливостей письма рукопису), що й приводило до різних датувань. Учених безпосередньо зорозво вводив в оману однотипний стиль уставних накреслень обох писців, що свідчить про висококваліфікований скрипторій, в якому проходила праця над рукописом. Але ця ілюзорність зникає, як тільки переходимо до детального вивчення кодексу. Найперше, що впадає у вічі і що залишилося поза увагою інших учених, – це різного розміру письмо, різного кольору чорнило і різної якості пергамен. І, що характерно, розмір письма, колір чорнила і якість пергамену чітко пов’язані між собою.

Над текстом рукопису працювало два писці, проте імена їх невідомі. Перший писець був основним і, ймовірно, керівником роботи, ним писане: лицьові вихідні аркуші євангельських текстів на першу й другу половини року (від Пасхи до Нового літа і від Нового літа до Великої суботи Страсного тижня) першої частини апракоса, арк. 1 і 71; майже всі читання першої половини року, арк. 1зв. (шість

рядів на початку стовпця, до кіноварного заголовка), 7, 16зв.–71зв. (стовпець *в*), 72, вставка пропущеного тексту на частині арк. 86–86зв. (14 рядків на арк. 86а і шість рядків на арк. 86зв.), 94а (писана перша третина і друга половина стовпця); і Місяцеслов, арк. 158зв.–163зв., 166 (окрім двох перших рядків стовпця *а*) – 181зв. Він починав працювати над кожною із трьох структурних частин Євангелія (арк. 1, 72, 158зв.), які були виділені художньо, відкривалися великими кольоровими заставками, що свідчить про його провідну роль у роботі. Тексти писано першим писцем на доволі тонкому глянцевому пергамені, письмом висотою букв 4 мм, темно-коричневим чорнилом. Другий писець приступив до праці над рукописом із арк. 1зв. (від кіноварного заголовка статті стовпця *в*) і писав євангельські тексти першої половини року, крім арк. 7, до кінця арк. 16, під безпосереднім наглядом основного писця, про що свідчить однорідність їхньої орфографії. Самостійно другий писець уже працював над євангельськими текстами другої половини року, на арк. 72зв.–85зв., 87–158 (по середині стовпця *а* арк. 94 ним писано тільки сім рядків, як і на арк. 158зв.), саме тому в нього наявні деякі графіко-орфографічні відмінності порівняно з правописом першого писця. Він також писав у Місяцеслові арк. 164–165зв. і два верхніх рядки стовця *а* на арк. 166. Другий писець тексти писав на грубому, шерехатому пергамені письмом висотою букв 5 мм, насиченим темно-коричневим чорнилом. Як бачимо, досвідчений писець працював на пергамені кращої якості, а менш досвідчений – на гіршій. Заголовки статей були вписані вже після завершення роботи над текстом. Кіноварні заголовки й ініціали вписував художник, який оформлював рукопис заставками і тератологічними ініціалами, які часто, наприклад, на арк. 20г, частково нанесені на букви тексту. Почерк оформлювача каліграфічніший і твердіший, ніж у писців; є відмінності й в орфографії. Основний писець провів редакторське вичитування і правлення тексту; він писав і текст на вставному арк. 86. Наявні в рукопису й правки тексту пізнішого часу – кінця XVII – початку XVIII та середини XVIII ст.

У графіці Лаврського Євангелія використані такі букви: для передачі голосних звуків – **А**, **Є** широка напівперевернута, **Є** вузька, **І**, **И**, **О** широка, **О** вузька, **ОУ**, **У**, **Ω**, **Ъ**, **Ы**, **Ь**, **Ѣ**, **Ю**, **Ѯ**, **Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**; для передачі приголосних звуків – **Б**, **В**, **Г**, **Д**, **Ж**, **З**, **К**, **Л**, **М**, **Н**, **П**, **Р**, **С**, **Т**, **Ф**, **Х**, **Ц**, **Ч**, **Ш**, **Щ**, **Ѳ**, **Ѳ** (буква **Ѳ** не зафіксована). Більшість цих букв передають і числа. У числовому значенні використовуються в рукопису й букви **Ѳ**, **Ѳ**, які не вживаються в ньому для передачі звуків. Із діакритичних знаків найбільш поширеними є спіритуси й апостроф; із знаків пунктуації – тільки крапка і чотири крапки (в кінці статей євангельських текстів і в кінці пам'ятей Місяцеслова).

М. Геппенер відзначав такі характерні особливості письма кодексу як пізнього східнослов'янського уставу, що відживав і уже був штучним: «...чергування вузьких і широких форм літер, гіпертрофічних натисків і тонких волосяних ліній, прагнення звести до мінімуму або ввести в рядок хвості літер, які виступають за його межі. Звідси, між іншим, витягнена в правий бік, майже паралельна рядкові потовщена нижня частина хвоста **З**, окремі випадки написання **У** без хвоста, дуже тонкі хвості **Р**, **Ц**, **У**. Поряд з цим у даному рукопису відзначаємо деяку витягненість літер у висоту. Ця витягненість збереглася, очевидно, від попереднього періоду ломки симетрії найдавнішого уставу (в XIII і на початку XIV ст.). Те ж саме порушення симетрії, правда, таке, що зберігалось звичайно і в застиглому пізнішому уставі, в формі окремих літер рукопису: так, **Є**, **Ю**, **Ѯ**, **Н**, **И** з піднятою догори прямою чи скошеною перемичкою (причому у **Є** і права половина літери часто відкинута в лівий бік, а в кіноварних заголовках йотація, як правило, передається одним широким відкинутим у лівий бік **Є**; **Н** та **И** часто важко розрізнити); **Ч** у вигляді розщепу (**У**) більшої або меншої глибини, іноді трохи асиметрична; **Ж** з дуже зменшеною верхньою частиною; петля **А** дуже вузька і тонка з потовщенням на кінці; у кінці рядків іноді лігатури **МУ**, **АК**, **АР** та інші спрощені половинні літери **М**, **А**, **А**, за типом простого тайнопису – “полусловицы”. У графіці вжито виключно **Ы** з єром, **У** замість **ОУ** в закритих

складах, іноді **Ї** замість **И**, найчастіше в кінці рядка; крапка ставиться внизу рядка, а не в середині, як у старших рукописах» [272, с. 56–57]. Ці дані потребують деякого доповнення й уточнення. Так, наприклад: перемички букв **Ю**, **Ю**, **Ѧ**, **Н**, **И** підняті вище середини букв і переважно скошені, але не зовсім доходять до верхівки букв; писці не пишуть спеціально як палеографічний прийом букву **Ю** з правою частиною, відкинутою вліво, її нахил переважно пов'язаний з нахилом самого почерку, а права частина букви має таке ж накреслення, як і **Ѧ** вузька; в кіноварних заголовках переважає вживання букви **Ю** над буквою **Є** широкою; букви **Н** і **И** добре виписані, і їх читання не викликає труднощів; у кінці рядків вживається **Ї** десятиричне як палеографічний прийом заміни широкого варіанта, **И** восьмиричного, вузьким варіантом; буква **Ѧ** з низькою серединою; буква **У** накресленням близька до **Ц**, її ліва сторона вертикальна, тільки права сторона ще залишається заокругленою, як і в інших пам'ятках XIV ст. [509, с. 199], та ін.

Почерк першого писця характеризується нахилом уліво, тому права сторона букв трохи більша за ліву (до 4, 5 мм). Почерк другого писця також характеризується нахилом уліво, але він рівніший, аніж у першого, і ще більш рівний із арк. 72зв., але одні букви писані з нахилом, а інші – рівно. У другого писця більш потовщені вертикальні частини букв, через що його широкі букви ширші, ніж у першого писця. Тобто уставні накреслення першого писця більш симетричні, а в другого писця вони витягнуті в довжину.

Для графіко-орфографічної системи Лаврського Євангелія в передачі голосних звуків за давньоукраїнською правописною традицією характерною є дублетність букв при передачі одного звука. Так, звук **А** передається буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *англѣмь* 73а, *авраѣма* 169б, *агафѣи* 172в, *развращень* 51в, *вѣроваша* 6б, *оудержаша* 107в, *суцаго* 98б, *възвращахуса* 153в, *сконча* 83а, *облачашеса* 84б, *овцамъ* 17б, *грѣшыница* 79в. Після м'яких приголосних послідовно пишеться за давньою традицією буква **Ѧ**: *градуцаго* 1б, *накладази* 5б, *корабла* 8б, *оу Ѡгна* 118в, *взаша* 180в. Йотація звука

72б, *первъѣ*/ 88в, *вси люде*/ 155г, *ѣя* 176а. У XIV ст., як відзначав Є. Карський, буква **Є** велика напівперевернута вживається паралельно з **Ю**, поступово витісняючи її, а з кінця цього століття, під південнослов'янським впливом, писці повертаються до **Є** великої неперевернутої [509, с. 186]. В староукраїнських канонічних кодексах буква **Ю** до кінця XIV ст. виходить з ужитку, а наступний період трапляється зрідка тільки як архаїзм. В орфографії Лаврського Євангелія вживання букви **Ю** є узусною нормою і ознакою середини – третьої чверті XIV ст., а написання з **Є** широкою напівперевернутою переважно в заголовках і зрідка в кінці рядка – інноваційними.

Середньопередній український звук **И** передається буквами **Ы** і **И** в позиції після голосних. Ці букви, за давньою традицією, переважно вживаються за етимологією, хоча наявні і неетимологічні написання, що є відбиттям українських фонетичних особливостей. Пов'язано це з тим, що давні голосні звуки **Ы** і **И** (**І**) поступово злилися в одному звукові, і XIV ст. можна вважати часом, коли це зближення проявилось настільки, наголошував П. Житецький, що за ним можна стежити, як за явищем постійним і характерним для української мови [403, с. 127; 800, с. 124]. Це спостерігається у Лаврському рукописові, в якому послідовне вживання етимологічних написань було даниною книжній традиції: **Ы** – *бывшему* 2а, *воды* 14г, *народы*/ 49б, *языкъ* 126б, *премърыхъ* 162в; **И** – *людми* 2б, *поклонитиса* 15а, *сребренику* 48а, *дивитиса* 126а, *глати*/ 168б. Після шиплячих та **Ц** пишеться буква **И**: *приближи/са* 59б, *ѡ торжища* 66б, *помажи* 125а, *ѡчи* 1в, *оучиша* 64б, *ѡбличить* 144б, *оуслышитъ* 20г, *хощеши* 57б, *стазающи* 2а, *стоящихъ* 116в, *мощи* 171в; *языци* 20г, *свѣтилници* 71а, *въ срѣци* 168а. В українській графіці канонічної писемності буква **Ы** до кінця XIV ст. поступово була замінена буквою **Ы**, а в Лаврському Євангелії цієї заміни, навіть часткової, немає, що також підтверджує наше датування. Після приголосних **Г**, **К**, **Х** пишеться **И**, що є наслідком заміни в давньоукраїнський період **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ** на **ГІ**, **КІ**, **ХІ** – орф. **ГИ**, **КИ**, **ХИ** [372, с. 89]: *погибнеть* 6б, *на ли/тургии* 20г, *книги* 73б, *многихъ* 65в, в

вѣки 14г, *члѣки* 65в, *свѣтилники* 71в, *никифора* 125б; *архиєрѣ* 2б, *ветхи* 5б, *на духи* 63г, *грѣхи* 170б. Цим фактом Євангеліє також відповідає нашому датуванню і не може відноситися до кінця століття, адже кодекси українського походження кінця XIV ст. не зберегли цю орфограму через злиття давніх голосних **Ы** і **И** в середньопередньому звукові **И**, тому на письмі узусно закріпилися написання **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ**, пізніше – **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ**. Цей процес орфографічної заміни використовується в досліджуваному рукопису: *слугы* ба, *грѣщникы* 94в, *изгыбль* 116б, *скарюдъскый* 118а, *фокы* 161в, *многы* 168б, *грихы* 168г, але традиційні написання значно переважають. У цьому столітті починає використовуватися і буква **У** (іжиця) при передачі середньопереднього звука **И** з огляду на самобутній розвиток української мови. Написання з цією буквою поширюються тільки з кінця XIV ст. в іншомовних словах, переважно грецьких, в яких, за висловлюванням Д. Ушакова, по-грецьки писалася ця буква [932, с. 17]. Вживання букви **У** для передачі даного звука у досліджуваному кодексі трапляється переважно в Місяцеслові, в графічному накресленні як буква **У**, якою передається і звук **У**: *мѣка труфона* 171в, *в сурій* 172г, *мрѣи югуп.*, *оцѣ ювтухия*, *мѣка юоупсухий* 173г, *мѣка глукѣры* 174в. Другий писець декілька разів використав букву **Ю** замість іжиці: *мюра* 79в, *мюроть* 80а, *фюники* 131б, що було відзначено ще Г. Крижановським, але при цьому вченим було подано написання *мура* 170г, тоді як у рукопису – *мира* [578, с. 61]. В давніх кодексах іжиця входила до складу диграфів, переважно **ОУ**, внаслідок чого як самостійна буква використовувалася рідко. З кінця XIV ст. в українській писемності іжиця вживається накресленням як велика буква **У** під впливом південнослов'янських рукописів, в яких вона була відновлена для передачі грецького *υ*. За вживанням цієї графеми Лаврське Євангеліє не може бути віднесене до кінця XIV ст.

Звук **І** передається буквами **ї** (при неретельно виписаному діакритику – графічні варіанти **і̇**, **ї̇**, рідко **і̇** та ін.) та **И**. Буква **І** використовується, як і в давніх рукописах, на початку власних назв іншомовного походження (в словах грецького

походження **ei** передавалося через **Ī** [723, с. 11]), але такі написання непослідовні; в інших позиціях пишеться буква **И**; зрідка трапляється і заміна **Ī** – **И**: *ісѣѣ* 2б, *ісѣѣ* – *исѣѣ* 34а, *іюдѣіа* 168б – *іюдѣіемь* 17в, *іонѣі* 168а; *іма* 20а, *ісцѣліа* 37в, *іскушениѣ* 73а, *імѣниѣмь* 91б, *імѣя* 134в, трапляються і написання: *ісцѣлающе* 90а, *і ісполнааса* 172в, *іже* 177в; *прііаша* 22в, *вописѣть* 71в, *блѣговолениѣ* 98б, *въ црѣтвиѣ* 107в, *ѡідоша* 134б, *саватіа* 161в. Сполучник **Ī** передається буквою **И**, рідше (частіше в другого писця) – через **Ī**: *і рѣкоша* 1в, *і слыша* 58а, *і дивішаса* 134б, *і ветхаліа* 162а; *і ни ѡі єдиного* 90а, *і купи* 154б. Звук **Ī** передається також буквою **Ѣ**, наприклад, після приголосних, на місці етимологічного **Ѣ** в наголошених складах: *свѣтъ* 1б, *дѣла* 18б, *тѣло* 34б, *хлѣба* 71в, *прозрѣниѣ* 73б, *крѣпостью* 93а. Використовується і давнє графічне правило “кінця рядка” для вписування слова в текстове поле – написання **Ī** вузької в кінці рядка: *на землі* 27в, *храміну* 34а, *в жи́знь* 47а, *грехі* 76в, *каплющі́я* 139б, *въ црѣтві́і* 159а. Йотований звук **Ī** передається буквою **И** з діакритичним знаком – спіритусом – на початку слів (зі спіритусом або без нього), після голосних у середині та в кінці слів: *ѡ плодъ іхъ* 30г, *въ свидѣ́ниѣ імь* 34б, *ідеші* 141б; *к вѣровавшимъ к нѣму. іюдѣ́імь* 13г, *своіхъ* 71в, *створиша вси архієрѣ́и* 141а, *мѣ́ци глукѣ́рѣи* 174в. Йотація передається також буквою **Ī**, хоча значно рідше, ніж буквою **И**: *глѣ́ імь* 54в, *глѣ́ імь* 162а; *старци́ людѣ́стиі* 141а, *своі́мь* 161в, *і ѡ́де в галилі́ю* 171а. Вживання в цій ролі букви **Ī** є ще одним свідченням українського походження рукопису.

Звук **О** передається за давньою правописною традицією буквами **Ѡ** або **О** широкою на початку слів та після голосних. Писці в першій частині кодексу надають перевагу букві **Ѡ**: *на і ѡсужениѣ* 2б, *ѡстаѡи і ѡнь* 9б, *ѡцѣ* 14б, *ѡбличит ма* 16а, *ѡвцамъ* 17б, *ѡчї* 18в, *ѡдежа – ѡ Ѡдежи* 30б, *ѡ бѣѣ* 159г, *іѡсифови* 8в, *не скариѡтъскїи* 23в, *прозванъи фалдѣѡсь* 32б, *преѡбидиѣть* 34б, *пррѣка іѡны* 44г, *лѣгїѡнь* 61б, *ѡставлешѣ* 74г, *іѡа́на* 126г. Використовується також **О** широка з серединою у вигляді квадрата, яка в першій половині рукопису трапляється рідко:

Остави 28в, Осудатъ, Оба 48б, Оком 59а; у другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем (з арк. 72зв.), написання з нею збільшується, часто використовуються і паралельні форми з **Ѡ** і **О**: *Оба, Обещника* 74в, *Основана* 78а, *Облобызающа* 79г – *Ѡблобызаше* 79в, *Обращеть – Обращѣте* 85в. Від арк. 100 написання з **О** широкою на початку слів і після голосних вживаються другим писцем вже як усталена орфограма: *Образь* 100а, *на Облацѣхъ* 114б, *и Оплюють – и осудать* 128а, *Оружьемъ* 140а; *скарѣОдъскыи* 118а, *ялеОньскую* 123а, *легеОна* 140а, *не скарѣОдъскыи* 142б, *иОсифови* 154б. У Місяцеслові перший писець більше дотримується вживання **Ѡ**: *во оставленьѣ* 169а, *Ѡксиньѣ* 171в, *Ѡдесную* 175в, *семѠну* 158в, *фѠдоры* 160б, *фѠдота* 172г; але поширеним є вживання (порівнянно з писаним ним текстом у першій частині євангельських текстів) і **О** широкої, і в паралельних написаннях: *Очи* 172а, *Остави* 159г, *Обрѣтеса* 164г, *Олгара* 175в, *Ѡтрокъ* 164а – *Ѡтрола* 176в, *иѠсѣя – иОсѣя* 164б, *ѠфлѣѠма – ѠфлѣѠма* 165г. Передається в Євангелії через **Ѡ** і прийменник **О**: *О немь* 1б, *О собѣ* 24а, *О всѣхъ* 78а, *Ѡ семь* 98а, *О ржѣтвѣ* 175в; у другій частині кодексу поширені написання і через **О** широку: *О Ѡвѣтѣ* 100б, *О злѣ* 147в, *О мнозѣ* 160а, *О тобѣ* 170а. Декілька разів у першій частині євангельських текстів траплялася також **О** широка квадратна з крапкою в середині: *Ѡ Очищений* 4г, *и Ѡ Ѡдежи – Ѡдежа* 34в. Накресленням ця графема схожа на букву **О** “очну”, яка використовувалася в давній писемній практиці переважно в слові **око**, у формах однини писалася з однією крапкою в середині, у множині – з двома: *Око, Окомъ, Оцѣ твоємъ; Обѣ Оцѣ, Очи, Очима*. Такі написання знову ввійдуть до української писемної практики тільки в кінці XIV ст. Використання в досліджуваному рукопису **О** “очної” в цій позиції не зафіксовано, що також підтверджує наше датування. Вживається і **О** широка в середині з орнаментом у вигляді букви **Z**, поруч із **Ѡ** і простою **О** широкою: *Ѡцѣ – Ѡцѣ* 13б, *оу Ѡца – оу Ѡца* 14а, *Ѡ грѣсѣ* 16а, *Ѡбаче* 20в, *Ѡко* 28г – *Ѡко за око* 29б, *Ѡко* 88б, *Ѡлтаремъ – Ѡлтаремъ* 52а, *Она*

71в. Переважно вона використана в першій частині євангельських текстів, написаних першим писцем. Орнаментована **О** широка була використана тільки як художній елемент, а не окрема орфограма. Саме тому вона використовується в заголовках статей як кіноварна заголовна буква. У другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем, вона фіксується одинично як заголовна буква на початку речення: *Ѡни же* 140а. Використовується **Ѡ** і в лігатурі **Ѡ** в словах, які починаються префіксом **ѠТ-**, а також прийменником, проте наявні написання без лігатурного сполучення: *Ѡстою́щую* 2а, *Ѡвали/ть* 8г, *Ѡвѣщавъ* 71в (цікава на цьому аркуші й помилка – *Ѡтъ/ трапезы*), *Ѡвѣщаюму* 141б, *Ѡпускаю/ши* 172а, *Ѡ нихъ* 9б, *Ѡ ба* 14б, *Ѡ туду/* 32а, *Ѡ старийшинъ* 61в, *Ѡ/ него* 98а, *Ѡ* 130б, *Ѡ закона* 158г, *Ѡ фамары* 164б, *Ѡтроча/* 9а, *Ѡто/шли* 14б, *Ѡтрокъ* 37б, *Ѡтрочати* 166г. У другій частині євангельських текстів є й написання з **О** широкою квадратною на початку слова: *Ѡчѣ* 84в, *Ѡцѣ* – *Ѡцѣ* 84г, *Ѡтроча* 104г – *Ѡтрочато* 105а. Після приголосних писці послідовно пишуть **Ѡ** вузьку: *домъ* 9б, *готоваю́щемь/* 32а, *многи* 64а, *стою́щую* 113г, *древо/* 169в. За традицією у префіксах на місці **Ѡ** вузької використовується буква **Ѣ**: *Ѣду́ща вѣслѣ/дъ* 26б, *вѣсхищаюты/* 35б, *вѣзлюбиши* 111г, *вѣспѣвше* 117в, але поширене й написання без **Ѣ**: *и вѣ сборѣ/ бѣ члвѣкъ* 74а, *скровищы/ срѣца* 77г. Трапляється і **Ѣ** на місці **Ѣ**: *Ѣко сьгрѣшенъ Ѣсть* 19а.

При передачі звука **У** послідовно використовуються узусні орфограми, характерні для цього періоду (друга – третя чверть XIV ст.), на початку слів і після голосних пишеться диграф **ѠУ**, а після твердих приголосних – монограф **У**: *Ѡу гроба* 2б, *Ѡуслышаты/* 7а, *ѠапернаѠуме./* 35г, *ѠутишаѣтсѠ/* 84в, *Ѡуповають* 164а, *мѣка Ѡустина* 174г, *ѠаѠучить* 23в, *Ѡо ѠеѠуѠмѠвѣнѣма* 66в, *ѠѠѠучаѣтсѠѠ* 69б, *вѣ капернаѠумъ* 74а, *ѠаѠучивсѠ/* 162а, *Ѡраду́ща* 9г, *Ѡкусити* 16г, *Ѡбудуть* 25в, *Ѡе могу/* 85б, *Ѡарищаю́мому* 155в. Один раз у другого писця зафіксовано написання **ѠУ** після приголосного в кінці рядка, для заповнення усього рядка: *Ѡаскоу/* 147г. У давній східнослов'янській писемності до кінця XIII ст. було вироблено правило передавати звук **У** диграфом **ѠУ** в усіх позиціях у слові. Це правило використову-

валосся і в українських кодексах. Далі узус зазнав певних змін, і з другої чверті XIV ст. ця орфограма послідовно стала замінюватися іншою, що й знайшло відображення в досліджуваному кодексі. Написання Лаврського Євангелія не може бути віднесене до кінця XIV ст., оскільки в останній чверті цього століття, під дією другого південнослов'янського впливу, давні написання були відновлені, і звук **У** знову став передаватися диграфом **ОУ** після приголосних, а монограф **У** взагалі був вилучений. На це вказувала й Л. Жуковська [421, с. 140]. У графіці обох писців наявне також давнє графічне накреслення букви **У** без ніжки (**V**) в різних позиціях у слові, і не тільки в старій традиційній формі використання іжиці в диграфі **ОВ**. Розповсюджені такі написання переважно в першій частині Євангелія, більше в другого писця: *овчнїци* 14б, *мв'жь* 9б, *вквпѣль* 11б, *бахv* 2в, *кнемv* 6в, менше – у першого: *послмшьствоѡва* 7б, *овчнїци* 28а, *овже* 49а, *овчтлю* 65в, *слмшають* 17г, *бвдѣты* 60в, *юмv* 64в. У другій частині рукопису буква **V** трапляється у поодиноких випадках: *овѣдавъши* 79в. Вживання букви **У** як **V** скоріше за все пов'язане з тим, що іжиця в ранніх давньоукраїнських кодексах входила до складу диграфів, переважно **ОУ**; як самостійна графема вона використовувалася дуже рідко і переважно у сполученні з **ОУ** для передачі звука **У**. Такі написання не були закріплені узусом і вживалися спорадично. Йотований звук **У** передається буквою **Ю** на початку слів, після голосних і м'яких приголосних, після шиплячих та **Ц***: *юже* 25г, 128б; *предомноу* 1б, *моу* 11в, *смирающеса* 28а, *сбираю* 69а, *чающѣ* 77а, *юдѣ* 161б, *глю* 16а, *люба* 23в, *изгоню* 87а, *да створю* 128б, *мору* 171б, *по чоже* 17б, *плачющиса* 28а, *ищющю* 41б, *положу* 164а, *плащаницю* 8в, *оцю* 125б, *црю* 156а.

При передачі голосних звуків в Лаврському Євангелії характерним є штучне, не пов'язане зі звуковим значенням вживання декількох діакритичних знаків, які не дуже виписуються, часто спрощуються, через що, на перший погляд, здається, що в рукопису багато різних діакритичних знаків, а насправді вживаються тільки

* У цій позиції йотація розуміється умовно, буква **Ю** позначає м'якість приголосних.

традиційні для давньоукраїнської писемності спіритуси різних накреслень і апостроф. Із спіритусних варіантів використовуються: спіритусний гачок, писаний зліва направо, переважно на початку слів; спіритусний гачок, писаний справа наліво, переважно над йотованими буквами; два варіанти спіритусних гачків вживаються і паралельно. Якщо спіритусні гачки добре виписані, вони мають форму трикутника (‘ або ’), менш ретельно – мають більш заокруглену форму (‘ або ’), якою ми їх і передаємо в ілюстраціях, виходячи з технічних можливостей комп’ютерного шрифту. При тому часто хвостик у спіритусного гачка дуже маленький, при слабкому натиску пера спіритус накресленням виходить схожим на дуже коротку “крапкоподібну” риску (за направленням якої можна зрозуміти, який спіритусний гачок хотів написати писець). Це добре видно на прикладі таких написань, як: *вѣруѣте* 17в – *слушають* 17г, *йску/сиши* – *йску/шениѣ* 73а. Або взагалі ставили крапку (але спеціально як надрядковий знак писці її не використовували). Спіритуси ставляться над неприкритими голосними на початку слів і над прийменниками скоріше як покажчики словоподілу, але діакритик не проставляється над диграфом **ОУ**: *й бѣ*, *й/скони* 1а, *йстиннѣ* 7б, *ѣще* 34б, *ѣхъ* 42в, *й/ імѣти* 57б, *й постави й на/ крилѣ* 73а, *й старийшини* 99б, *йсходаще* 156а, *йлью* 156б, *ймене/мь* 176б, *оучнѣи* 36а, *оугнѣ/тають та* 90б. Вони ставляться над йотованими голосними **Ю**, **Ѧ**, **Є** на початку слів, після голосних у середині та в кінці слів: *ѣго* 1а, *ѣго* 114б, *ѣси/* 1в, *ѣсті* 21а, *ѣко*, *ѣсть* 36б – *ѣсть* 58а, *ѣму* 72г, *въ ѣѣ/рѣлмѣ* 73а, *сказаѣтса* 3а, *возвѣѣша* 34а, *с пиѣницами* 54б, *даѣше* 64в, *въстають* 178б, *твоѣ* 34б, *ѣѣ* 56б, *галѣлѣѣ/скиѣ* 76б, *своѣ* 83б, *тобоѣ* 98б, *водоѣ* 169г. Подвійний діакритик із варії з попереднім спіритусом (‘ ‘) у рукописах ставиться за давньою традицією, в науковій літературі він називається апострофом [181, с. 80, 97]. У Лаврському Євангелії цей діакритик використовується зі спіритусним гачком, який пишеться зліва направо, і значно рідше – інших накреслень. Особливості накреслення спіритуса в сполученні з варією такі ж, як і при вживанні одного спіритуса, тому при неретельному його виписуванні сам знак

наче складається із двох рисочок, з яких перша нижня риска (спіритус) частіше є меншою за розміром від другої верхньої, значно рідше – з двох маленьких “крапкоподібних” рисок. Апостроф ставиться над буквами **Ѡ** і **Ѧ** широкою на початку слів, рідше – після голосних, а також тоді, коли ними передається прийменник: *Ѡ нѣмь/ 1б, Ѡвца – Ѡвца 17б, Ѡ хулѣ 18а, Ѡбрѣ/тоша 2б, Ѡцѣ 18а, Ѧнь 83а, Ѧбрѣтаю 92б, Ѡдѣсную 181в; ѣѠсифова 3б, прѣѠбиди/ть 34б, гору ѣлѣѦньскую 123а, сиѦно/вѣ 130б, ѣѦсифови 154б.* У паралельних написаннях зрідка трапляється знак ісо (*Ѡ*), але це скоріше несвідоме використання цього знака, а помилкові написання при спіритусі замість варії – оксії: *Ѡцѣ – Ѡцѣ 14а; як і написання оксії, накресленням подібною до двох спіритусів (яке ми передаємо знаком “Ѡ”): Ѡсужень 6б, Ѡгнь 9б.* Усі особливості використання цього знака притаманні й при написанні **Ѧ** десятеричного, переважно на початку слів і в кінці рядків: *Ѧ вса/ 4б, Ѧ Ѡвѣщавѣ 101б, Ѧже 82а, Ѧсѣѣ 147а, кнѦжници 81б, моѦ 4а, продаюцѦ/ 4б.* Апостроф ставиться і над інноваційно спорадично вживаною **Ѧ** широкою (перевернутою), яка в тексті трапляється зрідка, переважно в кінці рядка: *Ѧ/дино 6б, ѦуаѦѦ 39а, Ѧ/диному 65б, Ѧ/му 84г, первѦѦ/ 88в.* Так, апостроф переважно ставиться над широкими голосними буквами. Взагалі надрядкові знаки в рукопису вживаються непослідовно, часто вони відсутні в середині і в кінці слів, одні й ті ж слова пишуться як з діакритиками, так і без них. Діакритичні знаки більш послідовно проставлені в першій частині євангельських текстів, ніж у другій, в Місяцеслові вони вживаються спорадично.

Звук **Ѧот**, який займає в староукраїнській мові проміжне становище між голосними та приголосними, передається буквою **Ѧ** з діакритиком, у ролі якого виступають спіритусні гачки, в будь-якій позиції в слові: *ты кто Ѧси/ и повѣдай 1в, третий се днѣ 2б, вѦ/ градѣ самарѦйскѦ/ 14б, снѣ члѦвѦ/чьский придетѣ 71б, сѦ/ заповѣдѣ первѦйши/ всѣхъ заповѣдий 112а, новѦй завѣтъ 136б.* Трапляються випадки передачі **Ѧота** через **Ѧ**: *фарисѦѦ/ же/ видѣвѣ 88в, Ѧко сѦѦ члѦвкѣ 94б, Ѡцѣ мѦхѦїла, мѦѦка васѦїска/ 174в, старѦїшнамѣ 178г.*

Приголосні звуки в досліджуваному Лаврському Євангелії послідовно передаються за традицією. Дублетність букв, яка використовувалася при передачі голосних звуків, майже не характерна для системи приголосних, і їхнє вживання має лише суто палеографічний характер. Так, в євангельських текстах звук **В** послідовно передається буквою **В**, і тільки в слові *юуа̃нг̃лиє* 27г зафіксована передача через **У**. Це написання є традиційним. У заголовках статей у слові *Євангеліє* переважно використовується монограф **У** або значно рідше паралельні написання з диграфом **ОУ** і ще менше – через **V**; причому використовується таке ж накреслення, як і для передачі звука **У**, що є даниною традиції, за якою **іжицю** писали як маленьку грецьку букву γ : *Єуа̃г̃іє* 77б, *Єу̃г̃* 105в – *юоуа̃г̃іє* 105в, *Єvãг̃іє* 76а. Тільки в заголовку на арк. 16б через брак місця написано: *юѠ̃*.

Звук **Ф** передається буквою **Ф**. У пам'ятках XI–XIII ст. використовувалися букви **Ф** і **θ**, які були закріплені за певною групою іншомовних слів, переважно грецьких, залежно від того, з яким звуком (**φ** чи **θ**) ці слова вимовлялися в мові-джерелі. З часом ця практика була втрачена, і це в повній мірі простежується в Лаврському Євангелії, у текстах якого фіксується переважно буква **Ф**: *филипъ* 16г, *в сред̃ .Ѡ̃. неД* 47в, *фарисѣи* 66б, *фарисѣємъ* 88г, *въ ви/фанъи* 114г, *тимофѣи* 174г, а буква **θ** використовується для позначення числа: *субѣ̃ .Ѡ̃. 95г*, *.Ѡ̃. 162б*, *.Ѡ̃. мужь* 103б, *.Ѡ̃. 171в*, *.кѠ̃. 178в*. Буква **θ** трапляється декілька разів у ролі надрядкової в кінці заголовків Євангелія і Місяцеслова: *Ѡ̃ ма^θ* / 30в, 36а, *Ѡ̃ ма^θю* 159б, а також у слові *марѠ̃о/* 160а – *марфо* 160б. Поновлення вживання в узусі орфограми для букви **θ** в українських кодексах фіксується тільки з останньої чверті XIV ст., коли вона вже не пов'язана з вимовою в іншомовних словах, а використовується під впливом південнослов'янської орфографії. Вживання в Євангелії переважно букви **Ф** також підтверджує наше датування. Як і невживання букви **Ѣ**, яка в давніх текстах використовувалася переважно в грецьких словах, у значенні **КС** (нам одинично трапилося в Місяцеслові накреслення **Ѣ** з молоточком: *мѢка алеѢндріан./* 174г), а поновлюється її вживання тільки під

південнослов'янським впливом також з останньої чверті XIV ст., як і вживання букви **S** у значенні букви **З**. У досліджуваному нами тексті використана для позначення числа давня перевернута графема букви **S**, схожа на сучасну скорописну *z*: *нД .г̃* 18б, *во вто/рникъ .г̃* 40б, *.г̃ м̃ць* 73г, *.г̃ не^д* 84г, *.г̃і. неД* 67б, *.к̃*. 172г.

У тексті Євангелія послідовно фіксуються неповноголосні написання, які перейшли в давньоукраїнські кодекси зі старослов'янських і продовжували писатися за традицією в середині – третій чверті XIV ст.: *предъ* 2б, *оумрети* 9б, 101б, *предо мною* 72г, *градъ, йзы/ града* 73г, *сребреникы, сребро* 150б, *при корени древа//* 168б. У цей період букви **Ъ** і **Ь** переважно виступають тільки як буквені знаки і позначають, як наголошував Б. Осипов, фонетичний нуль, який втратив уже позиційну обумовленість, тобто вживаються відповідно до традиційно-історичного принципу орфографії (навіть при умові, що **Ъ** і **Ь** продовжували існувати як нефонологічні голосні вставки). Процес скорочення вживання традиційних, що втратили фонематичне значення, ерів в орфографії XIV ст. йде і набирає силу, виявляючи при цьому явний зв'язок із типом морфем у слові (скоріше зникають нульові **Ъ** і **Ь** в коренях слів) [746, с. 288–289]. У досліджуваному Євангелії букви **Ъ** і **Ь** використовуються для позначення твердості й м'якості приголосних, а також, за традицією, в кінці слів після приголосних, у ролі покажчика між словами в давньому злитному письмі: **Ь** – *ѿ похоти/ плотски* 1б, *заблужьшаго* 27б, *поморья/ турьска* 75г, *прѣшь/ница* 79в, *скаріОдськы/и* 118а, *людьстий* 141а, *днѣ* 2а, *мужъ* 9а, *прий/деть* 59в, *.ві. кошниця/* 81а, *цѣрь* 126; **Ъ** – *книга/хъ* 5г, *по/черпъше воды* 6а, *овѣдавъши/* 79в, *высокомерзько* 95б, *подъкопо/вають* 125а, *в миръ* 1б, *пе/ръсть* 5в, *слышавши/мъ* 60б, *азъ оусѣкнухъ* 80в, *кротокъ* 130б, *дх̃мъ ст̃мъ* 171г. При цьому є давні традиційні написання: *дѣломъ и слово/мъ. предъ бм̃* 2б. У позиції в середині слів переважає написання без цих знаків, які часто опускаються: *знаѣши//* 3б, *ѿ торжища* 66б, *бывшо/* 120а, *жертву, птенца* 171г. На місці ерів не ставиться паєрик, що набуде поширення в

писемних кодексах із кінця XIV ст., наприклад, в Київському Псалтирі 1397 р. [515] (київського скрипторію і того ж, як Лаврське Євангеліє, типу письма), в якому паєрик зрідка трапляється переважно в кінці рядка в давнішій формі – [^]Ѡ ѡмъ 8зв., ѡстѣнни/ 24, сплѣтаюѡ/ 77, Ѡсѡ/ 165.

У Лаврському Євангелії, як і в інших кодексах, присутні східнослов'янські рефлексії – редукований + плавний, які в XIV ст. послідовно передаються як ОР, ЄР, ОЛ, ЄЛ. З кінця XIV ст. в писцеву практику, під другим південнослов'янським впливом, буде введено Ъ, Ь після плавних Р, Л в сполученнях *-trъt*, *-tlъt*, *-trьt*, *-tlьt*, які не були характерними для давньоукраїнської орфографії. У Лаврському Євангелії таких написань ще немає, а в згадуваному Київському Псалтирі 1397 р. вони є, але вживаються значно рідше, ніж давньоукраїнські орфограми. Трапляються в Лаврському Євангелії, як і в кодексах середини – кінця XIV ст., наприклад, в Київському Псалтирі 1397 р. [707, с. 12] і в деяких більш ранніх*, написання з голосними О, Є перед плавними Р, Л і одночасно з Ъ, Ь після них, причому постпозитивні Ъ, Ь проставлені здебільшого в кінці рядка при переносі: *сверь/шо* 15б, *въверь/же* 41б, *прельста/ть* 53в, *въверь/жуть* 60б, *въ черь/вленицю*, *перь/ста* 84б, *Оболь/стити* 134а.

У Євангелії використовуються орфографічні прийоми скорочення слів за допомогою титли, пропуску голосних букв, винесення букв над рядком і лігатурного сполучення букв.

Титла ставиться над священними словами, над буквами-цифрами, а також традиційно над такими словами, як: *днѣ*, *члвѣкъ*, *ннѣ* та ін., і має форму горизонтальної лінії із загнутими кінцями. Використовується в рукопису титла двох видів: 1) титла, горизонтальна лінія якої із загнутими доверху лівим і донизу

* Численні приклади письмових імітацій т. зв. “другого повноголосся” в кодексах XII–XIII ст. подано в роботі О. Страхова «Об орнаментальных принципах организации строки в древнерусских текстах как основе графико-орфографического варьирования» [893].

правим кінцями (у шрифтах, які є в нашому розпорядженні, кінці титли розвернуті навпаки, тому в прикладах ми титлу рукопису змушені технічно передавати як $\overline{\quad}$); вона довга (на декілька букв) або коротка (на одну букву), з перекресленою або неперекресленою посередині горизонтальною лінією ($\overline{\quad}$, $\overline{\quad}$, $\overline{\quad}$, $\overline{\quad}$); 2) титла, горизонтальна лінія якої із загнутими донизу кінцями; довга або коротка, з перекресленою або неперекресленою посередині горизонтальною лінією ($\overline{\quad}$, $\overline{\quad}$, $\overline{\quad}$, $\overline{\quad}$).

У поданому далі матеріалі не завжди передається точне розміщення титли над буквами через технічні можливості використаних шрифтів. Уживання цих двох видів титли є скоріше графічним рівнозначним прийомом, пов'язаним із уподобаннями писців. Довжини титли писці не дотримувалися і використовували в одному й тому ж слові титлу як різних видів, так і довжини. Наприклад, другий писець не вживає різні накреслення титли для конкретних груп слів (перекреслене, неперекреслене, з кінцями, загнутими в різні боки або тільки вниз), про що свідчать скорочення під титлою різних накреслень одних і тих же слів: *сѣѣ* 72б – *сѣѣ* 73а, *глюти* – *глюти* 80а, *глюоще* 80б, *глюе* 80г. У першій частині євангельських текстів, переважно написаних першим писцем, перевага надається використанню титли із зігнутими доверху лівим і донизу правим кінцями. Другий писець працював тільки над невеликою частиною під керівництвом першого. У другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем, частіше вживається переважно коротка титла із загнутими вниз кінцями; в Місяцеслові така ж тенденція написання титли. Так, титлу (різних варіантів) писці ставили над скороченими словами: 1) за допомогою пропуску голосних і приголосних титла ставилася на місці їх пропуску між двома голосними або між голосною і приголосною: *гѣа* – *гѣа* 9б, *гѣху* 15б, *гѣши* 25б, *гѣще* 39б, *сѣго* 46а, *гѣше* 67а, *сѣго* 73б, *гѣаша* 145б, *гѣа* 160г, *гѣы* 180б, *гѣа имъ* 15б, *дѣла бѣа* 18б, *бѣ* 25б, *бѣи* 73а, *гѣе*, *бѣе* 83в (іноді титла зсунута, наприклад: *гѣе* 126б); 2) за допомогою пропуску двох голосних титла ставилася між приголосними на місці другої пропущеної голосної: *чѣѣка* 1б, *дѣмъ* – *дѣмъ* 15а, *нѣсноѣ* 28а, *црѣвьѣ* 52а, *блѣнъ* 54б, *оучѣлю* 79г, *оучѣци*

181г, або над приголосною між пропущеними голосними: *оучѣнокѡмь* 9а, *прѣркаѡ*, *блѣвъѡстити* 73б, *оучѣнци* 109а, *члѣвъѡкомь* 125а, *сѣнь члѣвъчѡ* 128а, *с нѣсиѡ* 157в (іноді титла зсунута, наприклад: *дхмѣѡ* 56а, *снѣсѡ* 157в, *крщѣниѣ* 170а); 3) за допомогою пропуску понад двох голосних титла ставилася над третьою приголосною: *члѣвка* 18б, *члѣвъчѣска* 32а, *двѣвъ* 44б, *англѣмь* 73а, *члѣвка* 87г, *прѣкмь* 130б, *оуѡчнѣкмь* 158в, *въ прѣцѣхъ* 168в, або між третьою і четвертою приголосними на місці пропущеної останньої голосної: *іѣрслѣмомь* 29б, *оучнѣкмь* 39а, *члѣвъкъ* 72г, але таке розміщення титли, за нашими спостереженнями, пов'язане з тим, що писець, ставлячи титлу над третьою приголосною, іноді її подовжував, через що вона нібито опинялася між буквами над останньою пропущеною приголосною, наприклад, на арк. 67а–б, над третьою приголосною титла стоїть у п'яти випадках написання слова *члѣвка*, і тільки один раз вона стоїть над третьою приголосною і захоплює половину четвертої приголосної: *члѣвка*. У написанні слова *члѣвъѡка* видно, що титла ставилася над приголосною перед останньою пропущеною голосною, а якщо в слові пропускалася одна голосна, то титла ставилося після пропуску над наступною приголосною: *члѡѡвъчѣска* 67б. Наприклад, точно видно розміщення титли над двома приголосними, коли писцем використовується велика перекреслена посередині титла: *члѣвъчѣскаѡго* 68б; 4) при пропускові однієї голосної титла ставилася над другою приголосною: *сѣнь – сѣнь* 9б, *смѣрти – смѣрти* 16б, *дѣѡа* 30б, *мѣрѣ* 95б, *блѣгоѡбразенъ* 154а, *мѣрья* 159г, *блѣгуюѡ* 160а, *анѣла* 168в, *дѣхъ* 170б, *арханѣла* 173г, або над третьою приголосною: *въ црѣкви* 17в, *црѣство* 51б, *слѣнце* 56б, *црѣвнѣмь* 73а. Написання зі зсунутою вправо на одну букву титлою є графічною неточністю писця. Традиційно титла ставиться при скороченні слова *ѡцѣ* і похідних від нього: *ѡцѣа* 1б, *ѡцѣ* 14б, *ѡцѣа* 41б, *ѡцѣ* 77а, *ѡцѣа* 106г, *ѡцѣѡ* 145б, *ѡцѣ* 176в.

У ролі титли в Євангелії використовується також і буква Д із трохи подовженою нижньою частиною, яка має форму титли у вигляді горизонтальної лінії із загнутими вниз кінцями. В цій ролі буква виступає в скорочених за рахунок голосних словах, але вживається в євангельських текстах рідко, переважно

послідовно скорочується тільки слово *сердце*: *бл̂гтий!* 1б, *ср̂це* 2г, *ср̂дмь* 28а, *въ ср̂ци* 40а, *пр̂мрсть* 78г, *ср̂дмь* 112а, *ср̂це!* 144б, *на ср̂цахъ* 176в, і тільки в Місяцеслові вона постійно використовується при скороченні певної групи священних слів: *пр̂бн.* 160б, *пр̂тчї* 172г, *чю̂твр./* 177б. Як надрядкова буква Д вживається у скороченнях заголовків статей євангельських текстів і Місяцеслова: *неД* 5б, *в среД* 118а, *винограД*, *млаДнець* 167б. Декілька разів трапляється виносна буква Д у другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем – у слові *нароД* 79б, 130б.

В орфографії основного тексту Лаврського Євангелія узусно прийнятим є використання традиційної букви-титли в ролі повноцінної титли при скороченні слів методом пропуску окремих букв, із винесенням букви-титли над рядком, причому титла, що покривала букву, має різні накреслення в одних і тих же словах, як і в розглянутих скороченнях слів за допомогою лише титли, але написань титли із загнутими до низу кінцями більше, а в другій половині рукопису пряма лінія титли стає більш вигнутою (з технічних причин титла передається уніфіковано): слово-титла (\tilde{C}) використовується постійно: *бы̄* 1а, *х̄ць* 1в, *члвV̄* \tilde{C} кий 35в, *кр̄тишаса* 72а, *не̄ ма̄* \tilde{C} пӯ \tilde{C} на̄ 120г, *цр̄* \tilde{C} тво 132г, *єп̄* \tilde{C} па 172в, *рж̄* \tilde{C} тву! 178г; глагол-титла ($\tilde{Г}$) – переважно в скороченні слова *Євангелиє* у заголовках статей: \tilde{C} ӯ $\tilde{Г}$ є 1а, \tilde{C} ӯ $\tilde{Г}$ є 6б, \tilde{C} уа̄ $\tilde{Г}$ 71б, \tilde{C} уа̄ $\tilde{Г}$ є 141а, \tilde{C} уа̄ $\tilde{Г}$ є 171в; червь-титла ($\tilde{Ч}$) трапляється в євангельських читаннях переважно у слові *рече* та похідних від нього: *ре̄* $\tilde{Ч}$ 19в, 68а, *наре̄* $\tilde{Ч}$ тса 99а, а в Місяцеслові – в слові *м̄* $\tilde{Ч}$ ка 162б, 171в, 177б. Використовується з цією метою і буква **В**, але виключно в скороченні словосполучення *во оно время*: *во оно* $\tilde{В}$ 6б, 31а, 98а, 116б, 146в, 152а, 171в. Другий писець у другій половині євангельських текстів використовує, на відміну від першого, й інші виносні букви. Однак нечасто, переважно в кінці рядка, для вписування слів у текстове поле: *ва̄* $\tilde{М}$ // 77б, *оуч̄* $\tilde{Н}$ ко̄ $\tilde{М}$ / 82в, *твоӣ* $\tilde{М}$ / 82г, *в мука̄* $\tilde{Х}$./ 84б, *їзбраны̄* $\tilde{Х}$!, *своє̄* $\tilde{Х}$! 101а, *въздыхающӣ* $\tilde{М}$ / 120в, *створӣ* $\tilde{Г}$ / 142г. Зрідка писець скорочує слова і в середині тексту,

використовуючи виносні букви, які не були прийняті в узусі канонічних текстів: *в су^бту*, *лѣ^т* 98в, *ваши^х* 126а. Цей факт, імовірно, пов'язаний з тим, що другий писець краще володів канцелярським письмом, про що свідчать зафіксовані нами вживання скорописної виносної букви **A**: *чаша си^a* 139б.

У заголовках євангельських текстів і в Місяцеслові, на відміну від основного євангельського тексту, широко використовувалася титла при винесенні букв над рядком у вигляді прямої лінії (іноді вигнутої), з кінцями, загнутими донизу, у таких випадках: 1) при частковому скороченні слова пропуском голосних і буквених знаків **Ъ**, **Ь**, переважно в кінці слова: *су^бт* 161в, *в сре^д* 52в, *слу^жба* 161г, *в па^{то}к^і* 21в, *ѿ лу^кі* 74а, *зага^т* 24а, *с бо^го^м* 1а, *на за^оутре^н* 71б, *субо^т* 70в, 125б, *кон^ц* 125б; 2) при скороченні слова способом його усічення: *в су^б* 4в, *ю^в ѿ* 16б, *в по^д з^н* не^д 22, *во вто^к* 16б, *в па^т* 29б, *на за^у* 34б та ін. Про те, що такі написання використовувалися в заголовках тільки при бракові місця, засвідчено написаннями, коли місця вистачало: *ѿ луки* 20г – *ѿ лук* 79а, *ѿ лу^к* 96в, *ѿ матф^ѣя^н* 27а – *ѿ ма^т* 26в, *ѿ і^ѿана.* 17б – *ѿ і^ѿ.* 16б, *ѿ і^ѿа^н.* 16в, *ѿ марка* 58в – *ѿ марк.* 59б. Ці написання свідчать про те, що в узусі не було регламентовано скорочення релігійних слів, яке часто залежить від того, скільки вільного місця залишилося в тексті для заголовків. Однак простежується тенденція до повного заповнення рядка (-ів), в який уписувався заголовок, що підтверджують і різні написання канонічного слова *Євангеліє*: *ю^в* 2г, *ѿо^уа^т* 17б, *ю^ва^тю* 37б, *ѿа^тю* 71б, *ю^ва^тю* 105в.

У тексті Євангелія використовуються і лігатурні скорочення. Поширені **Ѡ** (**Ѡ+Т**) і **Ѳ** (**Ѳ+Т**): **Ѡ** – на початку слів, переважно в префіксі **ОТ** -: *ѿ см^рт^і* 6г, *ѿ* доброго 46б, *ѿ марка* 175а, *ѿкуди* 12г, *ѿпущати* 76в, *ѿв^ѣщав же* 153а; **Ѳ**: *сви^дительств^ую^щий* 7в, *ѿпуща^ютьс^я* 80а, *исхо^да^це* 151б. Але наявні і написання без лігатурного поєднання – **Ѡ** і **ОТ**, які є не відходженням від узусу, а окремими графічними орфограмами, що використовуються, за нашими спостереженнями, переважно в кінці рядка для заповнення текстового поля. В першій частині

євангельських текстів пишеться переважно **ѠТ** як першим, так і другим писцем: *Ѡтроча/* 9б, *Ѡтолшли* 14б, *Ѡтрокъ* 37а. В другій частині євангельських текстів починає використовуватися і **О** широка квадратна поруч із **Ѡ**, а також – і в Місяцеслові: *Ѡсюду* 73а, *Ѡроковици* – *Ѡтро/ковици* 90в – *Ѡ/троковици* 179а, *Ѡтъ/члвкъ* 101в, *Ѡтроча* 104в, *Ѡчѣ* 146в, *Ѡтрочати* 166г. Виходячи із розглянутого матеріалу, узусною орфограмою треба вважати вживання лігатури **Ѡ**. Написання з **ѠТ** або **ОТ** не варто вважати описками, помилками або штучним використанням давніх традиційних безлігатурних написань – це свідоме використання писцями графічних прийомів для порядкового заповнення всього поля тексту.

Взагалі до орфограм, які, на перший погляд, є відходженням від узусу, треба ставитися дуже обережно, оскільки давніми книжниками використовувалися як “правописні” орфограми, так і “графічні” – як засіб оформлення тексту або його розміщення на аркуші по однаково розкреслених для нього полях і рядках. Із цим принципом пов’язане і використання, хоча й одиничне, різних лігатурних сполучень тільки в тих випадках, коли писець значно виходить за поле тексту (переважно на дві букви), або в заголовках: **АР** – *Ѡ мар^к* 67г, 68а (у заголовках); де було достатньо місця, то писець писав без скорочення: *Ѡ марка* 70а; **АУ** – *на за^т* 59б (у заголовку); **ИК** – *разбойники/* 93в; **ЛГ** – *возбл^годатныя* 77а; **ЛУ** – *Ѡ лу^к* 82г, 136г (у заголовках), *в послушество* 69б; **ЛЮ** – *оучт^лю/* 8б, *възл^лобить* 23в, *гл^лю/* 29а, *Ѡставлю/* 47б; **МЬ** – *ѧзь ѧс^м* 20г; **НУ** – *ѧстину/* 13г, *косну/са* 44б, *Ѡдесну/ю* 65г, *десатину/* 113б, *писану/* 152а; **НЬ** – *дн^ь* 4в, *на сон^ь//* 11в; **ОУ** – *оучт^ли* 62в; **ТЬ** – *может^ь* 10б; **ЦР** – *цр^ство* 32в; **ЩЮ** – *трепещю/щи* 63в, **ѦК** – *ѧко/* 69г, 95б.

Частіше використовується в кінці рядка тільки лігатура **МУ**, і переважно другим писцем у другій частині євангельських текстів: *ѧму/* 14б, *возму/ть* 63г, *Ѡємлюще^м* 77б (лігатурне поєднання букв зроблене писцем на лінії кінця поля тексту), *толкуще^м//* 85б, *первому/* 95а, *к дому/* 116а, *распато^м* 157а.

Узагалі лігатурні поєднання в кінці рядка на лінії кінця поля тексту не були регламентовані як обов'язкові, тому маємо в цій позиції написання як з лігатурою, так і без неї, наприклад: *глю* – *глю* 29а. У Місяцеслові, на відміну від євангельських текстів, за допомогою лігатур скорочуються канонічні, священні та інші постійно вживані слова незалежно від їхньої позиції в рядку: **АП** – *ап̃ла* 162б, *ап̃ль* 167б, *ап̃ль* 177а; **АР** – *ѿ марк*/ 163г; **АУ** – *на заутре̃* 159б, *на заутр̃* 166а, *на зау̃* 175а; **ИК** – *велик*/ 177б; **МК** – *мк̃ъ* 161г, *мк̃а* 162б, 177а; **МЦ** – *мц̃и* 162б, 177а; **НК** – *мч̃ка* 159б, *м̃ка* 160б, *м̃к* 161в (у цьому слові переважно використовується більш скорочена форма з лігатурою **МК**); **НЦ** – *мч̃ц* 161в, *мч̃ци*. 171б; **ОЦ** – *ѿца* 161г, 169г, 177а; а також в інших словах: **АВ** – *архан̃ла гав̃*/ 173г; **АК** – *м̃ка ... вакх*/ 162б; **ЛУ** – *слу̃ша ва̃* 159б; **МЬ** – *на сѣмь* 177а; **НИ** – *ѿни*/ 166г; **ОУ** – *м̃къ ... оу̃*/ 161г, *в калпернаоу̃* 171в. Використання лігатури **МУ** в Місяцеслові не зафіксоване. Вживання в ньому багатьох графіко-орфографічних прийомів, яких немає в тексті Євангелія, свідчить про те, що книжники ними володіли і широко їх використовували в своїй практиці, але для релігійних текстів узусно вони не були регламентовані, тому писці послідовно доримувалися графіко-орфографічних традицій канонічної писемності. В Місяцеслові слова *свато́го*, *свато́й*, *свато́а*, *свато́и* також позначаються лігатурою, складеною із кіноварної **О** широкої, середина якої виписана у вигляді квадрата, в який уписана чорнилами маленька буква (лігатура через технічні причини передається як ©): © *мч̃ка* 158в, © *феодоры*/ 160б, © *ѿца* 161г, © *ап̃л петра і п[а]вла* 176г, © *ап̃л .ѿ.* 177а, © *м̃къ* 177в, © *м̃ци* 178б. Ще одним прийомом уписування слів у рядку в текстове поле, коли не вистачає місця, особливо в кінці рядка, є часте невписування останніх складів чи останньої букви слів, як правило, голосних букв і знаків **Ъ**, **Ь**: *м̃ка про̃*:/ 162б, *фомы чю̃твр.*/ 177б; *нар̃са* 159а, *н̃л. по пасц*/ 161в, *зача̃и иѿан пр̃тч*/ 161г, © *пр̃к авд̃я*/ 163в, © *ап̃л. анисима*/ 172в, *конец*/ 159б, *прѣд про̃св̃ще̃и̃* 168а.

Більшість розглянутих графічних і графіко-орфографічних прийомів письма пов'язана з тим, що писці дотримувалися розміщення тексту в рядках відповідно до списуваного кодексу. Писець намагався розміщувати переписуваний текст так, як у протографі, і це йому добре вдавалося, за деяким винятком, що підтверджує, наприклад, стиснуте написання першої половини слова в *полѹнощи* 70б, в якому в рядку написана тільки буква **П**, внизу рядка вписане маленьке **о**, а зверху над **П** – лігатура **ЛУ** під титлою. Це підтверджують і наявні випадки з переносом закінчення слів на наступний рядок, притому, що місця в рядку досить для написання всього слова, наприклад: *ѿ вѣсто/къ* 37а, *іє/си* 39б.

Цікавим у тексті Євангелія, з палеографічної точки зору, є прийом усічення правої частини букв при написанні в кінці рядка, тобто пишеться тільки ліва частина букви. Такі написання прийнято називати “півбуквами”. Обидва писці вживають усічене написання переважно букви **А** (біля 130 разів): *иска/ху* бв, *вѣста/нѣте* 23г, *приступиша/* 43б, *істаза/лѣ* 98а, *писа/но* 166в, і менше – букви **А** (біля 30 разів): *люба/* 23в (у цьому слові писець спочатку написав букву, а потім правий її бік вишкріб, чого не спостерігається в інших словах, де ця буква написана повністю. Можливо, це пов'язано з тим, що слово знаходиться в кінці першого рядка стовпця, за яким має вписуватися текст у стовпці, а другий склад останнього слова звисав за межу кінця рядка: *хота/ть* 62б, *гѣла/* 76а, *помилуѣ ма//* 108г. Ці “півбукви” вживаються і в інших кодексах середини – третьої чверті XIV ст., наприклад, у Служебнику середини XIV ст. (БАН, 17,12.1) [177, с. 115, ил., рис. 40 (л. 71)]. Використовується в Лаврському Євангелії і “півбуква” **М** у кінці рядка перед голосною чи буквеними знаками, таких написань майже 20, і переважно трапляються вони у першій частині євангельських текстів, писаних другим писцем: *с нимі/* 5б, *іма/ть* 6б, *іємѹ* 11б, *симо/на* 75г; одинично присутні вони і в першого писця: *на немѹ* 18б, *вамѹ*, *законѣ моисѣинѣ* 21а. У другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем, усічена буква **М** трапляється переважно в сполученні з **Ъ**: *пришѣдшимѹ* 77а, *слѣпымѹ* 78б, *вамѹ//* 89б. Зафіксовано одиничні

написання слів з усіченням правих частин двох останніх букв таких складів: **МА** – в кіноварних заголовках статей, перед виносною буквою в кінці рядка: *ма^о* 30в, 36а; **МV**: *ієМV* 11б; **МА**: *поМА/нуша* 4в. У Місяцеслові, який писаний першим писцем, наявні усічення правих частин у майже тридцяти випадках написання букви **А**: *писа/но* 166б, *ѿ марка/* 175а, *бориса/* 177б; декілька разів – букви **М**: *вамъ/* 168б, *ѿѿа* *єрмо/* 171б, і **А**: *Обра/щеть* 129а, *сѣда/щиї* 171б, *крѣтла/* 175а; *одиночно* – **Ю**: *анфилофья/* 163в.

Незважаючи на те, що в Лаврському Євангелії часто трапляються написання в кінці рядка стовпця з усіченням правої частини букв (переважно **А**), писцями вони не сприймаються як графічне правило. Таке написання наявне на правій розкресленій лінії поля тексту, яка нібито ділить букву навпіл, ліва частина її знаходиться на полі тексту і пишеться, а права за полем тексту – не пишеться. При побіжному погляді на рукопис таке написання сприймається як графічний прийом вписування тексту в рядок, який має завершуватися голосною буквою, але при детальному розгляді видно, що повних написань букв на лінії межі поля значно більше, і відповідно саме вони були узусно вживані. Це добре видно, наприклад, на арк. 9б: *г/ла/*, *ѿроча/*, *ѿстави*. Про те, що це переважно графічний прийом прикрашення тексту, який використовувався і для вписування в рядок, свідчать написання, зроблені другим писцем у першій частині євангельських текстів, – усічення в кінці рядка не букви **А**, а букви **М**, права частина якої мала опинитися за полем тексту, як і буква **А**: *но йма/ть* 6б. Про те, що рядок прийнято було завершувати голосною, свідчить написання слова *малог_о*, 60а, в якому після букви **Г**, що опинилася на лінії кінця текстового поля, писано за полем маленьке **о**.

Розглянуті написання в кінці рядка з усіченням правої частини букв є для досліджуваного рукопису, на наш погляд, тільки інноваційним декоративним прийомом, який виник у середині XIV ст. і використовувався книжниками спочатку як палеографічний прийом оформлення тексту, а пізніше – і як графічний прийом при вписуванні тексту в рядок, як прийом позначення переносу та ін. Цей прийом

бувзапозичений книжниками Північної Русі, писці якої на замовлення знаті часто переписували книжки в Києві, переймаючи й нові прийоми письма, при цьому вводячи до переписуваного тексту й власні, притаманні певній писемній школі традиційні прийоми чи новації.

У «Сводном каталогі» XIV ст. А. Турилов у примітці до опису Лаврського Євангелія вказує (цитата повністю наведена на початку статті), що за палеографічними ознаками рукопис датується кінцем XIV ст., і наводить палеографічні дані трьох Євангелій XIV – початку XV ст., до яких за почерком, на думку вченого, близький Лаврський кодекс, відмінний від них тільки більшою щільністю письма [849, с. 317, № 179]. Ми порівняли письмо й орфографію досліджуваного рукопису з цими кодексами, тексти яких доступні нам за окремими фотокопіями: «Микулине Євангеліє» останньої чверті (кінця?) XIV ст., писець Микула (БАН 34.5.20 [849, № 298]); Євангеліє тетр кінця XIV ст., писець Алексеїка (НБ МГУ 2Bg 42 [849, № 307]); Євангеліє тетр «Переяславське» 1406–1410 рр., писець дяк Зиновій (РНБ, Ф. п. I. 21 [802, № 572]). Насамперед хочемо відмітити, що почерки писців Микули і Алексеїки не близькі, як вказується в описах цих пам'яток у СК XIV ст. [849, № 298, с. 445, № 307, с. 457], в їхній графіці наявні суттєві відмінності, наприклад, у накресленнях у кінці рядка Ъ і “півбукви” А*. Євангеліє тетр писця Алексеїки за типом письма і графіко-орфографічними особливостями схоже до письма Лаврського Євангелія, але ближчим є до Київського Псалтиря 1397 р. [ОЛДП F 6] [515]. А ось письмо Переяславського Євангелія 1406–1410 рр. справді близьке до Лаврського рукопису, однак зовсім відмінне за художнім оформленням заставок і вживанням великих тонких кіноварних ініціалів, що є характерним саме для XV ст.** Це свідчить про

* Див. «Микулине Євангеліє» (БАН 34.5.20) [890, с. 4–5, прилож. 3 (датировка серед. XIV в., ил. л. 142)]; Євангеліє тетр (НБ МГУ 2Bg 42) [196, опись № 53 (датировка кон. XIV – нач. XV в., ил. л. 125)].

** Див. [196, опись № 86 (писано [между 1389 и 1425 гг.], ил. л. 7в, 89в)].

те, що писець Переяславського Євангелія, ймовірно, навчався в московському скрипторії, а переписуваний ним рукопис був зроблений з більш раннього протографа. Відомо, що московські писці, як і з інших північно-східних земель, у середині – другій половині XIV ст. переважно навчалися в київських скрипторіях, отож можна зазначити, що московські скрипторії розвивалися на основі київської писемної школи, і опанований писцями тип письма – пізній літургічний устав – ще тривалий час використовувався у Північно-Східній Русі, значно довше, ніж у київських книгописних центрах, як і тератологічний стиль художнього оформлення кодексів.

У СК XIV ст. як доказ датування Лаврського Євангелія кінцем XIV ст. подається і спостереження Л. Коробенко (1998) про те, що писець часто вживає в кінці рядка скорочене накреслення (“півбукву”) **М** – прийом, який не засвідчений у точно датованих російських кодексах раніше 1390-х років [849, с. 317; 549]. На основі цих спостережень не можна відносити рукопис до кінця XIV ст., тому що точно датованих кодексів цього періоду збереглося мало, а для більшості недатованих їхні археографічні датування неоднозначні. Вживання в кодексах “півбукви” **М** також ще не є датуючою в більш вузьких часових рамках рисою. Для цього необхідно провести графіко-орфографічний аналіз її вживання, що ми й здійснили в нашій роботі над Лаврським Євангелієм. Однак, нам не відомо, які рукописи досліджувала Л. Коробенко і яких накреслень є в них “півбуква” **М**; чи враховувалися вченою особливості графіко-орфографічних систем кодексів (безпосередня наявність рис другого південнослов’янського впливу). Взагалі в рукописах півбуква **М** пишеться перед голосною буквою чи буквеним знаком у кінці рядка. У нашому рукописові ліва половина букви з середньою частиною пишеться у вигляді довгого хвоста, закрученого вправо під наступною голосною. Чи вживається ця буква в Микулиному Євангелії ост. чв. (кін. ?) XIV ст. або в Євангелії тетр кін. XIV ст., нам не відомо через недостатність ілюстративного матеріалу, а в примітці А. Турилова не зазначено її використання, хоча для

датування, проведеного вченим, її наявність має значення. У фотокопіях з рукописів у книзі Г. Вздорнова «Искусство книги Древней Руси...» «півбуква» **М** зафіксована тільки в двох рукописах, віднесених автором до кодексів, московських за походженням*: Євангельські читання кін. XIV ст., заставки XV ст. [Москва] (ГИМ, Воскр. 2 [849, СК XIV ст. № 201, 343–344 – Євангеліє апракос повний кін. XIV (?) – поч. XV ст.]) і «Євангеліє Кошки» близько 1392 (?) р., ініціали і заставки 90-х років XIV ст., [Москва] (РГБ, ф. 304, III, № 4/М.8654) [196, № 54 (ил. л. 42), № 57 (ил. л. 195в, 281в)]; до СК XIV ст. кодекс не включений, оскільки укладачі передатували його XV ст. [802, № 558]. Але в цих книгах, на відміну від Лаврського Євангелія, пишеться не ліва, а права половина букви **М** з середньою частиною у вигляді довгого хвоста, закрученого вліво під попередню літеру. Письмо Євангелія апракос (у Г. Вздорнова – Євангельські читання) схоже за графікою й орфографією з Лаврським Євангелієм, але зовсім відмінне від нього художнім оформленням заставок і тератологічних ініціалів. У ньому заставки такі ж, як і в «Переяславському» Євангелії. А в «Євангелії Кошки» графіка, правопис і художнє оформлення повністю відмінні від Лаврського рукопису і мають характерні особливості, безпосередньо пов'язані зі змінами в графіці й орфографії московських рукописів починаючи з 90-х років XIV ст., викликаних другим південнослов'янським впливом, як встановила своїми ґрунтовними дослідженнями М. Гальченко [249; 256–260; 262, 263], вивчаючи цей вплив на російські рукописи. В «Євангелії Кошки», за визначенням М. Гальченко, наявний мінімальний набір південнослов'янських орфограм [262]. У Лаврському Євангелії зовсім немає орфографічних рис другого південнослов'янського впливу, окремі елементи якого були характерними для українських кодексів із кінця XIV ст. [283; 288] безпосередньо київської школи письма, як і для московських кодексів.

* До цих кодексів учений уключив і рукописи, писані (тобто – переписані) в м. Києві писцями з Московії, наприклад, дияком Спиридонієм – Київський Псалтир 1397 р.

Отже, Лаврське Євангеліє є пам'яткою київської писемної традиції. Кодекс створений на межі давньоукраїнського і староукраїнського періодів розвитку орфографії, в початковий період вироблення староукраїнською писемною практикою графіко-орфографічних особливостей, характерних для церковно-слов'янських книжних пам'яток української редакції.

Проведене дослідження письма й орфографії підтвердило датування Лаврського Євангелія третьою чвертю XIV ст. (до 1370 р.) і легітимність його кодикологічних даних. Рукопис написаний церковнослов'янською мовою української редакції, його письмо відбиває узусні графіко-орфографічні особливості, характерні для українських канонічних кодексів середини – третьої чверті XIV ст.

5.2.2. Четья Мінея 1489 р.*

Четья Мінея 1489 р. є визначною пам'яткою староукраїнської писемної й духовної культури, однією з найбільш ранніх спроб перекладів агіографічних канонічних та апокрифічних текстів староукраїнською мовою. Під цією назвою і датуванням вона відома в науковій літературі. Однак до її складу входять дві окремі книги – Торжественик мінейний та Златоуст п'ятдесятний, оправлені, найімовірніше, на початку 90-х років XV ст.

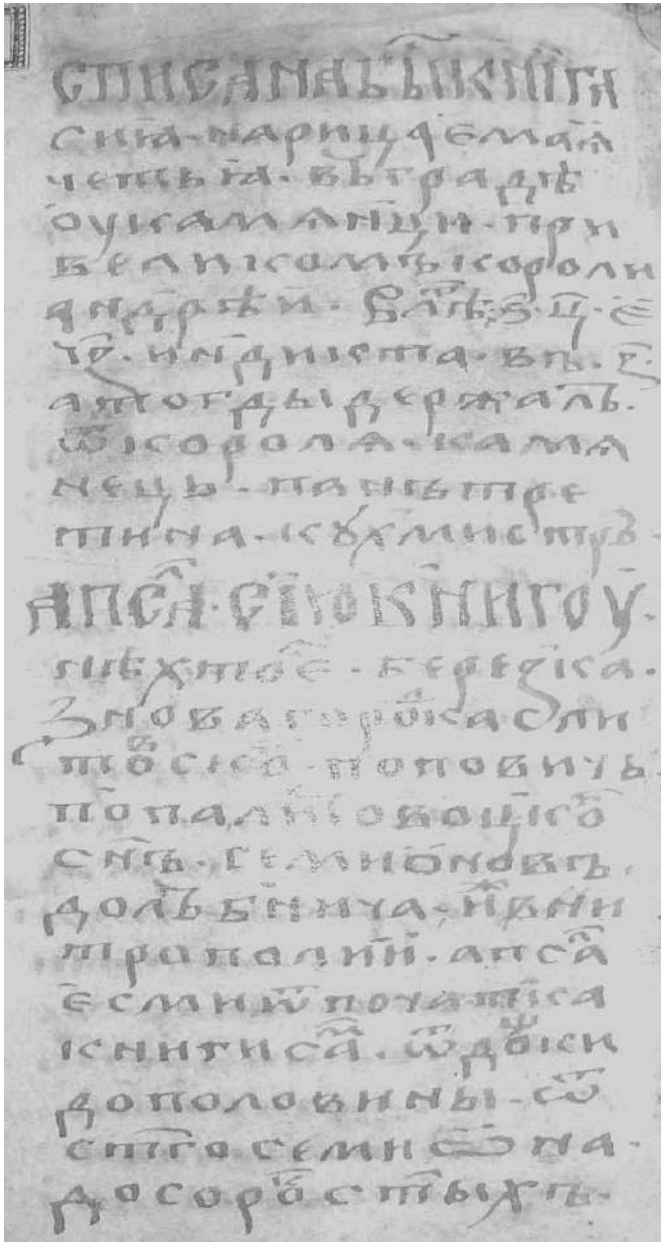
Кодекс форматом 2°, розміром 275x190 мм, на 379 паперових аркушах, складається з 48 зошитів: на 37 зошитах розміщується текст Торжественика мінейного, на 11 – текст Златоуста. Художнє оздоблення є характерним для цього типу книги – кіноварні заголовки та ініціали. Книга востаннє була оправлена в 1686 р. пресвітером Святовогінської церкви Іваном Саковичем, який купив її в отця

* Кодекс зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л.

Описування кодексу проведено за отриманими нами новітніми даними [295, с. 142–145, № 55, іл. № 116–121; 307; 308]. Ілюстрацію з рукопису див.: Додаток А, рис. 15.

Євфимія Вашицького. Після смерті Івана Саковича (не раніше 1696 р.) книгу подарували його родичі до церкви, в якій він служив.

У кінці Торжественика мінейного на арк. 286зв. знаходиться датуючий запис 1489 р., зроблений півуставним письмом кіновар'ю поповичем Березкою з Новгородка Литовського*, сином литовського попа Семиона Долбнича.

Списана бы^ѿ кнѣга
 сѣна нарицаема
 четъя. въ градѣ
 оу каманци. при
 великомъ короли
 андрѣи. В лѣтѣ . . . ѿ . ѿ . ѿ
 чѣз . индикта. въ . ѿ .
 а тогды держалъ.
 ѿ корола. кама
 нець. панъ тре
 тина. кѣхъ мистръ.
 А пса^{лѣ}. сѣю к'нигоу.
 нѣхто ѿ^ѿ. березка.
 з новагороДка с ли
 тоВско^ѿ. поповичъ.
 попа литовоцко^ѿ
 сѣнъ. семионовъ.
 долбѣнича. и^ж в ни
 трополии**. а пса^{лѣ}
 ѿ^ѿсми ѿ^ѿ початка
 книги са^{мѣ}. ѿ дошки
 до половины. ѿ^ѿ
 сѣтго семиона.
 до сорокѣ сѣтыхъ.

* Нині Новогрудок – районний центр Гродненської області Білорусі.

** *Митрополии*. Початковнй *н* замість *м* в основі *митропол-* – індивідуальна риса мовлення писця Березки [716, с. 6].

Запис відноситься тільки до Торжественника, названого писцем Березкою «Четья». Також на арк. 287 Березко вказав замовника книги: «Списана бы^ѣ книга сия. повелѣни^ѣ М^ѣ. раба бжїа. ѳеодра» (детальніших відомостей у пам'ятці не зафіксовано).

Подана в записах писцем Березкою історико-кодикологічна інформація й до сьогодні ще остаточно не з'ясована. Більшість вчених схиляється до думки, що переписана Четья в 1489 р. у м. Кам'янець у час правління короля Андрія Казимира IV Ягайла (з 1440 р. – Великого князівства Литовського, з 1447 р. – Польщі, помер 7 червня 1492 р. в Городні) [772, с. 5]. М. Грушевський з приводу місця написання пояснював, «що се Кам'янець на Лосці т. зв. потім Литовський – в б. Берестейським повіті, на півн. схід від Берестя Литовського, посвідчує імя держателя кухмістра Третини = Третьяка, і сусідство Новгородка і Воїня (тепер Вогинь на Холмщині, де потім ся “Четья” переховувалася і “року 1686 оправлена бысть книга сия отцем Іоанном Саковичом презв. воинским мѣсцким”)» [355, с. 99]. Хто такий замовник книги Феодор, так і залишається невстановленим. М. Петров уважав, що рукопис є точною копією Четьї 1397 р., писаної у м. Кам'янець (це, на думку вченого, Кам'янець-Подільський, або колишнє місто Кам'янець Гродненської губернії) при королі Андрії, рідному братові Литовського короля Ягайла, для, ймовірно, князя Острозького Феодора Даниловича [777, с. 54]. О. Кочубинський уточнював, що «Кам'янець, це Кам'янець Подільський, Новгородок Литовський, це Новогрудок Гродненської губернії» (У праці вченого пам'ятка подана як Пролог 1488 г., писано Березкою) [570, с. 238–241]. О. Соболевський також уважав, що Кам'янець – це Новогрудок [870, с. III, № 26].

Ученим пам'ятка відома з липня 1880 р., коли вона надійшла до ЦАМ КДА. Вже у вересні 1880 р. дані про неї були оприлюднені М. Петровим в «Известиях ЦАО», а згодом – у звіті товариства як про український рукопис – Четью, з наведенням датуючого запису на арк. 286зв., в якому час написання був прочитаний ученим як 1397 р. [775, с. 146–147; 778, с. 341]. Таке визначення М. Петровим часу

написання рукопису пов'язане з тим, що в записі дата подана не в одному рядку, хоча місця для її написання вистачало: перших два числа „Ѡ.ѡ. [6900] проставлені на одному рядку, а два останніх .ѡѣ. [97] – на наступному рядку, до того ж числівник .ѡ. [900] подано із закінченням -є, переданим писцем у кінці рядка через Є широку з діакритиком – спіритус + варія (˘˘), який вчений прийняв за титлу, а число ѡѣ не відніс до дати. В дослідженні «Рукописная «Четья» 1397 года, западнорусского происхождения» 1881 р. вчений при публікації датуючого запису над Є поставив титлу [777, с. 54]. Першим звернув увагу на те, що рукопис пізнішого часу, І. Срезневський у 1882 р., прочитавши буквену цифірь як „Ѡ.ѡ.є ѡѣ. [6997= 1489 р.] [888, стб. 304, прим.]. Проте в пізніших відомостях про рукопис А. Кирпічникова вказана дата 1488 р., а у М. Петрова – 1487 р. [516, с. 24, 46, прилож. 1; 781, с. 207, № 208].

Правильність датування Торжественика мінейного 1489 р. засвідчує і зазначений у записі індікт: “ин’дикта. въ .Ѡ.”.

Проведений аналіз усіх водяних знаків рукопису за філігранологічними альбомами С. Бріке та М. Лихачова підтвердив датування Торжественика 1489 р. та засвідчив, що Златоуст п’ятдесятний також був переписаний у той же час [1005, № 14576, 14838, 14883, 15384; 552, № 1048, 1185, 2701].

М. Карпинський ще в 1889 р. вказав, що книга ділиться на дві частини: перша частина (287 аркушів) – це власне Четья, друга – майже вся складається з повчань Іоанна Златоуста [499, с. 60]. У каталозі О. Лебедева 1916 р. не вказано, що пам’ятка складається із двох частин, названо її «Українська Четья 1489 р.» і вперше постатейно подано її зміст [603, с. 161–167]. У дослідженні В. Перетца 1926 р. наголошувалося, що пам’ятка в першій частині нагадує частково Четью Мінею, частково Торжественик, а в другій – становить комбінацію слів книг Златоуста і частково Ізмарагда [772, с. 1]. Відтоді питанню жанровості та змісту пам’ятки постійно приділяється увага вчених, проте в наукових студіях використовується усталена назва – «Четья Мінея 1489 р.». Тільки в 1993 р. в

“Дополнениях к «Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР»” вона була подана під назвою «Торжественник мінейний (Четья) 1489 р.» [373, с. 55, № 282]*, яка є точнішою стосовно визначення жанру, але також відноситься тільки до першої частини. В 1994 р. Т. Черторицька вже розглядала пам’ятку як Торжественник загальний (Четья 1489 р.), який складається з Торжественника мінейного другої редакції та Торжественника п’ятдесятного із додатковими некалендарними статтями [977, с. 576–577]. Ученою пам’ятка досліджувалася не за рукописом, а за текстами, переважно Златоуста, опублікованими В. Перетцом [772, с. 1–107]. У каталозі «Слов’янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» вона подана як «Урочистник мінейний (Четья Мінея) та Златоуст п’ятдесятний» (*Урочистник = Торжественник.*) [295, с. 142–145, № 55, іл. № 116–121], при цьому літературні редакції частин були визначені за методичними рекомендаціями Т. Черторицької [976].

Уперше на західноруському походженні пам’ятки наголосив М. Петров, до якого приєднався і Є. Карський [777, с. 54; 509, с. 435]. На тому, що пам’ятку списано з галицько-волинського оригіналу, акцентували О. Соболевський, П. Владимиров, М. Карпинський, В. Перетц, П. Плющ, К. Симонова, Д. Гринчишин та ін. [861, с. 72, 73, 74; 862, с. 83, 85, 88, 97, 102, 103 и др.; 863, с. 52, 53; 212, с. 27; 499, с. 86; 772, с. 29–30; 797, с. 140; 852; 349]. Також М. Карпинський зауважував, що мова другої частини нічим не відрізняється від першої, а В. Перетц зазначав, що наявний текст досить близько повторює український оригінал [499, с. 60; 772, с. 103]. М. Петров наголошував, що «Четья» є точною копією з оригіналу 1397 р. [775, с. 535–536]. В. Німчук та В. Русанівський свого часу висловили думку, що оригінал міг бути створений у Києві [699, с. 74; 703, с. 18; 712, с. 454]. У новітньому дослідженні В. Німчука обґрунтовано доведене українське походження пам’ятки і

* У раніше складеному попередньому спискові пам’ятка зафіксована як Мінея четья 1489 р. [803, с. 75, № 282].

те, що її «перекладач походив з теренів західнополіських (волинсько-поліських) говорів північного наріччя української мови» [716, с. 96].

Оскільки пам'ятка складається із двох окремих рукописів, то й протографів було, принаймні, два. Текст Торжественика мінейного належить до списків другої редакції кінця XIV–XV ст. Щодо протографа, з якого був списаний Златоуст, то це був рукопис, створений не раніше середини XIV ст., бо тільки до середини цього століття склався спільний прототип Торжественика тріодного і Златоуста, остаточне оформлення яких як типів рукописної книги відноситься до XV – початку XVI ст. [976, с. 343, 347, 348]. В обох кодексах наявні глоси XV ст., які включені в текст, та глоси 1686 р., зроблені над рядком тогочасною українською мовою.

Тексти писані півустановом середнього розміру, темно-коричневим чорнилом, у два стовпці розміром 220 x 150 мм, по 26 рядків на сторінці. Розміщені вони відповідно до протографів у два стовпці, що було притаманним давній писемній традиції, але вже не було поширеним у кодексах кінця XV ст. Накреслення літер є характерними для другої половини XV ст., проте вони нечіткі, широкі й розмашисті, літери з нахилом управо, з провисанням у рядках та ін. Над текстами працювали різні писці. У почерках спостерігається непрофесійність у написаннях півустанових текстів (за винятком почерку, яким уписано текст на арк. 24б), відчувається, що писці були обізнані з правилами півустановного типу письма, але не мали практичних навичок, а володіли канцелярським скорописним письмом, яке у той час було наближене до півустановного типу.

Основним писцем був попович Березка, син литовського попа Семиона Долбнича, імена інших писців невідомі [295, іл. № 116–121, арк. 20, 154, 232зв., 286зв., 287, 292]*.

Над Торжествеником мінейним (арк. 1–287) працювали три писці, четвертий вписав лише дванадцять з половиною рядків у другій половині стовпця арк. 24б,

* У цій роботі нами представлено зразки почерків.

вірогідно, вже в кінці роботи або трохи пізніше. Першу частину тексту переписав попович Березка, про що він вказав у колофонному записові на арк. 286зв.: «...пса^л Єсми ѿ почат'ка книги са^м. ѿ до^шки до половини. ѿ ст҃го семиѡна. до соро^к ст҃ыхъ» (тобто до початку арк. 147). Палеографічний аналіз почерків показав, що Березка розпочав і наступну статтю – “М^сца. мар^т. въ .ѡ. днѣ. житьє. ст҃го прп^добно^г. оца наше^г ѡлексѣя. члв^ка б^жиа”, і завершив писати на початку арк. 148зв., з якого продовжив роботу вже другий писець, а з арк. 208 і до кінця Торжественника, до арк. 274зв., – третій писець. Також Березка писав і додаткові статті на арк. 276–287.

Над Златоустом п'ятдесятним (арк. 288–375зв.) працював лише писець Березка.

Тепер розглянемо структуру та зміст пам'ятки, враховуючи попередньо отримані дані.

Перша частина. Торжественник мінейний 2-ї редакції, з читаннями на свята всього року, від вересня до серпня (арк. 1–274зв.). Відкривається статтею: “М^сца сенте^брїа въ. .а. днѣ. житьє иже во ст҃ыхъ. прп^добного. Оца наше^г. семиѡна столъп^ника. и м^тре є^г мар^тѡы”. Додаток (арк. 276–286зв.) – п'ять статей, списані писцем Березкою із Златоуста, з певними різночитаннями: 1) арк. 276–277, “И^ж во ст҃ыхъ. ѡца наше^г. ива^н. златоусто^г. О исповеданьи. грехо^в. хр^стіаномъ”, у Златоусті ця ж стаття розміщується на арк. 343зв.–345 (списано текст, наприклад, із пропуском і перекладом деяких слів: *въ скверныхъ/ дѣле^х 276б – невгодныхъ/ дѣле^х 344б*; із заміною давньої офрограми **-ья** на **-ия**: *согрешѣния 276г – согрешѣнья 344г*; зі скороченням кінцівки статті); 2) арк. 277–281, “Сло^в О исходе дѣи члв^чеє. и О вьсходе єже на нбса по смерти и ѡ страшномъ соудѣ х^све”, у Златоусті подана на арк. 368–372 (наприклад, заміна слів: *полѣзно 277б – присно 368а, рекоучи 277в – глѹци 368б*; заміна **-ья** на **-ия**: *ср^блб^ролюбия 277в – срѣб^ролюбья 368б, покаяниємъ 278г – покаяньємъ 369б*; пропуск частини тексту:

и сѣымъ ЄГ̃ ан҃ломъ. а на большѣ того. поклоны млѣвами. а милостынею 277в – и сѣымъ Єго. а на большѣ того. избавитса. и оугодна боуде^Т вышнѣмоу црѣю х̄оу бѣу. и ан҃ломъ Єго. поклоны. и млѣвами. мл̄тнею 368б); 3) арк. 281–284, “Иже во сѣыхъ Оѣа нашеГ̃. ар҃хисѣп̄кпа константина града ивана. зла^ТоустоГ̃. сло^В на повчѣниЄ хр̄тїано^М”, початок: “Слышасте братиѧ любимиѧ. вѣрнии хр̄тиане. се мольбою вашу сконца^Х. и желаниЄ сверши^Х”, у Златоусті не виявлено; 4) арк. 284–285зв., “Иже въ сѣыхъ Оѣа нашеГ̃. ива^Н. зла^ТоустоГ̃. повчѣниЄ хр̄тїаномъ. слоушаюци^М повчѣниѧ книжного”, Златоуст (арк. 350зв.–351зв.); 5) арк. 285зв. – 286зв., Слово про тих, хто не вміє хреститися, перед яким указано: “И Єще мало возративса. споведаю вамъ”. Слово без заголовка, поч.: “Мнози Єсть. неразѣмнии члвѣи. махаю^Т полицю”, у Златоусті на арк. 347зв.–349 під заголовком: “Въ тѣ^{ИЖ} днѣ сло^В О невмѣюци^Х кр̄титиса”, текст другої половини Слова інший, ніж у Торжественику.

Текст Торжественика мінейного від додатка відокремлений чистим аркушем (арк. 275), що є останнім аркушем зошита, зі звороту якого писцем Березкою зроблено для проби пера назву першої статті додатка: “ИЖ въ сѣыхъ ѡѣа нашего ивана зла^Тоустаго О и^Споведанїи греховъ хр̄тїа^Н”. Отже, додаток був розпочатий із нового зошита. Його не було в протографі, про що свідчить укладений Березкою і вміщений у кінці додатка, після колофонного запису (арк. 286зв.), покажчик читань на арк. 287: “А в’ тои к’низѣ. Єсть. словъ. бє^З мала м̄*. ѡкромѣ. прито^Чніка”.

Вміщений писцем Березкою після тексту Торжественика додаток зі статтями із Златоуста свідчить про створення окремого кодексу. На нашу думку, додаток не був би зроблений, якби вже був списаний Златоуст, що мав бути приєднаний до Торжественика.

* Число *м̄* виправлено темно-коричневим чорнилом із числа *н̄*, ймовірно, писцем Березкою.

спіритус + варія –“ (проте функціонально вони писцями не використовуються) та паєрик, який в Торжественику передається значком спіритуса (при прикладах, з технічних причин, нами ставиться паєрик іншої форми – ‘, яка була вживана в XV ст.), а в Златоусті – трикутником – ^ . Зі знаків пунктуації, які ставляться за давньою традицією посередині рядка, вживаються крапка та дві, три або чотири крапки з перекресленою хвилястою рисою (:+ :- :-+), причому крапка ставиться посередині рядка, що свідчить про те, що список робився не з рукопису XV ст., а з давнішого.

Для орфографічної системи письма Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного є характерною, за давньоукраїнською правописною традицією дублетність букв при передачі одного звука, яка переважно поширена в системі голосних.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних писцем Березкою (арк. 1–148зв., 276–287). Почерк писця Березки з легким нахилом управо, розмір літер 3 мм. У графіці зрідка використовується буква юс великий (**Ж**), не вживається монограф **У**. Накреслення букв має такий характер: **Ю**, **Н**, **И**, **Ю** з'єднувальна перемичка вгорі, вище середини букв; **Є** вузька з язичком, піднятим догори; **Є** широка, з подовженим язичком, нахиленим униз, буква трохи розвернута й нахилена до рядка; вживана тільки графема **Ы**; **В** квадратна; **Ѡ** з високою серединою, і тільки зрідка трапляється **Ѡ** з низькою середньою частиною; **З** із гострою голівкою, хвіст букви спущений під рядок; **Ж** з великою верхньою частиною; **Т** із двома крильцями, опущеними до рядка. Таке накреслення букви характерне для писемних джерел XV ст. [509, с. 198, 202]; **Т** висока, переважно однобічна, вживається в кінці рядків; **Ч** однобічна, накресленням схожа до сучасної друкованої; буква **Ѧ** з опущенням нижньої частини під рядок та ін.

У графіко-орфографічній системі голосних Березка використовує основні узусні орфограми.

Звук **А** передається буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *ап̃ль* 7б, *архистратига* 13в, *аминь* 88а, *подаваль* 106г, *спастиса* 19а, *въ жаллости* 116б–в, *причастна* 86б, *хотѣвшаго* 70г, *просвѣщаютса* 85в, *Оѣа* 1, *до конца* 6б. Після м'яких приголосних пишеться **А**: *проклала* 86а, *затворати* 107б, *принали* 112б, *протагиваю* 123а, *кланаЄ/мса* 143б, але ця орфограма писцем послідовно не витримується, і трапляються написання з **Ѧ**, що є відходженням від узусу: *миа* 1в, *клятиса* 5в, *ходящии* 4б, *возвратиса* 9г; наявні й паралельні форми: *молащю* – *молащаса* 30. Йотація звука **А** передається за давньоукраїнською традицією буквою **Ѧ** на початку слів та після голосних: *ядѣниа* 14б, *ядше* 96а, *навилса* 146в, *оунастьса* 2в, *декабриа* 88а, *исцелѣниа* 146в; у цих позиціях зрідка трапляються й написання з **А**: *ако* 1в, *адоу* 41г, *сѣаа* 14в, *ни хотиниа* 47б. Поширеним є вживання букви **А** в кінці рядків: *не имѣа* 4б, *сквернаа* 7а, *срѣбролюбїа* 8г, *своа* 9б, *вкладаа* 10а, *до скончанїа* 11а, *ѿ заточѣнїа* 42а, *арханглѣкїа* 52в, *сѣаа* 60г, *котораа* 98а, *бжїа* 133а, причому воно ніяк не пов'язане з вписуванням тексту в текстове поле. Одиначо наявні й написання без йотації **А**: *сѣаа* 7в.

Звук **Е** передається після приголосних буквою **Є** вузькою, з язичком, піднятим догори: *старець* 1в, *болѣзни* 19а, *извлече* 85г. Одиначо трапляється і архаїчна буква **Ю**: *нарече̃* 197а. Йотація позначається на початку слів та після голосних буквою **Є** широкою, із язичком, нахиленим до рядка, сама буква також нахилена до рядка, а іноді й трохи розвернута: *Его* 14г, *съ ЄфифаниЄ̃* 46г, *Єсмь* 62, *раискоЄ* 23б, *житьЄ* 38в, *грозноЄ* 56а. Ця графема в кінці рядків має витягнуту в ширину форму: *исцелѣниЄ* 5в, *многїЄ* 47а, *иниЄ* 118в.

Середньопередній звук **И** передається буквами **Ы** і **И** в позиції між приголосними як за етимологією, так і проти етимології, що є відтворенням рис української фонетики. Пов'язане це з тим, що давні голосні звуки **Ы** і **И** поступово збіглися в одному звукові, і XIV ст. можна вважати часом, коли їхнє зближення проявилось настільки, як твердив П. Житецький [403, с. 127], що за ним можна

спостерігати, як за явищем постійним і характерним для української мови. Це і бачимо в переписаному Березкою тексті: за етимологією – *тысаца* 104а, *бєсилныи* 113в, *оукоусиль* 23б, *въ сподобилиса* 123, *Єдиньстве* 130б, паралельні написання – *злыи* 122в – *злии* 19г, *тысацци* 3ба – *тисачами* 55б. Після приголосних Г, К, Х пишеться **И**: *гибнѡщѡю* 2а, *богиню* 6г, *дрѡгихъ* 123а, *оугодники* 6б, *греки* 29в, *великимъ* 31а, *архистратигъ* 7б, *доухи* 36б, *грехи* 126г. Після шиплячих та Ц послідовно пишеться буква **И**: *положилъ* 114а, *тѡрачи* 127б, *повивши* 122г, *въ троици* 41в.

Звук **І** передається буквою **Ї** на початку власних назв іншомовного, переважно грецького, походження, в інших випадках пишеться **И**: *їсѡс* 71в, *їваномъ* 147а, *исцѣлѣниа* ба, *изрѣчѣны* 71в, *бѣжиєи* 8а. За давньоукраїнською традицією буква **Ї** ставиться в кінці рядків для дотримання текстового поля: *анѡтонїю* 1а, *ананїи* 46б, *Євфїлѣанъ* 147а. Вона зрідка наявна і в середині рядків перед голосними та між приголосними, що є південнослов'янською орфограмою: *гѣлѡргїа* 81б, *арѡкадіє* 147а, *арѡхїстратигомъ* 6в, проте її вживання в цих позиціях переважно викликане намаганнями писця Березки не вийти за рамки текстового поля. Позначається звук **І** і буквою **Ѣ** на місці етимологічного **Ѣ** у наголошеній позиції: *во врѣма* 29в, *терпѣниє* 56б, а без наголосу пишеться **Ѧ** вузька, до того ж у паралельних вживаннях: *зажєгъ свѣчи* – *свѣтлыми свѣчами* 106б. Йотований звук **І** передається буквою **И** зі спіритусом, на початку, після голосних у середині та в кінці слів: *їхъ же похвалы* 76б, *и боахѡса мимо ходящїи* гостіє 4б, *но и тый* гнѣзда вють 15б, *ѡ своїхъ* 47в, *приналъ хѡа* на роуки свої 135в.

Звук **О** передається на початку слів та після голосних переважно буквою **О** широкою: *Оставилъ* 16б, *Ороужиє* 27в, *Оде* ржимъ 135в, *въ сиОнѣ* 136б, хоча поширене написання і з **Ѡ**: *ѡдежа* 116в, *ѡцищѣнию* 134в, *иѡсифъ* 134в, і паралельні написання: *сѣмиОнъ* – *сѣмиѡнъ* 1в, *Оѡъ* – *ѡѡъ* 85в. На початку пам'ятки писець Березка в середині букви **О** широкої часто ставить крапку, яка виконує лише оздоблювальну функцію: *въ ѡдинъ* 2в, *ѡтрѡча* 8а – *Отрѡчатє* 7в, *ѡцищѣниє*

21г, *семиѡна* 3. Накресленням ця графема подібна до букви **О** “очної”, яка використовувалася в давній українській писемності переважно в слові *око* – у формах однини писалася з однією крапкою в середині, у формах множини – з двома. Вживання **О** “очної” знову ввійшло до практики скрипторіїв із кінця XIV ст. У тексті, писаному Березкою, буква **О** “очна” спорадично трапляється в паралельних написаннях: *очи* 39б, *очима* 103б – *Очи* 116б – *очью* 118г, *окомъ* 46б. Буква **Ѡ** також використовується в прийменниках та лігатурі **Ѡ**: *Ѡ* 90, *Ѡ* 104б, *Ѡва/заль* 2в, *Ѡпоусти* 89в, *Ѡвориль* 129в. У позиціях між приголосними та після приголосних перед виносними буквами звук **О** передається через **Ѡ** вузьку: *твораци* 7, *радость* 47, *неразлѣчно* 130, *апѣлоѠ* 6в, *со страхѠ* 62, *вѣкоѠ* 133в; перед виносними буквами трапляється і **Ѡ**, але лише в кінці рядків для заповнення місця: *потѠ* 2в, *бѣѠ* 5в, *мѣнкѠ* 28а. Вживається й суто графічний прийом для заповнення місця в кінці рядків за допомогою витягнення в ширину широких голосних букв, зокрема **Є** широкої, **Ѡ**, **Ѧ**: *главоу ЄЄ* 87г, *гѠ/сподень* 14в, *скончашасѦ* 87г.

Звук **У** переважно передається диграфом **ОУ** на початку, після голосних, у середині та в кінці слів: *оуоставъ* 2а, *оуздоревели* 106а, *не оувойдоу* 132в; *подѣоучиль* 31а, *златооустѣ* 110в, *златооустого* 120а: *рекоучи* 41в, *волокоуци* 83в, *моукою* 143б; *вѣроуЄѠ* 105б, *грозоу* 55г, *пришедѣ/шемоу* 123б. Спорадично вживаються і лігатури **Ѹ**, **ѹ**. Буква **Ѹ** ставиться більше в кінці рядків, уживання її на початку слів не помічене: *златѸсть* 117в, *трѸбоу* 23а, *вашемѸ* 44г, *рекѸчи* 67г. Давнє лігатурне накреслення **ѹ** використовується зрідка: *бѹдеши* 2б, *чистѹю* 38в, *великѹю* 118б. Іноді трапляються вживання **Ѧ** паралельно з **ОУ** або **Ѹ**, причому переважно після букви **Щ**: *гибнѣщѹю* 2б – *гибнѣщѹю* 2а, *исходящѹю* 12б, *стоящѹю* 144б. Йотований звук **У** передається буквою **Ю** у всіх позиціях у слові – після голосних і м'яких приголосних, шиплячих і **Ц**: *юже* 13б, *юноша* 57г, *цѣлоующе* 29а, *соблюдетѹ* 2б, *плачюци* 9б, *слышю* 12б, *темницю* 56б, *девицю* 102в. На початку слів трапляється й диграф **ОУ**: *оуноша* 89б.

З діакритичних знаків спіритус більш послідовно ставиться над голосними на початку та в середині слів після голосних як над йотованими, так і нейотованими, і виписується він справа наліво: *Єси* 101б, *йсцєлеваюцих* 9в, *ягоды* 112б, *бжииа* 74б, *своЄЄ* 100в, *дъвоу* 138. Не ставиться спіритус на початку слів над буквою **А**, в кінці слів над голосними він у більшості випадків опускається. Спіритус + оксія ставиться тільки над буквами **О** широкою та **Ѡ**: *ни ОлтарнеМ* 17в, *ѠбновлѣниЄ* 18в, *Одержимъ* 135в, *семиОнъ* 4г – *семиѠнъ* 5а, *й праОѡа* 18г, *саваѠфь* 74б. Спіритус + варія ставиться над буквою **і** на початку слів та в кінці рядків: *ісѢъ* 38г, *міхаила бв*, *йстинный* 126в.

Звук **йот**, який займає проміжне становище між голосними та приголосними, передається в будь-якій позиції в слові буквою **И** зі спіритусом: *гѡа ймы пойдѣте вы* 13в, *не илмаЄш выйти* 104б, *помілоуй ма* 2а, *гѢи млѢрдный* 87в, *сѢый никола* 104а.

У системі передачі приголосних звуків спостерігається традиційність, дублетність букв не поширена. Поряд із вживанням букви **Ф** лише спорадично фіксується буква **Ѡ**, і до того ж у паралельних написаннях: *фєологоу* бв, *филип'помъ* – *Ѡилип'пѠ бв*, *саваОѠъ* 74а – *саваѠфь* 74б. Буква **Ѡ** використовується в числовому значенні: *.Ѡ. мѢцеи* 16б., *въ .Ѡ. днѢ* 139в, *въ .Ѡ.-и/ чаѢ* 147б. Вона знову стала використовуватися в українських релігійних пам'ятках з останньої чверті XIV ст., але її вживання вже не пов'язувалося з вимовою іншомовних слів, а було викликане поступовим застосуванням окремих елементів графіки й орфографії південнослов'янських рукописів. Під цим впливом стало поступово відновлюватися і вживання букв **Ѣ**, яка в давніх текстах використовувалася переважно в грецьких словах, та **S**. Так, буква **Ѣ** одинично трапилася в значенні **КС** у паралельній формі: *маѢи/мьяна* 57г – *максиМ/анъ* 60а, *максимъ* 30в, в інших написаннях наявна передача через **КС**: *алексан'дриискии* 47в. Її використання послідовне при позначенні чисел: *.Ѣ. локоть* 104г. Буква **S** також зафіксована одинично в слові

сѣло 29в та послідовно вживається в числовому значенні: *въ .ѣ. днѣ* 7в, *въ .кѣ. днѣ* 53, *.ѣ./ крыль* 75а. Буква **Ѩ** не зафіксована, на її місці пишеться буквосполучення **ПС**: *псалъ/мы* 143в. За давньоукраїнською традицією послідовно вживається буквосполучення **НГ**: *арханѣли* 110г, *анѣлы* 111в, *анѣль* 119в. Написання **ГГ** на місці **НГ**, які увійдуть до практики українських скрипторіїв у XV ст. під другим південнослов'янським впливом, у пам'ятці не зафіксовано.

Букви **Ь** та **Ѣ** використовуються тільки як буквені знаки для передачі м'якості та твердості приголосних і переважно в позиції кінця слів: *бысть* 1а, *писатель* 27в, *наполнитель* 120а, *потвержалъ* 41в, *въ црѣковъ* 64б, *патриархъ* 106б. У середині слів ці знаки вживаються спорадично, в більшості випадків вони між приголосними опущені: *мерзкий* 41г, *всю* 127б, але вже загальноновживаним є написання в цій позиції паєрика, використання якого набуло поширення в українських пам'ятках із кінця XIV ст.: *пер'вый* 8а, *мар'ко* – *марко* 42б, *м'ножество* 95г, *зем'лю* 96а, *нетлѣн'ныя* 143б. Вживається паєрик такого ж накреслення, як і спіритус, а, можливо, спіритус використовувався писцем у ролі паєрика. Наявна форма паєрика свідчить про те, що писець переписував саме рукопис кінця XIV ст. в якому був ужитий паєрик у формі трикутника – ^, наприклад, як у Київському Псалтирі 1397 р. [515]. У писемних скрипторіях другої половини XV ст., безпосередньо останньої чверті цього століття – часу переписування досліджуваного манускрипту, використовувався паєрик вже нового накреслення – †.

Поширеним у пам'ятці є вживання східнослов'янських рефлексів редукований + плавний, які в XIV ст. послідовно передавалися через **ОР**, **ЄР**, **ОЛ**, **ЄЛ** [407, с. 181]: *торъ/жество* 78б, *одержали* 120г, *твердо* 141б, *об'вол'хво/лавша*^Г 10в, *испол'нѣние* 26г. Загальноновживаними є написання, які були наявними, хоча й непослідовно, у пам'ятках середини – кінця XIV ст., наприклад у Київському Псалтирі 1397 р. [707, с. 12], з голосними **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л**, і одночасно з постпозитивними **Ѣ**, **Ь**, які ставляться як у Псалтирі, так і в Торжественику мінейному, в кінці рядків та при переносі слів: *скоръ/бии* 65г, *торъ/жество* 78б,

чистосерьд'но 51в, *морьскѡю* 93г, *милосерьдиѸ* 81в, *боудѸши сверьшєнь* 146а; *только* 76б, *большиѸ* 81а, *большеѸ* 97а. Наявні подвійні написання, які свідчать про те, що в середині слів писці вже не знали, яку треба писати літеру – **Ъ** чи **Ь**, що в цій позиції вже узусно не використовувалися: *вѣрьнии* 25в – *вѣрьнаа* 26а, *оумерьлт'вилъ* 48б–в – *смєрьтнии* 56г. Буквені знаки **Ъ** та **Ь** наявні в кінці рядків як прикриття приголосних: *воздвигъ/ноувьи* ба, *согрєшивъ/ши* 18в, *собравъ/шимса* 26б, *хрѸтъяны/скомоу* 33б, *людь/скими* 105в.

З кінця XIV ст. в українській писемній практиці давньоукраїнські орфограми **ОР**, **ЄР**, **ОЛ**, **ЄЛ** поступово були замінені південнослов'янськими – після плавних **Р**, **Л** стали писати **Ъ**, **Ь** у сполученнях *trъt*, *tlъt*, *trьt*, *tlьt*. Такі написання в Торжественику мінейному відсутні, що свідчить про більш раннє походження протографа.

У кінці рядків писець Березка уписував букви більшого розміру: ставиться неприкрита буква **С**, яка збільшена і витягнута в ширину: *из' манаС/тыра* 4б, *чєС/тнаа* 8в, *мирьС/кимъ* 33б, *радоС/тъ* 39в, *сѣрииС/киа* 148а: також переважно в кінці рядків використовуються букви зі збільшеною верхньою частиною – **Ъ**, **Ѣ**, **Т**, що є прийомом уписування тексту в рядок: *хлѣбЪ/* 3а, *повєлѣлЪ/* 63а, *потомЪ/* 105б, *грѣшномѸ* 1а, *на мѣ/сте* 7б, *въ ЄрданѢ/* 103в, *оусТа/ните* 63в, *шТо/* 22б, *ясТЪ/* 118а. Хоча зрідка наявні написання зі збільшеними буквами і в середині рядків, але, на наш погляд, їх також використано для того, щоб заповнити текстом рядок: *началникЪ* 7б, *печалєнЪ* 14б, *пошолЪ* 89б, *мѣсто* 5а, *тѣло* 86г, *явитиса/* 7а, *проТив'ныа/* 21в, *браТиа/* 123в.

Писець Березка використовував орфографічні прийоми скорочення слів за допомогою титли, пропуску букв на позначення голосних звуків, винесення букв над рядок і лігатурного сполучення букв.

Титла вживається дугоподібної форми і ставиться над священними словами (далі – титла передається в уніфікованій формі): *стїо* 3б, *боу* 20б, *ан҃ль* 30а, *бїа* 112, *трїцо* 139в, над буквами-цифрами: *.ā.* 1а, *.дї.* 20а, *.її.* 147а, а також, за

традицією, над такими словами, як: *дїю* 2б, *днѣ* 6в, *мѣрь* 13в, *црѣ* 46в, *снѣ* 142в. Як правило, титла ставиться над другою приголосною при опущенні однієї або двох голосних: *спїсї* 2б, *бл҃года/ти* 78б, *кнѣю* 99б, *црѣ* 112б, *мѣре/* 123б та над третьою приголосною при опущенні більше двох голосних: *члвѣка* 118в, 149б, *мчнѣкѣ/* 144а. Титла часто ставиться і між приголосними, але це радше графічне скошення написання титли, ніж прийняте вживання. Титла ставиться і при опущенні складу чи складів: *ст҃го* 3б, *на ст҃оую* 7б, *ба* 8б, *г҃ла* 87в, *сцїници* 119б.

Використовуються **букви-титли** при скороченні слів методом пропуску голосних букв, із винесенням букви-титли над рядком – **слово-титла** (*с̃*): *цр̃ккии* 14г, *Єр̃лимь* 43б, *мл̃рдѣи* 87в; **глагол-титла** (*г̃*): *све/го̃ славно̃* 36в, *ѿ пекєлно̃* 39а, *мно̃цѣ/нѣни* 42а; **черв-титла**: *ре̃* 3а, *до ве̃ра* 62в, *безна̃лно̃го* 77а. У ролі титли не використовується буква **Д**, вона вживається як виносна буква без покриття титлою і має нижню частину у вигляді горизонтальної риски, яка подовжена на три букви в середині слів і пишеться тільки над останньою в кінці слів: *не/длю* 3а, *праве/дници* 77г, *боу/дци/* 80а, *чю/днѣю/* 81, *пре/д* 15б. Для скорочення слів, переважно закінчень, використовуються й інші приголосні букви: **В, К, Л, М, Н, Ш** з покриттям титлою: *в/ цр̃ко̃вѣ* 65а, *в вѣ/к* 36в, *слыша/лѣ* 42б, *гласо/мѣ* 11в, *се̃нѣтебріа* 36а, *бѣде/шѣ* 63а; **Ж, З, Т, Х, Ц** без покриття титлою: *што/ж* 30в, *оупра/зниласа* 76в, *вѣспо/мане/т* 36б, *кото/ры/х* 2б, *вене/д* 68. Трапляється в кінці рядків і вживання виносної букви **С** під витягнутою **Т**: *кр/стѣ/* 21в, 24б, *кр/ста/* 24г. Послідовно скорочується за допомогою винесення над рядком голосної букви **О** з покриттям титлою в слові *пророкѣ* і в похідних формах: *пр̃ркѣ* 42в, *со пр̃рки* 78в, *пр̃рци* 111г. Наявна й сербська орфографічна риса – винесення букви **Ѣ** над рядок у кінці рядка: *на мнѣ/* 44а, *грѣ/шны/х* 52в, *вѣ/роуи* 83а, *цр̃твѣ/* 139в.

Із лігатурних сполучень букв традиційними є **Ѡ** (**Ѡ+Т**) і **Ѳ** (**Ѳ+Т**): *Ѡ* 2б, *Ѡкровѣнии* 6в, *Ѡверноути/* 118г, але зрідка трапляються і написання **ѠТ** та **ѠТ**: *отроча* 8а, *Ѡтвора/ютса* 43б; *хотащею* 7б, *крещѣни/сѣ/* 112б, *сцїници* 119б.

Використовуються різноманітні лігатурні скорочення, але переважно, як і в пам'ятках кінця XIV ст., в кінці рядків, для вписування тексту в текстове поле. Поширеним є вживання лігатур, які мають скорописний характер: **ТВ** – *животво/рацемоу* 25в, *тво/ри^М* 26г, *цар^Ствѡ/* 121в, *члв^Ччества/* 130б; **ТР** – *ѡстра/шишасѦ* 13а, *на завтриЄ/* 61а, *стра^Ссть* 62б, *дмитрєи/* 93б; **ИТ** – *хри^Стіань* 9а; **АУ** – *ра^ДунасѦ* 56а, *со за^Ду/* 72а, *ра^Дулюще* 143в–г, зрідка наявна ця лігатура і в середині слова: *в пола^Ту* 147б. Лігатури з буквою **Т** утворюються, через приєднання знизу до ніжки букви **В** або **Р**. Буква **Т**, як у лігатурному сполученні, так і окремо має скорописний характер. Одиначо трапляється і лігатура **ПР** – *про/саца* 70а.

Писані Березкою тексти додаткових статей, уміщені після Торжественика мінейного (арк. 276–287), мають такі ж орфографічні особливості.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних другим писцем (арк. 148зв.–207зв.). Почерк другого писця з більшим нахилом управо, ніж почерк писця Березки, розмір літер 4 мм. Накреслення букв більш розмашисті, ніж у першого писця, але виписані вони чіткіше й ретельніше.

Основні узусні особливості орфографії обох переписувачів подібні, проте у другого писця наявні й певні графіко-орфографічні відмінності. Так, написання букви **Є** широкої значно меншої форми, ніж у першого писця; накресленням буква **В** не наближається до квадрата; не фіксується вживання букви **Ж**, але наявний монограф **У**.

У другого писця немає спорадичних написань з буквою **Ї** після м'яких приголосних при передачі звука **А**, а при позначенні йотації після голосних у нього лише в декількох випадках трапляється в кінці рядків буква **А**, яка була поширена в цій позиції в Березки: *пре^Дстоані^А/* 148а, *мѣдана^А/* 170а.

Після приголосних **Г**, **К**, **Х** поряд із перевагою написань з **И**, які послідовно вживані першим писцем, часто пишеться **Ы**: *дроу/гиЄ* 150г, *погибѣль/* 164в, *великии/* 157б, *к въбоги^М/* 160в, *великимъ* 162а, *с кимъ* 172б, *архиЄп^Скпоу* 151б,

грѣхи 163в, *патріарѣхи* 155г, *глоухии* 177в; *ногы* 180в, *прѣркы* 155г, *чолловѣчьскыи* 161в, 169б, *Євѣлыскыи* 163г, *влѣкы* 198б, *дѣы* 165г; поширені й паралельні написання: *слугы* – *слуги* 207г, *моуки* 157в – *муки* 207в, *в вѣкы* 163г, 168в, 175б, 180в – *во вѣки* 164а, *в вѣки* 176в, *слоуги* – *слоугы* 183б, 184г, *многии* 164а – *многы* 201в. Послідовне вживання **И** наявне після шиплячих та **Ц**: *приближили* 176а, *вседержитель* 193б, *рекоучи* 193в, *боудеши* 178б, *моци* 195г; *старци* 164б, *противници* 193б, *причасници* 197в. Трапляється і подвійне написання **Ы** – **И** після букви **Ф**: *Єлисаѣфи* – *Єлисаѣфы* 157а.

Більш поширеним, ніж у першого писця, є вживання за середньоболгарською орфографією букви **І** між приголосними та перед голосними, а також послідовне проставлення цієї букви за давньою українською традицією в кінці рядків: *їспоїнілоса* 154в, *повелѣлі* 153а, *дівіши* 159г, *пріхода* 165б, *грѣхі* 171б, *великімъ* 171в, *прішої* 173г, *архієпѣкпъ* 153а – *архієпѣкпомъ* 153б, *блговѣценіє* 154б, *жидовьскіи* 173г, *зрѣніє* 174б; *межі* 174а, *избаві* ма 180в, *поміловаї* 196в. Використання другим писцем у цих позиціях букви **І** є радше графічним прийомом вписування слів у текстове поле.

При передачі звука **О** на початку слів та після голосних переважно використовується **Ѡ**, менше – **О** широка, яка в першого писця частіше вживається, ніж **Ѡ**: *оброучена* 158б, *оцицєніє* 162в, *олексѣїа* 149а–б – *Олексѣю* 148г, *оїць* 152б; *георґіа* 180а, *вифлиомє* 157г, *иосифови* 203б. Одилично трапляється **О** широка з крапкою в середині: *оїць* 153б. Вживання **О** “очної” не зафіксоване, слово *око* і похідні пишуться з **Ѡ**: *Ѡко* 156а, *Ѡчи* 176а.

Загальновживаним є монограф **У**, якого перший писець взагалі не використовує. Буква **У** часто ставиться в кінці рядків, як і в давніх пам’ятках: *мука^х* 154в, *обрученєи* 158в, *Ѡ* муки 175а. Переважно з арк. 159 другий писець став використовувати **У** і в середині та в кінці слів: *другоу* 159б, *боудуцємъ* 163а, *вѣчную* 180а, *блудную* 206а, *разуму* 188в, *муку* 178б, *вѣру* 205г. На відміну від першого писця він не вживає **Ж**.

Над голосними буквами, йотованими і нейотованими, ставиться спіритус на початку, в середині та в кінці слів: *йдеть* 164а, *прийти* 158а, *не бойса* 166б, *оупокаіниЄ* 201в, але є багато випадків, коли він проставлений над кожною або майже над кожною голосною в слові: *будучи* 190б, *писаний* 202б, *висачи* 207б. Над буквами **О** широкою та **Ѡ** другий писець вживає при спіритусі варію, але використовує й оксію, проте часто знак виписаний так, що важко зрозуміти, стоїть варія чи оксія (перший писець послідовно вживає при спіритусі оксію): *Ѡбратиліса* – *Ѡдрь* 153в, *оукрашена* – *оуказаль* 189б.

При передачі приголосних звуків у другого писця наявні певні відмінності порівняно з правописом першого писця. Буква **V** використовується для передачі звука **B** у словах: *ЄвѣліїЄ* 154а, *Євѣлыѣкыи* 163г, *Євѣлисту* 188б, Березка пише лише **B**: *Єванѣлиста* 22б, *Єванѣлѣты* 42а. Поширенішою є передача сполучення **КС** через букву **Ѣ**, але наявні й паралельні написання з **КС**, які більше використані на перших аркушах переписуваного другим писцем тексту: *олексѣлліа* 149а-б, *олексѣлю* 150а – *олеѣїа* 153в, *олеѣїй* 154а, *олеѣандрѣЄ* 184б. Ця орфограма свідчить про те, що на початку роботи другий писець послідовно дотримувався орфографії переписуваної пам'ятки. Не вживає він **Ѧ** в якості букви, яка спорадично трапляється в Березки: *серафѣмь* 188г, *во виѣлиѡмѣ* 157г, *во Єфѣсе* 193а. Зафіксовано одиничний випадок, коли в кінці рядка писець використав над рядком букву **Ѧ**, можливо, через те, що не вистачило місця для широкої букви **Ѧ**: *Єлисаѣфи* – *ЄлисаѣѦ* 158а, а в XVII ст. на цьому ж аркуші в слові *Єлисаѣфи* букву **Ѧ** було виправлено на **Ѧ**. Буква **S** використовується лише в значенні числа: *въ .ѣ. мѣць* 158б.

Написання **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і постпозитивними **Ъ**, **Ь**, які ставилися в кінці рядків та при переносі слів і які часто вживав Березка, у другого писця не поширені. Зрідка наявні тільки написання з **О**, **Є** перед плавним **Р** і постпозитивним **Ь**: *с покорьностью* 166в, *горьшеЄ* 179г, *ѡ терьпѣнии* 153а, *перьвѣи* 157в, *в перьси* 205а; одинично зафіксовано написання **О** перед плавним **Л**

і постпозитивним **Ъ**: *больша* 166а. Спорадичне вживання таких написань свідчить про те, що другий писець не дотримувався текстового поля протографа, на відміну від першого писця. Якби другий писець при списуванні дотримувався текстового поля протографа, то в нього так і написання також були б поширеними.

Не зафіксовано в другого писця й уживання **паєрика** на місці **Ъ**, **Ь**: *вчинити* 153г, *затворѣна* 159а, *исцеливъ* 181а, та сербської орфограми – винесення в кінці рядка **Ѣ** над рядок, яка була загальноживана в писемній практиці кінця XV ст. і використовувалася писцем Березкою. Це свідчить про те, що в протографі кінця XIV ст. не були наявні ні паєрик, ні виносна **Ѣ**.

Другий писець не вживає в кінці рядків неприкриту букву **С** (тобто після неї не ставить **Ъ**), яка в Березки має збільшений розмір і витягнута в ширину. Не поширені в кінці рядків лігатури **ТВ** та **ТР**, причому написання **Т** має і скорописний характер, як у першого писця, і півуставний, із витягнутою вгору ніжкою. Вживання цих лігатур зафіксоване тільки декілька разів у кінці останнього рядка стовпця: *млитву||* 184а–б, *мр̄твы||и* 204а, *о̀стру||пленами* 152в–г, *ѡ̀ стра||ха* 207г, але вони наявні в сполученні з виносною буквою **С**: *цр̄^сТва|* 154б, *цр̄^сТву|* 155а. Проте, як і в Березки, поширена як у середині, так і в кінці рядка лігатура **АУ**: *раДуиса|* 156в, 157б, *заНу|жь* 159а, *раДу|Єтса|* 162б, *раДуиса* 163г, *не стра^ху|* 173в.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних третім писцем (арк. 208–274). Почерк третього писця з легким нахилом управо, розмір літер 3 мм. Накреслення букв чіткіші, ніж у перших двох писців.

За графіко-орфографічними особливостями текст, над яким працював третій писець, має як загальні узусні написання, спільні для всіх писців, так і окремі, однакові з першим чи з другим писцем, або є індивідуальними тільки для третього писця. Так, у третього писця, як і в другого, накреслення букви **Є** широкої значно меншої форми, ніж у першого писця, а буква **В** не квадратна; використовуються букви **Ж** та **У**.

Не поширене, як у першого писця, вживання букви **А** після голосних у кінці рядків, вона трапляється лише в декількох написаннях, як і в другого писця: *помьшляа/* 231в, *милоуа/* 239б; немає спорадичних вживань букви **Ѧ** після м'яких приголосних при передачі звука **А**; також, як і в першого писця, є одиничні написання з відсутністю йотації **А**: *сѣаа* 208г, *дааше* 221в, *прѣхваѦннаа/* 230б. У цих словах третій писець застосовує середньоболгарську орфограму на тих же аркушах, на яких уживає і **Ж**.

Наявна в декількох випадках і буква **Ю**, яка була вже архаїчною в протографові: *пригвоздѦѦенъ* 209б, *пренесение* 270а.

Після приголосних **Г**, **К**, **Х** третій писець переважно пише букву **И**, як і перший, на відміну від поширеного вживання другим писцем і букви **Ы**: *погибли* 214в, *недоуги* 230г, *слоуги* 248в; *грѣшники* 210б, *празники* 211а, *горкимъ* 244б; *тихимъ* 220б, *архистратигъ* 222б, *грехи/* 227а, *восхи/ти* 261а. Проте наявні й декілька паралельних написань з **Ы**: *со мѣчѣники* 223в–г – *мѣчники* 223г, *прѣрки* 223в – *прѣрки* 223г, *в вѣкы* 219а – *в вѣки* 274г. Таке спорадичне вживання **Ы** спостерігається тільки на аркушах, де вжито букву **Ж** за середньоболгарською орфографією. Після шиплячих та **Ц** він послідовно вживає, як і перший писець, букву **И**: *поживаѦ* 208а, *иджчи/* 208г, *нашими* 210а, *ѡчищаюцимса/* 214б; *Єретици* 214г, *книжници* 216б, *среблолюбци* 218в. У третього писця, як і в другого, наявне подвійне написання **Ы** – **И** після букви **Ф**, і в тому ж самому слові: *Єлисаѣфы* – *Єлисаѣфи* 223в.

Букву **І** вживає третій писець, як і перший, переважно на початку іншомовних слів та в кінці рядків: *ївановоу* 222б, але є й *ивановы* 271в, *їсѣа* 224в, *їваѦ* 270б, *изринѣліса* 218а, *родівса* 224а, *Єсі/* 267а. Трапляється декілька написань з **І** перед голосними та між приголосними, які більш поширені в другого писця: *ЄѦліи* 219б, *мїіа* 22г, *ні сердимса* 218г. Вони вжиті на аркушах, де наявна і буква **Ж**.

Третій писець, як і другий, при передачі звука **О** на початку слів та після голосних переважно вживає **Ѧ**, яку значно менше використав перший писець, а

перевагу надавав **О** широкій: *Ѡ овецъ* 209г, *Ѡгонь* 212б, *Ѡсоуди* 216г, *выѠбражєнья* 217в, *гѠргии* 241г, *во* / *виѠвлиѠмъ* 258в. Трапляються поодинокі написання з **О** широкою із крапкою в середині, які на початку пам'ятки більш вживаними були писцем Березкою: *Ѡ Ѡроужиа* / 243а, *Ѡ* / *зломъ* 243в, *нѠ Ѡсоужаимо* 266а. Не зафіксовані, як і в другого писця, вживання **О** “очної”, а форми зі словом *око* та похідні пишуться з **Ѡ**: *Ѡчи* 209б, *Ѡчию* 241г, *Ѡчима* 245а.

На відміну від першого та другого писців, третія писець спорадично вживає букву **Ѣ**, більш послідовно вона пишеться в декількох текстах, наприклад: *трѢды*, *дрѢгомѢ* 218а. Зрідка трапляється давня лігатура **Ѥ**, яку дещо частіше вживає перший писець: *сѤомѤ* 246г, *сѤмѤ* 253б, *чѤдоѤ* 261г.

Третій писець використовує букву **Ѧ** більш послідовно на початку роботи над текстом Торжественика мінейного з арк. 208 та до арк. 215г, з арк. 216 її вживання зменшується, а з арк. 228 буква **Ѧ** в його тексті не фіксується (Цю букву зрідка вживає перший писець і не використовує другий). Писець пише юс великий за нормами південнослов'янського правопису при передачі звука **У** після приголосних та **У** йотованого після голосних поруч із значною перевагою вживання в цих позиціях букв **У**, **Ю**: *лихотѦ* 208а, *посѦхѦ* 210г, *дрѦгы* / 211а, *сѦхотѦ* 212а, *лѦбовѦ* 211г, *за рѦкѦ* 225а, *слѦги* 215г – *слоуга* 220а; *чистоѦ* 208а – *прчѤтѦю* 215б, *тѦж* 216а, *радоужцѦса* 226б; *видшѦса* 218б, *молчацѦж* 222а, *соѤнцѦж* 219а. Одиначно фіксується давня болгарська орфограма – сполучення двох великих юсів: *сѤѦж* 208б, але в аналізованій пам'ятці це – описка, оскільки писець після **Ѧ** вживає лише **Ю**: *ѠгѤѦю* 209г, *ѠбетованѤѦю* 210г, *вѤрѦючи* 212а. Від арк. 216 спостерігається значне зменшення вживання **Ѧ** і поширення монографа **У** при передачі звука **У** в позиції між приголосними та в кінці слів, який використовувався і другим писцем: *правду* 216а, *рекучи* 219в, *сѤму* 227в. Проте вже з арк. 228 буква **У** переважно використовується лише в кінці рядків: *своѤму* 234б, *въ му|ромѤ* 237б, *миру||* 264а.

Третім писцем спіритус уживається над голосними на початку, в середині та кінці слів, здебільшого над йотованими голосними, проте в цих позиціях переважають написання без діакритичного знака: *йродова* 272в, *молльбою* 236б, *свой* 265а. Також, як і в другого писця, трапляються випадки проставлення спіритуса над усіма голосними в слові: *оумомъ* 239б, *таковаа* 261 в. Діакритик спіритус + варія ставиться над буквами **Ѡ** та **ѠУ**, тож, як і в написаннях другого писця, важко зрозуміти, стоїть варія чи оксія: *ѡсоудить* 219г, *ѡдинъ* 252б, *оужасальса* 262б, *оузложивше* 265а, *оу вифлиѡме* 274б.

Буква **V** вживається при передачі звука **B**, як і в другого писця, переважно в словах: *ЄVГ̃лии* 250б, *ЄVГ̃лия* 239в, *ЄVГ̃листа* 258а, хоча зрідка в них наявна і **B**: *ЄваГ̃глицы* 235г.

У третього писця тільки в декількох словах використана буква **Ѣ** при передачі **КС**, яка також рідко вживана в першого писця і трохи більше в другого: *ѡ алезандрѢи* 260а, *ѡ алезндрѢкоМ̃* 260г; буква **S** фіксується тільки в значенні числа: *.ѣ. бо* *мѣць* 222б, *.ѣ. днѣ* 250в. Спорадично наявне, як і в першого писця, вживання букви **Ѧ** при передачі звука **І** послідовно при позначенні чисел: *ѡсиѦъ* 209в, *ЄлисаѦѦ* – *ЄлисаѦѦъ* 219б, *ЄлисаѦѦи* 223б, *кѦ днѣ* 226а, 274в, на відміну від другого писця, який уживає **ї** тільки в числовому значенні. Не трапляється, як і в інших писців, буква **Ѧ**.

Відсутні паєрик на місці **Ѣ**, **Ѧ** та виносна **Ѣ** в кінці рядка, як і в другого писця. Це підтверджує попередньо висловлену нашу думку про те, що в списуваній пам'ятці вони не були узусно вживані.

Спорадично третій писець вживає **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і постпозитивними **Ѣ**, **Ѧ**, які стоять в кінці рядків та при переносі слів: *борь//здо* 251б–в, *иЄрь//монъ* 256б, *горь//ше* 272б, *ѡ перь//сиды* 269а; *поль//ки* 208в, *моль//вить* 215а–б, *прель//стилиса* 216а, *дерь//жатса* 216б, *свидѣтель//ствоуеть* 235г, на відміну від послідовного вживання першим писцем і рідко – другим. Зафіксовано декілька

написань без постпозитивного **Ъ** в кінці рядків та при переносі слів: *дєр/жа* 231г, *самодєр/жьцю* 236г.

Третій писець, як і другий, на відміну від першого, не вживає в кінці рядків неприкриту букву **С**. Зрідка використовує лігатури в кінці рядків, поширені в першого писця, зокрема **ТВ** та **ТР**: *млтво/ж* 210б, *тво/риши* 221в, *Єстство/* 222г, *млтвоу/* 233а, *тво/и* 251в, *тетръ/* 225а, *стрє/мглавъ* 229в. Наявна лігатура **ТВ** і в сполученні з виносною буквою **С**: *цр^сТво/* 209г, причому виносна буква **С** часто ставиться в кінці рядків під витягнутою вгору **Т** і не в лігатурному сполученні: *радо^сТь/* 222в, *нє вѣр^сТиЄ/* 225а, *мл^сТи/* 264а. Витягнута вгору буква **Т** в кінці рядків має півуставний характер як у лігатурі, так і окремо, на відміну від орфографії Березки: *лихоТж/* 208а, *штo/* 209в, *штo/жь* 217в, *чТи/* 222б, *лєсТь/* 251б.

Третій писець на початку своєї роботи йшов не за орфографією переписуваного рукопису, а намагався переписувати текст відповідно до норм середньоболгарського (південнослов'янського) правопису, як це було прийнято в той час. Однак далі, можливо, після зауважень керівника роботи, він повернувся до копіювання протографа.

Графіко-орфографічні особливості тексту, писаного четвертим писцем (арк. 24б). Четвертий писець вписав дванадцять з половиною рядків у другій половині стовпця 24б, на відміну від інших писців, чітким професійним почерком – маленьким півуставом, розміром 2 мм. Вірогідно, він уписав текст уже в кінці роботи або трохи пізніше. У накресленні букв та в орфографії характерним, порівняно з почерком Березки, є: **Є** вузька без витягнутого вгору язичка; невикористання букв **Є** широка, **Ж** та **У**; після м'яких приголосних послідовне написання **А**: *возываѣтса*; передача йотованого **А** через **Ѧ**: *стояли*, а **Е** – через **Є** вузьку: *познаваѣтса*; вживання **Ѣ** в кінці рядків: *ѡ блѣде* та ін.

Для *графіко-орфографічної системи Златоуста п'ятдесятого, писаного Березкою (арк. 288–375зв.)*, характерними є спільні основні узусні орфограми з системою Торжественика мінейного, проте наявні й окремі відмінності.

У системі голосних звук **А** передається буквою **Ѧ** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *апѣль* 292б, *адъ* 319а, *аще* 346а, *страха* 292б, *проганаючи* 305а, *вамъ* 346б, *почаль* 319б, *оупадшаго* 290г, *очищающе* 305б, *зрицаема* 288б, *нарицаеть* 289а, *пьяница* 301б, *солнца* 302, *срѣца* 304б. Після м'яких приголосних пишеться **А**: *во клатвѣ* 288б, *хота* 295а, *терпа* 331а. Цю орфограму писець Березка в Златоусті витримав послідовно, на відміну від Торжественника мінейного; вживання **Ѧ** після приголосного зафіксовано лише в слові *распадалосѧ* 324г. Йотація звука **А** передається за давньоукраїнською традицією буквою **Ѧ** на початку слів та після голосних: *идаще* 303г, *языкъ* 315а, *яблокомъ* 319а, *ощищѣниѧ* 288а, *воскрѣниѧ* 297б, *покаениѣмъ* 305г. Трапляються значно більше, ніж у Торжественнику мінейному, й написання з **А**: *ако* 294а, 308в, *адъ* 308а, *прочаа* 305б, *злаа* 369в, *окан'наа* 369в. Проте поширеним є, як і в Торжественнику, вживання після голосних букви **А** в кінці рядків: *пощѣниѧ* 293а, *бжїѧ* 301б, *понѣжаа* 307б, *хотацаа* 311б, *пречѣтыѧ* 316б, *скор'бацаа* 359а, *вѣчнаа* 365а, причому використання **А** ніяк не пов'язане із вписуванням тексту в текстове поле. Одиначно трапляються в кінці рядків і написання без йотації **А**: *злаа* 292в, *тайнаа* 351а.

Звук **Е** та його йотація передаються тими ж графемами та орфограмами, що і в Торжественнику мінейному: *слова* 295б, *в'шедше* 347а, *младенець* 374а, *Еже* 295в, *Есть* 299б, *Его* 373в, *греховноѣ* 290а, *чистоѣ* 368б, *помышлѣниѣмъ* 370б. Також **Е** широка в кінці рядків має витягнуту в ширину форму: *именоуѣт* 314б, *дрѣгиѣ* 364б, *светлѣѣ* 372в. Відсутня архаїчна буква **Ю**.

Середньопередній звук **И** передається, як і в Торжественнику мінейному, буквами **Ы** і **И** в позиції між приголосними як за етимологією, так і проти етимології: *ныне* – *нинѣ* 331г, *в'нынешний* 358в – *нинѣшнѣ* добра 359 в. Також послідовно в Златоусті пишеться **И** після **Г**, **К**, **Х**: *многими* 293а, *погибшиѧ* 331а, *дрюгииѧ* 346б, *великии* 288б, *раискиѧ* 290б, *Єврѣискиѧ* 316а, шиплячих та **Ц**:

приближиса 290б, *моучителю* 316в, *согрѣшили* 288б, *троу/жаючииса* 299а, *блѣдници* 370б.

Звук **І** передається послідовно, на відміну від Торжественика мінейного, буквою **И**: *ихъ* 302а, *ими же* 308в, *июда* 319в, *ради* 302в, *своими* 306а, *грѣси* 309б, *дарѣниѣ* 300а, *воздѣржаниа* 302г. Наявна буква **І** в паралельних написаннях з **И** лише в словах: *ісѣ хѣа* 288а, *исѣ хѣъ* 292а, *ісѣъ* 322б, *исѣе* 368а. **І** вжив писець, як і в Торжественику мінейному, при дотриманні давнього правила кінця рядка: *бжїа* 301б, *возмі* 310в, *осѣдивші* 369в, *возданїа* 370а, *поклонїхомса* 372а, а також у кіноварних заголовках: *в црѣві* 362б, *архієпіскоупа. александрійскаго* 368а. Вживається буква **Ѣ** при позначенні звука **І**, як і в Торжественику мінейному, на місці етимологічного **Ѣ** у позиції під наголосом: *рѣки* 290г, *ѡ дрѣва* 326б, *давѣроующе* 336б, а в ненаголошеній позиції ставиться **Е** вузька. Йотований звук **І** передається, як і в Торжественику, буквою **И** зі спіритусом на початку, після голосних у середині та кінці слів: *ѣ житїи семъ* 289б, *славѣ приїмаюѣ праведниѣ* 290а, *вѣтхий закони* 314в, *дѣвы мрїи* 331а, *злыѣ обычай* 332б, *свѣчи свой зажигаючо* 333а, *слоуги бѣсовьстий* 356б. Зрідка наявне позначення йотації і через **Е** широку: *нинѣшїниѣ празникъ великоѣ паски* 333а.

При передачі звука **О** на початку слів та після голосних у Златоусті використовуються орфограми з **Ѡ**, на відміну від переважного використання в Торжественику мінейному букви **О** широкої: *осазати* 336б, *осоудить* 362а, *олтары* 373в, *иосифъ* 326б, *семиѡна* 368а, *ѡеѡлога* 372а. Однак, як і в Торжественику, наявне спорадичне вживання **О** широкої з крапкою в середині: *ѡстави* 292б, *ѡдежма* 314в, *по ѡбычаю* 339в, *ѡѡа* 291г – *ѡѡъ* 347б, а також використання **О** широкої з однією або з двома крапками в середині в слові *око* та в похідних, до того ж у паралельних написаннях з **Ѡ**: *ѡ ѡчыю* 347а, *ѡци* 289б, *ѡчима* 309г, 355б – *ѡчима* 363в, *ѡчи* 318б, *ѡка* 374а. Використовується, як і в Торжественику, проте частіше в кінці рядків для заповнення місця витягнута в ширину **Ѡ**: *ѡбличить* 294в,

ѡлкоудѣ 297в, *ѡлсквернаю*^Г 300б, *ѡлбычαι* 346а, *ѡлка* 374а. Використання **О** вузької таке ж, як і в Торжественику.

Звук **У** передається, як і в Торжественику мінейному, в усіх позиціях у слові диграфом **ОУ**: *оубогихъ* 293г, *оугодни* 345а, *оучѣкомъ* 339г, *вельзаоуле* 324б, *зла^Гоустого* 330г, *зла^Гоустыи* 340а, *златооусто^М* 362в, *соудья* 291б, *лоукавъ* 315в, *помилоуєть* 340б. Проте, на відміну від Торжественика, широко вживається в позиціях після приголосних у середині та кінці слова і буква **Ѣ**: *послѣшайте* 288а, *ѡслѣшавшемѣса* 290б, *ѡпѣстатса* 340б. Поширеними є й паралельні написання: *боудемъ* – *бѣдемъ* 288б, *дрогъ* *дрѣга* 345б, *моука* 291а – *мѣкоу* 290а. Давнє графічне накреслення **Ѥ** використовується більше, ніж у Торжественику мінейному: *глѣбокѣю* 289в, *вечнѣю* 291в, *погѣбѣмъ* 306б. Монограф **У** зафіксовано лише одинично: *зablужьшихъ* 331а. Не фіксується вживання букви **Ж**, яка спорадично наявна в Торжественику. Йотація звука **У** позначається, як і в Торжественику мінейному, буквою **Ю** в усіх позиціях у слові – після голосних і м'яких приголосних, шиплячих і **Ц**: *и юдѣ* 319б, *юже* 348в, *свою* 304в, *не оу^сыпающии* 370а, *на пер^воую* 358а, *не^Длю* 304в, *милостыню* 299г, *црѣю* 304в, *не волѣжю* 294б, *дшю* 325в, *пищю* 307б, *члѣволюбцю* 315г, *плащаницю* 326б, *ѡцю* 357в.

При передачі голосних звуків у Златоусті п'ятдесятному, як і в Торжественику мінейному, використовуються діакритичні знаки: спіритус, спіритус + оксія і спіритус + варія. Спіритус ставиться над голосним як над йотованими, так і нейотованими, на початку, в середині та кінці слів, і випикується справа наліво: *Єсмо* 288б, *йсходачи* 300б, *іако глѣха* 309г, *хрѣ^стъяны* 359а, *щедрою* 290а, *приношениЄ* 340б. Над буквами **Ѧ**, **Ѧ** широкою із крапкою в середині та **ОУ** ставиться спіритус з оксією: *ѡстерєгаимоса* 296в, *ѡномѣ* 309в, *оуставайте* 342а.

Звук **йот** в орфографії Златоуста передається буквою **И** як зі спіритусом, так і зі спіритусом + оксія, у Торжественику мінейному писець Березка використовує лише спіритус. У Златоусті він у середині слів над **И** ставить спіритус: *послѣшайте*

бра҃та / 288а, *прийдѣте* 289в, *разбойникъ* 310б, *пойди* 322б, *изыйди* 331в, значно рідше – спіритус із оксією: *послѣшаймо* 316а; в кінці слів – переважно спіритус із оксією: *въ страшний дѣнь* 288г, *въ огонь вѣчный* 289б – *оу огонь вѣчный* 389в, *премѣдрый соломонъ* 332б, і значно рідше – лише спіритус: *великий павѣль* / 290б, *оставилъ ма҃ѳѣи* 322, *нинѣшний празникъ* 333а.

У системі приголосних одинично фіксується передача **В** через **Ѡ** в слові *ЄѠѢ* 333б, при послідовних написаннях: *Єван҃глии* 299а, *Єван҃глиЄ* 348б, *Єван҃гlistъ* 315а; рідко наявна паралельно з **Ф** буква **Ѡ**: *ма҃ѳѣя* – *ма҃ѳѣи* 322б, *осифъ* 326б – *осифъ* 326а, *фомъ* – *Ѡомъ* 336а; буква **Ѡ** використовується при позначенні чисел: *.Ѡ. дѣновъ* 290в, *.ѠѠ. дѣновъ* / 302в, лише одинично трапляється при передачі звука: *сѣло* 298в; буквою **Ѡ** позначене тільки число: *.ѠѠ. сажень* 374г, *.ѠѠ. дѣновъ* 302в, а звукосполучення **КС** передається буквами **КС**, на відміну від Торжественика мінейного, в якому спорадично в цій функції наявна й **Ѡ**: *алекса҃ндрискаго* 314а, *алек҃сандрий* / 368а; вживається буквосполучення **ПС**: *во псалтыри* 348, на його позначення буква **Ѡ** не фіксується. Традиційно використовується буквосполучення **НГ**: *ан҃гль* 304а, *ан҃гли* 356в, *ар҃хан҃гли* 375г, написань на його місці буквосполучення **ГГ** немає.

У ролі буквених знаків використовуються **Ѡ** та **Ѡ**, які послідовно вживаються в кінці слів та при переносі: *дѣнь* 288б, *тварь* 290в, *огнь* 357б, *чадомъ* 290в, *слышимъ* 290а, *оустрашилъ* 331б; *вѣчноую* 288в, *господьскиЄ* 356а, *пьяньства* 369а, *невѣдаченъ* 293в, *въскоре* 357а. У середині слів вони трапляються рідше: *слышьте* 300г, *мирьского* 301а, *звѣличмо* 329б, *жидовьскоую* 343б, на їхньому місці більш уживаним є **паєрик**, який, на відміну від Торжественика мінейного, має давню форму трикутника: *трѣдѣше* / 290а, *Ѡ толковани* 294а, *чѣрвь* 357б; написання паєрика на місці **Ѡ** ілюструють такі паралельні вживання: *не волюжю* 294б – *не волюжю* 307а.

Наявні, як і в Торжественику мінейному, східнослов'янські рефлексі – редукований + плавний: *сотворшаго* 350а, *терпаще* 293г, *свершилъ* 314б, *первый*

346б, *исполнена* 288а, *солнца* 290в, *исшо*л̃ 324б, *оу толковании* 345б. Також використовуються написання з голосними **О, Є** перед плавними **Р, Л** і одночасно з постпозитивними **Ъ, Ъ**, які ставляться в кінці рядків та при переносі слів: *воздѣрь/-жѣмса* 334в, *мерѣ/твѣмъ* 323в, *из мерѣ/твѣ*^х 331в, *прель/стиль* 290б, *вель/ми* 298б, 319б; *дьяволь/скаа* 300а, *большая* 307в, *коль/ко* 322а, *долѣ/жникомъ* 294б – *долѣ/жни* 298б (в середині рядка), але трапляються і написання: *милосер/дѣ*Є 326а, *сквер/ныа* 354в, *оумер/шаяа* 358б. У середині слів поширеними є написання з голосними **О, Є** перед плавними **Р, Л** і одночасно з паєриком у постпозиції: *твор'ца* 290в, *ѡ кор'чемного* 301б, *гор'дость* 351б, *смер'ть* 290б, *ѡвер'зше* 292а, *ласкосер'дствомъ* 302г. Зрідка, і до того ж у тих же лексемах, у середині слів у постпозиції наявний **Ъ**: *морьскѡю* 315г, *только* 303б, *вельми* 322в.

Відсутні, як і в Торжественику мінейному, за південнослов'янським правописом, уживання **Ъ, Ъ** після плавних **Р, Л** у сполученнях *trѣt, tѣt, trѣt, tѣt*.

У Златоусті також поширеним є написання з **Ъ** перед йотованими голосними: *во пьянствѣ* 288б, *житѣя* 288в, *кро/тостью и смирѣнь*Є^М 289а, *согрѣшѣнья* 292а, *бѣзаконь*Є^{мъ} 310б, але вже переважають написання з **И**: *покаяния* 288а, *размышлѣни*Є 298а, *звани*Є *языкомъ* 314б, *спасѣнию* 326а, *ѡцищѣни*Є 347а. З кінця XIV ст. в орфограмах української книжної писемності на місці **Ъ** поширювалися **И**, а пізніше – **І**, під дією другого південнослов'янського впливу.

Наявні, як і в Торжественику мінейному, в кінці рядків неприкрита буква **С**, яка має більший розмір і витягнута в ширину: *со С/трахомъ* 345в, *члвѣ*Є^С/твоу 358а, *чи*Є^С/тоты 368б, та букви **Ъ, Ъ, Т** зі збільшеною верхньою частиною: *ницим*Ъ/ 295в, *мер*Ъ/твѣмъ 323в, *вр*Ъ/ма 288а, *воздерж*Ъ/мса 300в, *пише*ТЬ/ 294б, які трапляються і в середині рядків: *ѡбогим*Ъ 287в, *дѣам*Ъ 296, *т*Ъло 290а, *страшн*Ъмъ 291г, *по*Терпѣ^М/ 301в, *со с*Тарци 318в. Збільшений буквенний знак **Ъ** є більш вживаним, ніж у Торжественику, а витягнута вгору буква **Т** також має скорописний характер.

В орфографії Златоуста, як і в Торжественнику мінейному, використовуються прийоми скорочення слів за допомогою титли, пропуску голосних букв, винесення букв над рядком і лігатурного сполучення букв.

Титла також вживається дугоподібної форми і ставиться над священними словами: *хс̃ь* 290а, *б̃жиа̃л* 290б, *Євангльски^х* 311б, *мл̃твы* 347б, *ба̃* 362в; над буквами-цифрами: *.м̃.* 295а, *.г̃.* 305б, *.є̃.* 311а та, за традицією, над словами: *дн̃ь* 288б, *цр̃ь* 298а, *чл̃вколюбцю* 305а, *дш̃а* 305б, *гл̃ати* 311б. Титла проставляється, як правило, над другою приголосною при опущенні однієї або двох голосних: *б̃говгодно* 289б, *ан̃гы* 363б, *м̃три* 363б, *б̃жии* 374б, *цр̃євы* 299а; над третьою або над четвертою приголосною – при опущенні більшого числа голосних: *мл̃твою* 290а, *чл̃вци* 365а, *цр̃к̃ви* 365б, *чл̃вчю* 365б, *чл̃вчес̃ка* 373в, *сл̃нц̃є* 291б. Титла часто ставиться і між приголосними, проте це радше її графічне скошення. Вона наявна і при опущенні одного складу чи складів: *хс̃ь* 295а, *с̃т̃ю* 297б, *б̃оу* 311а, *гл̃юц̃є* 315в.

Використовуються і букви-титли: **слово-титла**: *ч̃тно̃* 291г, *г̃с̃ь* 302в, *цр̃тво* 304а; **глагол-титла**: *наше̃* 288а, *чл̃вческа̃* 290г, *гр̃шно̃* 313в.; **черв-титла**: *прито̃никъ* 301а, *наре̃нъ* 302б, *ве̃н̃ю* 346а. У ролі титли зафіксована буква **Д** лише в словах: *ср̃дца* 306а, *оу се* 370г, *яко вл̃дцево* 316а. Буква **Д** загальноживана в ролі виносної без покриття титлою: *неДлю* 297в, *молоДцю* 322б, *слаДкаа* 354в. Трапляються й випадки з винесеним над рядком складом **ДО**, коли з правого кінця перекладини букви **Д** виписано букву **О**: *раДОстыю* 323б, *преДО* 336а, *не поДОбны* 354в. Використовуються й такі приголосні букви, покриті титлою: **В** – *грехоВ̃* 309г, *жидоВ̃скиа* 315б, *б̃соВ̃скихъ* 337а; **К** – *каК̃* 299в, *в в̃К̃* 314а, *патоК̃* 338а; **Л** – *пришоЛ̃* 288в, *быЛ̃* 293а, *дыавоЛ̃* 318г; **Н** – *иваН̃* 301б, *иоаН̃* 317б, *амиН̃* 372а; **Ш** – *выШ̃ше* 302в, *хочеШ̃* 322а, *держиШ̃* 354а; не покриті титлою: **Ж** – *моуЖ* 304а, *многаЖды* 307а, *блаЖньства* 336б; **Т** – *приходаТ* 288б, *паТдесатникъ* 298а, *пишеТ* 300а (але є випадки, де буква покривається титлою: *боудеТ̃* 330б, *браТ̃* 350б); **Х** – *плоТски^х* 290а, *гресѠ^х* 292г, *боудѠци^х* 301а; трапилося і **З**: *беЗ* 356в. Наявна у

кінці рядків виносна буква **М**, скорописного чи півуставного накреслення, яка покривається або не покривається титлом: *праведныМ*/ 288в, *прахоМ*/ 348б, *собороМ*/ 353в, *со слезаМ*/ 363б, *поидеМ*/ 367б. Більш поширеним, ніж у Торжественику мінейному, є вживання виносної букви **С** під скорописною витягнутою **Т** – **сТ**: *хрсТьяноМ* 290а, *млсТи*/ 307б, *млсТнею*/ 308а, *на крсТѣ*/ 326б, *давши млсТню* 333а, *хрсТьяномъ* 308в. Із голосних виноситься тільки буква **О** у слові *пророк* і в похідних формах: *прѣркоМ*/ 304в, *прѣрка* 316а, *прѣркъ* 318в. Не виявлено наявну в Торжественику сербську орфографічну рису – винесення букви **Ѣ** над рядок.

Як і в Торжественику мінейному, в Златоусті послідовно використовуються лігатурні сполучення **Ѡ** (**Ѡ+Т**) і **Ѣ** (**Ѣ+Т**), натомість давні написання **ОТ** та **ѠТ** не засвідчуються: *Ѡ/скверныX* 288б, *Ѡдати* 301г, *Ѡлоучиль* 320б; *презрацемѠ*/ 301г, *любащимъ* 348в, *летаюцина* 370а. Загальноновживаною є лігатура **АУ**: *славу*/ 300г, *радуиса* 325а, *возрадуимо/са* 331а. Поширеним є вживання лігатур у позиції в кінці рядків, які мають, як і в Торжественику, скорописний характер, наприклад **ТВ**: *животво/рациX* 300а, *прѣрчество*/ 324в, *млТВѠ*/ 348а. Наявні й написання з виносною буквою **С** під витягнутою **Т** і приєднаною до її ніжки буквою **В**, завдяки чому утворилася лігатура **ТВ**: *во црсТВѣ*/ 310в, *црсТво*/ 359а, *црсТва*/ 372г. Приєднанням до ніжки **Т** букви **Р** подана лігатура **ТР**: *въ страшнии* 299б, *смотрѣ/мо* 329б.

Отже, пам'ятка складається із двох кодексів: Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного, які були об'єднані оправою на початку 90-х років XV ст. Основним писцем був попович Березка, син литовського попа Семиона Долбнича, імена інших трьох писців, які працювали над текстом Торжественика, невідомі.

Обидва кодекси не можна вважати списками, а радше – копіями, оскільки основні фонетичні, морфологічні та лексичні особливості є суто українськими або спільними для української та білоруської писемності. Фонетичні явища, наприклад, написання **А** (**Я**) на місці **О** (**Е**), які фіксуються в пам'ятці лише зрідка,

А. Журавський розглядав не як вияв фонетики білоруської мови – акання, якання, а як помилкові написання, що не становлять норми [426, с. 84]. К. Симонова, досліджуючи мову пам'ятки, дійшла висновку, що на фонетичному рівні в ній немає певних особливостей, які були б властиві лише білоруській мові і на підставі яких можна було б характеризувати “Четью Мінею 1489 р.” як пам'ятку білоруської мови. І в морфологічному аспекті мова досліджуваної пам'ятки відбиває поступове усталення тих норм, які згодом лягли в основу української літературної мови, стали її нормою. Вона зазначала, що аналіз мови пам'ятки підтверджує думку про співіснування і взаємодію у XIV–XV ст. двох літературних мов: староукраїнської, яка функціонувала не лише в офіційно-діловому, а й у конфесійному письменстві, та церковнослов'янської як панівної мови сфери культу [852, с. 73, 76, 78].

Про українське походження пам'ятки красномовно свідчить висновок А. Журавського про те, що в плані відбиття окремих мовних особливостей, які лягли в основу формування білоруської літературної мови, пам'ятка становить виняток, оскільки вирішальну роль у становленні норм білоруської писемності, як відомо, відіграли північні білоруські діалекти, а пам'ятка ілюструє особливості південно-західного білоруського наріччя [426, с. 87]. На підставі цього К. Симонова свого часу зауважила, що постає питання: чи не тому пам'ятка становить виняток у старобілоруській писемності, що ті риси, на які вказує А. Журавський, притаманні не стільки південно-західним білоруським говорам, скільки північно-українським, що межували і, безумовно, контактували між собою [852, с. 78, 79].

Досліджуючи кодикологічні, палеографічні та графіко-орфографічні особливості пам'ятки, ми переконалися, що кодекси, з яких вона складена, переписані з давніх українських протографів, правопис яких був двоєровим одноюсовим (А).

Проведений палеографічний та орфографічний аналіз письма пам'ятки засвідчив, що часом здійснення перекладу текстів обох кодексів із

В орфографії другого писця загальноновживаними є окремі графіко-орфографічні елементи ділового письма, наприклад, вживання монографа У, який не був характерний для правопису релігійних українських та білоруських пам'яток XV ст., що свідчить про більшу обізнаність писця в канцелярському письмі. Для текстів Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного, переписаних Березкою, спільними є основні узусні елементи графіко-орфографічної системи письма.

5.2.3. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.*

Пересопницьке Євангеліє – найраніший із відомих перекладів канонічного євангельського тексту староукраїнською літературно-писемною мовою середини XVI ст.** Унікальна точно датована пам'ятка рукописно-книжної культури України, волинської рукописної писемної школи середини XVI ст., дійшла до нашого часу в оригіналі та списках, з яких найважливішими є: Волинське Євангеліє 1571 р. [907] та Уривок Літківського Євангелія кінця XVI – початку XVII ст., (О. Грузинський уважав, що він був написаний у 1595–1600 рр. [350, с. 3; 351; 352]).

Кодекс F^o форматом, розміром 380x240 мм, на 482 пергаменних аркушах, в оправі, вагою 9 кг 300 г., має вишукане художнє оздоблення, створений як напрестольне Євангеліє. Написаний у Дворецькому монастирі князів Жеславських та в Пересопницькому монастирі. Над книгою працювали архімандрит

* Кодекс зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф. I, № 15512.

Опис кодексу на нових засадах здійснено Л. Дубровіною та Л. Гнатенко [379]. Факс. вид. [767]; Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик [768]. Новітні дослідження пам'ятки в історико-культурному контексті та оцінка роботи її творців проведено А. Зінченком та [448; 897].

Ілюстрацію з рукопису подана в дисертації в Додатку А, рис. 22.

** Про мову пам'ятки див. працю І. Чепіги [970].

Пересопницького монастиря Григорій, писець Михайло Василієвич, син сяноцького протопопа, та ще один писець, ім'я якого залишилося невідомим. Фундували справу волинські князі: княгиня – Анастасія Юріївна Жеславська-Гольшанська (Заславська–Ольшанська), після прийняття постригу – Парасковія, настоятельниця Дворецького монастиря, та князі Черторизькі – Іван Федорович і Євдокія, зять та дочка Анастасії Юріївни.

Євангеліє було перекладене з церковнослов'янської мови болгарської редакції, про що сказано в колофонному записові на арк. 481зв. та 482: *«книгы четырех євѣлистовъ, выложенныи изъ языка блѣгарского на мовѣ роускоюю»* та *«прекладана изъ языка блѣгарского на мовоу роускоюю»*. Коментуючи ці дані, І. Огієнко наголошував, що *«переклад здійснено з мови старослов'янської мовою українською. В Україні в XVI ст. розрізняли сучасну на той час церковнослов'янську мову, яку тоді прийнято було називати словенською (славенською, слов'янською, словінською тощо), від мови старих слов'янських перекладів Святого Письма – старослов'янської, яку тоді називали болгарською»* [729, с. 183]. У роботі над перекладом українською мовою перевага надавалася церковнослов'янським джерелам, використовувалися грецькі тексти Євангелій та західнослов'янські, вірогідніше, польські [1010], про що свідчить поділ тексту на глави, кожна з яких починається з короткого викладу змісту наступної глави – сумарія. Сам переклад не однаково досконалий, він доопрацьовувався в процесі роботи над текстом. Так, М. Думитрашко дійшов висновку, що спроби перекладу тексту Передмови Феофілакта Болгарського до Євангелія від Матфея рідкісні й доволі невдалі, тому мова Передмови залишилася переважно церковнослов'янською [392, с. 8]. За спостереженнями П. Житецького, ближче до слов'янського протографа перекладено Євангелія від Матфея і Марка, а ближче до народної мови – Євангеліє від Іоанна і, особливо, Євангеліє від Луки [402, с. 4]. Поширеним у тексті кодексу є використання глос – українських лексичних відповідників до слів оригіналу.

Письмо Пересопницького Євангелія виконане на найвищому рівні писарського мистецтва, в його орнаментованій графіці чітко простежуються традиції волинської книжкової школи.

Згідно із записами манускрипту на арк. 123зв., 198зв., 335, 442зв., 481зв.–482зв., текст Євангелія писав Михайло Василієвич, син сяноцького протопопа, а керував роботою, можливо, й здійснив переклад пам'ятки *«изъ языка блъгарского на мовоу роускоюу»* архимандрит Пересопницького монастиря Григорій, яким були *«книгы чтыры єѿ листовє соуѿ оустроєны»* і він *«имель любовь, и прилежаніє къ бжѣтвномуу писанію»* (арк. 481зв.), а також що *«смирєнныи архимандрить Григоріє, имель пилность и любовь к писанію сеи книги»* (арк. 482).

Пересопницьке Євангеліє написано двома типами письма – уставом та півуставом з елементами скоропису. Текст пам'ятки умовно поділяється на дві частини, оскільки з арк. 155зв. відбувається зміна в системі письма текстів, писаних уставом, на що першим звернув увагу О. Грузинський [350, с. 45].

Уставом великим та вишуканим виконано основний текст пам'ятки, а також покажчики читань на полях аркушів. Цей тип письма – так званий новий український устав. Письмо чітке й акуратне, в ньому поєднана давня манера письма з новішою [402, с. 4], в декорі відчувається південнослов'янський вплив [966, с. 9].

Над основним текстом пам'ятки, писаним першим типом письма – уставом, працювало два писці: Михайло Василієвич із Сянока та невідомий писець.

Михайло Василієвич почав писати пам'ятку в Дворецькому монастирі князів Жеславських при церкві Святої Трійці* 15 серпня 1556 р. Ці дані подані писцем у запису на арк. 3; хоча ім'я писця в ньому не вказано, але він писаний тим же почерком, що і запис Михайла Василієвича на арк. 481зв.–482зв. Наведемо запис на арк. 3 повністю, оскільки він містить цікаві дані про історію написання тексту пам'ятки в Дворецькому монастирі: *«Доконана єсть Пръшаа часть Наоуки Читана.*

* Дворецький монастир був у селі Двірці, яке й зараз є на території Ізяславського району Хмельницької області (на південний захід від Ізяслава).

Презь рокъ Сѣго Євѣліа. В Дворци манастири Жеславскоу^М. При цркви Сѣга и живоначалныа Трѣца. А почало^С Єсть Писати Сіє євѣліє рокоу „ѿфѣс-го. мѣца август єї. На день Оуспеніа Прѣсѣга нашеа Бѣа и Прѣсно Дѣвы Мрїа». Из нього дізнаємося, що спочатку було написане Євангеліє від Матфея, робота над яким завершилася через рік, тобто влітку 1557 р., і тільки тоді була написана перша частина “Науки читання”^{*}. Вірогідно, цього ж року було написано й першу частину тексту Євангелія від Марка, до арк. 155зв. Далі робота припинилася і продовжилася вже в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці^{**}, після призначення Григорія архімандритом монастиря, куди і було перевезено рукопис. Свідчення про те, що саме Григорій керував роботою, до того ж від самого початку, є в колофонному записі, зробленому Михайлом Василієвичем: арк. 481зв., «Тѣи книги чѣтыре Євѣлиствоє соу^Т оустроєны кро^Ткымъ смиреннымъ и бѣолюбивымъ Єрмо^Мнахо^М Григорыє^М архимандритомъ Пересопницкимъ». У ньому також сказано, що Григорій брав участь і в написанні книги: арк. 481зв., «имель любовь, и прилежаніє къ бжѣтвн^Омоу писанію», арк. 482, «пилностью и прилежаніємъ, вышше реченного, монаха Григоріа, архимандрита Пересопницкого», «смиренныи архимандрить Григоріє, имель пилность и любовь к писанію сѣи книги». У рукопису немає точних даних, коли в Пересопницькому монастирі відновилася робота над текстом пам’ятки. Тому невідомо, коли закінчено працю над Євангелієм від Марка і розпочато над Євангелієм від Луки, яке було дописане 1561 р. (запис, арк. 335). Цього ж року написано Євангеліє від Іоанна (запис, арк. 442зв.), Післямова до пам’ятки та Місяцеслов. Завершена праця 29 серпня 1561 р. (запис, арк. 481зв.).

* Перша частина “Науки читання” та Євангеліє від Матвія писані різним чорнилом.

** Монастир знаходився в м. Пересопниця, тепер – село Рівненської області на березі річки Стубли (басейн Прип’яті).

У Пересопницькому монастирі над уставним текстом другої частини пам'ятки працювало вже два писці. Від арк. 155зв. пам'ятку продовжив писати інший писець, ним виконано тексти на арк. 155зв.–202зв., 204–259зв., 341–399зв.* Михайлом Василієвичем писано тексти на арк. 260–339зв., 399зв.–442зв., 444–481зв.

У почерках обох писців літери великі, чітко виписані, широкі букви ритмічно чергуються з вузькими, яскраво виражене контрастне співвідношення між потовщеними головними літерами і дуже тонкими, додатковими штрихами, що надає їм особливого декоративного ефекту. Графічній виразності й естетичній привабливості письма сприяє й те, що знайдено помірний інтервал між рядками відносно висоти літер, а вся площа тексту має форму строго вивіреного прямокутника. Такі високі мистецькі якості письма Пересопницького Євангелія дали право О. Грузинському стверджувати, що рукопис не має собі рівних серед відомих йому рукописів і палеографічних альбомів: за красою, витонченістю і довершеністю малюнок письма не поступається орнаменту [350, с. 44].

Чіткі зміни системи письма та почерку відбулися з арк. 155зв. З цього аркуша змінюється і висота літер – із 6 мм на 7 мм. Це особливо помітно при порівняльному вивченні форм таких букв, як **Є, Ж, З, О, Р, С, Ѡ** та ін. [350, с. 45–46]. Характер почерку в другій частині рукопису вирізняється більшою стислістю і висотою. Букви писані вільно й розгонисто вгору та вниз. Почерк кутастий, готично-загострений [352, с. 7].

Повністю змінилася сама система письма внаслідок іншого повороту кисті руки і письмового приладдя. Цього висновку свого часу дійшов О. Грузинський, провівши порівняльне дослідження накреслень букв. Нова система тримання пера, зауважував вчений, відбилася майже на всіх буквах основного почерку [352, с. 9], при цьому він не стверджував, що в другій частині пам'ятки брав участь ще один писець [350, с. 47; 352, с. 7].

* Текст на арк. 243зв.–259зв., 341–399зв. виконаний іншим пером та чорнилом.

Хоча почерки другої частини відрізняються від першої, загалом уся пам'ятка виконана в манері волинської школи письма.

У накресленні букв почерків двох писців другої частини Пересопницького Євангелія, як показало дослідження, наявні певні відмінності.

Почерк Михайла Василієвича в другій частині більш вишуканий, ніж почерк другого писця, деякі букви виведені витіювато, характерним є таке написання літер: 1) **Є** широка – двох накреслень: **Є** широка загострена донизу, нижня частина опущена під рядок, завершується волосинкою з перетинкою; **Є** широка кругла, писана в рядку. Перша графема вживається тільки на арк. 260–265зв. у позиції на початку слова. 2) **О** – двох накреслень: **О** широка (переважно з діакритичним знаком) та **0** вузька. 3) **Ѡ** – з високою середньою частиною. 4) **А** – накресленням схожа до юса великого. Таке написання зрідка трапляється і в першій частині пам'ятки, наприклад, арк. 102: *пръсами крѣмаци*^М. 5) **З** – двох накреслень: **З** кругла, стоїть в рядку; **З** загострена, з маленькою гострою голівкою, нижня частина опущена під рядок. Два варіанти використовуються паралельно, тільки на арк. 399зв.–442зв. вживається перше накреслення. 6) **М** – двох накреслень: **М** з середньою частиною, опущеною під рядок; **М** художньо виписана в рядку, паралельно з першим накресленням на арк. 260–262зв., 399зв.–442зв. 7) **Р** – двох накреслень: **Р** з круглою голівкою, писана вся в рядку; **Р** з витягнутою голівкою, нижня частина опущена під рядок. Тільки перший варіант написання **Р** використаний на арк. 260–265зв., з арк. 266 починає використовуватися другий варіант, а перший поступово майже зникає до арк. 339зв., на наступних аркушах, писаних Михайлом, використовується перше накреслення, друге наявне лише зрідка. 8) **Х** – двох накреслень: буква маленька, в рядочку, середнього розміру, нижня частина опущена під рядок. Тільки перший варіант використовується на арк. 260–268зв., 399зв.–442зв., з арк. 269 починає вживатися другий варіант накреслення, який домінує аж до арк. 339зв. 9) **Ч** – з маленькою голівкою. 10) **Щ** – з прямою нижньою частиною.

У накресленнях букв **Є** широкої, **Р**, **У**, **Ф**, **Ц**, **Щ** нижні частини закінчуються дуже тонкими, майже волосяними, розчерками пера, повернутими праворуч, у другого писця вони переважно відсутні.

Почерк другого писця менш витончений та більш розгонистий, йому притаманні такі написання букв: 1) **Є** широка – двох накреслень: **Є** широка загострена донизу, нижня частина опущена під рядок; **Є** широка кругла, трохи опущена під рядок. Тільки перша графема вжита на арк. 155зв.–175, іноді трапляється на цих аркушах і друга графема, але в написаннях, де вже стоїть перша графема. Вживання двох графем спостерігається на арк. 175 –219зв., 341–399зв. Тільки друга графема пишеться на арк. 220–259зв. 2) **О** – двох накреслень: **О** широка (із діакритичним знаком) та **0** вузька. На арк. 155зв.–175, 204–216зв. вживається тільки **0** вузька. 3) **Ѡ** – з низькою середньою частиною. 4) **А** – звичайного накреслення. 5) **З** – двох накреслень: **З** кругла, часто нижня частина опущена під рядок; **З** загострена, з маленькою круглою голівкою, нижня частина опущена під рядок. 6) **М** – з середньою частиною, опущеною під рядок. 7) **Р** – з витягнутою голівкою, нижня частина опущена під рядок. 8) **Х** – середнього розміру, нижня частина опущена під рядок. 9) **Ч** – з голівкою середніх розмірів. 10) **Щ** – із загостреною нижньою частиною.

Графіко-орфографічні особливості основного тексту Пересопницького Євангелія, писаного уставом, відбивають узус староукраїнської конфесійної писемності середини XVI ст. [673, с. 57–64; 968, с. 245–248; 281; 283; 290; 291; 293] і є спільними для обох писців.

У графіці використані такі букви: на позначення голосних звуків – **А**, **Є** широка, **Ѧ** вузька, **І**, **И**, **О** широка, **0** вузька, **Ѡ**, **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ**, **Ю**, **Ѩ**, **Ж**, **А**, **Ѯ**; на позначення приголосних звуків – **Б**, **В**, **Г**, **Д**, **Ж**, **С**, **З**, **К**, **Л**, **М**, **Н**, **П**, **Р**, **С**, **Т**, **Ф**, **Х**, **Ц**, **Ч**, **Ш**, **Щ**, **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ**, **Ѩ**.

Далі розглянемо узусні особливості основного тексту пам'ятки.

У системі голосних звуків, на відміну від приголосних, використовуються дублетні букви при передачі одного звука.

Звук **А** позначається буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *авраамъ* 21, *радовати* 205зв., *вѣдали* 226; *почаль* 167зв., *одер'жати* 363, *оуслышаѣ* 28зв.; *ѡца* 43зв., *винопійца* 53зв., *црца* 269.

Буква **А** послідовно вживається за давньоукраїнською традицією після м'яких приголосних, проте зрідка в цій позиції трапляється і **ІА**: *црѦ* 21зв., *помышлажцих* 124зв., *кназю* 202 | *в'зав'ши* 264зв.

Йотація звука **А** позначається буквою **ІА** за давньоукраїнською традицією послідовно на початку слів: *ядоша* 72, *яв'леніа* 211зв., *ясно* 337зв. Букви **А**, **ІА** пишуться після голосних, іноді паралельно, проте значно переважають написання з **А** за південнослов'янською традицією: *маГѡѡа* 3 – *маГѡѡа* 2, *многыа* 26зв., *стоачи* 205, *живыа* 375; *боѡал'са* 65зв., *боѡалиса* 172, *поѡав'ши* 431.

У пам'ятці відбилосся нове правило, вироблене староукраїнською писемною практикою, – писати **ІА** на початку слів, а **А** – після голосних та приголосних.

У позиції після голосних поширені середньоболгарські написання без йотації через **А** (вони домінують над **А** або вживаються паралельно): *бжѡа хотеніа* 15зв., *пѡа* – *пѡа* 53зв., *ѡѡлѡа* 2, 167зв., *знаменіа* 179зв., 315зв., *ѡчищеніа* 336зв.

Наявне в пам'ятці як правописна норма і південнослов'янське правило вживання **-АА** в займенниках, прикметниках, дієсловах у середині та кінці слів, хоча для староукраїнської писемності ці форми були книжними: *в'са боѡацаа* 29зв., *богатацаа* 209, *мир'наа* 339.

Іноді в Євангелії наявне написання **ІА** на місці **ІА**, яке здебільшого фіксується в словах неслов'янського походження: *діаконы* 126, *діавола* 221зв., *исаїа* 466.

Звук **Е** після приголосних передається за традицією через **Є** вузьку: *речен'ноЄ* 63, *пер'выи* 176, *цесарєви* 430зв.

Йотація звука **Е** позначається через **Є** широку на початку слів та після голосних, що є свідченням використання середньоболгарської орфограми, інколи в

цих позиціях пишеться і **Ѣ** вузька: *Єдинь* 159зв., *Єлисаветь* 206зв., *Єѡѡлистѡ* 339; *менѡше* 63, *блѡговѡщеніє* 208, *ѡпоущеніє* 218 | *єго* 206зв., *веселіє* 205зв.

Середньопередній звук **И** передається буквами **Ы** та **И** після приголосних (переважно між приголосними та в кінці слів), які було прийнято за давньоукраїнською традицією писати за етимологією, хоча трапляються написання і проти етимології: *соудный* 54, *смиреныя* 209, *чистыми* 414зв.; *апѡлми* 337зв., *земли* 337, *мирнаа* 339.

Після приголосних **Г**, **К**, **Х** переважно пишеться буква **Ы**: *грехы* 129зв., *оучники* 233зв., *ворогы* 312зв. Написання проти етимології букви **И** на місці **Ы** також засвідчуються в пам'ятці: *праведники* 46, *загиноуть* 231зв., *должники* 244.

Буква **И** після **шиплячих** та **Ц** наявна постійно, коли за нею йде приголосна або в кінці рядка: *ѡ лживыѡ* 16, *кричачи* 226, *написавшиѡ* 18зв., *молацихѡса* 205, *оученици* 30, *слоужебници* 254зв. Зрідка наявні неетимологічні написання букви **Ы** на місці **И** після шиплячих і одинично після **Ц**, які в староукраїнських конфесійних пам'ятках стали вживатися з кінця XV ст.: *жытницю* 62зв., *продаючыѡ* 105зв., *мѡцыѡ шесть* 224зв., *лежечый* 435зв.

Після приголосних у кінці рядків за давньоукраїнським правописом пишеться **Ї** (**і**) (в давніх пам'ятках **її** використовували, якщо не вистачало місця в кінці рядка для букви **И**): *рекоучї* 116зв., *прївазаноє* 170, *прїйти* 365зв.

Іноді трапляється буква **Ї** перед голосними та **Й**, не закріплена в цих позиціях у правописі пам'ятки, вжита за середньоболгарською орфографією: *бжїихь* 28, *иньшїй* 86, *архиєрей* – *архієреѡва* 190.

Буква **Ѳ** наявна в пам'ятці спорадично: *в' чревѡ кѡтовѡ* 58зв., *сѡмиѡнь* 214зв., *моусїй* 312, *лѡтр'* 469зв. У ранніх давньоукраїнських пам'ятках вона зрідка використовувалася для передачі звука **І**, а з XIV ст. почала вживатися на позначення середньопереднього звука **И** в іншомовних словах, переважно грецьких.

Звук **І** передається буквами **Ї** (**І**) та **И**: буква **Ї** (**І**) вживається, як **і** в давньоукраїнських пам'ятках, на початку власних назв іншомовного походження (в словах грецького походження грецьке **εΙ** передавалося через **Ї** [649, с. 11]), в інших випадках писалася буква **И**: *їс* 82зв., *їорданьской* 218, *їудейскихъ* 229; *избавленїє* 88зв., *идеГ* 205зв., *изъяснилъ* 338.

Буква **Ї** (**І**) пишеться перед голосними та **Й** послідовно за правописною нормою середньоболгарських текстів, ця норма в XVI ст. була закріплена узусом: *бл҃гОВОленїє* 54зв., *з'наменїа* 156зв., *въплоченїи* 337; хоча зрідка трапляється і **И**, наприклад: *м'носии* 205зв.

Буква **Ѣ** вживається після приголосних майже послідовно на місці етимологічного **Ѣ** у наголошених складах: *хотѣль* 210, *оувѣрив'ши* 246зв., *кнаѣ* 325зв.

Йотація звука **І** передається буквою **И** з діакритичним знаком. На початку слів послідовно наявна буква **И** зі спіритусом: *йм'* 18, *ихь* 155зв., *ймь* 206зв. На початку слів та після голосних у середині слів над **И** пишеться спіритус із варією: *тых* *которьи илї* 67, *который боудоуГ* 180зв.–181, *заповѣди мой* 413. Такі написання послідовно використовуються саме в другій частині пам'ятки. А коли буква **И** стоїть у кінці слів, над нею ставиться варія: *боудоуть пръвїй послѣдній, а послѣдній первїй* 167зв.

Звук **О** передається за давньоукраїнською традицією: букви **Ѡ** або **О** широка вживаються на початку слів та складів, **о** вузька – після приголосних. На початку слів у першій частині пам'ятки пишеться буква **О** широка, але часто трапляється і **Ѡ**: *Одѣянїа* 102, *Очищонь* – за *очищеНЄ* 132зв.; у другій частині пам'ятки використовується винятково буква **Ѡ**: *окоупоуючи* 159, *оставлена* 298зв., *об'новлеѠА* 479зв.

Після голосних пишеться буква **Ѡ** (у першій частині пам'ятки спорадично вживана і **О** широка: *ал'ѠЄОвь* 48зв., *ан'дрЄОвь* 131зв.), особливо в словах грецького

походження або запозичених за грецьким посередництвом: *оу виѠлѠмѢ* 25, *фарисѠвѠ* 297, *лѠнь* 381.

Особливістю правопису пам'ятки, яку з часом спостерігаємо і в стародруках останньої чверті XVI ст., є послідовне використання букви **О** широкої (як і **Є** широкої) після приголосних, коли над нею стоїть у середині слів оксія та в кінці слів – варія (в односкладових словах пишеться кендема): *оубО* 17зв., *по, до* 194), в інших позиціях – **о** вузька: *в коротґкості* 17зв., *мноґоЄ* 25, *кОтороґО* 357зв. Іноді трапляються написання з **Ѡ**, наприклад: *рѠствоу* 207, *тѠґды* 208.

Перед виносними буквами вживаються **Ѡ** та **О** широка: *прѠркѠМ* 25, *потѠМ* 152, *фарисѠМ* 376; *ирОД* 25зв., *доМ* 301зв., *Ѡ соубОГ* 476зв.

Написання з **Ѡ** наявне в лігатурі **Ѡ** у словах, які починаються з префікса **ОТ-**, і в прийменнику **ОТ** (трапляються і написання через **ѠТ**): *Ѡдай* 34, *Ѡишлі* 175, *ѠповидѢли* 427зв., *Ѡ людій* 91зв.

При збігові двох **О** спостерігається тенденція до вживання різних букв – **О** та **Ѡ**: *О Ѡкааній* 14зв., *Ѡ Окааній* 200, *Ѡ Ослати* 335.

У правопису пам'ятки використовується і буква **О** “очна”, яка має різні графемні вираження. Здавна в давньоукраїнських писемних пам'ятках наявна **О** “очна” з крапкою в середині. Така графема використовується в рукописах протягом вживання уставу та півуставу. Особливо часто пишеться **О** “очна”. В досліджуваній пам'ятці вона вживається з однією крапкою в середині (в слові *око* в формах однини): *Око* 32зв., *ОКОмь* 127, *въ ОКОу* 237зв., *въ ОЦѢ твоємь* 38зв.; та з двома крапками в середині (в формах двоїни лексеми *око*): *ОбѢ ОцѢ* 79зв., *Очи* 113, *Очима* 234зв. Коли мова йде про два предмети, вживаються дві букви **О** широкі, в які вписано по одній крапці. Такі написання більш поширені в другій частині пам'ятки: *ООчи* 187зв., *ООчей* 47зв., *ООчима* 405.

У пам'ятці використовуються **Ѣ**, **Ь** для позначення звуків **О**, **Є** з сильних редукованих, що є відбиттям другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. Написання **Ѣ** на місці **О** засвідчуються в префіксах та в

середині слів: *сьшєствїЄ* 5зв., *въплочєній* 337, *дивъвалиса* 144, *въз'дѣх'ноувъши* 156зв.; **Ь** на місці **Є** фіксується в середині слів: *члѣьскыи* 45, *сїѣеничьскОмоу* 205, *прѣорчьскыа* 271зв.

Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі староукраїнських конфесійних пам'яток з XV ст. поширюються написання **РЪ, ЛЪ, РЪ, ЛЪ** на місці давньоукраїнських **ЪР, ЪЛ, ЪР, ЪЛ**, які в пам'ятках XIII–XIV ст. послідовно передавалися через **ОР, ОЛ, ЕР, ЕЛ**.

У Пересопницькому Євангелії **ОР, ОЛ** передаються через **РЪ, ЛЪ, ЕР** – через **РЪ**, передача **ЕЛ** через **ЛЪ** не зафіксована: *вытрьгоуючи* 62зв., *трьговцомь* 172, *трьжище^х* 312; *бльше* 39, *стльпь* 174, *вльны* 366; *на връхоу* 31, *трьпѣти* 158, *одръжаль* 336зв.

Звук **У** передається через диграф **ОУ** на початку слів, після голосних та твердих приголосних: *оусты* 15зв., *оучител'ми* 216зв., *оуздоровиль* 405; *іоудоу* 21, *іоудейского* 204зв., *наоуки* 336; *доушоу* 51, *братоу* 237зв., *каж'домоу* 432.

Буква **Ѹ** пишеться переважно в кінці рядків і має давнє накреслення: *въ ямѸ* 69зв., *слоугѸ* 290, *бѸдоучи* 371зв.

Йотований **У** за давньоукраїнською традицією передається буквою **Ю** на початку слів, після голосних та м'яких приголосних: *юноша* 84, *юношоу* 196зв., *южь* 206зв.; *цѣломждрію* 16зв., *ѡповѣдаючи* 206, *наполненоую* 422зв.; *о глїюци^х* 14, *оучитєлю* 256зв., *мов'лю* 420зв.

При передачі звука **У** та його йотації в пам'ятці фіксується буква **Ж**, що є виявом другого південнослов'янського впливу. Вона поширена лише в першій частині пам'ятки і передає звук **У** між приголосними та в кінці слів, **У** йотований – після голосних, проте традиційні написання значно переважають: *ГОЛЖби* 16зв., *въспоманжли* 18, *женж* 33зв.; *ѡбѣщаважще* 16зв., *братїж* 21, *тобож* 53; у другій частині пам'ятки вона трапляється зрідка.

Зникнення букви **Ж** у другій частині пам'ятки першим відзначив П. Житецький, на це звертає увагу й сучасний дослідник пам'ятки І. Чепіга [402, с. 24; 967, с. 82].

Вилучення з правопису пам'ятки букви **Ж** є виявленням розуміння староукраїнськими книжниками штучності використання цієї букви, яка не має фонетичного значення.

Звук **йот**, який займає проміжне становище між голосними та приголосними, передається буквою **Й** (тобто **И** з діакритичним знаком) і простежується в давньоукраїнській орфографії ще з кінця XIII ст. Писарі використовували букву **И**, а для того, щоб показати, що вона позначає **йот**, над нею ставили спіритус із варією (˘), причому спіритус міг бути різної конфігурації (˘, ˘˘ і т. д.), приблизно з XVI ст. над **И** пишеться переважно тільки спіритус, який ми вживаємо й тепер.

У Пересопницькому Євангелії **йот** чітко передається переважно в середині слів, менше в кінці, через букву **И** зі спіритусом, писаним зліва направо з хвостиком угору, схожу на сучасне накреслення: *истин'нѣйши*^x 18зв., *покайте*^c 130зв., *который* 386; *нехай* 88зв. – *нехай* 88. Таке написання спіритуса переважно характерне тільки на позначення **йота**. Проте така форма спіритуса використана в першій третині першої частини пам'ятки і над **Ж** та **ОУ** (арк. 15зв.–23зв.) при передачі звука **У** йотованого, а також, як виняток, і над іншими буквами.

На початку слів над **И** ставиться спіритус із хвостиком донизу, а в кінці слів над **И** стоїть варія, як і при передачі через цю букву і в цих же позиціях інших звуків (наприклад, звука **І** та його йотації), що було пов'язане із узусним уживанням діакритичних знаків: *идеши* 27, *ишли* 66зв., *йти* 353; *їван'нь бгословнѣйші* 17зв., *андреї рекоучи* 179зв., *сѣхъ страстей* 424зв.

У кінці рядків, зрідка в кінці слів, буква **Й** виноситься над рядок. Вона подається майже паралельно двома накресленнями – **И**, лежачою на боці, або двома скісними рисками: *наИдена* 22зв., *божі*^l 28, *казаль мовси*[`] 165, *слѣпы*^l 169зв., *црѣ жидов'скы*^И 428.

У передачі приголосних дублетність букв не поширена.

В орфографії пам'ятки відбито передачу специфічної риси української мови – вимови фрикативного та проривного Г. У правописі приголосних Євангелія послідовно через букву Г передається фрикативний звук Г [h]: *ГОлоуба* 130, *жад'ного* 210, *РОзогнаныи* 399. Передача проривного звука Г [g] в іншомовних словах сполученням КГ у пам'ятці зафіксована тільки в одному випадку в глосі: *на дикоую фикгоу* 303зв.

Сполучення ЖД поширене на місці Ж: *такожде* 16зв., *пръворож'ден'наго* 212зв., *оутвр'ждаючи* 321, *РОЖДЕНІИ* 337зв. Часто те саме слово має подвійне написання: *ПОрожденіа ищОр'чина* 26зв. – *ПОроженіЄ ищОричЄЄ* 100, *РОЖЕСТВО* 22зв. – *РОЖДЕСТВА* 65зв.

Вживання ГГ на позначення НГ використовуються постійно: *агїль* 23, *агїлОвЄ* 176зв., *агїлы* 436. Давньоукраїнське написання сполучення НГ засвідчене тільки один раз, як показав комп'ютерний аналіз графіки пам'ятки: *аїґлОМ* 263.

Епентетичний Л послідовно вживається після губних перед давніми голосними переднього ряду: *раслаблен'наго* 4зв., *покорьмлєна* 254зв., *застоуплена* 229зв. Але: *любацих* 34зв., 97зв., *любать* 236, 312. Такі написання почали відновлюватися в староукраїнській писемності під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу.

У Євангелії використані грецькі букви за правилами, виробленими староукраїнською орфографією під впливом південнослов'янської.

Буква V (іжиця) передає два звуки – приголосний В та голосний І. Вона вживається в іншомовних словах, переважно грецьких: *ЄVїлистОМ* 2, *ЄVїлиста* 209, *ЄVрєи* 342зв.

Букви Ф і θ передають звук Ф. Поширенішим є вживання букви Ф, проте часто наявні й написання з θ: *їосафат'* 21зв., *филипа* 234, *фарисєистѣ* 14 – *ѳарисєОвЄ* 136зв. У давніх пам'ятках (XI–XIII ст.) вони були закріплені за конкретною групою іншомовних слів, переважно грецьких, залежно від того, з яким звуком (ф або θ) ці слова вимовлялися в мові-джерелі, але з часом така практика була втрачена.

Буква **Ѣ** (ксі) в значенні **КС** вживається в іншомовних, переважно грецьких, словах: *до алеѣандрѣи* 126, *въ алеѣандрѣи* 446, *алеѣандрѣйского* 452зв.

Буква **Ѕ** стала знову використовуватися тільки під південнослов'янським впливом (у середньоболгарських текстах букви **Ѕ** і **з** вживалися на позначення звука **ДЗ** або рідко **З**). У Пересопницькому Євангелії, як і в староукраїнських пам'ятках, наявна функціональна ідентичність літер **З** і **Ѕ** на позначення звука **З**: *пѣнєсь* 32зв., *свѣзды* 181зв., *скросѣ* 229зв.; *на дорозѣ* 87, *розоумѣте* 247зв., *помазовала* 400.

Буква **Ѳ** (псі) позначає звукосполучення **ПС** винятково в іншомовних словах, переважно грецьких. Такі написання зафіксовані тільки в Євангелії від Луки, з паралельним уживанням **ПС**: *въ Ѳаломьстѣи* 312зв. – *в' псалмѣхъ* 334.

Букви **Ѣ** і **Ѧ** як буквені знаки (вони втратили своє звукове значення ще в XI ст.) послідовно вживаються в Євангелії. У пам'ятці за середньоболгарською орфографією **Ѣ** пишеться на місці звучного голосного в прийменнику та префіксі, **Ѧ** – у кінці слова; за давньоукраїнською орфографічною традицією поміж двома приголосними ставиться **Ѧ**: *въ* 179зв., 205, *не сѣнизитиса* 3, *въставши* 132; *дог'кноульса* 76, *спочатькоу* 204зв., *радовальса* 383зв.; *мовиль* 76, *архиєреи* 217зв., *соуть* 433. Проте в пам'ятці на місці **Ѣ**, **Ѧ** при сполученні приголосних у будь-якій позиції в слові, крім кінця слова, перевага надається вживанню паєрика: *в'се* 167, *ѡречєн'нымъ* 285, *взапаматал'* 337.

У Пересопницькому Євангелії використаний орфографічний прийом скорочення слів, який передається такими засобами: титлами, скороченням слів через пропуск голосних букв, простим скороченням слів із винесенням букви над рядок та лігатурами.

Титли в пам'ятці вживані різних форм. Титла, яка має форму горизонтальної лінії, перекресленої посередині і загнutoї з двох боків, ставиться над буквами-цифрами та над священними словами, скороченими через пропуск голосних букв: *їс* 41, *бжїю* 175зв., *сїгО* 447зв. Вона традиційно стоїть і над такими словами, як: *дїи* 155зв., *члчє* 323, *нїѣ* 410.

Титли-букви використовуються при частковому скороченні слів, коли буква виноситься над рядок і зверху покривається титлою, яка має форму дуги. У Пересопницькому Євангелії традиційно використані слово-титла $\tilde{с}$, он-титла $\tilde{о}$, глагол-титла $\tilde{г}$: *цр $\tilde{с}$ тво* 297, *тр $\tilde{о}$ ца* 5зв., *жидовьско $\tilde{г}$* 329. Вносяться з покриттям й інші букви, що є вже більш пізнім узусним утворенням (окрім букв, які було прийнято не покривати титлою): *гла $\tilde{в}$* 3зв., *про $\tilde{к}$* 448, *проповеда $\tilde{л}$* 129зв., *ко $\tilde{н}$* 130, *коне $\tilde{л}$* 228, *на ве $\tilde{ч}$ р'ни* 3зв., *ма $\tilde{ф}$* 124 та ін.

Послідовно використовується орфографічне правило для вживання добро-титли $\mathcal{Д}$. Ця буква-титла поширилася під впливом сербських пам'яток, а не за грецьким зразком. Вона була введена до сербської орфографії Костянтином Костенецьким без покриття. У правопису Пересопницького Євангелія буква $\mathcal{Д}$ використовується зі збільшеною перекладиною і квадратною голівкою у двох видах скорочень: 1) коли слово скорочується опущенням голосних літер, використовується добро-титла, тобто, як свого часу з цього приводу зауважував І. Огієнко [649, с. 10], буква $\mathcal{Д}$ вживається не як виносна: *ср $\tilde{ц}$ и* 32зв., *дв $\tilde{в}$* 232зв., *праз $\tilde{н}$ икомь вл $\tilde{ч}$ ни $\mathcal{М}$* 444; 2) коли слово скорочується тільки за допомогою винесення букви $\mathcal{Д}$, яка ставиться над попередньою буквою: *виногра $\mathcal{Д}$* 174, *напере $\mathcal{Д}$* 312зв., *боу $\mathcal{Д}$ те* 421.

За староукраїнською писемною практикою в досліджуваній пам'ятці титлою також не покриваються букви **Ж**, **З**, **М**, **Р**, **Т**, **Х**: *ро $\mathcal{Ж}$ хв $\tilde{в}$ имь* 21, *оу $\mathcal{З}$ др $\tilde{л}$ и* 143зв., *пріате $\tilde{л}$ є $\mathcal{М}$* 430зв., *де $\mathcal{Р}$ жати* 416зв., *постанови \mathcal{T}* 104зв., *моуд $\tilde{р}$ ы \mathcal{X}* 105. Надрядкові **Ж**, **Т**, **Х** пишуться без ніжок, а **З**, **М**, **Р** мають скорописне накреслення (**Р** – лежить на боці) і переважно вживаються в кінці рядків, речень, зачал, за винятком першої частини пам'ятки, в якій вони пишуться і в середині слів.

Поширене в Євангелії і винесення двох приголосних, в яких другою є буква **Т**, яка накресленням схожа до арабської цифри 7 і слугує титлоподібним покриттям для попередньої приголосної: *да $\tilde{с}$* 16, *соу $\tilde{в}$ / $\tilde{в}$* 155зв., *па $\tilde{к}$* 155зв., *о $\tilde{н}$* 468зв.

Виносяться також і деякі голосні букви: в середині рядків – це буква **О** або дві **ОО** з покриттям титлою: *тр̄оца* 5зв., *пр̄оркомь* 117 і *пр̄о̄оркомь* 211, *пр̄орчици* 198зв. і *пр̄о̄орци* 63зв., *пр̄оркь* 343; у кінці рядків, під впливом сербської орфографії, виносяться **Ѣ**, але без покриття: *сп̄ѣтлѣ* 20зв., *сп̄ѣш'но* 303зв., *мнѣ* 385, 403. Виносяться і буква **И** при передачі **йота**, переважно в кінці рядків, менше в кінці слів, без покриття титлою: *в' таИнѣ* 35, *наИпръшаа* 177зв., *велікыИ патокь* 433.

Виносяться і склади, в окремих випадках у середині слів і часто в кінці рядків: *сплодиль* 21, *оуподо|бимо* 281зв., *стар'шими* 122зв., *оубиѣи* 148, *Єдиномѣ* 105зв. Титлою покриваються тільки склади з приголосною, яку було прийнято писати з покриттям.

Поширеним способом скорочення є лігатури.

Лігатури **Ѡ** (Ѡ+Т), **Ѣ** (Ѣ+Т) використовуються: **Ѡ** – у прийменниках і префіксах, а також на початку слів – *Ѡ* 55зв., *Ѡповѣдѣли* 155зв., *Ѡѣъ* 34зв.; **Ѣ** – *Ѡтрочицеѣ*^х 13, *ѣще* 157, *соборица* 273зв. Лігатура **Ѣ** (Ѡ+У) переважно наявна в кінці рядків: *мирѢ* 31, *ѣмѢ* 385, *свѣтѢ* 426зв., трапляється і написання лігатури з **Ѡ** замість **Ѡ** (Ѡ + У), переважно в Євангелії від Іоанна – *Ѡмрѣли* 395, *ѣмѠ* 400.

Коли виносяться приголосні, які стоять після голосного **А** перед **У**, то в цих випадках із двох голосних утворюється лігатура, навіть коли голосні належать до різних слів, – переважно **У** пишеться тільки з верхньою частиною, такого ж накреслення, як і **У**. Такі лігатури найчастіше використані в покажчиках читань та в Місяцеслові: **АУ** – *в глаѢу* 52, *чаСу* 135, *на уТр'* 5, *на вТр'ні* 445. Поширені в них і лігатури **ЛУ** та **ЛѢ**: *в луЦ* 13, *луК* 335зв., *Ѡ лѢК* 445; *на лѢТр* 5, *на лѢТр'* 446зв., *на лѢТ* 469.

Трапляються й інші лігатури, наприклад: **ТВ** – *Ѡтѡ|рив'ши* 24зв.; **ТИ** – *допустиѣ* 27.

У діакритичній системі Пересопницького Євангелія, окрім розглянутих вище вживань паєрика та титли, використовуються знаки придиху (спіритуси),

словесного наголосу (варія, оксія, камора) та кількості (кендема)*.

Знаки придиху, які звично називаються спіритусами, – псіла (’ – тонкий придих) та дасія (‘ – густий придих).

Псіла ставиться над голосними на початку слів та складів, а також над сполучниками: *а́ и́* 194зв., *о́ни* 54зв., *сво́ймь* 38зв., *ларио́на* 450. У цих позиціях вона також позначає йотацію голосних звуків: *я́* 179зв., *е́го* 63, *я́мы маю́ть* 259зв., *дроуго́е* 387. Псіла пишеться при передачі звука **І** над буквою **І** тільки на початку слів, в інших позиціях у слові вживаються подвійна оксія чи кендема (див. далі): *йо́сифови* 22зв., *о́ио́ннѣ* 124, *і́рода* 204зв.

Дасією (з хвостиком, піднятим догори) передається переважно тільки **йот**: *найме́ншимь* 31зв., *при́доу* 179зв., *снѣ́ члѣ́кый* 404. Лише в першій частині пам’ятки дасія пишеться при позначенні звука **У** йотованого над **Ж** у позиції в середині слова: *бѣ́сноуѣ́щи*^{МсА} 13, *бе́сѣдоуѣ́щоу* 15зв., *замѣ́таѣ́щихь* 29, та над **ОУ** на арк. 15зв.–23зв.: *йо́удеи* 18, *йо́удоу* 21, *йо́удеискый* 23зв.

У пам’ятці послідовно наявні діакритичні знаки словесного наголосу та кількості, які вжиті штучно під впливом середньоболгарської орфографії (саме рукописи Євфиміївської редакції характеризуються строгим уживанням чотирьох надрядкових знаків: ´, ` , ¨ , ^). Вони не позначають у пам’ятці фактичних наголосів [967, с. 83]. На це звернув увагу ще І. Огієнко, аналізуючи працю П. Житецького про Пересопницьке Євангеліє, в якій Житецький уважав, що проставлення наголосів у пам’ятці болгарське [402, с. 5]. Проте, зауважував І. Огієнко, тут треба говорити не про наголос, а лише про зазначки [729, с. 223].

Оксія ставиться на голосному першого складу, а варія – на кінцевому голосному: *по́гоубити́* 51, *за́кричавши́* 192, на *мѣ́сци* 365. Іноді оксія ставиться над голосним у кінці слова, коли наступне за ним односкладове слово закінчується голосною, наприклад, *се́бо* 452зв.

Камора ставиться переважно над односкладовими словами з наголошеним **О**,

* Діакритична система пам’ятки частково подана в роботах [968; 1013].

а також часто над **А**, **Ж**, **А**: *оубО* 16зв., *бО* 28зв., *штО* 133зв., *ктО* 247; *да* 6зв., *нж* 15зв., *та* 28, *ма* 368. Постійно вжита камора в новому односкладовому слові *мнѢ* 24, 233. В інших позиціях вона більш поширена в першій третині першої частини пам'ятки: *раждаЄтсА* 24, *отрОчА* 25зв., *соудоу* 32.

Кендема послідовно вживається над **Ы** в односкладових словах і часто – в кінці слів: *бы* 19, *мы* 46, *вы* 376; *съблазньы* 79, *валы* 186, *тогдаы* 397. Іноді в односкладових словах вона наявна над **А**: *та*, 33, *дла* 41зв. Кендема пишеться над клітиками *бѢ*, *се*: *бѢ* 15зв., *сѸ* 23 та в нових односкладових словах (і похідних): *два*, *три*, *зло* та ін.: *два* 17, *двѢ* 5, *три* 7зв., *триста* 400зв., *зло* 33зв., *злѸдѢсьмь* 400зв., а також над “звучним” **Ъ**: *тъй* 17зв., 125зв., *сѸй* 19.

Кендема також ставиться над буквою **V**: *моѸси* 15зв., *до егѸтѸтоу* 24зв., *ЄѸреи* 342зв. Вона пишеться і над буквою **I** в середині слів перед голосними та в кінці рядків у другій частині пам'ятки – спорадично до тексту Євангелія від Луки, а далі до кінця пам'ятки вже послідовно.

Знак **ісо** (поєднання спіритуса з оксією) послідовно використаний тільки над заголовними голосними буквами на початку сумаріїв та зачал: *Ѹноюю* 62, *Ѹ сталоса* 306, *Ѹ іс* 376зв. Він також вживається в слові *очи*, при подвоєнні **ОО**: *Ѹочи* 404зв., *Ѹочима* 405.

У Пересопницькому Євангелії виявлено передачу графічними засобами української вимови йотації звука **І** – поєднанням над буквою **И** двох діакритичних знаків – спіритуса з варією: *той рѸчі* 82зв., *они иѸли* 156, *роуки свойѸ* 260.

У правопису двох писців є й відхилення від узусу. Простежимо ці відмінності у використанні графіко-орфографічних узусних та окремих правописних рис кожним із писців, ураховуючи й умовний поділ рукопису на дві частини, межею яких є арк. 155зв.

При передачі звука **А** після шиплячих Михайло Василієвич лише в першій частині пам'ятки широко вживає букву **А**: *отроча* – *отрочате* 25зв., *ваша* 83, *троучали* 115. Тут відбита південнослов'янська орфограма, яку українські пам'ятки фіксують з XV ст., і з цим впливом, можливо, пов'язуються і написання

букви **А** після **Ц**: *сеДмица 3, нємоцями 29зв., дваццаТма 286зв.* Її вживання можна було б пояснити впливом живомовної м'якості **Ц**, проте в текстах другої частини пам'ятки, писаних Михайлом Василієвичем та другим писцем, вона не поширена. Не притаманне другому писцеві й написання з **А** після шиплячих.

У передачі йотованого звука **Е** на початку слів та після голосних спостерігається цікава особливість, пов'язана безпосередньо з графікою писців та їхнім свідомим уживанням графемних варіантів букви в орфографічних позиціях. Так, Михайло Василієвич у першій частині пам'ятки вживає в обох позиціях **Є** широку круглої форми і пише її в рядку. У другій частині він вживає **Є** широку двох накреслень: **Є** широку круглої форми, яка стоїть у рядку, та **Є** широку, загострену донизу, нижня частина графеми опущена під рядок, завершується волосинкою з перетинкою. У вживанні цих двох графем спостерігається така особливість: **Є** загострена пишеться на початку слів, а після голосних – **Є** кругла на арк. 260–265зв.; **Є** кругла пишеться як на початку слів, так і після голосних на арк. 266–339зв., 399зв.–442зв., 444–481зв. Другий писець також використовує дві графеми: тільки **Є** загострена пишеться на початку слів та після голосних на арк. 155зв.–175; **Є** загострена пишеться на початку слів, а **Є** кругла після голосних на арк. 175зв.–219зв., 341–399зв.; тільки **Є** кругла пишеться на початку слів та після голосних на арк. 220–259зв.

При передачі звука **О** буквою **О** широкою Михайло Василієвич у першій частині пам'ятки використовує дві графеми: **О** велику круглу, посередині з перетинками – на початку слів (тільки в цій частині: *Околич'ны^х* 150), після голосних та перед виносними буквами; **О** велику витягнуту – після приголосних, у середині та в кінці слів, коли над нею стоїть оксія чи варія. У другій частині пам'ятки друга графема не вживається писцями, її місце зайняла перша графема, оскільки вона втратила своє становище на початку слів та після голосних, залишившись тільки в почерку Михайла Василієвича перед виносними буквами. Виняток становить графіка другого писця на арк. 155зв.–175, 204–216зв., на яких пишеться тільки **О** вузька.

Перед виносними буквами, переважно в орфографії Михайла Василієвича, в першій частині пам'ятки вживається буква **Ѡ**, хоча трапляється і **О** широка: *перѠд свѣтѠ^М* 132, *пріахѠ^М* – *пріахѠ^М* 17, *ирѠ^Д* 25зв.; у другій частині пам'ятки писцем перевага надається використанню **О** широкої: *їєрар'хѠ^М* 478зв. Другий писець рукопису переважно використовує в цій позиції букву **Ѡ**: *нарѠ^Д* 155зв., *Ѡ^Н* 377зв.

Вживання за давньою традицією сполучення **ѠТ** поряд із **Ѡ** більш поширене в правопису Михайла Василієвича в першій частині пам'ятки до арк. 78зв., але зрідка трапляється і далі в написаннях обох писців: *Ѡтрочатѣ* 25зв., *Ѡтроча* 162зв., *Ѡтворєньи* 346.

У графіці другого писця поряд з **О** “очною” трапляється і **О** подвійна. Ця графема складена з двох половинок букви **О** широкої (накресленням схожа до **Ѡ**), в середині ставиться одна чи дві крапки залежно від того, скільки предметів вона позначає. Вона вжита переважно на арк. 155зв.–175, при написанні слова *око* і похідних: *Ѡкомь*, *ѠкѠ* 164, а також у формах двоїни цього іменника: *Ѡвѣ Ѡцѣ* 164, *Ѡчи* 157зв., *Ѡчима* 175.

У передачі звука **У** та його йотації цікавим є вживання букви **Ж**. Проведений комп'ютерний аналіз графемного складу пам'ятки показав, що букву **Ж** широко використовує писець Михайло Василієвич у першій частині пам'ятки тільки на арк. 2–64зв., наступний приклад наявний лише на арк. 102: *крѣмжци^М*, а далі, до арк. 155зв., ця графема трапляється спорадично: *пѠсылаж* 129. У другій частині пам'ятки буква **Ж** наявна у графіці обох писців лише близько 30 разів: *сж^б* 158зв., 225зв., 231, 233зв., 240зв., *всєж дїѣж твоєж, всєж крѣсптїж твоєж* 177зв., *нж* 274, 445зв., 453, 475, *сж* 287, *сѣжа, великжа* 341, *блѣгѠвѣствжцє, исцѣлажцє* 465. Ці одиничні вживання букви **Ж** у другій частині пам'ятки можна пояснити тільки впливом болгарського протографа. Про це свідчать не лише написання **Ж** на місці **ОУ**, **Ю**, а також і середньоболгарська орфограма – при збігові двох великих юсів (**ЖЖ**) другий юс великий замінювати юсом малим (**ЖА**): *сѣжа, великжа* 341, *въ*

ГОР'НЖА 472зв. (три випадки зафіксовано і в першій частині пам'ятки: *в сѣЖА З, въ сѣЖА и вєЛИКЖА З*зв.).

Пересопницьке Євангеліє писане саме в той період, коли на українських землях (від середини XVI ст.) у провідних скрипторіях намагалися уніфікувати вживання графічних дублетів. Найперше це позначалося на системі передачі голосних звуків. У передачі приголосних не було такої графемної неунормованості, тому в правописі писців немає суттєвих відмінностей.

У системі скорочень слів писці дотримуються узусних уживань. Проте в першій частині пам'ятки, писаній Михайлом Васи́лієвичем, на відміну від другої частини, скорочення слів за допомогою винесення букв над рядок значно поширеніші, наприклад, виносні букви **З**, **М**, **Р** скорописного накреслення в середині слів: *пра^Зникω^М* 3зв., *кОТРОє* 140зв.

У першій частині пам'ятки при скороченні священних слів через пропуск голосних букв Михайло Васи́лієвич використовує титлу, накресленням схожу до добро-титли, яка пишеться із круглою голівкою і більш поширена на арк. 2–22зв.: *сѣГО 2, дх̄а 22зв., хв̄а 129*. Графічно ця титла відрізняється від добро-титли та **Д** виносної, які пишуться з квадратною голівкою.

У діакритичній системі пам'ятки спостережені тільки деякі відмінності у вживанні писцями окремих знаків.

Спіритус, який накресленням ідентичний до камори, використовує другий писець тільки на арк. 155зв.–156зв. (з яких він починав працювати над текстом Євангелія), але вже з арк. 157 він чітко вживає спіритус такого ж накреслення, як і Михайло Васи́лієвич.

Варія ставиться на кінцевому голосному більш послідовно першим писцем, ніж другим.

Подвійна оксія та кендема пишуться над буквою **І** в середині слів перед голосними та в кінці рядків: у першій частині пам'ятки подвійна оксія послідовно використовується Михайлом Васи́лієвичем: *сказанію* 19, *дѣянїа* 102, *видѣлії* 61; у другій частині пам'ятки подвійна оксія та кендема змішано вживаються невідомим писцем з арк. 155зв. та до початку тексту Євангелія від Луки: *знаменїи* – *з'наменїа*

156зв.; кендема послідовно вживається обома писцями лише з Євангелія від Луки: *люди 241, марїа 393зв., оуз'дОроваючі 253зв.*

Спіритус із варією різних накреслень ставиться над буквою **И** при передачі йотації звука **І**. У першій частині пам'ятки спіритус покривається варією, яка переважно має форму довгої загнутої риски і за накресленням майже схожа з покриттям над виносними буквами: *бесѣдоуе^Т бытїи хвѣ 18, зЛОдѣи ПОДкоповаю^Т 36зв., тѣ^Х КОТОРЫИ ѣли 67*. У другій частині пам'ятки в графіці обох писців варія має форму довгої прямої риски: *они ѣли 156, тѣ^И то всѣ рѣчи 217, роуки своѣ 260*. Таке позначення йотації послідовно використовується саме в другій частині.

Спорадично спіритус із варією наявний над займенником **я**. У першій частині пам'ятки Михайло Василієвич до арк. 55 вживає поряд зі спіритусом написання з варією у формі довгої загнутої риски: *я^И 26зв., 27, 55*. Далі в пам'ятці писці використовують варію, яка має форму довгої прямої риски: *я^И 107, 168зв., 405*. Проте такі написання фіксуються непослідовно, переважають майже паралельні вживання тільки зі спіритусом чи з варією, наприклад: *я 32 та я 342*.

Знак **ісо**, крім послідовного вживання над заголовними голосними буквами на початку сумаріїв та зачал, Михайло Василієвич ставить у середині речення над початковим неприкритим голосним переважно на арк. 2–19: *Є^ИВѣліа, і^Ики^Х 2, ѣ всѣмь 3зв., о^Иучитєла 16*.

Камора, поряд із прийнятим уживанням над односкладовими словами з наголошеним **О**, а також над іншими буквами, більш широко вживана Михайлом Василієвичем в інших лексемах у першій третині першої частини пам'ятки: *землѣ 25зв., Одѣна 26, из' ВОДѣ 27*.

Далі перейдемо до розгляду півуставних текстів.

Півустановом з елементами скоропису писані в Пересопницькому Євангелії тексти в рамках-заставках, сумарії, глоси та Післямова. Півустановом зроблено й редакторську правку тексту та записи. Півустановні накреслення пам'ятки характерні для півуставу, яким користувалися староукраїнські книжники в середині XVI ст.

Проведений порівняльний палеографічний та графіко-орфографічний аналіз півуставних текстів із уставними показав, що над півуставними текстами працювало два писці, а однотипність манери письма, притаманної кожному з них, зберігається від початку й до кінця пам'ятки. У книзі немає відомостей про те, хто писав ці тексти. Вважалося, що всі вони, як і основний текст пам'ятки, писані Михайлом Василієвичем. Проте в роботі над пам'яткою брав участь і архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, імовірно другий почерк є саме його.

Палеографічний аналіз записів 1556–1561 рр. також показав, що вони писані тими ж двома почерками, що й півуставні тексти. Ці записи писані від імені писця Михайла, проте він зробив тільки три з них, це підтвердив і кодикологічний та текстологічний їхній розгляд.

Порівняльне графіко-орфографічне дослідження півуставних текстів пам'ятки та записів дало можливість визначити ці тексти за почерками.

Так, Михайло Василієвич написав тексти в рамках-заставках на арк. 20зв., 128зв., 203зв., 340зв., Післямову на арк. 443–443зв., а також записи на арк. 3, 476зв., 481зв.–482зв. Почерк твердий, накреслення літер каліграфічне, відбиває характерні ознаки, притаманні для графіки уставних текстів, писаних Михайлом у першій та другій частинах пам'ятки. Проілюструємо це прикладом із запису, оскільки саме завдяки аналізу записів вдалося визначити тексти, писані Михайлом. У запису на арк. 3 є одна графіко-орфографічна особливість, характерна переважно для першої частини пам'ятки, при скороченні священних слів вжита титла, схожа накресленням на добро-титлу: *с̄т̄го*. Графіка колофонного кінцевого запису на арк. 481зв.–482зв. відбиває особливості тексту другої половини Євангелія від Іоанна – витіювате написання букв **М**, **П**, букви **Р**, **ОУ** пишуться, не опускаючись під рядок, та ін.

Архімандрит Григорій написав сумарії, глоси, провів редакторську правку тексту (він на бічних полях побіжно подавав і додаткові вкази до тексту) та зробив записи в кінці кожного Євангелія на арк. 123зв., 198зв., 335, 442зв. Записи писані одним почерком, накреслення букв нечіткі й тремтячі. Хоча записи зроблені від імені Михайла Василієвича, вони йому не належать. Про це свідчить почерк записів, відмінний від почерку запису на арк. 3 та колофонного запису, писаних

каліграфічними літерами Михайлом Василієвичем у кінці книги, а також розбіжності в тексті записів щодо статусу писця, які навряд чи міг допустити сам писець: «роукою многогреш'наго раба... именемь михайла василиевича, Протопопы саноцкоГ» (арк. 123зв.); «роукою многогреш'наго раба михайла» (арк. 198зв.); «презь писара михайла василієвича. зь санока» (арк. 335); «роукою михайла василієвича протопопы саноцкоГ» (арк. 442зв.). У колофонному записі Михайло Василієвич називає себе «многогрешный, слоуга, або рабъ бжїи Михаило Василієвичь сїнь Протопопы Саноцкого» (арк. 482) і каже, що він «того тыжь, и оучень». У записі на арк. 442зв. перекручено назву монастиря: «монастыра прьвосоп'никого», а в колофонному записі правильно передано церковний чин Григорія: «архиман'дритомь Пересопницкимь», «архиман'дрита Пересопницкого» (арк. 481зв., 482).

Графіко-орфографічний аналіз півуставних текстів пам'ятки та записів виявив відмінності в правописі Михайла Василієвича та архімандрита Григорія.

Тексти в рамках-заставках, післямова та записи, писані Михайлом Василієвичем, характеризуються узусними особливостями, притаманними основному тексту Євангелія.

Тексти сумаріїв, писаних архімандритом Григорієм, мають суттєві відмінності від узусних уживань основного тексту пам'ятки, які переважно відбилися в правописі голосних. Непослідовно вживаються дублетні букви на позначення певного звука, використовуються орфограми як конфесійного, так і ділового письменства.

Так, у передачі звука **А** після м'яких приголосних (поряд із буквою **А**, як було прийнято в конфесійних пам'ятках) часто трапляється вживання букви **Ѧ** за узусом ділових пам'яток, в яких ця орфограма почала закріплюватися від середини XVI ст. [285, с. 154]: *пѣназѣ* 89, *ко справцамъ* 170, *примовлаєт* 279. При передачі йотації звука **А** після голосних наявне паралельне вживання букв **А**, **Ѧ**: **А** – південнослов'янська орфограма, вживана в конфесійних текстах: *покоа* 48зв.,

своа 52, *братїа* 136.; **Ѧ** – давньоукраїнська орфограма, використана в діловій писемності: *многыа* 78зв., *грѣш'наа* 239, *посмѣань* 324.

При передачі йотації звука **Е** на початку слів та після голосних відсутня послідовність у використанні **Є** широкої та **Ѣ** вузької: *ѢѦлиста* 174, *поведаѢТ* 26, *караѢТ* 266; *Ѣго* 23, *поведаѢть* 23зв., *каменїѢмь* 387. Часто в цих позиціях, а також після приголосних при передачі звука **Е** трапляється буква **Ѣ**, як у правопису ділових пам'яток [285, с. 155]: *поведаѢТ* 30, *въѢханїѢ* 399, *трѢтаа* 30. Букву **Ѣ** вживає архімандрит Григорій і при редагуванні тексту, наприклад, вставляючи її на місце пропущеної **Ѣ** вузької: *Ѣ ѢврѢи* 17зв. (писець Михайло Василієвич на цьому ж аркуші пише: *Ѣ ѢврѢйска*), а також вписуючи на полі пропущену глосу: *Ѣл'лины* 375.

При передачі звука **І** в позиції перед голосними та **Й** за узусом ділової писемності поширене вживання букви **И** поряд з **Ї**: *илиино* 75, *ночии* 221зв., *пиан'ства* 313; *мѣрїю* 23зв., *сотворенїи* 283, *възнесенїи* 417зв.

При передачі звука **У** широко вживаною є буква **Ѹ**, як і в діловій писемності (в основному тексті пам'ятки вона переважно пишеться в кінці рядків): *Ѹздоровиль* 44зв., *ѸчителѢи* 308 – *оучитѢлѢѢ* 371зв., *боудѸтъ* 179, *горчичномѸ* 279. Не зафіксовано жодного випадку вживання букви **Ж**, яка в діловій писемності теж не використовувалася (якби сумарії писав Михайло Василієвич, то, ймовірно, в першій частині пам'ятки цю букву було б ужито, як в основному тексті).

У записах, що, на нашу думку, належать архімандритові Григорію, на відміну від записів Михайла Василієвича, спостерігаються ті ж правописні особливості, що і в сумаріях. Наприклад, уживання за узусом ділових пам'яток букви **Ѧ** після приголосних: *дла читана* 442зв.; **Ѣ** – у будь-якій позиції в слові: *лѢта* 335, *василїѢвича* 335, *по боѢѢмь* 442зв.; **И** – перед голосними: *василїѢвича* 123зв., *ѢѦлии* 442зв. та ін.

Отже, проведене дослідження письма та графіко-орфографічних особливостей Пересопницького Євангелія засвідчує, що над текстом пам'ятки працювали

архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, писець Михайло Василієвич із Сянока та ще один писець, ім'я якого залишилося невідомим. Правопис основного уставного тексту Пересопницького Євангелія, писаного Михайлом Василієвичем та невідомим писцем, а також півуставних текстів, писаних Михайлом, відбиваючи узусні особливості староукраїнських конфесійних пам'яток середини XVI ст., є поєднанням давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх староукраїнських орфографічних норм. У першій частині пам'ятки більш уживаними є елементи болгарського правопису, кодифікованого патріархом Євфимієм Тирновським. В орфографії півуставних текстів, писаних архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм, уживаються, часто паралельно, орфограми як конфесійного книжного, так і ділового письменства.

Висновки до п'ятого розділу

Залучення орфографічних даних до комплексного палеографічного та кодикологічного дослідження й опису кириличної рукописної книги сприяє встановленню, підтвердженню або уточненню палеографічних, філігранологічних, кодикологічних даних безпосередньо щодо дати та місця написання, автентичності, протографа, автора, книжника-писця, часу художнього оформлення та оправлення рукопису, відомостей про меценатів, власників, художників, палітурників та ін., тобто – про історію створення та побутування рукопису.

Представлені комплексні дослідження староукраїнських кириличних рукописних книг – Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), «Четві Мінеї 1489 р.» та Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ, є результатом теоретичного та практичного використання даних, напрацьованих нами під час палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного вивчення й опису книжних пам'яток староукраїнської книжної писемності, безпосередньо при дослідженні їх графіко-орфографічних систем і виділенні атрибуційних орфограм.

Застосування комплексного підходу із залученням орфографічних даних при палеографічному і кодикологічному дослідженні й описі кириличної рукописної книги сприяло у встановленні, підтвердженні або уточненні характерних саме для досліджуваних кодексів даних:

1). Для Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.) – *час та місце створення, книжна традиція, скрипторій, мовна редакція, протограф, тип і характерні особливості письма, орфографія й атрибуційні орфографічні ознаки.*

Лаврське Євангеліє є пам'яткою київської писемної традиції, написаною в Києві в третій чверті XIV ст., точніше – близько 1370 р.

Дослідження письма й орфографії Євангелія підтвердило його датування, походження і легітимність кодикологічних даних.

Євангеліє писане церковнослов'янською мовою української редакції, уставним типом письма, одним писцем. Текст відбиває давній протограф, але має текстологічні та лексичні особливості, характерні для часу написання рукопису.

Кодекс створений на межі давньоукраїнського і староукраїнського етапів розвитку орфографії, у період вироблення староукраїнською писемною практикою графіко-орфографічних особливостей, притаманних для церковнослов'янських книжних пам'яток саме української редакції.

Письмо Лаврського Євангелія відбиває узусні графіко-орфографічні особливості, характерні для українських книг середини – третьої чверті XIV ст. (наприклад, тільки в цей період у староукраїнській книжній писемності вживається буква **У** в позиції після приголосних, що є атрибуційною палеографічно-орфографічною ознакою; до та після цього періоду використовується у всіх позиціях диграф **ОУ**, за винятком кінця рядка, при вписуванні в текстове поле, менше – **V**).

2). Для «Четьї Мінеї 1489 р.» – *час та місце створення, книжна традиція, скрипторій, мовна редакція, жанр, протограф, тип і характерні особливості письма, орфографія і атрибуційні орфографічні ознаки, книжники-писці.*

«Четья Мінея 1489 р.» є пам'яткою київської писемної традиції і однією з відомих ранніх спроб перекладів агіографічних канонічних та апокрифічних текстів староукраїнською мовою. Під цією назвою і датою вона відома в науковій літературі.

Проведене дослідження виявило, що пам'ятка є кодексом, який складений із двох окремих книг – Торжественика мінейного (Четыї Мінеї), із точною датою написання 1489 р., та Златоуста п'ятдесятного, без вихідних даних щодо часу його створення. Писані книги староукраїнською мовою півуставним типом письма, приблизно в один час, об'єднані й оправлені в одному кодексі, імовірно, на початку 90-х років XV ст.

Дослідження кодикологічних, палеографічних та графіко-орфографічних особливостей пам'ятки засвідчило, що кодекси, з яких вона складена, переписані з різних давніх українських протографів, правопис яких був двоєровим одноюсовим (А). Кодекси створені в одному скрипторії, а часом здійснення перекладу їхніх текстів із церковнослов'янської на українську мову є не 1489 рік, як вважає більшість дослідників, а більш ранній час.

Переписано Торжественик мінейний у 1489 р., на думку М. Петрова, до якого приєднуємося й ми, з протографа 1397 р., тому саме цим роком треба датувати переклад текстів староукраїнською мовою і вивчати його з літературно-текстологічного, мовознавчого та орфографічного аспектів як тогочасну українську пам'ятку. Вірогідно, в протографі була зазначена дата від створення світу „ѿ.ѿ.ѿ, [6905, а від Різдва Христового 1397 р.], яку й переніс писець Березка. Це опосередковано підтверджує розміщення дати на двох рядках – „ѿ.ѿ.Є (числівник .ѿ. [900] подано із закінченням -є, переданим великою літерою) || .ѿѿ. [6997 = 1489 р.], завдяки чому писець прилаштував дату переписуваного протографа до часу своєї роботи (1489 р.), поставивши над Є замість титли діакритичний знак, а на нижньому рядку приписав роки за літочисленням від Різдва Христового – .ѿѿ. [97], підкріпивши рік індиктом – .ѿ. Також встановлено, що над текстами Торжественика разом із писцем Березкою працювало ще троє невідомих писців. Златоуст теж переписаний Березкою, вірогідніше з рукопису кінця XIV – початку XV ст.

Орфографічні особливості кодексів відповідають орфографічній системі українських скрипторіїв кінця XIV – початку XV ст. У них наявні як давні українські орфограми, так і орфограми, напрацьовані в останній чверті XIV ст., а також спорадично відбито залучення південнослов'янських орфограм до

українського узусу, зокрема й таких, які не були властивими українським та білоруським пам'яткам до середини XV ст. (наприклад, уживання **Ж**), а поширилися пізніше. У другій половині XV ст. південнослов'янський правопис був упроваджений у практику скрипторіїв, але в досліджуваній пам'ятці він майже не відбитий. Це свідчить про те, що для роботи були використані більш ранні протографи, а вкраплення південнослов'янських елементів пов'язане з практичними навичками писців у вживанні орфограм, притаманних останній чверті XV ст., і, переважно, з технічним їх внесенням до тексту.

Переписані Березкою тексти Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного характеризуються єдністю щодо використання основних узусних особливостей книжної графіко-орфографічної системи письма. Цієї системи притримувалися й інші писці, проте для їхніх письма та орфографії характерні й певні особливості, зокрема: в другого писця загальноживаними є окремі графіко-орфографічні елементи ділового письма, наприклад, уживання монографа **У**, який не був характерним для правопису релігійних українських та білоруських пам'яток XV ст., що свідчить про більшу обізнаність писця в канцелярському письмі; третій писець, який, за нашим переконанням, був більш професійним, аніж інші писці, подекуди використовував й південнослов'янські орфограми.

3). Для Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. – *час та місце створення, книжна традиція, скрипторій, мовна редакція, протограф, переклад, тип і характерні особливості письма, орфографія й атрибуційні орфографічні ознаки, книжники-писці, записи з вихідними даними.*

Дослідження письма та графіко-орфографічних особливостей пам'ятки, а також записів підтердило дату її створення, волинське походження та засвідчило, що над текстом пам'ятки працювали архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, писець Михайло Василієвич із Сянока та ще один писець, ім'я якого залишилося невідомим. Рукопис писаний на пергамені, церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною літературною мовою, новим українським уставом та півуставом.

Пересопницьке Євангеліє написано двома типами письма – уставом (новим українським уставом, письмо чітке й акуратне, у ньому поєднана давня манера письма з новішою, у декорі відчувається південнослов'янський вплив) та півуставом з елементами скоропису. Текст пам'ятки умовно поділяється на дві частини, оскільки з арк. 155 зв. до роботи був залучений ще один писець (ним виконано тексти на арк. 155 зв.–202 зв., 204–259 зв., 341–399 зв.), у почерку і орфографії якого спостерігаються певні відмінності від текстів, над яким працював писар Михайло.

Проведений порівняльний палеографічний та графіко-орфографічний аналіз уставних та півуставних текстів показав, що над півуставними текстами працювали двоє писців, а однотипність манери письма, притаманна кожному з них, зберігається від початку й до кінця пам'ятки. Проте в рукопису немає відомостей про те, хто писав ці тексти. Вважалося, що всі вони, як і основний текст пам'ятки, писані Михайлом Василієвичем.

Палеографічний аналіз записів 1556–1561 рр. також засвідчив, що вони писані тими ж двома почерками, що й півуставні тексти. Хоча записи писані від імені писця Михайла, проте він зробив тільки три з них. Імовірно, другий почерк належить керівнику роботи архімандриту Григорію.

Проведений графічний та орфографічний аналіз півуставних текстів та записів виявив, що писцем Михайлом Василієвичем написані тексти в рамках-заставках на арк. 20 зв., 128 зв., 203 зв., 340 зв., Післямова на арк. 443–443 зв., а також записи на арк. 3, 481, 481 зв.–482 зв. Почерк цих текстів твердий, накреслення літер каліграфічне, наближене до графіки основного тексту пам'ятки. Архімандритом Григорієм писані сумарії, глоси, проведена редакторська правка тексту (ним також побіжно зроблені вказівки на читання євангельських текстів на бічних полях) та виконані записи в кінці кожного Євангелія на арк. 123 зв., 198 зв., 335, 442 зв. Вони писані одним почерком, накреслення букв нечіткі, тремтячі. Хоча записи виконані від імені писця Михайла Василієвича, проте вони йому не належать. Про це, найперше, свідчить почерк записів, відмінний від каліграфічного почерку запису на арк. 3 та колофонного запису, зробленого Михайлом Василієвичем у кінці книги.

Тексти в рамках-заставках, Післямова та записи, писані Михайлом Василієвичем, характеризуються узусними особливостями, притаманними основному текстові Євангелія. Тексти сумаріїв, писаних архімандритом Григорієм, мають суттєві відмінності від узусних уживань основного тексту пам'ятки, які переважно відбилися в правописі голосних. Непослідовно вживаються дублетні букви на позначення певного звуку. Використовуються орфограми як конфесійного, так і ділового письменства. Складається враження, що писець більше володів орфографічними прийомами саме ділового письма. У записах, що, на нашу думку, належать архімандритові Григорію, на відміну від записів Михайла Василієвича, спостерігаються ті само правописні особливості, що і в сумаріях.

Правопис основного уставного тексту Пересопницького Євангелія, писаного Михайлом Василієвичем та невідомим писцем, а також півуставних текстів, писаних Михайлом, відбиваючи узусні особливості староукраїнських конфесійних пам'яток середини XVI ст., є поєднанням давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх староукраїнських орфографічних норм. У першій частині пам'ятки більш уживаними є південнослов'янські орфограми, кодифіковані 1375 р. Болгарським патріархом Євфимієм Тирновським. В орфографії півуставних текстів, писаних архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм, уживаються, часто паралельно, орфограми як конфесійного книжного, так і ділового письменства.

Комплексний підхід до дослідження Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), «Четы Мінеї 1489 р.» та Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. підтверджує необхідність і дієвість проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при вивченні й описі староукраїнської кириличної рукописної книги.

У п'ятому розділі дисертації подано основні результати з наукових праць, включених до Списку публікацій здобувача за темою дисертації і представлених у Списку використаних джерел: №№ 1 [328], 3 [302], 4 [314], 6 [768; 293, 379], 21 [311], 23 [317], 30 [298], 31 [299], 32 [388], 33 [285], 39 [292], 42–44 [301; 308; 312].

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

У дисертації вперше розв'язується проблема атрибуції рукописних книг українського походження за допомогою запропонованих автором методів комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції кодексів уставного та півуставного письма кінця XIII – початку XVII ст. в системі історико-кодикологічного дослідження та наукового опису як книжного джерела. Системно представлено основні теоретично-методологічні підвалини та методичні засади палеографічно-орфографічного напряму дослідження середньовічної кириличної рукописної книги.

У результаті дисертаційного дослідження отримані такі висновки:

1. Методологічні й методичні засади палеографічно-орфографічного напряму дослідження середньовічної кириличної рукописної книги не розроблені в історіографії кінця XVIII – початку XXI ст., що зумовлено тривалою науковою кризою власне палеографічного методу, пов'язаною з розширенням меж палеографії до комплексної атрибуції походження рукописної книги. У східнослов'янській палеографії метод атрибуції недатованих писемних пам'яток за особливостями письма датованих активно розвивався лише до 30-х років XX ст.; сьогодні він використовується нерегулярно і непослідовно. Основна увага сучасних учених зосереджена на дослідженні письма (переважно графіки) як атрибуційної ознаки пергаментних рукописів, при атрибуції паперових рукописів датуючими ознаками переважно є філіграні, які є обмеженим методом у зв'язку з відсутністю необхідної повноти філігранологічних довідників. Українська кирилична палеографія як частина кодикології ще комплексно не розроблена, вона й до сьогодні потребує напрацювання окремих напрямів, методів і методик дослідження. Проблема атрибуції рукописних книг за палеографічно-орфографічними ознаками не набула системного вирішення.

2. Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють докодіфікаційний період розвитку орфографічної системи української кириличної книжної писемності з кінця XIII до початку XVII ст., від початку складання нових східнослов'янських

правописних редакцій книжної церковнослов'янської писемності (української, білоруської та російської) до кодифікації книжної церковнослов'янської орфографії, здійсненої М. Смотрицьким за рукописними книгами саме української редакції («Грамматіки Славенские правильное Свнтагма...», 1619 р.).

До дослідження залучено українські кириличні рукописні уставні та півуставні книги даного періоду, написані на пергамені та папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою, що зберігаються в книгосховищах України та інших країн. Як українські атрибутовано близько 300 кодексів, для роботи використано матеріал 139 рукописів, базовими стали 76 рукописних книг, серед них – 61 із точною датою написання, що сприятиме виділенню атрибуційних орфограм як палеографічних ознак та ідентифікації рукописів без точної дати й місця написання, вивчення яких також здійснювалося із залученням археографічних, палеографічних, кодикологічних та історіографічних даних.

3. Представлений комплексний метод палеографічно-орфографічного дослідження є результатом конкретизації загальної кодикологічної методології відповідно до змісту палеографії, що розвивається в дисертації, її принципових положень і методів та напрацьованих принципів, методів і методики проведення атрибуції рукописів за орфограмами як палеографічними ознаками. Орфографічні особливості рукопису розглядаються з погляду їх здатності бути хронологічними й територіальними ознаками (локалізації) написання кодексу.

Доведено, що палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги має здійснюватися за основним палеографічним принципом аналізу знаків письма в орфограмах у поєднанні із запропонованим новим принципом графічного узгодження в палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозиціях систем голосних, приголосних, при передачі йота, за місцем і позицією у слові, рядку та складі. Разом із основним палеографічним методом запропоновано нові методи: метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях дозволяє, без аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків, встановити час та місце написання рукописів; метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій

дозволяє укладання формул із виділених у досліджуваному рукописі атрибуційних орфографічних ознак та комплексно їх використовувати при атрибуції рукописів.

4. Вдосконалено термінологічний апарат із даного напрямку дослідження. Основні наукові терміни й поняття структуровано в запропонованих номінальних блоках за прийнятими для даної роботи визначеннями й уточненнями, оскільки в книгознавстві, палеографії й кодикології немає однозначно унормованого наукового визначення для більшості термінів і понять. Так, в україністиці відсутнє однозначне визначення поняття *українська рукописна книга*. Провідними ознаками національної приналежності рукописної книги є насамперед мова (мовна редакція), типи письма, графіка та орфографія (зокрема в кодексах церковнослов'янського уставного та півуставного письма, встановлення яких є складною процедурою); певні особливості тематичного репертуару й змісту; оздоблення й оправи кодексів, які відповідають часу написання рукописів; записи щодо часу й місця створення, писців, замовників, меценатів, дарувальників, власників та ін., що сприяють виокремленню української рукописної книги серед масиву слов'янських книг. Палеографічно-орфографічні дослідження безпосередньо сприяють ідентифікації національної приналежності рукописної книги.

Пропонується відмовитися від загальноприйнятих у східнослов'янській славістиці термінів *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність* та використовувати *давньоукраїнський період* та *давньоукраїнська книжна писемність*, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі є український (давня назва – руський) народ і українська (руська) культура, що простежується у традиціях книжної писемної культури і зумовлює генетичний історичний і культурний зв'язок давньоукраїнського та староукраїнського (кінець XIII–XVIII ст.) періодів книжної писемності.

У науковий обіг впроваджено нові терміни й поняття: палеографічно-орфографічний напрям дослідження, палеографічно-орфографічна атрибуція, атрибуційні орфограми, графічні буквені узгодження в дублетних опозиціях, палеографічна формула буквених дублетних опозицій.

5. Встановлено, що українська кирилична книжна писемність, розвиваючись у православному слов'янському середньовічному історико-культурному та книжному реформативно-правописному контексті східно- й південнослов'янських писемних традицій, пройшла шлях від свідомого використання кодифікованих норм південнослов'янської книжної писемності до напрацювання власних та їх кодифікації у 1619 р., якими послуговувалася ще протягом кількох століть. Дослідження уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. показало, що в процесі унормування української книжної писемності (використання традиційних орфограм періоду Київської Русі, запозичення південнослов'янських і напрацювання власних інноваційних орфограм) поступово здійснюється розвиток, становлення та закріплення книжної графіко-орфографічної системи (систем) письма, що мало в різні хронологічні періоди свої особливості, які виступають в орфограмах як атрибуційні палеографічні ознаки. Орфограми можуть бути традиційно усталеними або еволюціонувати протягом тривалого (в межах століття або кількох століть) чи нетривалого часу (десятиліття, чверті або третини століття).

Доведено, що атрибуційними можуть бути орфограми, в яких функціонально змінюється буквенний склад на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях.

Щодо часу написання й локалізації кодексів визначено *одинадцять класифікаційних груп* основних атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій системи голосних, буквених знаків Ъ, Ь і паєрика:

I. _a Ѡ, Ѡ — _{bg} Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{cg} Ѡ, Ѡ, Ѡ

II. _{bpm} Ѡ, Ѡ — _{cpm} Ѡ, Ѡ

III. _a Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{bg} Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{cg} Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ

IV. _{bp} Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{cp} Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{cd} Ѡ

V. _{bpx} Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{cpx} Ѡ, Ѡ, Ѡ

VI. _{bhj} Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{chj} Ѡ, Ѡ, Ѡ

VII. _a Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{bg} Ѡ, Ѡ

VIII. _{bpp, bp} Ѡ, Ѡ, Ѡ — _{cp, cp} Ѡ, Ѡ, Ѡ

IX. _a ОУ (OV), ѿ — _{bg} ОУ (OV), ѿ, Ж — _{cg} ОУ (OV), ѿ, Ж

X. _{bp} ОУ (OV), У (V), ѿ, Ж — _{cp} ОУ (OV), У (V), ѿ, Ж — _{dp} У (V), ѿ

XI. _{bpt,m} Ъ, Ь, паєрик — _{cpt,m} Ъ, Ь, паєрик — _{dpt,m} Ъ, Ь, паєрик

Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для певного хронологічного періоду тільки при комплексному їх використанні.

6. Запропоновано методику проведення палеографічно-орфографічної атрибуції середньовічної української рукописної книги, яка ґрунтується на системному підході й аналізує принципи фіксації зовнішніх ознак письма при змінах орфограм (зокрема, зміни букв в орфограмах). Вона передбачає виділення комплексу орфограм у палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності.

Розроблено загальну палеографічно-орфографічну дворівневу формулу буквених дублетних опозицій, що є універсальною і може бути використана для будь-якої групи дублетних опозицій. На основі загальної формули запропоновано використовувати похідні від неї дворівневі формули, укладені з атрибуційних буквених дублетних опозицій і класифіковані в базові *одинадцять груп*, орфограми в яких подаються за місцем розміщення у слові й рядку та за позицією у складі. Ці групи рекомендовано використовувати під час аналізу орфографічних дублетних опозицій за зовнішніми палеографічними ознаками письма, простеживши розміщення буквених дублетів за місцем у слові (на початку, в середині, в кінці), в кінці рядка та позицією у слові (після голосних, перед голосними та Й, після приголосних, перед виносними буквами тощо). Відтак укладені палеографічні формули необхідно звірити за представленими за хронологічними періодами формулами в четвертому розділі й додатку А, який супроводжується ілюстраціями з рукописів, що сприяє виділенню атрибуційних орфограм за зовнішніми ознаками письма в книжному контексті певного часу.

7. Доведено важливість і вмотивованість залучення запропонованих атрибуційних орфограм для дослідження середньовічної української кириличної уставної та півуставної рукописної книги, зокрема: часу та місця написання, мовної

редакції, протографа, письма, книжної школи, скрипторію, книжників-писців тощо. Це підтверджено при використанні основних засад палеографічно-орфографічної атрибуції при комплексному дослідженні Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), Четьї Мінеї 1489 р., Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. та інших пам'яток рукописної книжності.

Палеографічно-орфографічний комплексний метод проведення атрибуції кириличної рукописної книги, що є основним результатом дослідження, запропонований як базовий напрям у наукових дослідженнях українських середньовічних кириличних писемних джерел і має перспективу й надалі розвиватися при вивченні й описуванні як рукописних кириличних книжних, так і ділових пам'яток, написаних різними типами письма від часів Київської Русі й до XVIII ст. включно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

1. Євангеліє тетр. 60–70-ті роки XVI ст. [до 29 червня 1578 р.] // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 2403. 343 арк.
2. Євангеліє тетр. 1595 р.* // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 2789. 211 арк.
3. Євангеліє апракос короткий. Перша половина XII ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 3935. 1 арк.
4. Євангеліє апракос повний. Кінець XII – початок XIII ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 3960. 2 фрагм. арк.
5. Мінея святкова на рік. Кінець XIV – початок XV ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 4052. 102 арк.
6. Молитви Кирила Туровського на сім днів тижня. 70–80-і рр. XV ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 5357. 57 арк.
7. Мінея службова на рік. Остання чверть XV ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 5569. 356 арк.
8. Стихирар мінейний, нотований. Кінець XIII – початок XIV ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 6711. 2 фрагм. арк.
9. Стихирар мінейний, нотований. Кінець XIII – початок XIV ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 6713. 2 арк.
10. Євангеліє апракос повний. Третя чверть XV ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 7452. 228 арк.
11. Євангеліє апракос повний. Остання чверть XV ст. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 7453. 160 арк.
12. Апостол. 1597 р., завершено 13 квітня. // IP НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 7462. 254 арк.

* Тут і далі, археографічні, палеографічні, кодикологічні та бібліографічні дані рукописів із точною датою написання див. розділ 1, п. 1.2.

13. Мінея святкова на вересень – лютий. Остання чверть XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 7494. 372 арк.
14. Євангеліє тетр («Пересопницьке Євангеліє»). 1556–1561 рр. // ІР НБУВ. Ф. 1 (Літературні матеріали). Од. зб. 15512. 482 арк.
15. Псалтир. Перша половина – середина XIV ст. // ІР НБУВ. Ф. 8 (Київський університет св. Володимира). Од. зб. 1 М. 2 арк.
16. Апостол тлумачний («Кристинопольський апостол»). Середина XII ст. // ІР НБУВ. Ф. 8 (Київський університет св. Володимира). Од. зб. 3 М. 8 арк.
17. Олександрія сербська. Середина XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 8 (Київський університет св. Володимира). Од. зб. 72 М. 206 арк.
18. Апостол («Радивилівський Апостол»). 1568 р., завершено 4 вересня // ІР НБУВ. Ф. 28 (Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка). Од. зб. 766. 403 арк.
19. Євангеліє тетр («Орининське Євангеліє»). Середина XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 30 (Колекція рукописних книг). Од. зб. 168. 241 арк.
20. Служба на Різдво Христове. Друга половина XIII ст. // ІР НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 1. 1 арк.
21. Служебник. Кінець XIII ст. // ІР НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 2-А. 1 арк.
22. Євангеліє апракос. Остання чверть XIV ст. // ІР НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 5. 1 арк.
23. Тріодь. Третя чверть XIV ст. // ІР НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 6. 2 арк.
24. Євангеліє. Середина XIII ст. // ІР НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 9. 1 арк.
25. Стихирар мінейний, нотований. Середина – третя чверть XII ст. // ІР НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 10. 2 арк.
26. Євангеліє апракос повний. Остання чверть XIV ст. // ІР НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 11. 1 арк.

27. Пролог на вересень-лютий. Остання чверть XIV ст. // IP НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 12. 1 арк.
28. Тріодь Пісна. Середина XVI ст. // IP НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 14–17. 4 арк.
29. Збірник слів та повчань. Початок XIV ст. // IP НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 18. 1 арк.
30. Пролог (?). Третя чверть XIV ст. // IP НБУВ. Ф. 235 (Колекція уривків кириличних рукописів). Од. зб. 19. 1 фрагм. арк.
31. Требник. Конволют. Перша половина XVI ст., 60–70-ті роки XVII ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 333 П. 129 арк.
32. Требник. Конволют. 80–90-і рр. XVI ст., 60–70-ті роки XVII ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 334 П. 170 арк.
33. Мінея службова на жовтень. 50–60-ті роки XV ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 365 П/П. 202 арк.
34. Мінея службова на січень – лютий, червень. Конволют. Остання чверть XV ст., друга чверть XVII ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 365 П/V. 187 арк.
35. Мінея службова на січень – лютий. 90-ті роки XV ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 372 П. 455 арк.
36. Євангеліє тетр. Третя чверть XIV ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 380 П. 6 арк.
37. Євангеліє апракос повний («Оршанське»). Остання чверть XIII ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 555 П. 142 арк.
38. Кормча. Кінець XV – початок XVI ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 652 П. 562 арк.
39. Євангеліє апракос повний. Кінець XV - початок XVI ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 33 Л. 99 арк.
40. Євангеліє тетр. 20–30-ті роки XVI ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 37 Л. 343 арк.
41. Євангеліє тетр. Середина XVI ст. // IP НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 38 Л. 249 арк.

42. Євангеліє тетр. 1570 р. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 39 Л. 284 арк.
43. Євангеліє тетр («Кам'яно-Стромилівське Євангеліє»). 40–50-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 44 Л. 210 арк.
44. Євангеліє тетр. 50-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 48 Л. 283 арк.
45. Апостол. 50-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 56 Л. 265 арк.
46. Апостол. Кінець 30-х – початок 40-х рр. XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 57 Л. 315 арк.
47. Мінея святкова і загальна. 30–40-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 118 Л. 233 арк.
48. Мінея службова на травень–червень. 1602 р. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 127 Л. 160 арк.
49. Євангеліє учительне. Кінець XV – початок XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 223 Л. 346 арк.
50. Кормча. Перша половина XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 375 Л. 266 арк.
51. Торжественик мінейний – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»). Збірник-конволют. 1489 р., [кінець 80 – початок 90-х років XV ст.]. // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 415 Л. 379 арк.
52. Збірник повчальних слів. 1607 р. (У складі конволюта XVII-XVIII ст.: Повчальні слова Ісаака Сирина, Петра Дамаскина, 1607 р.; Апокрифи, середина XVIII ст.). // ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 901 Л. 435 арк.
53. Слова посницькі Ісаака Сиріна. 70–80-ті роки XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 302 (Мак.). Од. зб. 3 П. 517 арк.
54. Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна з додатковими статтями. Кінець XVI ст., 1587 р. // ІР НБУВ. Ф. 303 (Міл.). Од. зб. 112 П. 478 арк.
55. Євангеліє апракос повний («Лаврське Євангеліє»). Третя чверть XIV ст. (біля 1370 р.). // ІР НБУВ. Ф. 306 (КПЛ). Од. зб. 4 П. 181 арк.
56. Євангеліє апракос. Середина – третя чверть XIV ст. // ІР НБУВ. Ф. 306 (КПЛ). Од. зб. 5 П. 2 арк.

57. Апостол. 80–90-ті роки XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 306 (КПЛ). Од. зб. 7 П. 203 арк.
58. Апостол апракос повний. 80-ті роки XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 306 (КПЛ). Од. зб. 8 П. 225 арк.
59. Патерик Києво-Печерський. 1553–1554 рр. // ІР НБУВ. Ф. 306. Од. зб. 386 П. 217 арк.
60. Євангеліє тетр («Михайлівське Євангеліє»). 80–90-ті рр. XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 417 П. 252 арк.
61. Апостол. Кінець 50-х – 60-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 420 П. 344 арк.
62. Новий Завіт, переклад українською мовою Валентина Негалевського. 1581 р. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 421 П. 261 арк.
63. Мінея службова на лютий. 1600 р. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 425 П. 228 арк.
64. Мінея службова на червень – серпень. [1590–1591 рр.]. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 427 П. 426 арк.
65. Ізмарагд. Кінець XV – початок XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 489 П. 317 арк.
66. Октоїх, гласи 3–4. Остання чверть XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 435 П. 240 арк.
67. Ізмарагд. Остання чверть XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 488 П. 238 арк.
68. Ізмарагд. Кінець XV – початок XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 489 П. 317 арк.
69. Златоуст п'ятдесятний. 20–30-ті роки XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 490 П/І–ІІ. 440 арк.
70. Ізмарагд південно-західного типу з іншими статтями. 30–40-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 492 П. 336 арк.
71. Урочистник мінейний. Кінець XV – початок XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 494 П/І–ІІІ. 637 арк.

72. Євангеліє учительне. Кінець XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 496 П. 350 арк.
73. Євангеліє учительне. 1604 р. (У складі конволюта, арк. 271–536) // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 529 П. 265 арк.
74. Пролог на вересень – лютий. 50–60-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 530 П. 464 арк.
75. Синодик. Конволют. Кінець XVI ст., 1618–1662 рр., доведено до 1667 р. // ІР НБУВ. Ф. 307 (Мих.-Золот.). Од. зб. 537 П. 128 арк.
76. Євангеліє тетр («Київське Євангеліє 1411 р.»). Середина XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 308 (П-Мик.). Од. зб. 548 П. 323 арк.
77. Октоїх, гласи 5–8. Кінець XV – початок XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 309 (Вид.). Од. зб. 566 П. 426 арк.
78. Пролог на грудень – лютий. Кінець XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 310 (Ніж.). Од. зб. 18. 446 арк.
79. Пролог на березень – серпень. 1599–1600 рр. // ІР НБУВ. Ф. 310 (Ніж.). Од. зб. 19. 541 арк.
80. Житіє Сави Освященного. 80–90-ті роки. XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 310 (Ніж.). Од. зб. 25. 79 арк.
81. Апостол. Початок XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 310 (Ніж.). Од. зб. 154. 342 арк.
82. Повчання. Середина – третя чверть XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 310 (Ніж.). Од. зб. 168/II. 2 арк.
83. Євангеліє тетр («Львівське Євангеліє»). 60–70-ті рр. XVI ст. (Копія кодексу 1423 р.) // ІР НБУВ. Ф. 311 (Д.ц.). Од. зб. 574 П. 290 арк.
84. Мінея службова на травень – червень. 80–90-ті роки XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 311 (Д.ц.). Од. зб. 575 П/V–VI. 389 арк.
85. Мінея службова на липень. 80–90-ті роки XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 311 (Д.ц.). Од. зб. 575 П/VII. 217 арк.
86. Євангеліє тетр. 20–40-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 312 (Соф.). Од. зб. 29 П. 384 арк.
87. Апостол. 1600 р. // ІР НБУВ. Ф. 312 (Соф.). Од. зб. 41 П. 234 арк.

- 88.Тріодь цвітна. 1608 р. // ІР НБУВ. Ф. 312 (Соф.). Од. зб. 79 П. 289 арк.
- 89.Кормча. 1615 р. // ІР НБУВ. Ф. 312 (Соф.). Од. зб. 222 П. 340 арк.
- 90.Пролог, вересень – лютий. 80-ті рр. XV ст. // ІР НБУВ. Ф. 312 (Соф.).
Од. зб. 273 П. 309 арк.
- 91.Пролог, березень – серпень. 50–60-ті роки XVI ст. // ІР НБУВ. Ф. 312 (Соф.).
Од. зб. 274 П. 519 арк.
- 92.Псалтир тлумачний Василя Великого та Іоанна Златоуста. 1595 р. // ІР НБУВ.
Ф. 313 (Поч.). Од. зб. 6 Б. 179 арк.
- 93.Торжественик мінейний. Початок XVII ст. // ІР НБУВ. Ф. 313 (Поч.). Од. зб. 9 Б.
334 арк.
- 94.Октоїх, гласи 1–8. 1595 р. // ЛННБУ. Ф. 1 (НТШ-І). Оп. 1. Од. зб. 176. 485 арк.
- 95.Мінея святкова – Мінея загальна. 1563 р. // ЛННБУ. Ф. 1 (НТШ-І). Оп. 1.
Од. зб. 241. 528 арк.
- 96.Євангеліє тетр. 1598 р. // ЛННБУ. Ф. 2 (НД). Оп. 1. Од. зб. 57. 294 арк.
- 97.Євангеліє учительне. 1588 р. // ЛННБУ. Ф. 2 (НД). Оп. 1. Од. зб. 379. 366 арк.
- 98.Студит із додатковими статтями – Торжественик мінейний. 1567 р. // ЛННБУ.
Ф. 3 (МВ). Од. зб. 134. 495 арк.
- 99.Євангеліє тетр («Довжанське Євангеліє»). 1596 р. // ЛННБУ. Ф. 3 (МВ).
Од. зб. 368. 256 арк.
- 100.Біблійні книги: П'ятикнижжя Мойсея, Ісуса Навина, Суддів, Руф, Царів,
Параліпоменон («Біблія Скорини»). 1575 р. // ЛННБУ. Ф. 3 (МВ). Од. зб. 1290.
356 арк.
- 101.Апостол й Апокаліпсис («Крехівський Апостол», 1560-х років). Остання
третина XVI ст. // ЛННБУ. Ф. 3 (МВ). Од. зб. 1291. 332 арк.
- 102.Мінея святкова. 1570–1572 рр. // ЛННБУ. Ф. 5 (Осс.). Оп. 1. Од. зб. 3617.
528 арк.
- 103.Євангеліє тетр. 1600 р. // ЛННБУ. Ф. 6 (БА). Од. зб. 33. 299 арк.
- 104.Євангеліє тетр. 1583 р. // ЛННБУ. Ф. 76 (Павл.). Оп. 1. Од. зб. 179. 210 арк.
- 105.Євангеліє учительне. 1585 р. // ЛННБУ. Ф. 77 (АСП). Оп. 1. Од. зб. 5. 686 арк.
- 106.Євангеліє апракос. 1477 р. // ЛННБУ. Ф. 77 (АСП). Оп. 1. Од. зб. 21. 289 арк.

107. Євангеліє тетр. 1594 р. // ЛННБУ. Ф. 77 (АСП). Оп. 1. Од. зб. 26. 295 арк.
108. Євангеліє тетр. 1576–1581 рр. // ЛННБУ. Ф. 77 (АСП). Оп. 1. Од. зб. 41. 228 арк.
109. Устав церковний Єрусалимський. 1594 р. // ЛННБУ. Ф. 77 (АСП). Оп. 1. Од. зб. 48. 225 арк.
110. Студит. 1577 р. // ЛННБУ. Ф. 77 (АСП). Оп. 1. Од. зб. 66. 154 арк.
111. Євангеліє тетр. 1593 р. // ЛННБУ. Ф. 77 (АСП). Оп. 1. Од. зб. 81. 415 арк.
112. Пролог, червень. Середина XIV ст. // ЛННБУ. Ф. 222 (РКФ). Од. зб. 24. 1 арк.
113. Мінея службова на вересень – січень. 1500 р. // НБ УжНУ. Од. зб. 173 (1–Д). 365 арк.
114. Євангеліє тетр («Королевське Євангеліє», «Нелабське Євангеліє»). 1401 р. // ЗКМ. Арх. Од. зб. 798. 176 арк.
115. Євангеліє тетр. 1590 р. // ЛІМ. Рук. Од. зб. 25. 322 арк.
116. Євангеліє тетр. 1591 р. // ЛІМ. Рук. Од. зб. 37. 274 арк.
117. Євангеліє тетр. 1601 р. // ММДУК. Р. Од. зб. 48. 279 арк.
118. Пандекти Антіоха Чорноризця. 1307 р. // НМЛ. Рк. Од. зб. 48 (257). 306 арк.
119. Євангеліє тетр. 1608 р. // НМЛ. Рк. Од. зб. 182 (4485). 316 арк.
120. Євангеліє тетр («Хишевичівське Євангеліє»). 1546 р. // НМЛ. Рк. Од. зб. 577 (13778). 319 арк.
121. Євангеліє тетр. 1581 р. // ЧІОМ. Ал. Од. зб. 417. 364 арк.
122. Златоуст із додатковими статтями. 1462 р. // БАН. Ф. 31 (Осн. собр.). Ед. хр. 13.3.36. 128 лл.
123. Євангеліє апракос повний («Пантелеймонове Євангеліє»). 1317 р. // БАН. Ф. 31 (Осн. собр.). Ед. хр. 34.5.22. 128 лл.
124. Пролог, вересень–листопад. 2-а ред. 1456 р. // НБ МГУ. Верхокамс. собр. Ед. хр. 1376. 248 лл.
125. Євангеліє апракос короткий («Євсевієве Євангеліє»). 1283 р. // РГБ. Ф. 178 (Музейное собрание). Ед. хр. 3168. 140 лл.
126. Євангеліє учительне. 1514 р. // РГБ. Ф. 256 (Рум.). Ед. хр. 209. 350 лл.
127. Псалтир («Київський Псалтир»). 1397 р. // РНБ. Ф. 536 (ОЛДП). Ед. хр. F 6. 229 лл.

128. Євангеліє апракос повний («Галицьке Євангеліє»). 1266–1301 рр. // РНБ. Ф. 560 (Осн. собр.). Ед. хр. F. п. I. 64. 175 лл.
129. Євангеліє тлумачне (Тлумачення на Євангелія від Іоанна і Луки). 1434 р. // РНБ. Ф. 560 (Осн. собр.). Ед. хр. F. п. I. 73. 331 лл.
130. Євангеліє тетр. 1602 р. // РНБ. Ф. 583 (Погод.). Ед. хр. 144. 311 лл.
131. Євангеліє учительне. 1569 р. // РГАДА. Ф. 181 (РО МГАМИД). Ед. хр. 607. 303 лл.
132. Псалтир («Онезький Псалтир»). 1395 р. // ГИМ. Ф. 20529 (Муз.). Ед. хр. 4040.
133. Євангеліє тетр. 1491 р. // ГИМ. Ф. 4911 (Увар.). Ед. хр. 94. 369 лл.
134. Ліствичник. 1610 р. // ГИМ. Ф. 23905 (Щук.). Ед. хр. 653. 210 лл.
135. Євангеліє апракос повний («Переяславське Євангеліє»). 1354 р. // ГИМ. Ф. 80370 (Син.). Ед. хр. 67. 189 лл.
136. Євангеліє апракос повний («Полікарпове Євангеліє»). 1307 р. // ГИМ. Ф. 80370 (Син.). Ед. хр. 740. 122 лл.
137. Євангеліє апракос короткий. 1422 р. // ТКМ. Ед. хр. 304. 112 лл.
138. Євангеліє учительне («Скотарське Євангеліє»). 1588 р. // OSK. Fol. Eccl. Slav. 9. 224 р.
139. Апостол («Загорівський Апостол»). 1554 р. // Місцезнаходження невідоме. 405 арк.

ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

140. Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик (вступ, тексти, примітки). Київ : друк. Всеукр. АН, 1930. XXVI, 235 с.
141. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. Москва : Просвещение, 1972. (Изд. 5, перераб. и доп.). 15 с.
142. Аделфотис. Грамматика доброглаголиваго еллинославенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Ко наказанию многоименитому российскому роду. Львов : Друкарня Братства, 1591. [182] л.
143. Адрианова В. Київський уривок псалтиру XIV віку // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1908. Кн. 2. С. 95–104.

144. Айплатов Г.Н., Иванов А.Г. Русская палеография. Москва : Логос, 2003. 343 с.; 170 ил.
145. Акти села Одрехови / упор. І.М. Керницький, О.А. Купчинський. Київ : Наукова думка, 1970. 260 с.
146. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / підгот. М.К. Бойчук. Київ : Наукова думка, 1965. 204 с. ; 101 іл.
147. Алексеев А.А., Пичхадзе А.А., Бабицкая М.Б. и др. Евангелие от Иоанна в славянской традиции. СПб. : Российское библиотечное общество, 1998. 53 + 98 + 82 с.
148. Алексеева Е.Л. Состав графем древнерусских агиографических текстов // Стандардизација старословенског ћириличког писма и његова регистрација у Уникоду. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15 до 17 октобра 2007 године. Београд, 2009. С. 39–48.
149. Амирова Т.А. К истории и теории графемики. Москва : Наука, 1977. 191 с.
150. Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. Москва : Наука, 1985. 285 с.
151. Амосов А.А. Развитие кириллического письма в России до XV века // Славянска палеография и дипломатика. София, 1985. Кн. 2. С. 49–50.
152. Ангелов Б.Ст. Похвалне слово за Киприан // Из старата българска, руска и сръбска литература. София, 1958. Кн. 1. С. 180–189.
153. Ангелов Б.Ст. Руско-южнославянски книжовни врезки. София : Изд. на БАН, 1980. 129 с. : ил.
154. Анічэнка У.В. Да пытання аб беларуска-ўкраінскіх моўных узаемадзеяннях старажытнай пары // Slavia, 1963. R. 32. (Slavia, гоџ. XXXII, сеџ. I, 1963).
155. Анічэнка У.В. Книжна-царкоўнаславянскія традыцыі в украінскай і беларускай перекладной пісьменнасці XVI–XVII ст. // Slavia, 1966. № 1. С. 68–70.
156. Анічэнка У.В. Заўвагі аб графічна-палеографічных асаблівасцях беларускіх і ўкраінскіх помнікаў // Анічэнка У.В. Беларуская-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск : Навука і тэхніка, 1969. С. 216–230.

157. Анічэнка У.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск : Навука і тэхніка, 1969. 294 с.
158. Апанович Е. М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела : сборник научных трудов. Ленинград, 1977. С. 22–52.
159. Апанович Е. М. Историческая рукописная книга XVII–XVIII вв. в фондах Центральной Научной библиотеки АН УССР // Книга в России до середины XIX века. Отдельный оттиск. Ленинград : Наука, 1978. С. 195–204.
160. Бабалиевска С. За още непроучени ръкописи, пазещи спомена за Кирил и Методий [Рец. на книгу: Просвітители Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / уклад. Л.А. Гнатенко. Киев, 1995. 113 с.] // Palaeobulgaria=Старобългаристика, XXI. София, 1997. № 3. С. 121–122.
161. Баранкова Г.С. Редкий способ сокращения слов, связанный с названиями кириллических букв // Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012–2013). Москва : Древлехранилище, 2013. С. 115–134.
162. Бевзо О.А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою XVI–XVIII ст. // Вісник АН УРСР. 1956. № 2 (255). С. 12–26.
163. Белодед И.К., Борковский В.И., Горецкий П.И. Изучение украинского и белорусского языков. Москва : Ин-т языкознания АН СССР, 1958. 175 с. (Сер. «История отечественного языкознания». Вып. 1).
164. Беляев И.С. Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII ст. Со снимками: устава и полуустава, азбуки, отдельных слов и целых рукописей, заставок и заглавных цветных букв, вязи и белорусского письма. Москва : Синодальная тип., 1907. II, 84 с.; 15 ил. (Изд. 2. М, 1911. VI, 100 с.).
165. Беляков О.В., Жучкова И.Л., Морозов Б.Н., Мошкова Л.В. Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в Российском государственном

- архиве древних актов; под ред. Л.В. Мошковой. Москва : Древлехранилище, 2005. Вып. 1: Апостол – Кормчая. 590 с. : ил.
166. [Березин В.]. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / сост. Василий Березин. Киев : Корчак-Новицкий, 1881. 81 с.
167. Білих О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.) : монографія. Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. 328 с.
168. Білодід І.К. Курс історії української літературної мови: Література Київської Русі і XIV–XVI ст. Київ : Радянська школа, 1956. 50 с.
169. Білодід І.К., Горецький П.Й. Курс історії української літературної мови. Київ : Радянська школа, 1957. Вип. 2: Літературна мова Київської Русі. Літературна мова української народності (XIV – сер. XVI ст.). 82 с.
170. Білодід І.К., Горецький П.Й. Курс історії української літературної мови. Київ : Радянська школа, 1957. Вип. 3: Українська літературна мова другої половини XVI, XVII і XVIII століть. 88 с.
171. Быстрова Е.С. Скоропись в русской палеографии // Фотография. Изображение. Документ. СПб., 2011. Вып. № 2 (2). С. 49–60.
172. Бычков А.Ф. Описание Русских и Словенских Рукописей Румянцевского Музеума, составленное А. Востоковым // Москвитянин. 1843. Ч. 2. № 4. С. 516–524; № 5. С. 195–217.
173. Бодуэн де Куртенэ И.А. Об отношении русского письма к русскому языку // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. 391 с.
174. Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. Москва : Университетская тип., 1855. 490 с.
175. Боянівська М.Б. Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV – перша половина XVII ст. Львів : Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича, 1994. 43 с.

176. Боянівська М.Б. Українська рукописна книга в XV – першій половині XVII ст.: виробництво і поширення : автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.02 ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994. 26 с.
177. Бубнов Н.Ю., Лихачева О.П., Покровская В.Ф. Пергаменные рукописи Библиотеки Академии наук: описание русских и славянских рукописей XI–XVI вв. Ленинград : Наука, 1976. 235 с.; 65 ил.
178. Будде Е. К вопросу о надстрочных знаках в древнеславянских и русских рукописях // Филологические записки. Воронеж, 1887. Вып. 5. С. 1–29.
179. Бузук П. Нарис історії української мови: Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. Київ : Київ-друк, 1-ша фото-літо-друкарня, 1927. 96 с.
180. Буквар Тимофія Вербицького 1627 / упор. О. Дзюба, В. Фрис. Київ : Українознавство, 1995. 34 с.
181. Булатова Р.В. Надстрочные знаки в южнославянских рукописях XI–XIV вв. // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1973. Вып. 1. С. 76–114.
182. Булаховський Л.А. Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських : лекція для студентів-заочників філологічних факультетів. Київ : Радянська школа, 1948. 28 с.
183. Булыка А.М. Эволюция графичной системы старая беларуская письменнасці // Весці АН БССР. Сер. грамадскіх навук. Мінск : Навука і тэхніка, 1966. № 2. С. 70–78.
184. Булыка А.М. Орфографическая система древней белорусской письменности ; автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1966. 24 с.
185. Булыка А.М. Вынасныя літары ў старабеларускай письменнасці // Беларускі лінгвістычны зборник. Мінск : Інстытут мовознаўства імя Якуба Коласа АН БССР, 1966. С. 154–162.
186. Булыка А.М. Адлюстраванне вымаўлення ў старабеларускай арфаграфіі // Весці АН БССР. Сер. грамадскіх навук. Мінск : Навука і тэхніка, 1966. № 1. С. 128–136.

187. Булыка А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мінск : Навука і тэхніка, 1970. 176 с.
188. Буслаев Ф.И. Материалы для истории письма: Палеографические и филологические материалы для писем славянских, собранные из XV рукописей Московской Синодальной библиотеки с приложением 22 снимков. Москва, 1855.
189. Василев В.П. Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските Дамаскинари // Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори Межд. симп., Велико Търново, 20–23 мая, 1976. София, 1980. С. 405–421.
190. Васильев Л.Л. С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотированный юс малый» **а** в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников // Русский филологический вестник. Варшава, 1913. Т. 69. № 1–2. С. 181–206.
191. Васильев Л.Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVIII вв.: к вопросу о произношении звука **о** в великорусском наречии. Ленинград : Изд-во АН, 1929 (Сборник по русскому языку и словесности Академии наук СССР. Т. 1. Вып. 2).
192. Василева Н.Н. Особенности русского извода церковнославянского языка в сопоставлении со среднеболгарским (на материале списков «Лествицы» XII–XIII вв.); автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1988. 20 с.
193. Введенський А.О., Дядиченко А.О. Важлива галузь історичної науки (Л.В. Черепнин «Русская палеография. Москва, 1956, 616 с.) : [Рецензія] // Український історичний журнал. 1957. №. 3. С. 134–138.
194. Велчев В. Търновската книжовна школа и предренесансовото движение на Балканите // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 243–255.
195. Вздорнов Г.И. Исследование о Киевской Псалтири // Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6]. Москва, 1978. Т. 1. 171 с.

196. Вздорнов Г.И. Искусство книги Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV вв. Москва : Искусство, 1980. 551 с.
197. Видайчук Т.Л. З історії формування фонетичного принципу сучасного українського правопису // Сучасні мови і слов'янський світ. Київ, 2000. С. 34–44.
198. Видайчук Т.Л. Історичний розвиток староукраїнської орфографічної системи // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Київ, 2001. Вип. 2. С. 150–160.
199. Видайчук Т.Л. Відбиття другого південнослов'янського впливу у графіці та орфографії українських житійно-повістевих пам'яток // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Київ, 2001. Вип. 4. С. 97–105.
200. Видайчук Т.Л. Система консонантизму староукраїнської літературної мови XVI ст. та її відбиття у правописі житійно-повістевих пам'яток // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Київ, 2001. Вип. 6. С. 55–64.
201. Видайчук Т.Л. Становлення фонетичних та орфографічних норм староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. (на матеріалі житійно-повістевих пам'яток) // Вісник Київського славістичного університету. Київ, 2003. Вип. 16. С. 5–16.
202. Видайчук Т.Л. Розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. на тлі правописної традиції (на матеріалі житійно-повістевих пам'яток); автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004. 28 с.
203. Видайчук Т.Л. Традиції формування фонетичного принципу українського правопису (на матеріалі рукописних пам'яток кінця XVII–XVIII ст.) // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки»; Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин, 2009. Кн. 1. С. 45–49.
204. Видайчук Т.Л. Деякі фонетико-орфографічні особливості простої мови (на матеріалі пам'яток релігійного та ділового письма XVI–XVIII ст.) // Studia Methodologica : науковий альманах; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. Вип. 31. С. 53–57.

205. Видайчук Т. Витоки формування правописної компетенції та українського правопису // Українська мова і література в школі. 2012. № 3. С. 57–59.
206. Виноградов В.В. О необходимости усовершенствования нашего правописания // Вопросы русской орфографии. Москва, 1964. С. 3–22.
207. Винокур Г.О. Орфография как проблема истории языка // Г.О. Винокур. Избранные работы по русскому языку. Москва : Учпедгиз, 1959. С. 463–467.
208. Висоцький С.О. Київська писемна школа в XI–XII ст. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998. 247 с.
209. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. Вип. 1: XI–XIV вв. Київ : Наукова думка, 1966. 239 с. : ил.
210. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). Київ : Наукова думка, 1976. 455 с. : ил.
211. Висоцький С.О. Киевские граффити XI–XVII вв. : монографія. Киев : Наукова думка, 1985. 207 с. : ил.
212. Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. СПб., 1888. XXVI, 351 с.
213. Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. Киев : Тип. В.И. Завадского, 1890. [2], 42 с.
214. Возняк М.С. Історія української літератури : у 2 кн.: навч. вид. 2-ге вид., перероб. Кн.1. Львів : Світ, 1992. 696 с.
215. [Волков Н.В.]. Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV веков и их указатель / сообщения Н.В. Волкова. СПб., 1897. 96 с. (Памятники древней письменности, № СХХIII).
216. Воронич Г. Четья-Мінея 1489 р. – пам'ятка українська, галицько-волинська (палеографічний опис) [Електронний ресурс] // Волинь – Житомирщина. 2007. № 17. С. 141–148. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vg_2007_17_15.pdf
217. Воронич Г. Дослідження мови пам'ятки як надійний спосіб її локалізації [Електронний ресурс] // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. 2008. Вип. 12. С. 101–103. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/spml_2008_12_22.pdf

218. Воронич Г. Четья Мінея 1489 р.: українсько-білоруська мовна дискусія // Українська мова. 2008. № 3. С. 41–48.
219. Воронич Г. Північноукраїнські штрихи в Четї Мінеї 1489 р.: Є та Ё: буква і звук // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. «Філологія; Соціальні комунікації». Ужгород, 2011. Вип. 24. С. 78–87.
220. Воронич Г. Четья Мінея 1489 р.: особливості перекладу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 293–300.
221. Воронич Г. Четья Мінея 1489 р. і кирило-мефодіївська традиція // Українська мова. 2013. № 2. С. 119–136.
222. Воскресенский Г. Древний славянский перевод Апостола и его судьба до XV в. : Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV вв. Москва, 1879. 343, IV с.
223. Воскресенский Г. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI–XVI вв. Сергиев Посад : 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1894. 403, IV с.
224. Востоков А.Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к Грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам. 1820 [рукопись; часть этой работы под названием «Рассуждение о славянском языке» была опубликована в «Трудах Общества любителей российской словесности», XVII. 1865. С. 5–61; в полном виде работа издана И. Срезневским под названием «Рассуждение о славянском языке» // А.Х. Востоков. СПб., 1865. С. 1–27].
225. Востоков А. Описание русских и славянских рукописей Румянцевскаго музеума. СПб., 1842. III, 899, 3 с.
226. [Востоков А.]. Остромирово евангелие 1056–1057 года : с приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями, изданное А. Востоковым. СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1843. [2], XII, 324 с., 296 л.; 2 л. ил. 30.

227. [Востоков А.Х.]. Описание рукописей, А.Х. Востокова; Предисловие И.И. Срезневского и Материалы для Славянской Палеографии из «Описания Румянцевского музея» А.Н. Пыпина // Ученые записки Второго Отделения Императорской Академии наук. Книга II, вып. 2. СПб., 1856. С. 1–128.
228. [Востоков А.Х.]. Филологические наблюдения А.Х. Востокова; Изд. по поручению 2-го отделения Академии наук И.И. Срезневским. СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. IV, LXXXIII, 418 с.
229. Вязикова Л.В. Графика и орфография списков Лествицы середины XV века (к вопросу о втором южнославянском влиянии) // Вопросы современной лингвистики. Межвуз. сб. науч трудов. Поморский гос. ун-т. Архангельск, 1999. С. 4–8.
230. Вязикова Л.В. Влияние падения редуцированных на орфографию древнерусского памятника XV в. // Экология культуры : жизнь языка. Сб. ст. Архангельск : Поморский гос. ун-т, 2001. С. 47–57.
231. Вязикова Л.В. Графические и орфографические особенности церковнославянского языка XV века // Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий : Матер. III Всерос. науч.-практ. конф. Ч. 1. Воронеж : ВГТТУ, 2005. С. 173–178.
232. Вязикова Л.В. Формирование новых графических и орфографических норм русского письма конца XV в. // Семантика слова и семантика текста. Выпуск VI. Межвуз. сб. науч. трудов, посвященный 110-летию со дня рождения акад. В.В. Виноградова. Москва, 2005. С. 44–51.
233. Вязикова Л.В. Орфографические особенности древнерусского литературного языка первой половины XV века // Научное наследие Б.Н. Головина и актуальные проблемы современной лингвистики : сб. ст. по материалам междунар. науч. конф., посвященной 90-летию проф. Б.Н. Головина. Н. Новгород : Изд-во Нижегородского ун-та, 2006. С. 109–111.
234. Вязикова Л.В. Отражение редуцированных букв Ъ, Ь в рукописях XV века // Русский язык : система и функционирование (к 80-летию профессора П.П. Шубы) : матер. III Междунар. науч. конф. Минск : РИВШ, 2006. С. 61–64.

235. Вязикова Л.В. Особенности употребления букв редуцированных в русской письменности XV века // Вестник МГОУ. Сер. «Русская филология». № 3–2006. Москва : Изд-во МГОУ. С. 196–199.
236. Вязикова Л.В. Орфографические и графические особенности рукописного памятника 1430 г. // Альманах современной науки и образования. Языкознание и литературоведение в синхронии и диахронии. 4.1. Тамбов : Грамота, 2007. С. 65–67.
237. Вязикова Л.В. О датировке и графико-орфографических особенностях рукописи XV века // Великое русское слово : сб. ст., посвященный Году рус. языка / ред.-сост. Л.В. Вязикова и А.В. Петров. Архангельск : КИРА, 2007. С. 24–28.
238. Вязикова Л.В. Графические и орфографические особенности грамот XV века // Альманах современной науки и образования. Тамбов : Грамота, 2007. № 3: Языкознание и литературоведение в синхронии и диахронии и методика преподавания языка и литературы. В 3 ч. Ч. 3. С. 48–50.
239. Вязикова Л.В. Эволюция орфографических особенностей XV–XVI вв. // Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий : матер. IV Междунар. науч.-практ. конф. Воронеж : ВШУ, 2007. С. 22–26.
240. Вязикова Л.В. Некоторые орфографические особенности русских списков начала и середины XV века. // Познать – Архангельск: десять лет сотрудничества : сб. науч. ст. Архангельск : Поморский ун-т, 2007. С. 108–112.
241. Вязикова Л.В. Эволюция графико-орфографических особенностей XV века // Русское слово, высказывание, текст: рациональное, эмоциональное, экспрессивное : межвуз. сб. науч. трудов, посвященный 75-летию проф. П.А. Леканта. Москва : МГОУ, 2007. С. 270–272.
242. Вязикова Л.В. Сопоставление русского письма XI и XV вв. (на примере «Жития Николая Мирликийского») // Русский язык в системе славянских языков: история и современность (выпуск II) : сб. науч. трудов. Москва : МГОУ, 2008. С. 36–39.

243. Гавронов Н.Ф. История графики восточнославянских языков ; автореф. дис. ... канд. филол. наук. Одесса, 1971. 21 с.
244. Гак В.Г. Орфография в свете структурного анализа // Проблемы структурной лингвистики. Москва : Наука, 1962. С. 50–78.
245. Гальченко М.Г. К истории письменности и языка юго-западной Руси XII–XIV вв. ; дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1989. 190 с., прил. 188 с.
246. Гальченко М.Г. К истории письменности и языка юго-западной Руси XII–XIV вв. ; автореф. дис. ... канд. филол. наук; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 1989. 23 с.
247. Гальченко М.Г. О написаниях с Є вместо ѣ в югозападнорусских рукописях XII–XIV вв. // Русистика. Славистика. Индоевропеистика : сб. к 60-летию А.А. Зализняка. Москва : Индрик, 1996. С. 282–300.
248. Гальченко М.Г., Яценко А.И. Палеографические и графико-орфографические особенности Лествиц 1421 и 1424 гг., написанных в Константинополе и на Афоне русским монахом Евсевием-Ефремом (к вопросу о втором южнославянском влиянии) // Вопросы языкознания. 1997. № 1. С. 31–47.
249. Гальченко М.Г. О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка : сборник статей. Москва, 2000. С. 123–152.
250. Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. 496 с.
251. Гальченко М.Г. О древнейшей рукописи из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублева // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 15–27.
252. Гальченко М.Г. Триодь Моисея Киянина (Палеографический и графико-орфографический анализ) // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание.

Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 28–45.

253. Гальченко М.Г. О датировке и особенностях орнаментики Архивской Лествицы – древнейшей восточнославянской рукописи, написанной на бумаге и пергамене (в прокладку) // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 46–51.
254. Гальченко М.Г. Палеографическое описание Архивской Лествицы XIII в., одной из древнейших славянских рукописей, написанных на бумаге и пергамене (в прокладку) // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 52–59.
255. Гальченко М.Г. О написаниях Є вместо ѣ в югозападнорусских рукописях XII–XIV вв. // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 60–72.
256. Гальченко М.Г. Книгописание в Спасо-Андрониковом монастыре и проблема второго южнославянского влияния на Руси в конце XIV–XV в. // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 73–113.
257. Гальченко М.Г., Яценко А.Н. Палеографические и графико-орфографические особенности Лествиц 1421 и 1424 гг., написанных в Константинополе и на Афоне русским монахом Евсевием-Ефремом (К вопросу о втором южнославянском влиянии) // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 127–146.
258. Гальченко М.Г. Лисицкие датированные рукописи конца XIV – первой половины XV в. и проблема второго южнославянского влияния // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 147–166.
259. Гальченко М.Г. Датированные рукописи Кирилло-Белозерского монастыря первой половины – середины XV в. и проблема второго южнославянского

влияния // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 167–222.

260. Гальченко М.Г. Троице-Сергиевские рукописи конца XIV – первой половины XV в. и проблема второго южнославянского влияния // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 223–299.
261. Гальченко М.Г. Об особенностях оформления почерка и орфографии Псалтири с дополнениями, памятника последней четверти XV в. из собрания И.М. Фадеева // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 300–324.
262. Гальченко М.Г. Второе южнославянское влияние в древнерусской книжности (Графико-орфографические признаки второго южнославянского влияния и хронология их появления в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV в.) // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 325–382.
263. Гальченко М.Г. Сводная таблица графико-орфографических данных из 165 датированных древнерусских рукописей конца XIV–XV в. // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. Москва : Уник, Алетейя, 2001. С. 383–442.
264. Гальченко М.Г. О некоторых особенностях эстетического оформления текста в древнерусских рукописных книгах // *Paleoslavica*. 2001. Vol. 9. S. 255–259.
265. [Гальченко М.Г.]. Заглавное письмо древнерусских рукописных книг XIV–XV вв. : альбом зарисовок М.Г. Гальченко. Москва : Центр. музей древнерус. культуры и искусства им. Андрея Рублева, 2004. 46 с.
266. Гальченко М.Г. Язык и графико-орфографическая система Архивной Лествицы XIII века // *Palaeoslavica*. 2008. № 2. S. 1–21.
267. Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ : НБУВ, 2005. 376 с. : ил.

268. Ганич Д.І., Олійник Д.І. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
269. Гвоздев А.Н. Основы русской орфографии // Гвоздев А.Н. Избранные работы по орфографии и фонетике. К 70-летию со дня рождения. (1892–1959). Москва : АПН РСФСР, 1963. 254 с., 1 л. портр.
270. Георгиев Е. Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литератури // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 61–78.
271. Геппенер Н.В. Отрывок пергаменного молитвенника кирилловского письма конца XIII в. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Москва–Ленинград, 1961. Т. 17. С. 618–623. (Отд. отт.).
272. Геппенер М.В. Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації) / склав М.В. Геппенер за участю М.П. Візира та Й.В. Шубинського. Київ, 1969. 152 с. ; 22 табл.
273. Гнатенко Л.А. Відбиття другого південнослов'янського впливу в правописному узусі українських пам'яток XVI ст. // Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. : тези доп. наук.-практ. конф. Київ; Слов'янськ, 1993. С. 77–81.
274. Гнатенко Л.А. Поєднання палеографічного та правописного аналізу при вивченні писемної системи староукраїнських пам'яток // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті : Міжнар. наук. конф., Київ, 12–15 жовт. 1993 р. Київ, 1993. Ч. 1. С. 89–91.
275. Гнатенко Л.А. До історії вивчення українського правопису XIV – поч. XVII ст. // Мовна дійсність в Україні: Проблеми і перспективи : тези доп. і повідомл. наук. конф. Вінниця, 1994. С. 81–83.
276. Гнатенко Л.А. Нововиявлений примірник Супрасльської азбуки 1781 року : [з фондів ЦНБ] // Бібліотечний вісник, 1994. № 1. С. 37–38.

277. Гнатенко Л.А. Костомаровський список Азбучної молитви // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1994. Вип. 2. С. 236–243.
278. [Гнатенко Л.А.]. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: каталог рукописів др. пол. XV – пер. чв. XX ст. ; ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; уклад., передм. Л.А. Гнатенко ; вступ. ст. П.С. Соханя; відп. ред. П.С. Сохань, О.С. Онищенко. Київ : [б. в.], 1995. 113 с. (Наук.-довід. вид. з історії України; вип. 40).
279. Гнатенко Л.А. До історії вивчення т. зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. : збірник праць. Київ, 1995. Вип. 2 : Матер. наук. конф. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. С. 249–252.
280. Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // Мовознавство. 1995. № 6. С. 47–53.
281. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1996. Вип. 3. С. 39–57.
282. Гнатенко Л.А. Букви на позначення голосних звуків у граматиках Л.Зизаніія та М. Смотрицького // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць. Вип. 1. Київ; Кіровоград, 1996. С. 8–12.
283. Гнатенко Л.А. Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 ; НАН України; Ін-т укр. мови; наук. кер. В.В. Німчук. Київ, 1997. 28 с.
284. Гнатенко Л., Бабалиевска С. Проложното житие на Св. Кирил Философ в три ръкописа от края на XV век // Palaeobulgarica=Старобългаристика, XXII. София, 1998. № 1. С. 35–48.

285. Гнатенко Л.А. Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Східні слов'яни: Мова. Історія. культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть : Зб. присвячений 90-річчю акад. Б.О. Рибаківа. Київ : Київ. ін-т “Слов'янський університет”, 1999. Вип. 3. С 153–161.
286. Гнатенко Л.А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 103–109.
287. Гнатенко Л.А. Костомаровський список Сказання Чорноризця Храбра “О письменах” // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 443–449.
288. Гнатенко Л.А. Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2000. Вип. 3. С. 266–277.
289. Гнатенко Л.А. Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2000. Вип. 4. С. 27–39.
290. Гнатенко Л.А. Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2000. Вип. 6. С. 11–21.
291. Гнатенко Л.А. Другий південнослов'янській вплив // Українська мова : енциклопедія. Київ, 2000. С. 150–151; Вид. 2, випр. і доп. Київ, 2004. С. 163.
292. Гнатенко Л.А. Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.? // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. С. 447–457.
293. Гнатенко Л.А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю

Л.А. Гнатенко; вступ. слово О.С. Онищенко. Київ : НБУВ, 2001. С. 55–73. (Перевид. Київ, 2011).

294. Гнатенко Л.А. Євангеліє середини XVI ст. з Оринина // АРТ-панорама. № 11 (16). Інформаційно-аналітичний бюлетень, листопад 2001 р. С. 14–15.
295. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог ; НБУВ. Київ : НБУВ, 2003. 193 с. + 158 іл.
296. Гнатенко Л.А. Радивилівський Апостол 1568 року волинської рукописної школи (у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2004. Вип. 9. С. 174–187.
297. Гнатенко Л.А. Ідентифікація часу написання українських канонічних манускриптів XIV ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (за графіко-орфографічними особливостями письма) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 240–262.
298. Гнатенко Л.А. Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века (палеографическое и графико-орфографическое исследование) // Palaeoslavica. 2006. № 14. Р. 41–76.
299. Гнатенко Л.А. Орининське українське Євангеліє середини XVI ст. (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження) // Рукописна і стародрукована книга : зб. праць. Міжнар. наук. конф. (XII Федоровський семінар), Львів 23–25 квітня 2004 р. Львів, 2006. С. 35–41.
300. Гнатенко Л.А. Македонська рукописна книга XIV ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне описування) // Українсько-македонський науковий збірник. Київ, 2006. Вип. 2. С. 67–83.
301. Гнатенко Л.А. Стихирар мінейний нотований кінця XIII – початку XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ (кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження) // Науковий вісник НМАУ. Київ, 2007. Вип. 61: Старовинна музика: сучасний погляд : зб. статей. Кн. 3. С. 74–81.

302. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом ; редкол.: О.С. Онищенко (голова) та ін. ; НБУВ, Ін-т рукопису. Київ : НБУВ, 2007. 265 с.; 59 іл.
303. Гнатенко Л.А. Кодиколого-орфографічне дослідження кириличної рукописної книги XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ // Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом ; редкол.: О.С. Онищенко (голова) та ін. ; НБУВ, Ін-т рукопису. Київ : НБУВ, 2007. С. 23–81.
304. Гнатенко Л.А. Кирилична українська рукописна писемність 11–17 ст. // Енциклопедія історії України. Київ, 2007. Т. 4. С. 291–294.
305. Гнатенко Л.А. Апостол XVI ст. з колекції ЦАМу КДА – повернення через 150 років // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2007. Вип. 12. С. 221–227.
306. Гнатенко Л.А. Шрифт // Українська архівна енциклопедія. Н–Я : Робочий зошит ; Держкомархів України; УНДІАСД. Київ, 2007. С. 235.
307. Гнатенко Л.А. Нові відомості про “Четью Мінею 1489 р.” (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2009. Вип. 13. С. 279–291.
308. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічна система “Четьї Мінеї 1489 року” // Українська мова. Київ, 2010. № 2. С. 81–103.
309. Гнатенко Л.А. Староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2010. Вип. 28. С. 303–317.
310. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV – початку XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2010. Вип. 14. С. 179–197.

311. Гнатенко Л.А., Добрянська Т. А. Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 року: опис кодексу та кодиколого-орфографічна розвідка // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2011. Вип. 31. С. 398–409.
312. Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє як кодекс // Наукові записки ; Рівнен. обл. краєзн. музей. Вип. 9, ч. 1 (присвячено 450-річчю створення Пересопницького Євангелія). Рівне, 2011. С. 20–24.
313. Гнатенко Л.А. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження кириличних пам'яток писемності XII–XIII ст. Інституту рукопису НБУВ: походження та час написання // Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом ; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2012. С. 18–44.
314. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом ; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2012. 154 с.; 52 іл.
315. Гнатенко Л.А. Графико-орфографические исследования кириллических рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского: методика и практика описания источников XII–XVII вв. // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии : матер. XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2–3 февраля 2012 г. / редкол.: Ю.Э. Шустова (отв. ред.) и др. ; Рос. гос. гуманитарный ун-т, Историко-архивный ин-т, Высшая школа источниковедения, специальных и вспомогательных ист. Дисциплин ; РАН, ФГБУН ИВИ РАН, Археографическая комиссия. (Издается к 80-летию члена-корреспондента РАН С.М. Каштанова). Москва : РГГУ, 2012. С. 237–239.

316. Гнатенко Л.А. Уривки з кириличних кодексів XII–XIII ст. з книгосховищ України, Росії, Болгарії у фондах Інституту рукопису НБУВ : історія виявлення та атрибуція // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 15. С. 126–142.
317. Гнатенко Л.А., Клименко Е. С. Уривок Стихирара мінейного нотованого XII ст. Інституту рукопису НБУВ: археографічне та палеографічне дослідження й описування // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 16. С. 305–315.
318. Гнатенко Л.А., Добрянская Т. А. Создание электронной базы данных кириллических рукописных кодексов XVII в. в Институте рукописи НБУВ в системе «Ирбис64»: начальный этап // Матер. Междунар. конгресса «Библиотека как феномен культуры». Минск, 23–24 октября 2013. Минск, 2013. С. 105–109.
319. Гнатенко Л.А. Проблема датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2013. Вип. 17. С. 370–379.
320. Гнатенко Л.А. Проблема датування О. Лебедевим писемних пам'яток колекції ЦАМ КДА (на матеріалі кириличних кодексів XIV–XVI ст.) // Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку : тези Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури; 23–24 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 64–65.
321. Гнатенко Л.А. Редакції і списки проповіді філософа грецького «Про віру християнську» XVI–XVIII ст. (за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Слов'янські обрії : зб. наук. праць ; НАН України, Укр. комітет славістів, НБУВ ; редкол.: О.С. Онищенко (голова) та ін. Київ : НБУВ, 2013. Вип. 5. С. 32–38.
322. Гнатенко Л.А. Актуалізація палеографічного метода: к постановке вопроса // Книга в информационном обществе : матер. XIII Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения, Москва, 28–30 апреля 2014 г. ; отв. ред.

В.И. Васильев ; сост. Д.Н. Бакун, М.А. Ермолаева : в 4 ч. Москва : ФГБУ науки НИЦ «Наука» РАН, 2014. Ч. 1. С. 32–33.

323. Гнатенко Л.А. Палеографічно-орфографічна методика атрибуції староукраїнської рукописної книги: до актуалізації питання // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ : НБУВ, 2014. Вип. 18. С. 328–339.
324. Гнатенко Л.А. «Славянская палеография» С.М. Кульбакіна // Бібліотечний вісник. Київ : НБУВ, 2014. № 4. С. 30–34.
325. Гнатенко Л.А. Архів та зібрання рукописних книг Видубицького монастиря // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського : путівник; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису ; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова), Г.В. Боряк, Н.М. Зубкова [та ін.] ; авт.-уклад.: О.П. Бодак, О.С. Боляк, С.О. Булатова [та ін.]. Київ : НБУВ, 2015. С. 126–129.
326. Гнатенко Л.А. Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору. // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського : путівник; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису ; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова), Г.В. Боряк, Н.М. Зубкова [та ін.] ; авт.-уклад.: О.П. Бодак, О.С. Боляк, С.О. Булатова [та ін.]. Київ : НБУВ, 2015. С. 133–141.
327. Гнатенко Л.А. Колекція уривків кириличних рукописів // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського : путівник; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису ; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова), Г.В. Боряк, Н.М. Зубкова [та ін.] ; авт.-уклад.: О.П. Бодак, О.С. Боляк, С.О. Булатова [та ін.]. Київ : НБУВ, 2015. С. 223.
328. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. : монографія; відп. ред. Л. А. Дубровіна; НАН України, Національна бібліотека

України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Київ, 2016. 476 с. : іл.
Парал. тит. англ.=укр. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1.

329. Гнатенко Л.А. Презентація монографії з палеографічно-орфографічної атрибуції української кириличної рукописної книги та перспективи розвитку напрямку // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.); НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Асоц. б-к України ; редкол.: В. І. Попик [та ін.]. Київ, 2017. С. 120–123.
330. Гнатенко Л.А. Актуалізація палеографічно-орфографічного напрямку дослідження кириличних рукописів // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ : Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 53–58.
331. Гнатенко Л.А. Створення атрибуційних баз даних українських середньовічних кириличних рукописів: до постановки проблеми // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ : Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 123 (8). С. 21–23.
332. Голышенко В.С. Сочетания редуцированных с плавными в положении между согласными в корнях слов в памятниках XII века (Рукопись № 12 Чудовского собрания. Государственный Исторический музей) // Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та им. В.П. Потемкина. Ленинград, 1959. Т. 73. Вып. 6. Грамматика современного рус. яз. С. 261–282.
333. Голышенко В.С. К вопросу о качестве плавного в корнях, восходящих к *tьrt, *tьrt, *tьlt в древнерусском языке // Историческая грамматика и лексикология русского языка. Москва : Изд. АН СССР, 1962. С. 20–28.
334. Голышенко В.С. Немаркированный знак У в ранних восточнославянских рукописях // История русского языка. Памятники XI–XVIII вв. Москва, 1982. С. 3–29.
335. Голышенко В.С. Немаркированные буквенные знаки и их передача в лингвистических изданиях // История русского языка и лингвистическое источниковедение. Москва, 1987. С. 58–68.

336. Голышенко В.С. Конец строки и приемы его маркирования в раннем восточнославянском письме // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. Москва : Древлехранилище, 2000. С. 9–25.
337. Голышенко В.С. Надстрочные знаки в ранних восточнославянских рукописях // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2002. Москва : Древлехранилище, 2002. С. 47–70.
338. Голышенко В.С. Палеографическое описание Типографского Евангелия XII в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2006–2009). Москва : Древлехранилище, 2010. С. 5–37.
339. Голоскевич Г.К. Евсевиево евангелие 1283 года: опыт историко-филологического исследования. СПб. : Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Академии наук, 1914. 68 с. (Исследования по русскому языку. Т. 3. Вып. 2. СПб, 1914).
340. Голуб М. Євангеліє тетр 1601 року зі збірки Музею мистецтва давньої української книги Львівської галереї мистецтв // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Львів, 2008. Вип. 3. С. 38–44.
341. Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев, 1883. Т. 1. 559 с. Прилож. 2. Опись церковного имущества Киево-печерской обители, составленная в 1554 году: “Реестрь пописованный скарбу церкви пречистое Богородицы монастыра Печерского у Кiefe через мене дворенина его кор. милости Льва Васильевича Чижа. Лета Божя нароженя 1554. месяца марця 31 дня” (С современной составлению документа копии, хранящейся в Архиве бывших греко-униатских митр. при св. Синоде, под № 551) и комментарии составителя. XV, 576 с.
342. Горазд архим. Търновската книжовна школа като просветен център през XIV в. // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 469–476.

343. Гордина М.В. История фонетических исследований (от античности до возникновения фонологической теории). СПб. : Филол. факультет СПбГУ, 2006. 538 с. : ил.
344. Горобець В.Й. Український скоропис першої половини XVIII ст. // Мовознавство. 1982. № 2. С. 61–66.
345. Горский А.В. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума, составленное А. Востоковым // Москвитянин. 1843. Ч. 2. № 4. С. 500–516.
346. Горский А.В., Невоструев К.И. Описание славянских рукописей Московской синодальной (патриаршей) библиотеки. Москва : Синодальная типография, 1855. Т. 1. 225 с.
347. Гранстрем Е.Э. О связи кирилловского устава с Византийским унциалом // Византийский временник. Москва–Ленинград, 1950. Т. 3. С. 218–229.
348. Гранстрем Е.Э. Сокращения древнейших славянских рукописей // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР, 1954. Т. 10. С. 427–431.
349. Гринчишин Д.Г. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1995. Т. 229: Праці Філологічної секції. С. 251–276.
350. Грузинский А.С. Пересопницкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. Киев : [б. и.], 1911. 47, [4] с. : ил. 54 с.
351. Грузинский А.С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке. Летковское евангелие // Чтения в истор. обществе Нестора летописца. Киев, 1911. Кн. 22. Вып. 1–2. С. 42–79; Вып. 3. С. 81–124.
352. Грузинский А.С. Палеографические и критические заметки о Пересопницком евангелии. СПб., 1912. 59 с.
353. Грунский Н.К. Украинское правописание, его основы и история. Киев : Голос, 1919. Изд. 2. 56 с.
354. Груньський М.К., Ковальов П.К. Нариси з історії української мови. Львів : Українське вид-во, 1941. 355 с.

355. Грушевський М.С. Історія української літератури. Київ, 1926. Т. 5: культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 pp.). Вип. 1. 205 с.
356. Гумецька Л.Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст. // Дослідження з української та російської мов. Київ, 1964. С. 252–258.
357. Гурло Н.С. Да питання станаўлення беларускай арфаграфічнай сістэмы (па матэрыялах заходнярускай пісьменнасці XIV–XV стст. // Ученые записки Гродненского пединститута. Минск, 1960. Вып. 6: сер. гуманитарная. С. 79–95.
358. Давидов А. Към характеристиката на Евтимиевата реформа // Трудове на ВТУ “Братя Кирил и Методий”, 1985/1986 г. : Филологически факултет. София, 1986. Т. 21. Кн. 2. С. 70–94.
359. Данчев Г. Традициите на Търновската книжовна школа в житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 458–467.
360. Дашкевич Я. Р. Філігранологія та завдання українського джерелознавства // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 284–332.
361. Демьянов В.Г. Звуковое качество ять по иноязычным показаниям XVII в. // История русского языка и лингвистическое источниковедение. Москва, 1987. С. 69–79.
362. Джурова А. 1000 години българска ръкописна книга : Орнамент и миниатюра. София : Септември, 1981. 143 с.; 317 ил., 32 табл.
363. Джурова А. Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните. София : CIBAL, 1997. 590 с. (Studia Slavica Byzantina et Mediaevalia Europensia, Vol. VII. Centre International d'Information sur les sources de l'Histoire Balkanique et Mediterraneenne (CIBAL). Balcanica III. 7).
364. Дианова Т.В. Методическое пособие по датированию рукописей с помощью водяных знаков (филиграней) бумаги // Методическое пособие по описанию

славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1973. Вып. 1. С. 180–204.

365. Динеков П. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 15–26.
366. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. актових документів / підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова, В.Ю. Франчук, Т.К. Черторизька. Київ : Наукова думка, 1981. 316 с. (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія актових документів і грамот).
367. Добосевич У. Українська книжна мова другої половини XVI – середини XVII ст.: “non est inculta” // Вісник Львівського університету. Сер. філол. Вип. 34. Ч. 2. 2004. С. 31–38.
368. Добрилове Євангеліє 1164 року / упор. Ю.В. Осінчук ; відп. ред. В.В. Німчук. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012 (Серії: "Історія мови", "Пам'ятки української мови"). 804 с.
369. Добрянська Т.А. Українська кирилична рукописна книга XVII ст. як об'єкт кодикології, палеографії, філігранології, мистецтвознавства та археографії в 90-х роках XX – 10-х роках XXI ст.: історіографічний аспект // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 16. Київ : НБУВ, 2012. С. 342–362.
370. Добрянська Т.А. Кодиколого-палеографічне вивчення й описування української кириличної книги XVII ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 18. Київ : НБУВ, 2014. С. 340–354.
371. Добрянська Т.А. Українська кирилична рукописна книга XVII ст.: атрибуція та кодикологічний опис : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.03 ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. 18 с.
372. Довідник з історії України (А–Я) : посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / під заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.
373. Дополнения к “Предварительному списку славяно-русских рукописных книг

XV в., хранящихся в СССР”. Москва, 1986 / сост.: Н.А. Охотина, А.А. Турилов. Москва, 1993. 154 с.

374. Драгова Н. Паметниците на Търновската школа и Българското възраждане // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 113–125.
375. Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ : НБУВ, 1992. 262 с.
376. Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ : Ін-т укр. археографії, 1992. 153 с.
377. Дубровіна Л.А. М.В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України // Український археографічний щорічник. Київ, 1993. Вип. 2. С. 32–37.
378. Дубровіна Л.А. Кодикологія та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки // Спеціальні галузі історичної науки : зб. на пошану М.Я. Варшавчика. Київ, 1999. С. 54–67.
379. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступ. слово О.С. Онищенко. Київ : НБУВ, 2001. С. 74–104. (Перевид. 2011).
380. Дубровіна Л.А., Іванова О.А. Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и создание базы данных “Кодекс” // Архівознавство, археографія, джерелознавство. Київ, 2002. Вип. 5. С. 45–55.
381. Дубровіна Л.А., Гальченко О.М. Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису НБУВ: бібліографічний огляд (1988–2003 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : до 10-річчя заснування від. спец. іст. дисциплін Ін-ту історії України НАН України : зб. наук. пр.: у 2 ч. Київ, 2004. Чис. 11, ч. 2. С. 44–65.

382. Дубровіна Л.А. Методичні засади історичних досліджень в бібліотекознавстві та документознавстві: базові принципи і поняття // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2005. № 1. С. 22–29.
383. Дубровина Л.А. Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского, 1988–2003 // Федоровские чтения, 1976–2005. Москва : Наука, 2005. С. 613–627.
384. Дубровіна Л., Гнатенко Л. Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Давня македонська рукописна книга // Українсько-македонський науковий збірник. Київ, 2005. Вип. 1. С. 288–304.
385. Дубровіна Л., Гнатенко Л., Іванова О. Фрис Віра. Історія кириличної рукописної книги в Україні Х–XVIII ст. Львів, 2003. 188 с. : іл. + 8 арк. кольор. іл. : [рецензія]. Львів, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003 // Український гуманітарний огляд. Київ, 2005. Вип. 11. С. 225–231.
386. Дубровіна Л.А. Кодикологічні, палеографічні та археографічні дослідження рукописних книг в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (кінець 80-х років ХХ ст. – початок ХХІ ст.) // Вісник Львівського університету. Сер. книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Вип. 1. Львів, 2006. С. 20–30.
387. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. “Колекція уривків” XII–XVI ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (історія, описання, графіко-орфографічний аналіз) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2010. Вип. 14. С. 138–154.
388. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє – початок створення кодексу в Дворецькому монастирі // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам’ятка української національної культури : матер. Всеукр. міждисциплін. наук. конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упор. П.М. Кралюк. Ізяслав–Острог, 2011. С. 67–76.
389. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. Кодикологічні особливості Пересопницького Євангелія як пам’ятки книжної культури // Пересопницьке Євангеліє та

рукописна традиція в історії і сьогодні слов'янських культур; Слов'янознавство XXI століття: тенденції інтеграції і диференціації : тези Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури, 24–26 травня 2011 р. Київ, 2011. С. 3–5.

390. Дубровіна Л.А. Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (1992–2011) // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии : матер. XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2–3 февраля 2012 г. / редкол.: Ю.Э. Шустова (отв. ред.) и др. ; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Высшая школа источниковедения, спец. и вспомог. ист. Дисциплин ; РАН, ФГБУН ИВИ РАН, Археогр. комис. Москва : РГГУ, 2012. С. 275–277 (издается к 80-летию чл.-кор. РАН С.М. Каштанова).
391. Дубровіна Л.А. Рукописно-книжна спадщина України в сфері національної культури: створення традиційних та електронних ресурсів // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ : НБУВ, 2014. Вип. 18. С. 286–315.
392. Думитрашко Н. Замечательная рукопись Полтавской семенарии – Пересопницкое евангелие: [б.и.], 1874. 29 с.
393. Дурново Н.Н. Славянское правописание XI–XII вв. // *Slavia*. Praha, 1933. Roč. XII, seš. 1–2. С. 45–82.
394. Дядиченко В.А. Основи палеографії // Введенський А.О., Дядиченко В.А., Стрельський В.І. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс : уч. посібник для студ. іст. фак. ун-тів і пед. ін-тів УРСР. Київ : Радянська школа, 1963. С. 68–103.
395. Дядиченко В.А., Панашенко В.В. Разработка вопросов украинской палеографии // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР : сб. статей; отв. ред. А. Д. Люблинская. Москва : Наука, 1974. С. 30–39.
396. Євсевієве Євангеліє 1283 року / вид. підгот.: Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса та ін. ; вступ. дослідження В.В. Німчука. Київ : КСУ, 2001. 320 с.
397. Єдлінська У.Я., Страшко В.В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток. Київ,

1990. С. 3–29.

398. Живов В. Правила и произношение в русском церковнославянском правописании XI–XIII века // *Russian Linguistics*, 1984. V. 8. № 3. P. 251–293.
399. Живов В.М. Восточнославянское правописание XI–XIII века. Москва : Языки славянской культуры, 2006. 312 с. (*Studia philologica*).
400. Живов В.М. Норма, вариативность и орфографические правила в восточнославянском правописании XI–XIII века // Живов В.М. Восточнославянское правописание XI–XIII века. Москва : Языки славянской культуры, 2006. С. 9–75.
401. Житенева А.М. Зеркальные начертания в кириллических источниках X–XV вв. : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.00, 07.00.09. Москва, 2003. 288 с.
402. Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. С прил. текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. Киев : Университетская тип., 1876. 79 с.; IV л. ил.
403. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. Киев : Изд-во Киевская старина, 1889. Ч. 1. IV, 162 с.
404. Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. З додатком словника книжної української мови за рукописом XVII віку ; вступ. ст. Л.А. Булаховського. Львів : Укрвидав, 1941. 203 с.
405. Жихаревич В. В., Остапов С. Е., Миронів С. Е. Аналіз методів розпізнавання символів тексту // *Радіоелектронні і комп'ютерні системи*. 2016. № 5. С. 137–142.
406. Жовтобрюх М.А. Исторична граматика української мови : посіб. для студ.-заочн. фак. мови і літ. пед. ін-тів УРСР. Київ : Радянська школа, 1956. Ч. 1. Вступ. Фонетика. 122 с.
407. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови: фонетика. Київ : Наукова думка, 1979. 367 с.
408. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинсько І.І. Исторична граматика української мови. Київ : Наукова думка, 1980. 320 с.
409. Жовтобрюх М.А. Фонема // *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 699.

410. Жолтовський П.М. Українська рукописна книга та її оздоблення // Музей українського мистецтва. Серія науково-популярних провідників. Ч. 2. Харків 1926. 214 с.
411. Жуковская Л.П. Палеография // Палеографический и лингвистический анализ Новгородских берестяных грамот. Москва : Изд-во АН СССР, 1955. С. 13–78.
412. Жуковская Л.П. К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке по материалам Галичского евангелия 1357 года // Материалы и исследования по истории русского языка. Москва, 1960. С. 59–117.
413. Жуковская Л.П. Развитие славянорусской палеографии (в дореволюционной России и СССР). Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 142 с.
414. Жуковская Л.П. Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология. Москва, 1968. С. 199–332.
415. Жуковская Л.П. Графика, орфография и палеография // Русская речь, 1970. № 4. С. 97–103.
416. Жуковская Л.П. Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятников // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Отд. отт. Москва : Наука, 1974. С. 58–69. (Отд. отт. изд. : Древнерусское искусство. Рукописная книга. Москва, 1974).
417. Жуковская Л.П. К вопросу о южнославянском влиянии на русскую письменность (Житие Анисьи по спискам 1282–1632 гг.) // История русского языка : Исследования и тексты. Москва, 1982. С. 277–287.
418. Жуковская Л.П. О Втором южнославянском влиянии // Die slawischen sprachen. Band 2, 1982. S. 131–144.
419. Жуковская Л.П. О южнославянском влиянии XIV–XV вв. (на материале проложного Жития Евгения) // Язык и письменность среднеболгарского периода. Москва : Наука, 1982. С. 26–59.
420. Жуковская Л.П. Апракос Мстислава Великого : Кодикологическое и палеографическое описание // Апракос Мстислава Великого / изд. подгот.: Л.П. Жуковская, Л.А. Владимирова, Н.П. Панкратова. Москва : Наука,

1983. С. 6–20.

421. Жуковская Л.П. Грецизация и архаизация русского письма 2-й половины XV – 1-й половины XVI в. (Об ошибочности понятия “второе южнославянское влияние”) // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. Москва, 1987. С. 144–176.
422. Жуковская Л.П. Эволюция книжного письма в эпоху от митрополита Ионы до патриарха Иона // *Da Roma alla terza Roma. От Рима к Третьему Риму. IV Centenario dell’ Instituzione del Patriarcato in Russia. 440-летие учреждения патриаршества в России.* Roma, 1991. С. 253–256.
423. Жуковская Л.П. Фонетически не мотивированные дублетные графемы в Четвероевангелии царя Ивана Александра 1356 г. // Тез. докл. науч. конф. “Болгарская культура в веках”. Москва, 26–27 мая 1992 г. Москва, 1992. С. 10–11.
424. [Жуковская Л.П., Миронова Т.Л.]. Архангельское Евангелие 1092 года. Исследование. Древнерусский текст. Словоуказатели / изд. подгот. Л.П. Жуковская, Т.Л. Миронова. Москва : Скрипторий, 1997. 669 с.
425. Жураўскі А.І. Некаторыя пытанні беларуска-украінскіх моўных сувязей старажытнага перыяду // *Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук.* Мінск : Навука і тэхніка, 1966. № 2. С. 79–87.
426. Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск : Навука і тэхніка, 1967. Т. 1. 371 с.
427. Жучкова И.Л., Мошкова Л.В., Турилов А.А. Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов. Москва : Древлехранилище, 2000. 413 с.
428. Загребин В.М. Исследование памятников южнославянской и древнерусской письменности. Москва–Санкт-Петербург : Альянс-Архео, 2006. 306 с.
429. Задорожний В.Б., Матвієнко А.М. Волинські грамоти XVI ст. / упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко; передмова А.М. Матвієнко. Київ : Наукова думка, 1995. 245 с. (Пам’ятки української мови XVI ст. : сер. актових документів і грамот).

430. Зайнутдинова А.Р. Несколько замечаний об употреблении буквы «омега» в памятниках русского письма // Русская и сопоставительная филология: Взгляд молодых. Казань : Изд-во «ДАС», 2001. С. 148–156.
431. Зайнутдинова А.Р. «Омега» или «от»? // Русская и сопоставительная филология: Концептуально-семантический и системно-функциональный аспекты : матер. итоговой науч. конф. Казань : Унипресс, 2002. С. 25–26.
432. Зайнутдинова А.Р. К истории графических дублетов **Ω** / **О** // Русская и сопоставительная филология: Системно-функциональный аспект. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2003. С. 57–61.
433. Зайнутдинова А.Р. Лингвистический принцип написания **Ω** и **О** // II Междунар. Бодуэновские чтения : Казанская лингвистическая школа: традиции и современность : Труды и материалы : В 2 т. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2003. Т. 2. С. 67–69.
434. Зайнутдингова А.Р. Омега на конце строки в памятниках русского письма // Актуальные проблемы современной науки. Труды 5-й Междунар. конф. молодых ученых и студентов. Социальные и гуманитарные науки. Ч. 34. Языкознание. Самара : Изд-во Сам ГТУ, 2004. С. 29–31.
435. Зайнутдинова А.Р. Отражение графического параллелизма в истории русского письма: Отношения **Ω** и **О** : автореф. дис. ... канд. филол. наук 10.02.01 ; Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2004. 15 с.
436. Зализняк А.А. Новые данные о русских памятниках XIV–XVII веков с различением двух фонем «типа о» // Советское славяноведение. 1978. № 3. С. 74–96.
437. Зализняк А.А. Противопоставление букв **О** и **Ω** в древнерусской рукописи XIV века «Мерило праведное» // Советское славяноведение. 1978. № 5. С. 41–68.
438. Зализняк А.А. О понятии графема // *Balkanica*: лингвистические исследования. Москва, 1979. С. 134–152.
439. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. Москва : Наука, 1985. 428 с.
440. Зализняк А.А. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки

- зрения // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте: из раскопок 1977–1983 гг. Москва : Наука, 1986. С. 89–219.
441. Зализняк А.А. О древнейших кириллических абecedариях // Поэтика. История литературы. Лингвистика : сб. к 70-летию В. В. Иванова. Москва : ОГИ, 1999. С. 543–576.
442. Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот // Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. Том X. Москва : Русские словари, 2000. С. 134–274.
443. Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 180 с.
444. Запаско Я.П. Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. 480 с. : іл. (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва).
445. Запаско Я.П. Доброписці тоді славні були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва. Львів, 2003. 176 с.
446. Захарчишина П.І. Палеографічні особливості Львівського письма XVI–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1964. Вип. 1. С. 189–194.
447. Зизаній Лаврентій. Граматика словенська / підгот. факсимільн. вид. та дослід. пам'ятки В.В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1980. 55 с. + 90 л.
448. Зінченко А. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр.: традиція, епоха, творці; рецензенти: Л. Гнатенко, І. Преловська. Київ : [б. в.], 2011. 111 с.
449. Иванов П. Сборник палеографических снимков с почерков древнего и нового письма разных периодов времени, изданный для воспитанников межевого ведомства. Москва : Тип. С. Селивановского, 1844. II, 16, 34 с.; 102 л. ил.
450. Иванова О. А. База данных рукописных кириллических книг «Кодекс» в Институте рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. Київ, 2007. Вып. 5. С. 204–216.
451. Истрин В.А. Развитие письма. Москва : Академия наук СССР, 1961. 396 с.

452. Истрин В.А. 1100 лет славянской азбуки. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Наука, 1988. 193 с.
453. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. Київ : Ін-т археології НАН України, 1996. 272 с.
454. Іваницька І.М. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Третя Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін. Київ, 1968. С. 181–186.
455. Іваннікова М.К. Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2002. Т. 8. С. 124–129.
456. Іваннікова М.К. Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2002. Вип. 9. С. 334–344.
457. Іваннікова М. К. Кирилична світська книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодикологічний опис : автореф. дис. ... канд. іст.. наук: 07. 00. 08 ; НАН України ; НБУВ. Київ , 2003. 18 с.
458. Іванова О. А. База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2001. Вип. 6. С. 289–294.
459. Іванова О.А. До питання датування рукописних книг (за матеріалами фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 7. Київ : НБУВ, 2002. С. 204–216.
460. Іванова О.А., Іваннікова М.К. Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст. Основні принципи атрибуції // Архіви України. № 6. Київ, 2002. С. 169–178.
461. Іванова О.А. Рукописна книга XVI ст. в Україні. Основні засади кодикологічного опису : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 07.00. 08 ; НАН України; НБУВ. Київ, 2003. 19 с.

462. Іванова О. А. Характерні риси східнослов'янських мовних редакцій в церковнослов'янських рукописних книгах XVI ст. на матеріалі фондів Інституту рукопису НБУВ // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 8. Київ, 2003. С. 95–103.
463. Іванова О. А. Використання баз даних у кодикологічних дослідженнях рукописних книг на прикладі бази даних «Кодекс» // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. Львів, 2007. Вип. 2. С. 106–115.
464. Іванова О. А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського : наук. каталог, палеогр. альбом; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2010. 791 с.
465. Іванова О. А. До питання публікації описів рукописів в інформаційному просторі // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2012. Вип. 34. С. 280–291.
466. Іванова О. А. Формування інформаційного ресурсу рукописних книг у базах даних: кодикологічний аспект // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 21: Електронні інформаційні ресурси. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 131–139.
467. Іванова О.А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2016. 256 с. : іл.
468. Ільків-Свидницький М. Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні (Деякі критичні міркування з приводу видання: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник навчальн. посіб. для студентів вищих навч. закладів / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. Київ : Либідь, 2008. 520 с.) : [рецензія] // Вісник Львівського університету. Серія іст., 2010. Вип. 45. С. 709–728.

469. Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1964. Вип. 1. С. 174–187.
470. Історичне джерелознавство : підручн. для студентів істор. спец. ВНЗ / Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
471. Каверина В.В. Дублетные буквы в истории русского письма (на материале префиксов) // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей; отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. Москва : Диалог-МГУ, 1999. Вып. 9. С. 125–138.
472. Каверина В.В. Прописные буквы в истории русской орфографии // Древние языки в системе университетского образования: их исследование и преподавание. Москва : Изд-во Московского ун-та, 2001. С. 122–128.
473. Каверина В.В. Орфографическое нормирование в истории русского письма: XVII–XIX вв. // Научно-методический журнал ЛОГОПЕДИЯ. 2004. № 1 (3). С. 5–10.
474. Каверина В.В. Узуальная норма деловой письменности XVII века: орфография префиксов. Москва : МАКС-Пресс, 2004. 80 с.
475. Каверина В.В. Узус в истории развития орфографической нормы // Русский язык, литература и культура в школе и вузе. Київ, 2005. № 6. С. 25–30.
476. Каверина В.В. Орфографическое нормирование: рекомендации грамматик и практика письма // Русская словесность. 2006. № 4. С. 73–78.
477. Каверина В.В. Роль грамматических сочинений XVII–XIX вв. в формировании норм русской орфографии // Вестник МГУ. 2006. Сер. 9. Филология. № 1: январь. С. 7–31.
478. Каверина В.В. Становление норм русской орфографии: правописный узус и кодификация // Мир русского слова и русское слово в мире : матер. XI Конгресса Междунар. ассоциации преподавателей рус. языка и лит-ры. Варна, 17–23 сентября 2007 г. Т. 3. София : HERON PRESS, 2007. С. 93–97.
479. Каверина В.В., Бондарева О.С. Происхождение и употребление буквы Ё: проблемы орфографии и орфоэпии // Фонетика и письмо как непрерывно

развивающиеся явления : сб. науч. тр. / отв. ред. Б.И. Осипов. Омск : Омский гос. ун-т, 2007. С. 29–41.

480. Каверина В.В. Устранение омофонии в истории русского письма // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. 2008. № 5. С. 40–65.
481. Каверина В.В. Становление русской орфографии в XVII–XIX вв.: правописный узус и кодификация : дис. ... докт. филол. наук: 10.02.01 ; Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН. Москва, 2010. 436 с.
482. Каверина В.В. Становление русской орфографии в XVII–XIX вв.: правописный узус и кодификация : автореф. дис. ... докт. филол. Наук 10.02.01 ; Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН. Москва, 2010. 44 с.
483. Каверина В.В. Графема – орфограмма – идеологема (к истории буквы «ять») // XII Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык и литература во времени и пространстве / под ред. Л.А. Вербицкой, Лю Лиминя, Е.Е. Юркова. Shanghai: Foreign Language Education Press. С. 515–521.
484. Каверина В.В. Измаил Иванович Срезневский об украинском и русском правописании // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Харьков, 2012. Т. 66. № 1021. С. 30–35.
485. [Калайдович К.]. Памятники Российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков К. Калайдовичем. Москва : тип. С. Селивановского, 1821. [3], VI, [3], XLI, [4], 258 с.
486. Калайдович К.Ф. Иоанн, ексарх болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и X столетий; написано Константином Калайдовичем, главным смотрителем Комиссии печатания государственных грамот и договоров, московских обществ: Истории и древностей российских, Любителей российской словесности, Императорского Испытателей природы и С. Петербургского вольного любителей российской словесности членом и кавалером.; С шестнадцатью гравированными изображениями. Москва : тип. С. Селивановского, 1824. [2], V, [3], 218, [5] с.; 1 л. фронт. (грав. тит. л.), 4 л. цв. ил.

487. [Калайдович К., Строев П.] Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке тайного советника, сенатора двора его Императорского величества действительного камергера и кавалера графа Федора Андреевича Толстова; С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII век / изд. К. Калайдович и П. Строев. Т. 1. Москва : тип. С. Селивановского, 1825. LXVII, 811 с.
488. [Калайдович К.]. Палеографические таблицы почерков с XI по XVIII век (числом 12), принадлежащие к обстоятельному описанию славяно-российских рукописей, хранящихся в библиотеке Федора Андреевича Толстого. Москва : [Тип. С. Селивановского], 1825. IV с., V л. (Атлас к изданию: Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке тайного советника, сенатора... графа Федора Андреевича Толстова / изд. К. Калайдович и П. Строев. Москва : Типография С. Селивановского, 1825).
489. Каманин И. Палеографический сборник : материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / сост., вступ. статья И. Каманина. Киев : Изд-во Киевской комиссии для разбора древних актов, 1899. Вып. 1. 19 с., 81 табл., 27 с.
490. Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический сборник : материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / сост., вступ. статья И. Каманина. Київ : Изд-во Киевской комиссии для разбора древних актов, 1899. Вып. 1. С. 1–19.
491. Каманин И.М. Метрический метод в палеографии и результаты его приложения к изучению южнорусского устава и полуустава XVI–XVII вв. // Известия XIII Археологического съезда. Харьков, 1905. № 6. С. 44–46.
492. Каманин И. Дошло ли до нас в подлиннике Пересопницкое евангелие? // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, 1911. Кн. 22. Вып. 3. С. 83–85.
493. Каринский Н.М. Славянская палеография. 2. Вопрос о происхождении славянских алфавитов : лекции, чит. на 1 курсе в Имп. археол. ин-те в 1904/1905 учебном году. СПб., 1906–1907. 21 с.

494. Каринский Н. Хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам. СПб. : Изд-во Я. Башмакова, 1911. Изд. 2. Кн. 1. Ч. 1: Древнейшие памятники : с прилож. словаря. XII, 215 с. ; 18 табл.
495. Каринский Н.М. Славянская палеография: лекции, читанные в Императорском Археологическом институте. Петроград: [б.и.], 1915. 56 с. ; 14 табл.
496. Каринский Н.М. Письмо Остромирова евангелия (палеографический очерк) // Сборник Российской Публичной библиотеки. Петроград, 1920. Вып. 1. Т.1. С. 168–192.
497. [Каринский Н.М.]. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 68 фототипических снимков с древнерусских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. К печати подготовил и ввводную статью снабдил Н.М. Каринский. Ленинград : АН СССР, 1925. 13, VII, 38 зн. на 29 с. : ил.
498. Каринский Н.М. Славянская палеография. Ленинград : Прибой, 1929. 294 с.
499. Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. 1889. №. 1. С. 59–106.
500. Карский Е.Ф. Обзор звуков и форм белорусской речи. Москва : Тип. Московского ун-та, 1886. 170 с.
501. Карский Е. К истории звуков и форм белорусской речи. Варшава, 1893. (Отт. с “Русского филологич. вестника” за 1890–1893 гг. Т. 23, 24, 26–30).
502. Карский Е. Особенности письма и языка Мстиславова евангелия. Варшава, 1895. 24 с. (Отт. с “Русского филологического вестника”).
503. [Карский Е.Ф.]. Из лекции по славянской кирилловской палеографии, читанных в имп. Варшавском университете проф. Е.Ф. Карским. Варшава, 1897. IV, 173 с. (переизд. Варшава, 1901).
504. Карский Е.Ф. Особенности письма и языка рукописного сборника XV века, именуемого летопись Авраамки. Варшава, 1899. II, 44 с. (Отт. из «Варшавских Университетских Известий» 1899 г., № III).

505. Карский Е.Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1901. XIV, 518с. : ил. (5-е изд. 1915).
506. Карский Е. Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век. Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1901. VIII, 80 с. факс.
507. Карский Е. Образцы славянского кириловского письма с X по XVIII век. Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1902; Изд. 2. 89 с.
508. Карский Е.Ф. Белорусы. Варшава, 1908. Т. 2: Язык белорусского племени, вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского наречия. 578 с.
509. Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград : Издательство АН СССР, 1928. XII, 494 с. : ил. (Изд. 2, фототипное. Москва : Наука, 1979).
510. Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Москва : АН СССР, 1955. Вып.1: Исторический обзор звуков белорусского языка. 476 с.
511. Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов / сост. Беляков О.В., Жучкова И.Л., Морозов Б.Н., Мошкова Л.В.; под ред. Л.В. Мошковой. Вып. 1: Апостол – Кормчая. Москва : Древлехранилище, 2005. 590 с.
512. Кеппен П.И. Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. Москва : иждивением графа Ф.А. Толстова, 1822. 119 с.
513. Кеппен П.И. Собрание словенских памятников, находящихся вне России. Т. 1. СПб. : тип. Имп. Воспитательного Дома, 1827. 150 с.
514. [Кеппен П.И.]. О происхождении, языке и литературе литовских народов: статья, помещенная Петром Кеппеном, магистром правоведения, доктором философии и членом разных ученых обществ в 3-й книжке собираемых им Материалов для истории просвещения в России. СПб. : Тип. Карла Края, 1827. 57 с.
515. Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6]. Москва, 1978. Т. 2: Факсимиле. 231 л.

516. Кирпичников А.И. Успение Богородицы в легенде и искусстве. Одесса, 1888. 59 с. (Отт. из: Труды VI Археологического съезда в Одессе, 1888. Т. 2. С. 191–249.
517. Кісь Я.П. Палеографія : навч. посібн. Львів : Вища школа, 1975. 78 с.
518. Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодикологічне дослідження, каталог, палеографічний альбом ; НАН України, НБУВ. Київ, 2011. 305 с. : іл.
519. Клімаў І.П. Да праблемы размежавання ўкраінскіх і беларускіх помнікаў старажытнага пісьменства // Беларускі археаграфічны штогоднік. Мінск, 2009. Вып. 10. С. 133–156.
520. Книга Київського Підкоморського суду (1584–1644) / підгот. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова та ін.; передмова В.В. Німчука та Н.М. Яковенко. Київ : Наукова думка, 1991. 344 с.
521. Князева Е.В., Хованов Н.В. О статистическом методе идентификации полууставного письма в древних текстах (опыт применения математического анализа) // Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги. Ленинград, 1987. С. 168–175.
522. Князевская О.А. Орфография и отражение в письме явлений языка (на материале рукописей XI–XIV вв.) // Источниковедение и история русского языка. Москва, 1964. С. 59–68.
523. Князевская О.А. Об одной графической особенности ростовских рукописей начала XIII в. // Русское и славянское языкознание : к 70-летию чл.-кор. АН СССР Р.И. Аванесова. Москва : Наука, 1972. С. 124–130.
524. Князевская О.А., Чешко Е.В. Рукописи митрополита Киприана и отражение в них орфографической реформы Евфимия Търновского // Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновский. Втори междун. симп., Велико Търново, 20–23 мая, 1976. София, 1980. С. 282–292.

525. Князевская О. К вопросу об определении времени написания древнеславянских рукописей // Проблемы на българистика и славистика / Годишник на Софийския университет «Климент Охридски». Факултет по славянски филология. София, 1985. С. 56–58.
526. Князевская О. Буква **ѡ** в рукописи Быбельского Апостола // Русистика. Славистика. Индоевропеистика : сб. к 60-летию Андрея Анатольевича Зализняка. Москва : Индрик, 1996. С. 276–281.
527. Князевская О. Об употреблении буквы «**ѡ**» в некоторых древних украинских рукописях // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних = Manuscript ucrainica in the Holdings of Lviv Stefanyk scienific Library of the National Academy of sciences of Ukraine and the Problems of creating Information Databases : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. Львів, 1999. С. 361–362.
528. Кобяк Н.А., Поздеева И.В. Славяно-русские рукописи XV–XVI веков Научной библиотеки Московского университета (Поступления 1964–1984 гг.). Москва : МГУ, 1986. 138 с.; вкл., 60 илл.
529. Коваленин А. В. Проблемы представления букв в диахроническом корпусе или метакорпусе // Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних текстов к электронным библиотекам. El'Manuscript–2008 : материалы Междунар. науч. конф., Казань, 26–30 августа 2008 г. Казань : Изд-во Казанского государственного университета, 2008. С. 139–142.
530. Ковальчук Г.І. Рукописні книги та стародруки : навч. посібник. Київ : НБУВ, 2011. 100 с. : іл.
531. Кожухаров С. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 277–309.
532. [Колесников И.Ф.]. Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. Изд. 2-е, ч. 1; под ред. И.Ф. Колесникова. Москва, 1913. 6 с. ; 50 сн.

533. [Колесников И.Ф.]. Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. Изд. 2-е, ч. 2; под ред. И.Ф. Колесникова и В.К. Клейна. Москва, 1913. 4 с.; 50 сн.
534. Колесов В.В. Надстрочные знаки “силы” в русской орфографической традиции // Восточнославянские языки: Источники для их изучения. Москва, 1973. С. 228–257.
535. Колесов В.В. Знаки ударения и надстрочные знаки в русских рукописях XIV–XV вв. // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1973. Вып. 1. С. 115–131.
536. Колесов В.В. Positionное смещение букв о, е – ъ, ь в древнерусских рукописях XII–XIII ст. // Исследования и материалы по русской и древнеславянской языковой истории. Горький, 1975. Вып. 1. С. 3–12.
537. Колесов В.В. Надстрочные знаки в русской орфографической традиции: “времена” и “духи” // Источники по истории русского языка. Москва, 1976. С. 60–74.
538. Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка. Москва : Высшая школа, 1980. 214 с.
539. Колесса О. Ужгородський “Полустав” у пергамінівій рукописі XIV в. Львів, 1925. 59 с. ; 6 табл. // Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в п’ятдесятиліття основи 1873–1923. (Відб.).
540. Кольбух М. Нововиявлені фрагменти кириличних рукописних книг XI–XIV ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка : зб. наук. пр. Львів, 2006. Вип. 14. С. 490–495.
541. Кольбух М.М. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: каталог. Т. 1: XI–XVI ст. / уклад.: М.М. Кольбух, Т.М. Гуцаленко, О.О. Дзьобан та ін.; передм. М.М. Кольбух; уклад. наук.-довід. апарату: М.М. Кольбух, Я.П. Сенік. Львів : Оріяна-Нова, 2007. XLVI, 522 с.; 24 кол. іл.

542. Корзо М.А. Украинско-беларусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв. // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Львів, 2006. Вип. 1. С. 55–71.
543. Корнієнко В.В. Корпус графіті церкви Спаса на Берестові (остання третина XI – перша третина XVIII ст.); НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2013. 304 с. : іл.
544. Корнієнко В.В. Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела ; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2014. 320 с. : іл.
545. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.); НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Ч. 6: Приділ архангела Михаїла. Київ, 2015. 464 с. : іл.
546. Корнієнко В.В. Холмське Євангеліє: до історії рукопису // Холмське Євангеліє XIII століття. Видання факсимільного типу. Київ : «Горобець», 2015. С. 351–358.
547. Корнієнко В.В. Документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславича на стінах церкви Святого Пантелеймона // Галич. Збірник наукових праць. Вип. 2; за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. С. 86–104.
548. Корній Л.П., Дубровіна Л.А. Болгарській наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України кінця XVI–XVII ст.; передм. П.С. Соханя; вступ. ст. Л.П. Корній; НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. Київ, 1998. 322 с.
549. Коробенко Л.А. Комплекс псковских рукописей из собрания Синодальной типографии (Атрибуция почерка и отдельная хронология рукописей) // Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь. Тез. докл. междунар. конф. Москва, 17–19 ноября 1998 г. СПб., 1998.
550. Корольов Б.І. Поняття методики історичного джерелознавства // Історичне джерелознавство : підруч. для студентів істор. спец. ВНЗ / авт.: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. С. 119–127.

551. Костюхина Л.М. Палеография рукописных книг России XVII века (Полууставные почерки Москвы и русского Севера) : автореф. дис... канд. ист. наук. Москва, 1965. 23 с.
552. Костюхина Л.М. Книжное письмо в России XVII в. Москва : ГИМ, 1974. 228 с.
553. Костюхина Л.М. Русские рукописные книги и книжное письмо рубежа XIV–XV вв. (по материалам ГИМ) // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины : матер. юбилейной науч. конф. Москва, 1983. С. 194–200.
554. Костюхина Л.М. Палеография русских рукописных книг XV–XVII вв. Русский полуустав. Москва : ГИМ, 1999. 348 с.
555. Коцева Е. Евтимиев служебник. Софийски препис от 80-е години на XIV век. София, 1985. 218 с.
556. Коць-Григорчук Л. Надписи на творах українського середньовічного малярства: Лінгвістичне та палеографічне атрибутування // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці фіологічної секції. 1990. Т. 1. ССХХІ. С. 210–236.
557. Коць-Григорчук Л. Дипінті українських середньовічних ікон : іст. дослід. Львів : Літопис, 2011. 400 с. : іл.
558. Коць-Григорчук Л. Українська в'язь // Народознавчі зошити. 2011. № 1 (97). С. 145–154.
559. Кочиш М. К истории церковнославянского языка на Украине // *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXI. Szeged*, 1990. S. 333–338.
560. Кочиш М. К графико-орфографическому анализу церковнославянских рукописей // *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXI. Szeged*, 1991. S. 137–146.
561. Кочиш М. Среднеболгарские черты в орфографии Сегедской минеи // *Hungaro-Bulgarica V. Szeged*, 1994. 183 s.
562. Кочиш М. «Евфимиевская» правописная реформа как создание нормализованного для всех православных славян литургического языка // *Zborník materiálov zo 6. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii*

Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie. Banská Bystrica, 2007. S. 63–67.

563. Кочиш М. Способы обозначения звуко сочетания j+i в украинских рукописях XVI века // *Studia Slavica Savariensia*. Szombathely, 2007. № 1–2. VIII. Nemzetközi Szlavisztikai Napok. S. 232–236.
564. Кочиш М. Употребление омеги в украинских рукописях XVI века // *Studia Slavica Hung.* Budapest, 2007. 52/1–2. S. 235–240.
565. Кочиш М. К определению места возникновения украинских рукописей // *Studia Hungaro-Bulgarica II*. Sumen–Szeged, 2008. Bd. 2. S. 201–206.
566. Кочиш М. Украинские рукописи в Венгрии. Исследования по Скотарскому учительному евангелию и Сегедской минее XVI века. Сегед, 2014. 304 с.
567. Кочіш М. Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року / текст рукопису підгот. і видав М. Кочіш; передмова В. Німчука [Bibliotheca Slavica Savariensis IV. Regidit: Károly Gadányi]. Szombathely, 1997. 41. 470 s.
568. Кочіш М. Спостереження за правописом у Скотарському учительному євангелії // *Studia Russica* 20. 2003. S. 209–213.
569. Кочіш М. Опис українських церковних книг, які зберігаються в Будапешті та Сегеді // *Slavische Sprachgeschichte*. Wien–Berlin, 2008. Bd. 2. S. 173–185.
570. Кочубинский А. Рецензия на книгу Житецкого: “Очерк литературной истории малорусского наречия” // Отчёт о тридцать втором присуждении наград графа Уварова / Прилож. к LXIX-му т. записок Имп. Академии наук. № 3. СПб., 1892. С. 222–318.
571. Кривко Р.Н. Древнерусская орфография XI–XII вв. в свете суперсегментных тембровых оппозиций // *Вопросы языкознания* 1998. № 2, март–апрель. С. 60–78.
572. Кривко Р.Н. Функции буквы У в древних славянских рукописях (Преимущественно на материале Бычковско-Синайской псалтири) // *Russian Linguistics*. 2004. № 28. С. 317–359.
573. Кривко Р.Н. Графико-орфографические системы Бычковско-Синайской Псалтири. I // *Русский язык в научном освещении*. 2004. № 1 (7). С. 80–124.

574. Кривко Р.Н. Графико-орфографические системы Бычковско-Сиийской Псалтири. II // Русский язык в научном освещении. 2004. № 2 (8). С. 170–200.
575. Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1929. Кн. 25. С. 175–186.
576. Криль М.М. Основи палеографії : навч. посібник. Київ : ІСДО, 1995. 196 с.
577. Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское тетро-Евангелие 1411 года и волынское наречие в XIV–XV в. // Волынские Епархиальные ведомости за 1886 г. № 17. С. 502–509; № 18. С. 531–543. (Фототип. из Волынских Епархиальных ведомостей за 1886 г. № 17 и № 18. С. 1–19).
578. Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ : Исследование языка и сравнительная характеристика текста. Киев : Тип. Г.Т. Корчака-Новицкого, 1889. VI, LXXIII, 393 с.; табл.
579. Крыжановский Г. Рукописные евангелия Волынского Епархиального Древлехранилища (Историко-диалектологические очерки) // Волынский историко-археологический сборник. Житомир, 1896. Вып. 1. С. 1–75.
580. Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Москва : Тип. В.А. Сатчук, 1907. Т. 1. Вып. 1. 272 с.
581. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукового дослідження : [навч. посібн.]. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
582. Куев К. Черноризец Храбър. София : БАН, 1967. 454 с.
583. Куев К. Константин Костенечки // Речник на българската литература. София, 1977. Т. 2. С. 236–238.
584. Куев К., Петков Г. Събрани съчинения на Константин Костенечки : Изследване и текст. София : Изд-во на БАН, 1986. 573 с.
585. Куев К., Петков Г. Правописни въпроси в граматическия трактат // Събрани съчинения на Константин Костенечки : изследване и текст. София, 1986. С. 46–59.

586. Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна : правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Вид. 2-ге, допрац. і значно допов. Київ : КЖД «Софія», 2012. 112 с. ; 165 іл.
587. Кузьмина С.М. Теория русской орфографии: Русская орфография в ее отношении к фонетике и фонологии. Москва : Наука, 1981. 265 с.
588. Кукушкина М.В. Книга в России в XVI веке. СПб., 1999. 208 с.
589. Кульбакин С.М. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харьков : Печатное дело, 1919. 103 с.
590. Кульбакін С.М. Славянская палеографія; приред. Г. Јовановић, Р. Ковачевић; Институт за српски језик САНУ. Старословенистички одсек. Београд : Институт за српски језик САНУ, 2008. 170, 76 с. : ил.
591. Куль-Сяльверстава С.Я. Беларуская палеаграфія. Гродна, 1996. 104 с.
592. Кучуганов А. В., Лапинская Г.В. Распознавание рукописных текстов // Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних рукописей к электронным текстам : материалы Междунар. науч. конф., Ижевск, 13–17 июля 2006 г. Ижевск : Изд-во ИжГТУ, 2006. С. 98–103.
593. Лавров П.А. Югославянская палеография : курс, читанный в С.-Петербургском Археологическом институте в 1903–1904 году. СПб., 1904. 67 с., 19 табл.
594. Лавров П.А. Палеографическое обозрение кирилловского письма // Энциклопедия славянской филологии // ОРЯС. Петроград, 1915. Вып. 4, ч. 1. С. 1–342.
595. Лавров П.А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві (розвідка) // ЗІФВ ВУАН. Київ : УАН, 1928. № 78.
596. Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древней славенской письменности. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1930. [6], L, 200 с.
597. Ладыженский И.М. Бытовые графические системы в книжном письме (на материале Прологов Типографского собрания конца XIV в.) // XXV Пушкинские чтения. А.С. Пушкин и Россия : Язык – Литература – Культура – Методика.

Секция 1. Современная русистика: проблемы и перспективы. Москва, 2006. С. 65–74.

598. Ладыженский И.М. Орфографическая техника употребления еров во второй половине XIV в. (на материале Прологов Типографского собрания РГАДА № 165, 167) // Вестник СПбГУ. Серия 9: Филология, востоковедение, журналистика. 2010. Вып. 4. С. 149–155.
599. Ладыженский И.М. Графико-орфографические особенности древнейшего списка Синаксаря // Славяно-русские Прологи по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь–февраль. Т. II: Указатели. Исследования. Москва, 2011. С. 760–797.
600. Ладыженский И.М. Палеографические, орфографические и фонетические особенности древнерусских Прологов Типографского собрания РГАДА № 165 и № 167 // Die Welt der Slaven. 2011. LVI. N. 1. С. 65–86.
601. Ладыженский И.М. Редуцированные гласные в Ильиной книге // Die Welt der Slaven. 2014. LIX. С. 219–241.
602. Ладыженский И.М. Графемы **оу**, **ж**, **ю** и **ѣж** в Ильиной книге // Русский язык в научном освещении. 2015. I (29). С. 215–227.
603. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. Саратов : Волга, 1916. Т. 1. II, 472 с.
604. Лексикон словенороський П. Беринды / підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. Надрук. з вид. 1697. фотомех. способом. Київ : Наукова думка, 1961. XL, 272 с.
605. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / підгот. текстів пам'яток і вступн. ст. В.В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1964. 203 с.
606. Леонтьева Г.А. Палеография. Москва : МГПИ, 1984. 44 с.
607. Леонтьева Г.А. Палеография. Хронология. Археография. Геральдика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : ВЛАДОС, 2000. 200 с. : ил.
608. Левочкин И.В. Русское уставное письмо и его хронологические параметры // Вспомогательные исторические дисциплины : сб. ст. Ленинград : Наука, 1983. Т. 15. С. 72–78.

609. Левочкин И.В. Основы русской палеографии. Москва : Кругъ, 2003. 175 с. : ил.
610. Левочкин И.В. Очерки по истории русской рукописной книги XI–XVI вв. Москва : Пашков Дом, 2009. 263 с.
611. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева; ред. коллегия: Н.Д. Арутюнова, В.А. Виноградов, В.Г. Гак и др. Москва : Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
612. Лифшиц А.Л. Об одной графической особенности Киевской Псалтыри 1397 г. // Древнерусское искусство Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв. СПб. : Дмитрий Буланин, 1998. С. 338–341.
613. Лихачев Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. 67 с. (АН СССР. IV Междунар. съезд славистов. : докл.).
614. Лихачев Д.С. Текстология: на материале русской литературы X–XVII вв. Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. 605 с.
615. Лихачев Д.С. Доклад о старой орфографии // Русская речь. 1993. № 1. С. 43–51.
616. Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. СПб. : ОЛДП, 1899. Ч. 1–3 + dodatki / систематизировал по сюжетам и сост. указатель В.М. Загребин. Ленинград, 1982. Т. 1.
617. Лобузін І. Цифрові бібліотечні проекти: технологічні рішення та управління життєвим циклом колекцій. Київ, 2016. 216 с.
618. Лобузина Е. В., Лобузин И. В. Возможности системы автоматизации библиотек «ИРБИС 64» для организации работы специализированных фондов научных библиотек // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : научно-практический и теоретический сборник. Київ : НБУВ, 2010. Вып. 8. С. 120–130.
619. Лобузін К. В. Технології організації знаннєвих ресурсів у бібліотечно-інформаційній діяльності; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2012. 252 с.

620. Лобузiна К. В. Формування електронних iнформацiйних ресурсiв рукописної та архiвної спадщини // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 16. С. 234–245.
621. Лобузiна К. В., Дубровiна Л. А., Иванова О. А., Гнатенко Л. А., Добрянська Т. А. Свiдоцтво про реєстрацiю авторського права на твiр № 60931 Україна. База даних «КОДЕКС: Рукописні книги»; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Дата реєстрацiї 29.07.2015. Київ : Державна служба iнтелектуальної власності України. 1 арк.
622. Лосева О.В. Проблемы выявления родственных рукописей и изучение деятельности скрипториев по материалам русских месяцесловов XI – нач. XV вв. // Девятая Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения “Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий” : тез. докладов. Москва, 2000.
623. Луппов С. П. Книга в России в XVII в. Москва : Наука, 1970. 224 с.
624. Луппов С. П. Рукописная и печатная книга. Москва : Наука, 1975. 323 с.
625. Луцька замкова книга 1560–1561 pp. / пiдготували до вид. В. М. Мойсiєнко, В. В. Полiщук; дослiдж. В. В. Полiщук, В. М. Мойсiєнко. Луцьк, 2013. 736 с. (Памятки української мови. Серiя актових документiв i грамот).
626. Любащенко В. Київські митрополити Кирило II i Петро Ратенський: iсторичні паралелі // Княжа доба: iсторiя i культура. Вип. 3. Львiв : Ін-т украiнознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2010. С. 213–256.
627. Любащенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської русі XII–XIV столiть: спроба узагальнення // Княжа доба: iсторiя i культура. Львiв, 2011. Вип. 5. С. 65–99.
628. Майборода А.В. Старослов’янська мова. Київ : Вища школа, 1975. 294 с. : табл.
629. Малкова О.В. Палеографическое описание галицко-волинской рукописи XII в. // Исследования по лингвистическому источниковедению. Москва, 1963. С. 65–78.

630. Малкова О.В. К истории редуцированных гласных ъ и ь в южных говорах древнерусского языка (по материалам рукописи 1164 г.) // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. 1966. № 3. С. 240–246.
631. Малкова О.В. К уточнению времени написания Типографского евангелия № 6 (7) // Восточнославянские языки. Источники для их изучения. Москва : Наука, 1973. С. 147–171.
632. Малкова О.В. Палеографическое описание галицко-волынкой рукописи (РНБ, Ф.п. 64) // История русского языка. Исследования и тексты. Москва : Наука, 1982. С. 297–308.
633. Маринковић Р. О месту Григорија Цамблака у српској књижевности // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 443–457.
634. Марков В.М. К истории редуцированных гласных в русском языке. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1964. 279 с.
635. Маркс Н.А. Сборник снимков с русского письма XIII–XVIII вв. Издан Московским археологическим институтом под ред. Н.А. Маркса и И.Ф. Колесникова. Москва : тип. И.И. Иванова, 1908. II, 72 лл.
636. Мельков А.С. Лингвистические аспекты археографического описания рукописных собраний : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Москва, 2007. 244 с. ; прил.
637. Мельков А.С. Русская археография в XIX веке : учебное пособие. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. 227 с. ; прил.
638. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки / уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна та ін.; передмова: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. Київ : НБУВ, 2007. 134 с.
639. METROPOLIS KIJUVIENSIS. Каталог і тексти петербурзьких зібрань / підгот.: В. Зема, С. Зінченко, В. Фрис. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2010. XXXVIII, 216 с.

640. Мещерский Н.А. К изучению ранней московской письменности // Изучение русского языка и источниковедение. Москва, 1969. С. 93–103.
641. Милев Ал., Михайлов Г. Старогръцка граматика. София, 1961. Изд. 2. 351 с.
642. Милов Л.В. Из истории древнерусской книжной письменности XIV века (палеографические наблюдения) // Вестник МГУ. 1963. Сер. IX, История. № 3. С. 23–33.
643. Миронова Т.Л. Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория Ярослава Мудрого; Рос. гос. б-ка, Рос. гуманитар. науч. фонд. Москва : РГБ, 1996. 81 с.
644. Миронова Т.Л. Проблемы эволюции графико-орфографических систем древнеславянского книжного наследия. Москва : Скрипторий, 1999. 148, [2] с., [5] л. факс.
645. Миронова Т.Л. Эволюция графико-орфографических систем старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв. : автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. Москва, 1999. 56 с.
646. Миронова Т.Л. Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв. Москва : Русская книга, 2001. 403, [11] с. : табл., факс.
647. Миронова Т.Л. Как формировалась древнерусская орфография: социолингвистическая реконструкция книгописания конца XI века. Начало статьи // Древняя Русь: вопросы медиевистики. Москва, 2003. № 1 (11). С. 48–55; № 2 (12). С. 55–62.
648. Мирчев К. Историческа граматика на български език. София, 1978. 303 с.
649. Мицик Ю., Бажан О. Історія України. Київ : Кліо, 2015. 680 с.
650. Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія, склад, наукове дослідження; відп. ред. О.С. Онищенко. Київ, 2007. 244 с.
651. Міщук С.М. Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В. М. Перетца в Україні // Бібліотечний вісник. Київ, 2007. № 4. С. 23–36.

652. Міщук С.М. Українські вчені – дослідники рукописно-книжкової спадщини України: друга половина XIX – 10-ті рр. XX ст. // Питання історії України. Збірник наукових праць. Чернівці, 2008. Т. 11. С.144–148.
653. Міщук С.М. Внесок учених Історико-філологічного інституту князя Безбородка в Ніжині у дослідження рукописних пам'яток: друга половина XIX – 10-ті роки XX ст. // Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб. Одеса : Астропринт, 2009. Серія: Історія. Вип. 15. С. 261–271.
654. Міщук С.М. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ : Генеза, 2009. 380 с. : іл.
655. Міщук С.М. Наукове описування рукописних книг та стародруків в Україні (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія. Житомир : Полісся, 2011. 184 с.
656. Мойсиенко В. М. Этноязыковая принадлежность “русской мовы” во времена Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой // Славяноведение. 2007. № 5. С. 45–64.
657. Мойсієнко В. М. Написання слів із графемами ъ, ь у пам'ятках північно-українського ареалу XVI–XVII ст. // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир, 2005. № 14. С. 20–26.
658. Мойсієнко В.М. Терміни для називання мови, якою писані кириличні пам'ятки на українських і білоруських землях у XIV–XVII ст. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». № 2. Херсон, 2005. С. 21–30.
659. Мойсієнко В.М. Українсько-білоруські мовні контакти у XIV–XVII ст. Розмежування українських і білоруських пам'яток // Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2006. С. 357–390.
660. Мойсієнко В. Про мову писаних (друкованих) пам'яток на північноукраїнських та білоруських землях у XV – першій пол. XVII ст.? //

Dziedzictwo kulturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. 2011. W 440. rocznicę Unii Lubelskiej. P. 37–44.

661. Мойсієнко В.М. Кого називали «людьми руськими» на Русі та на поструських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви «руський» в україністиці, білорусистиці та русистиці) // Мовознавство. 2016. № 4. С. 22–39.
662. Москалева Л.А. Дублетные обозначения <о> в Паренесисе Ефрема Сирина по рукописи 1269–1289 гг. // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. Междунар. науч. конф., посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4–6 октября 2004 года). Казань, 2004. С. 188–189.
663. Москалева Л.А. Дублетные обозначения <и> в Паренесисе Ефрема Сирина по рукописи 1269–1289 гг. // Физико-математические, социально-экономические и социально-лингвистические проблемы глобализации. Москва, 2005. С. 63–68.
664. Москалева Л.А. Дистрибуция графем в дублетных звеньях (по рукописи Паренесиса Ефрема Сирина XIII в.) // Русская и сопоставительная филология 2005. Междунар. науч. конф. Казань, 2004. С. 75–81.
665. Москалева Л.А. Графико-орфографические варианты в Паренесисе Ефрема Сирина по рукописи РНБ, Погод. 71а ок. 1289 г. // Вестник Казанского технологического университета. 2006. Т. 5. С. 129–134.
666. Москалева Л.А. Графико-орфографические и фонетические особенности Паренесиса Ефрема Сирина по рукописи РНБ, Погод. 71а ок. 1289 г. : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 ; Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2006. 18 с.
667. [Москаленко А.А.]. Хрестоматія з історії української літературної мови : навч. посібник / упор. А.А. Москаленко. Київ : Радянська школа, 1954. 95 с.
668. Москаленко А.А. Нарис історії українського алфавіту і правопису (для студентів-заочників). Одеса, 1958. 42 с.
669. Москаленко А.А. Нарис історії української пунктуаційної термінології. Одеса, 1959. 32 с.

670. Москаленко А.А. Исторична фонетика давньоруської і української мови. Одеса, 1960. 61 с.
671. Москаленко А.А. Основні етапи розвитку української мови : учбово-методичний посібник; М-во вищ. та середньої освіти УРСР, Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. Київ : КДУ, 1964. 103 с.
672. Москаленко А.А. Історія українського правопису (радянський період). Одеса, 1968. 60 с. (Бібліографія дожовтневого періоду).
673. Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі). Одеса, 1971. 74 с.
674. Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. // ТОДРЛ, 1963. Т. 19. С. 28–106.
675. Мошин В. Революције у историји старог српског правописа // Библиотекар, XV. Београд, 1963. № 6. С. 465–475.
676. Мошин В.А. Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. Москва, 1973. С. 43–75.
677. Мошин В. Палеографско-правописне норме за јужнословенске рукописе пергаменог раздобља // Климент Охридски. Студии. Скопје, 1986. С. 24–31.
678. Мошин В. Словенска палеографија; при ред. Сотир Голабовски. Скопје : Менора, 2000. 239 с. ; портр., факс.
679. Муравьев А.В. Палеография. Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. Москва : МГУ, 1967. 35 с.
680. Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. Киев : [б. и.], 1911. IV, 138 с. : іл.
681. Ненашева Л.В. Из истории формирования русской графики и орфографии // Экология культурного пространства Европейского Севера: история и современность : сб. науч. трудов. Архангельск, 2008. С. 30–33.
682. Ненашева Л.В. Формирование новой орфографической системы в русской письменности XV века // Русский язык в современном мире : матер. заочной

всерос. науч.-практ. конф., 30 апреля 2009 года, Биробиджан. Биробиджан : ДВГСГА, 2009. С. 148–151.

683. Ненашева Л.В. Графические и орфографические особенности рукописей первой трети XV века, в период так называемого «второго южнославянского влияния» // Русский язык: система и функционирование (к 70-летию филол. факультета). Минск : РИВШ, 2009. С. 86–89.
684. Ненашева Л.В. Орфографические и графические особенности средневековых рукописей северо-западной Руси // Вестник Поморского университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». № 1. 2009. Архангельск : ПГУ. С. 103–107.
685. Ненашева Л.В. Графические и орфографические особенности житийной литературы XV века // Вестник Поморского университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». № 4. 2009. Архангельск : Изд-во ПГУ. С. 80–84.
686. Ненашева Л.В. Об особенностях русского письма в период так называемого «второго южнославянского влияния» // Филологические науки. 2009. № 3. С. 118–124.
687. Ненашева Л.В. Об ошибочности термина «второе южнославянское влияние» // Мысль. Слово. Текст : к юбилею Элины Николаевны Осиповой : сб. научн. ст. Архангельск : КИРА, 2009. С. 108–117.
688. Ненашева Л.В. Графические и орфографические особенности памятников русской письменности XV века; М-во образования и науки Российской Федерации, Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования «Поморский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова». Архангельск : Поморский ун-т, 2010. 270, [1] с. : табл.
689. Ненашева Л.В. Некоторые замечания о термине «второе южнославянское влияние» // Русский язык и литература в международном образовательном пространстве: современное состояние и перспективы : матер. II Междунар. конф., 8–10 сентября 2010 г., Гранада. Granada, Т. 1. С. 195–199.
690. Нестеров И.В. О датировке средневековых русских рукописей по признакам письма : [методические рекомендации] // Открытый текст : электронное

периодическое издание. Назва з екрану. URL:
<http://www.opentextnn.ru/history/arkheography/specification/?id=2798>

691. Нестеров И. В. Научное описание рукописных и старопечатных книг. Краткое методическое пособие // Открытый текст : электронное периодическое издание. Назва з екрану. URL:
<http://www.opentextnn.ru/history/arkheography/specification/?id=2571>
692. Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания; НАН України. інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2012. 232 с. : илл.
693. Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской; НАН України. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2014. 336 с. : илл.
694. Николаева А.Т. Русская палеография : учебн. пособие; Моск. гос. историко-архивный институт. Москва, 1980. 95 с.
695. Николаева Т.М. Что же такое графема? // Филологические науки. 1965. № 3. С. 130–134.
696. Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевските извори // Кирило-Методиевски студии. София, 1990. Кн. 7. 275 с.
697. Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства : [передмова] // Мелетій Смотрицький. Граматика / підгот. факс. вид. та дослідж. пам'ятки В.В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1979. С. 7–111.
698. Німчук В.В. Смотрицький – теоретик і дослідник церковнослов'янської мови // Мовознавство, 1979. № 6. С. 20–27.
699. Німчук В.В., Русанівський В.М. Цінний внесок в історію східнослов'янських народів // Мовознавство. Київ, 1979. № 1. С. 72–76.
700. Німчук В.В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови “Граматика словенска” Л. Зизанія [передмова] // Зизаній Лаврентій. Граматика словенська / підгот. факс. вид. та дослідж. пам'ятки В.В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1980. С. 3–55 с.

701. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. 1982. № 2. С. 21–32.
702. Німчук В.В. Основоположне значення “Граматики” М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві // Східнослов’янські граматики XVI–XVII ст. : матер. симпозиуму, присвяченого 360 рокам з часу виходу в світ найвизначнішої слов’янської “Граматики” М. Смотрицького і 400 років з дня народження її автора. Київ, 1982. С. 6–20.
703. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наукова думка, 1985. 223 с.
704. Німчук В. В. Давньокиївські написи – пам’ятки літератури XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Зб. наукових праць. Київ, 1988. С. 24–32.
705. Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г (До 60-річчя “Українського правопису”) // Мовознавство, 1991. № 3. С. 12–21.
706. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові (до 60-річчя “Українського правопису”) // Мовознавство, 1992. № 2. С. 7–14.
707. Німчук В.В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. // Мовознавство. 1993. № 5. С. 9–21.
708. Німчук В.В. Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції : проект. Київ, 1995. Ч. 1. 54 с.
709. Німчук В.В. Передмова // Скотарське учительне євангеліє – український гоміліяр 1588 року / текст рукопису підгот. і видав Мігай Кочіш; з передм. проф. Василя Німчука. Сомбатгей, 1997. С. 5–17.
710. Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам’ятка української мови : [передмова] // Євсевієве Євангеліє 1283 року / вид. підгот.: Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В.В. Німчук, К.С. Симонова, Г.К. Щербатюк; вступ. дослідж. В.В. Німчука. Київ, 2001. С. 3–38 с.

711. Німчук В.В., Пуряєва Н.В. Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія; передне слово В.В. Німчука. Київ : Наукова думка, 2004. 584 с.
712. Німчук В.В. Пам'ятки української мови // Українська мова : енциклопедія. Вид. 2, виправл. і доповн. Київ, 2004. С. 453–455.
713. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики // Українська мова. 2014. № 4. С. 12–31.
714. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.; НАН України, Ін-т укр. мови. Київ–Житомир, 2015. 352 с.
715. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики : (продовж., поч. див. у № 4 за 2014 р.) // Українська мова. 2015. № 1. С. 3–35.
716. Німчук В. Українська Четья 1489 року. Житомир, 2015. 102 с. (Серія: Пам'ятки північноукраїнського наріччя).
717. Німчук В. Пересопницьке Євангеліє – знову ювіляр // Українська мова. 2016. - № 4. С. 3-23.
718. Огиенко И. Курс украинского языка : из лекций по истории украинского языка ; пособие для студентов, учителей и учащихся ст. классов сред. учеб. завед. 2-е изд., доп. Киев : Изд-во книж. магазина Е. Череповского, 1919. 318 с.
719. Огієнко І. Історія букви ѣ на Україні. Тарнів : Українська автокефальна церква, 1921. 16 с.
720. Огієнко І. Українська Пересопницька Євангелія 1556 р. Тарнів, 1921. 36 с.
721. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року : Опис пам'ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя Старої Волині. Тарнів : Українська автокефальна церква, 1922. 72 с.
722. Огієнко І. Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 р. Тарнів : Українська автокефальна церква, 1922. 32 с.
723. Огієнко І. Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії : З семінара церковно-слов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського Університету (З семінара церковнослов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського університету). Варшава, 1926. 28 с.

724. Огієнко І. Український наголос на початку XVII-го віку // Записки Чину св. Василя Великого, 1926. Т. 2. С. 1–29.
725. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Варшава : Наша культура, 1927. Т. 3: Фонетика церковнослов'янської мови. 455 с.
726. Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису: популярно-науковий курс з історичним освітленням. Варшава : Наша культура, 1927. 216 с.
727. Огієнко І. Український наголос у XVI віці // ОРЯС. Т. 101. Ленинград, 1928. С. 444–451.
728. Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків : Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбомом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією (Студії до української граматики. Видають Іван Огієнко та Роман Смаль-Стоцький. Історія церковнослов'янської мови, кн. V). Найважливіші пам'ятки церковно-слов'янської мови. Ч. 1. Пам'ятки старо-слов'янські X–XI віків. Варшава : Наша культура, 1929. Т. 5. Ч. 1. 493 с.
729. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. : літературно-лінгвістична монографія. Варшава : Друк синодальня, 1930. Т. 1. 520 с.; Т. 2. 192 с. (Студії до української граматики; Кн. 7–8).
730. Огієнко І. Рідне писання. Жовква, 1933. Ч. 1: Український правопис і основи літературної мови. 145 с.
731. Огієнко І. Рідне писання : Українська граматика. Київ : Книга, 1933. Вид. 2. Ч. 2: Основи українського правопису. 112 с.
732. Огієнко І. Вербська євангелія 1560 року // Сборникъ въ честь на Проф. Л. Милетичъ за седемдесетгодишнината отъ рождението му (1863–1933). София : Македонския наученъ институтъ, 1933. С. 208–241.
733. Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських. Жовква : ЧСВВ, 1934. 32 с.

734. Огієнко І. Акцентні значки в наших писемних пам'ятках // Рідна мова. 1937. С. 275–280.
735. Огієнко І.І. Східнослов'янський наголос у XIV-м віку. Львів, 1937. (Б-ка «Записок чину св. Василя в.», ч. 18).
736. [Огієнко І.]. Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. Вінніпег, 1949. Вид. 2. 294 с.
737. Огієнко І.І. Український літературний наголос. Мовознавча монографія. Вінніпег : Наша культура, 1952. 304 с.
738. Огієнко І. Церковнослов'янська мова у Литви та Польщі в XV–XVIII століттях. Київ : Друк. КДП ім. М.П. Драгоманова, 1992. 27 с.
739. Огієнко І. І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Довіра, 1992. 218 с.
740. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. 448 с.
741. Огієнко І. І. Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст. М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2001. 440 с.
742. Орлова М.А. Конференция, посвященная методике идентификации почерков в древнерусской рукописной книге // Археографический ежегодник за 1971 г. / АН СССР, Отд-ние истории, Археограф. Комиссия. Москва : Наука, 1972. С. 393–398.
743. Осипов Б.И. Как ставили знаки препинания в Древней Руси // Русская речь. 1970. № 2. С. 127–130.
744. Осипов Б.И. Графико-орфографический анализ текста // Фонетико-орфографический сборник. Барнаул, 1971.
745. Осипов Б.И. История русской графики // Фонетико-орфографический сборник. Барнаул, 1974.
746. Осипов Б.И. Заметки об орфографии писцов Кирилло-Белозерского монастыря в XV в. // История русского языка : Исследования и тексты. Москва, 1982. С. 287–297.
747. Осипов Б.И. О нормах древнерусской орфографии старшего периода // Литературный язык Древней Руси. Вып. 3. Ленинград, 1986. С. 55–72.

748. Осипов Б.И. История русского письма. Графика, орфография, пунктуация; учеб. пособие. Омск : ОмГУ, 1990. 82 с.
749. Осипов Б.И. История русской орфографии и пунктуации. Новосибирск : Изд-во НГУ, 1992. 253 с.
750. Осипов Б.И. Судьбы русского письма: История русской графики, орфографии и пунктуации : монография; Ин-т русского языка РАН. Омск : ИЦ «Омский научный вестник», 2010. 320 с.
751. Павлова Р. Болгарско-русские и русско-болгарские языковые связи. София : Изд. Народна просвета, 1979. 224 с.
752. Павловец Д.Д. Вопросы орфографии в книжно-славянской лингвистической литературе Беларуси XVI–XVII вв. // Беларуская мова. Мінск, 1982. Вып. 10. С. 55–63.
753. Павловец Д.Д. Основные тенденции развития и взаимодействия белорусского и книжно-славянского языков XVI–XVII вв. (на материале грамматик Л. Зизания, М. Смотрицкого, И. Ужевича) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1985. 21 с.
754. Павлюк М.В. Писемність та граматична література доби Київської держави і наступної епохи феодальної роздробленості (X – початок XIV ст.) // Праці Одеського університету, р. 59. Одеса, 1959. Вип. 9: Сер. філол. наук. Т. 149. С. 239–247.
755. Павлюк М.В. Історія українського мовознавства XIV–XVIII ст. : конспект лекцій для студ. філол. факультету. Одеса, 1970. 35 с.
756. Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. Київ–Одеса : Вища школа, 1978. 184 с.
757. Паляшчук Н.В. [і інш.]. Аб мове Слуцкага Евангелля // Слуцкае Евангелле: беларускі рукапіс XVI ст. [Электронны рэсурс]; складальнік Е.І. Рошчына; Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі, Беларускі рэспубліканскі фонд фундаментальных даследаванняў. Минск : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2008. 1 электрон. апт. дыск (CD-ROM).

758. Панашенко В.В. Про стан і деякі завдання в розвитку української палеографії // Третя респ. наук. конф. з архівознавства та ін. спец. іст. дисциплін. Київ, 1968. С. 164–168.
759. Панашенко В.В. Палеография украинской скорописи второй половины XVII ст. (По деловым материалам Левобережной Украины) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1970. 21 с.
760. Панашенко В.В. До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1972. Вип. 7. С. 88–92.
761. Панашенко В.В. Палеография українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). Київ : Наукова думка, 1974. 112 с.
762. Панашенко В.В., Яковенко Н.Н. Палеография и сопредельные дисциплины // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Ю.Ю. Кондуфор, А.В. Санцевич, В. В. Румянцева та ін; АН УССР, Ин-т истории. Київ : Наукова думка, 1988. С. 90–103 (гл. VI).
763. Пандурски В. Панегирикът на дяк Андрей от 1425 г. // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 225–241.
764. Панина И.В. К вопросу о соотношении восточнославянских и южнославянских особенностей в письме пергаменной рукописи начала XV в. (Апостол из ГБЛ) // Археографический ежегодник за 1983 г. Москва : Наука, 1985. С. 49–52.
765. Патока В. Дослідження спадщини українських бібліографів: історія і сучасність // Вісник Книжкової палати. 2003. № 1. С. 21–23.
766. Пентковская Т.В. Палеографическое и графико-орфографическое описание Типографской Минеи XIII века // Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012–2013). Москва : Древлехранилище, 2013. С. 86–114.
767. Пересопницьке Євангеліє. Факс. вид. Київ : АДЕФ–Україна, 2008. [964 с.].

768. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступ. слово О.С. Онищенко; дослідж. І.П. Чепіги, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіної. Київ : НБУВ, 2001. 703 с. ; 24 вкл. (48 іл.) (Перевид. Київ, 2011).
769. Перетц В.Н. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: критико-библиографический обзор // Университетские известия. 1905. № 4, 6; 1906, № 4; 1907, № 1, 10; 1908, № 6; 1909, № 6; 1910, № 2, 9; 1911, № 11; 1913, № 2, 5; 1914, № 6; Журнал Министерства народного просвещения. 1915, № 7; 1917, № 1.
770. Перетц В.Н. Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучений. Методы. Источники. Киев, 1914. VII, 496 с.
771. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Киеве 30 мая – 10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1916. 221, IX с.
772. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков : Ленинград : Изд. АН СССР, 1928. 234 с. (Сборник по русскому языку и словесности. Ленинград, 1928. Т. 1, вып. 1).
773. Петков Г. Евтимий Търновски и школата му според “Сказание о писменах” от Константин Костенечки // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. сим., Велико Търново, 11–14 октябрия, 1971. София, 1974. С. 531–544.
774. Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев : тип. С.Т. Еремеева, 1875–1879. Вып. 1–3. 683, CVII с.
775. Петров Н.И. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за июль 1880 // Труды Киевской Духовной Академии. Киев, 1880. Сентябрь, № 9. С. 144–148.
776. Петров Н.И. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии за октябрь 1880 // Труды Киевской духовной Академии. Киев, 1880. Т. 3, декабрь. С. 533–554.

777. Петров Н.И. Рукописная «Четья» 1397 года, западнорусского происхождения // Русский филологический вестник. Варшава, 1881. № 3. С. 54–57.
778. Петров Н.И. Отчёт Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за 1880 // Труды Киевской Духовной Академии. Киев, 1881. С. 329–356.
779. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва, 1891. Вып. 1: Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии. VIII, 321 с. (Переизд. Москва, 1901).
780. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва, 1896. Вып. 2: Собрания рукописей Киево-Печерской лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви. 294 с. (Переизд. Москва, 1901).
781. [Петров Н.И.] Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / сост. Н.И. Петров. Киев, 1897. 2-е изд. 292 с.
782. Петров Н. И. Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки. Москва, 1901. 22 с.
783. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва, 1904. Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. IV, 307, LVIII с.
784. Петров С.О., Бирюк Я.Д., Золотарь Т.П. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР. Киев : Из-во АН Украинской ССР, 1958. 266 с.
785. Пещак М.М., Русанівський В.М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1961. 84 с.
786. [Пещак М.М.]. Грамоти XIV ст. / упор., вступ. стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пещак. Київ : Наукова думка, 1974. 256 с. (Сер.: Пам'ятки української мови).
787. Пещак М.М. Палеографія і текстологічні функції ініціалів // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : тези доповідей республ. наради грудень 1988. Київ, 1988. С. 201–203.

788. Пирко В.А. Русская палеография : учеб. пособие. Київ : УМК ВО, 1991. 88 с.
789. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : (історико-фонетичний нарис). Київ : Наукова думка, 1988. 280 с.
790. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. 200 с.
791. Півторак Г.П. Літера Й // Українська мова : енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 225.
792. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи. Київ : ПАТ «Віпол», 2014. 280 с.
793. Пыпин А.Н. Материалы для славянской палеографии из «Описания Румянцевского музея» // Описание рукописей А.Х. Востокова. Ученые записки Второго Отделения Императорской Академии Наук. Книга 2, отд. 3. Вып. 2. СПб., 1856. С. 3–58.
794. [Пыпин А.Н.]. Свод наблюдений Востокова о рукописях из Описания рукописей Румянцевского музея / сост. А.Н. Пыпин // Филологические наблюдения А.Х. Востокова; Изд. по поручению 2-го отд-ния Акад. наук И.И. Срезневским. СПб. : Типография Императорской академии наук, 1865. С. 77–134.
795. Плющ П.П. Нариси з історії української літературної мови. Київ : Радянська школа, 1958. 292 с.
796. Плющ П.П. Из истории украинского правописания // Ученые записки Московского педагогического института, 1969. № 31: Вопросы филологии. С. 293–297.
797. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 423 с. (Перевид. Київ, 1975).
798. Пономаренко Т.О. Дистрибуція графем в дублетном звене **ou** – **y** – **ѳ** в Житии Нифонта 1222 г. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов : Грамота, 2009. № 2. С. 202–204.

799. Попов П. Праця з часу призначення, в червні, і до кінця 1923 року : [Звіт] / Звідомлення Першого (Історико-Філологічного) Відділу за 1923-й рік // Записки Історико-Філологічного Відділу. Київ, 1923. Кн. 4. С. 337–340.
800. Потебня А.А. О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров // Филологические записки. 1865. Вып. I. С. 49–94; Вып. II–III. С. 95–158.
801. Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка. Воронеж : Тип. В. Гольдштейна, 1866. 2, 156, III с.
802. Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (Для “Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно”) // Археографический ежегодник за 1965 год. Москва, 1966. С. 177–272.
803. Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / сост. А.А. Турилов; сост. указателей Б.Н. Морозов, А.А. Турилов. Москва, 1986. 374 с.
804. Приселков М.Д. Курс русской палеографии : учебн. пособие. Ленинград : Тип. Ленинградского гос. ун-та, 1938. 40 с.
805. Прозоровский Д.И. Чтения по истории славянорусской палеографии // Вестник археологии и истории. 1892. Вып. 8. С. 71–97.
806. Прокопенко Л. Стан національних бібліографій світу на межі тисячоліть // Вісник Книжкової палати. 2003. № 9. С. 16–21.
807. Пронштейн А.А., Овчинникова В.С. Развитие графики кирилловского письма; уч. пособие. 2-е изд., перераб. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1987. 111 с.
808. Проценко Л.А. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1968. Вип. 1. С. 190–200.
809. Пряхина И.И. Палеографическое и лингвистическое описание рукописи Евангелия-апракос XIV в. из собрания РГАДА ф. 381 (Син. тип.) № 18 : автореф.

дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 2006. 24 с.

810. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва : Наука, 1975. 281 с.
811. Рогов А.И. Русско-болгарские культурные связи в конце XII–XIII в. // Язык и письменность среднеболгарского периода. Москва : Наука, 1982. С. 20–26.
812. Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898. 354, VII с.
813. Рапова Г.И. Функциональная нагрузка некоторых надстрочных знаков по данным русских фонетико-орфографических трактатов XV–XVII веков // Общее и сопоставительное языкознание. Москва, 1986. С. 36–43.
814. [Розов В.]. Южнорусские грамоты / собр. В. Розов. Киев, 1917. Т. 1. IX, 75 с.
815. Розов В. Українські грамоти. Київ, 1928. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. 76, VIII с.
816. Розов Н.Н. Об идентификации почерков старейших рукописных книг (XI–XII века) // Древнерусское искусство: рукописная книга ; АН СССР, Ин-т истории искусств Мин-ва культуры СССР. Москва : Наука, 1974. Сб. 2. С. 14–17.
817. Розов Н.Н. Книга древней Руси XI–XIV вв. Москва : Книга, 1977. 167 с.
818. Розов Н.Н. Книга в России в XV в.; АН СССР, Мин. культуры СССР, ГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина; под ред. С.П. Луппова. Ленинград : Наука, 1981. 150 с.
819. Русанівський В.М. Українські грамоти XV ст. / підг. тексту, вступ. ст. і ком. В.М. Русанівського. Київ : Наукова думка, 1965. 163 с.
820. Русанівський В.М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : АртЕк, 2001. 352 с.
821. Русановский В.М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка // Вопросы языкознания, 1970. № 4. С. 54–68.

822. Русев П. Григорий Цамблак – български, сръбски, румънски и руски писател // Трудове на ВПИ “Братя Кирил и Методий”. Велеко Търново – София, 1968. Т. 4. С. 451–473.
823. Русев П. Похвалното слово на Григорий Цамблак за Евтимий Търновски // Русев П., Гълъбов И., Давидов А., Данчев Г. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София : Изд. на БАН, 1971. С. 7–53.
824. Русев П. Школата на Евтимий Търновски в манастира “Св. Троица” // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. С. 27–38.
825. Русев П. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. София, 1983. 261 с.
826. Рябова Е.В. Особенности использования буквенных дублетов в рукописи краткого апракоса XIV в. (лингвотекстологический аспект) // Матер. XL Междунар. науч. студ. конф. “Студент и научно-технический прогресс”: Языкознание ; Новосибирский гос. ун-т. Новосибирск, 2002. С. 101–103.
827. Рябова Е.В. Графико-орфографические особенности древнерусского Евангелия апракоса в свете лингвотекстологии (на материале Симоновского евангелия (1270 г.) // Язык в пространстве и времени : тезисы и матер. Междунар. науч. конф. 29–30 октября 2002 г. Часть I. Самара, 2002. С. 54–57.
828. Рябова Е.В. Функционирование буквенных дублетов в новгородских евангелиях XII–XIII вв. : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 ; Удмуртский гос. ун-т. Ижевск, 2003. 366 с.
829. Рябова Е.В. Функционирование буквенных дублетов в новгородских евангелиях XII–XIII веков : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 ; Удмуртский гос. ун-т. Ижевск, 2003. 23 с.
830. Рябова Е.В. Функционирование буквенных дублетов в новгородских евангелиях XII–XIII веков : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 ; Казанский гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2004. 23 с.
831. Рябова Е.В. Буквы, обозначающие <u>, в рукописях XII–XIV вв. // II Междунар. Бодуэновские чтения : Казанская лингвистическая школа:

традиции и современность (Казань, 11–13 декабря 2003 г.) : Труды и материалы : в 2 т. Казань, 2003. Т. 2. С. 106–108.

832. Рябова Е.В. Эволюция функций букв, обозначающих <е> в начале слога, в евангелиях XII – начала XIV вв. // Шестая Рос. универ.-акад. науч.-практ. конф. : матер. докладов. Ижевск, 2003. С. 251–252.
833. [Савва, епископ Можайский]. Палеографические снимки с греческих и славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки, VI–XVII века / издал Савва, епископ Можайский. Москва, 1863. IV, 46 с. ; 47 табл.; доп. VIII табл.
834. Савченко І. Історичні витоки української пунктуації // Київська старовина. 2006. № 5. С. 58–65.
835. Сапунов Б.В. Книга в России в XII–XIII вв. Ленинград : Наука, 1978. 231 с.
836. Сахаров И.П. Образцы древней письменности. Снимки ссудебного письма русского, литовско-русского и малорусского (XII–XVIII вв.). СПб., 1841 (СПб., 1852).
837. Сахаров И.П. Обзорение славяно-русской библиографии. Т. II. Палеография. СПб., 1848.
838. Сахаров И.П. Палеография славяно-русская. Часть I. Письмо книжное. СПб., 1849.
839. Сахаров И.П. Образцы древней письменности, снимки с судебного письма русского, литовско-русского и малорусского (XII–XVIII вв.). СПб. : издатель Н.А. Шигин, 1852. 40 л.
840. Сахаров И.П. Чтения из русской палеографии. СПб., 1852 (литография).
841. Свенцицкий И. С. Церковно- и русско-славянския рукописи Публичной Библиотеки Народнаго Дома во Львове. Санкт-Петербург : Типогр. Императорской Академіи Наукъ, 1904. 65 с. (Отдельный оттиск из “Известий ОРЯС АН”, 1904. Т. 9, кн. 3).
842. Свенцицкий И.С. Лаврашевское Евангелие начала XIV в.: палеографическо-грамматическое описание // Известия ОРЯС. СПб., 1913. Т. 18., кн. 1. С. 206–228.

843. Свенціцький І. Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича. Львів, 1906. Ч. 1. 242 с.
844. Свенціцький І. Бучацьке Євангеліє (Палеографічний опис) // ЗНТШ. 1911. Т. 105, кн. 5. С. 5–17.
845. Свенціцький І. Нариси з історії української мови. Львів : [б.в.], 1920. 100 с.
846. Свенціцький І. Правопис рукописів староруської доби // Питання слов'янського мовознавства. 1958. Кн. 5. С. 68–74.
847. Свирин А.Н. Искусство книги древней Руси XI–XVII вв. Москва : Искусство, 1964. 300 с.
848. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. / редкол.: Л.П. Жуковская и др. Москва : Наука, 1984. 405 с.
849. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1: (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская). Москва : Индрик, 2002. 766 с.
850. Седова О.Н. Сокращенно написанные слова в древнерусском уставном письме конца XIII в. – XIV вв. (на материале канонических памятников) // Конф. по истории средневековой письменности и книги. Ереван, 25–27 окт. 1977 г. : тез. докл. Ереван : изд-во АН АрмССР, 1977. С. 85–86.
851. Селищев А.М. Образцы древнерусского письма XI–XVII вв. Москва : тип. Изв. Советов депутатов трудящихся, 1939. 24 л. (30 номеров образцов письма).
852. Симонова К.С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (На матеріалі “Четы” 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ, 1989. С. 56–79.
853. Сеницына Н.В. Отождествление почерков русских рукописных книг кон. XV – первой пол. XVI в. и его трудности // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. Москва, 1974. С. 89–113.
854. Ситий І.М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 3–37.

855. Сырку П.А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. СПб., 1898.
Т.1. Вып. 1: Время и жизнь патриарха Евфимия. XXXII, 609 с.
856. Скобелкин О.В. Русская палеография. Воронеж : Изд-во ВГУ, 2005. 40 с.;
24 ил.
857. Словник книгознавчих термінів / уклад.: В. Я. Буран, В. М. Медведєва,
Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко; Кн. палата України . Київ : Аратта, 2003. 160 с.
858. Словник української мови : в 11 тт.; АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред.
І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
859. Сморгунова Е.М. Древнейший московский рукописный памятник
(Палеографическое описание и вопрос об оригинале рукописи 1339 г. БАН,
№ 338) // Источниковедение и история русского языка. Москва, 1964. С. 119–
141.
860. [Смотрицький М.]. Грамматика Славенскаго правилное Синтагма / Мелетій
Смотрицький. Єв'ю, 1619; підгот. факс. вид., дослідж. пам'ятки В.В. Німчука;
АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1979. 110,
[1] с. : іл., портр. (Пам'ятки української мови XVII ст.).
861. Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка. Часть 1: Галицко-
вильское наречие в XII–XV веках // Университетские известия. Киев, 1883.
№ 10, октябрь. Добавления. С. 1–24; № 11, ноябрь. Добавления. С. 25–64; № 12,
декабрь. Добавления. С. 65–80.
862. Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка. Часть 1: Галицко-
вильское наречие в XII–XV веках // Университетские известия. Киев, 1884.
№ 1, январь. Добавления. С. 81–120; № 2, февраль. Добавления. С. 121–156,
I–VIII.
863. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. Киев, 1888. V, 216 с.
(Изд. 4. Москва, 1907. 309 с.).
864. Соболевский А.И. Южнославянское влияние на русскую письменность в
XIV–XV веках : речь, читанная на годовичном акте Археологического института,
8 мая 1894 г. СПб. : Тип. М. Меркушева, 1894. 30 с.

865. [Соболевский А.И.]. Заметки о малоизвестных памятниках юго-западно-русского письма XVI–XVII вв. Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. 24 с. (Отт. из IX кн. «Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца»).
866. [Соболевский А.И.]. Палеографический атлас. Снимки с южно-славянских и русских рукописей X–XVI вв. / под. ред. проф. А.И. Соболевского. СПб., 1899. 3 с.; 57 ил.
867. [Соболевский А.И.]. Палеографические снимки с русских рукописей XII–XVII веков / под ред. А.И. Соболевского. СПб., 1901. 2 с., 4 с.; 70 ил.
868. Соболевский А.И. Славяно-русская палеография : в 2 т. СПб. : Тип. А.П. Лопухина, 1901–1902. Т. 1–2.
869. Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы. СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1903. VIII, 460 с.
870. [Соболевский А.И.]. Новый сборник палеографических снимков с русских рукописей XI–XVIII вв. / под. ред. А.И. Соболевского. СПб., 1906. VI с.; 70 ил.
871. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. 4-е изд. Москва, 1907. 309 с.
872. Соболевский А.И. Славяно-русская палеография / Лекции А.И. Соболевского. 2-е изд. СПб. : Изд. Имп. Археологического ин-та, 1908. 220 с. ; 20 вкл. табл.
873. Сокирко О. Г. Палеографія українських кириличних пам'яток XI – кінця XVIII ст. : методичні рекомендації та програма спецкурсу для студентів історичного факультету. Київ : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2002. 24 с.
874. Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Ленинград : ЛГУ, 1962. 312 с.
875. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. Москва : Наука, 1977. 342 с.
876. Сохань П. Кирило-Мефодіївські традиції на Україні : [вступна стаття] / П. Сохань // Гнатенко Л.А. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах

Институту рукопису ЦНБ НАН України: Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / укл., передмова Л.А. Гнатенко. Київ, 1995. С. 5–18.

877. Сперанский М.Н. “Греческое” и “лигатурное” письмо в русских рукописях XV–XVI веков // *Byzantinoslavica*. Praha, 1932. Т. 4. S. 58–64.
878. [Срезневский И.И. Предисловие к Материалам для Славянской Палеографии из «Описания Румянцевского музея» А.Н. Пыпина] // Ученые записки Второго Отделения Императорской Академии Наук. Книга II, вып. 2. СПб., 1856. С. 1–2 (Перевид.: Филологические наблюдения А.Х. Востокова; Изд. по поручению 2-го отд-ния Акад. наук И.И. Срезневским. СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. С. 77–78).
879. Срезневский И.И. Палеографические заметки, сделанные во время путешествия летом 1860 г. // Известия Академии наук. СПб., 1860. Вып. 9. С. 161–170.
880. Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв. // ИОРЯС. Т. X, вып. 1. СПб., 1861–1863. С. 1–36; Вып. 2. С. 81–109; Вып. 3. С. 161–234; Вып. 4. С. 273–373. (Отд. изд. М., 1863; 2-е изд. М., 1882).
881. Срезневский И.И. Древние русские книги. Палеографический. СПб., 1864. 40 с.
882. Срезневский И. Обзорение научных трудов Востокова // Филологические наблюдения А.Х. Востокова; Изд. по поручению 2-го отд-ния Академии наук И.И. Срезневским. СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. С. I–LXXXIII.
883. Срезневский И.И. О русском правописании. Письмо первое // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1867. Ч. 134. С. 449–480.
884. Срезневский И.И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1868. 642 с.
885. Срезневский И. Киевская рукопись начала XV века с записями // Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1871. С. 392. (Прилож. к XX тому Записок Имп. Академии наук; № 3).

886. Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки Имп. Академии наук. СПб., 1874. Т. 24, кн. 2. Прилож. 4 (LV–LXV).
887. Срезневский И.И. Две рукописи Киевопечерской лавры XIV и XV века // Срезневский И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки Имп. Академии наук. СПб., 1875. Т. 28. Кн. 1. Прилож. 1. № LXXIX. С. 554–558.
888. Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение. 2-е изд. СПб., 1882. 390 с.
889. Срезневский И.И. Славяно-русская палеография XI–XIV вв. : лекции, читанные в С.-Петербургском университете в 1865–1880 гг. СПб., 1885. VIII, 261 с.
890. [Срезневский И.И.]. Охранная опись рукописного отделения Библиотеки Императорской Академии наук. Т. 1: Книги Священного писания : с прилож. 4-х табл. снимков / сост. В. И. Срезневский. СПб., 1905. 70 с. ; I–IV табл.
891. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. Київ : Вища школа, 1983. 264 с.
892. Столярова Л.В., Каштанов С.М. Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.). Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 448 с. : ил.
893. Страхов А.Б. Об орнаментальных принципах организации строки в древнерусских текстах как основе графико-орфографического варьирования // *Palaeoslavica*. 2001. № 9. P. 5–71.
894. Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів (Проект). Київ, 1992. 24 с.
895. Судник М.Р. К вопросу об истории формирования белорусской орфографической системы // Известия Академии наук БССР. 1950. № 3. С. 47–58.

896. Творогов О.В. О выносных буквах в русских рукописях XV–XVII веков // Исследования источников по истории русского языка и письменности. Москва, 1966. С. 162–175.
897. Тимощук О. Двірецько-Пересопницьке Євангеліє: Історія. Творці. Таємниці : навч. посіб. Хмельницький : Поліграфіст, 2012. 120 с.
898. Тимченко Є. Курс історії українського языка. Ч. 1: Вступ і Фонетика; підручник для пед. вузів. Київ : ДВУ, 1927. 172 с. (2-ге вид. Київ, 1930).
899. Титов Ф.И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Киев, 1911. Вып. 1: Русское книгописание XI–XVIII вв. (с LXXIV рис.). 48 с. (Отт. из журнала “Искусство и печатное дело” за 1910 г.).
900. Титов Ф.И. Типография Киево-Печерской лавры. Киев : Тип. КПЛ, 1916. Т. 1. 504 с.; 32 ил., вкл.
901. Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 584 с.
902. Тихомиров М.Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. Москва : Наука 1969. 374 с.
903. Тихомиров М.Н., Муравьев А.В. Русская палеография; учебн. пособие. Москва : Высшая школа, 1982. Изд. 2, доп. 200 с. : ил. (Изд. 1. М., 1966).
904. Ткач Ф.Е. Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст. : методичні вказівки до практичних занять з історії української мови. Одеса, 1974. 142 с.
905. Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София : Болгарская академия наук, 1985. 358 с.
906. Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV в. київських бібліотек // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Київ, 1910. Кн. 7. С. 1–16.
907. Трипольский Н.И. Волынское рукописное евангелие XVI века // Волынский историко-археологический сборник. 1900. Вып. 2. С. 1–114.
908. Тромонин К.Я. Изъяснения знаков, видимых на писчей бумаге, посредством которых можно узнать, когда написаны или напечатаны какие-либо книги,

грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. Москва, 1844. XV, 62, 22, СХХХI с. (2-е изд.: Tromonin's watermark album. Hilversum, 1965 (Monumenta chartae papyracae historiam illustrantia. Vol. XI).

909. Трусевич Я.И. Свод 260 азбук и образцов кириллицы. Из снимков рукописей X–XVIII веков русско- и юго-славянских : пособие к методике определения времени написания древних рукописей. Вып. 1–2. СПб., 1905.
910. Тугай Е.В. К вопросу об эволюции двух фонем «типа о» в XVI в. // Филологические науки, 1983. № 2. С. 62–68.
911. Тугай Е.В. Материалы к изучению двух фонем «типа о» в старовеликорусском // Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод. М., 1989. С. 135–175.
912. Турилов А.А. Об опасности абсолютизации филигранологического метода датировки рукописей // Филигранологические исследования. Теория. Методика. Практика. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1990. С. 124–127.
913. Турилов А.А. Восточнославянская книжная культура конца XIV–XV в. и «второе южнославянское влияние» // Древнерусское искусство. Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв. СПб., 1998. С. 321–337.
914. Турилов А.А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и география культурных связей // Славянский альманах 2000. Москва, 2001. С. 254–258.
915. Турилов А.А. Константин Костенецкий и русские книжники первой четверти XV века (к предыстории «Сказания о письменах») // Палеославистика. Лексикология. Лексикография : тезисы Межд. научн. конф., посвященной памяти Р. М. Цейтлин, 27–29 ноября 2002 г. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2002. С. 59–61.
916. Турилов А.А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв. // Хризограф. Вып. 2. Москва, 2005. С. 139–168.

917. Турилов А.А. К вопросу о сербском компоненте во «втором южнославянском влиянии» // *Russica Romana*. Pisa; Roma, 2008. Vol. 14 (2007). С. 23–37.
918. Турилов А.А. Восточнославянская книжная культура конца XIV–XV вв. и «второе южнославянское влияние» // *Търновски писмена : Алманах за Търновска книжовна школа*. Т. 2. В. Търново, 2009. С. 193–228.
919. Турилов А.А. Графико-палеографическая атрибуция как инструмент историко-культурного исследования; лекция. URL: <http://textualheritage.org/-content/view/303/133/lang,lt/>
920. Турилов А.А. Проблемы и задачи палеографии и кодикологии на современном этапе; лекция. URL: <https://textualheritage.org/-content/view/302/133/lang,en/>
921. Турилов А.А. *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси : Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва : Знак, 2010. 408 с.
922. Турилов А.А. *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софиянина: История и культура славян IX–XVII веков*. Москва : Индрик, 2011. 448 с.
923. Турилов А.А. Из истории русско-южнославянских книжных связей XII–XIII вв.: новое и забытое // *Russica Romana*. Pisa; Roma, 2011. Vol. 17 (2010). С. 9–32.
924. Турилов А.А. «Революции» в истории славянской письменности и проблемы эффективности палеографического метода // *Палеография, кодикология, дипломатика: Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов : матер. Междунар. науч. конф. Москва, 27–28 февраля 2013 г.* Москва : ИВИ, 2013. С. 319–325.
925. *Търновска книжовна школа 1371–1971*. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. София, 1974. 549 с.
926. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 750 с.
927. Ульяновський В. Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина // *Київська старовина*. 2002. № 2. С. 143–175.

928. Ульяновський В.І. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Спроба реконструкції кириличної збірки. Київ : Фенікс, 2008. 200 с.
929. Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). 3-е изд., испр. и доп. Москва : Аспект Пресс, 2002. 559, [1] с.
930. Уханова Е.В. Древнерусские рукописи последней четверти XI–XII вв. в хранилищах Львова и Киева: новые находки и атрибуция // *Palaeoslavica*. 2011. № 19 (I). S. 84–117.
931. Ушаков В.Е. Древнерусские акцентуированные памятники середины XIV в. // *Вопросы языкознания*, 1971. № 5. С. 91–104.
932. Ушаков Д.Н. Русское правописание. Очерк его происхождения, отношения его к языку и вопроса о его реформе. Москва, 1911. 102 с.
933. Федорова М.А. Орфография Мстиславова евангелия и проблема узкой датировки памятников раннедревнерусского периода // *Вестник СПбГУ. Сер. 9. Филология. Востоковедение. Журналистика*. 2015. Вып. 2. С. 164–176.
934. Федорова М.А. Графико-орфографическая система декабрьской минеи из собрания РГАДА (Тип. 96) // *Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН. Вып. 5: Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2014–2015)*. Москва : ИРЯ РАН, 2015. С. 368–396.
935. Федорова М.А. Графико-орфографические особенности Юрьевского евангелия 1119–1128 г. // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. Москва : Индрик, 2016. С. 81–90.
936. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : ист.-диалектол. очерк // Ф.П. Филин. Ленинград : Наука, 1972. 655 с.
937. Филиппова И.С. Об употреблении букв “Ъ” и “Ь” в Московских рукописях XVII в. // *Исследование источников по истории русского языка и письменности* : сб. ст. Москва, 1966. 296 с.
938. Филиппова И.С. Идентификация писцов на основании анализа письма скорописных рукописей // *Древнерусское искусство. Рукописная книга* : сб. 2; ред. сост. О.И. Подобедова. Москва : Наука, 1974. Вып. 2. С. 38–57.

939. Филкова П. Староболгарские традиции в истории русского литературного языка. София : Унив. Изд-во им. Климента Охридского, 1991. 499 с.
940. Форсайт Д., Понс Ж. Компьютерное зрение. Современный поход; пер. с англ. Москва : Вильямс, 2004. 928 с.
941. Франчук В.Ю. О Втором южнославянском влиянии на староукраинскую письменность // Закономерности языковой эволюции : тез. докладов. Рига, 1990. С. 187–188.
942. Фрис В. Палеографія українських кириличних книг 16 – першої пол. 17 ст. // Бібліотека – скарбниця духовності. Київ, 1993. С. 245–251.
943. Фрис В. Волинська кирилична півуставна книга та особливості Острівського письма XVI – початок XVII ст. // Матер. IV наук.-краєзнав. конф. «Остріг на порозі 900-річчя». Остріг, 1993. С. 176–179.
944. Фрис В. Українські рукописні книги 16 ст. у збірках Львова // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Київ, 1993. № 2. С. 3–9.
945. Фрис В. Рукописи музею Івана Федорова (Каталог). Львів, 1993 р. 52 с.
946. Фрис В.Я. Кирилична рукописна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.: кодикологія та регіональні особливості : автореф. дис... канд. іст. наук. Львів, 1994. 25 с. (Іст. період: 1501–1650 р.).
947. Фрис В.Я. Регіональні особливості в палеографії кириличної книги України з середини XVI ст. // Матер. III конгресу українців. Історія. Ч. I. Харків, 1996. С. 249–254 (Іст. період: 1545–1555 р.).
948. Фрис В. Кирилична півуставна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.: особливості письма і оформлення та їх залежність від функціональної диференціації // Зб. праць і матер. на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998. С. 303–309.
949. Фрис В. Про книгописання в Рогатині та його околицях у XVI–XVII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Львів, 1998. № 6. С. 3–8 [підписано В. Я. Дольницька].
950. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. 188 с. : іл. + 8 арк. кольор. іл.

951. Фрис В. Кирилична рукописна книга україно-польського пограниччя XVI–XVII ст. // *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI – XX wiek). Paralele i różnice*. Katowice, 2004. S.164–177.
952. Фрис В. Культура переписування книг в Україні XI–XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 15. *Confraternitas*. Ювілейний зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 235–242.
953. Фрис В. Актуальні проблеми вивчення рукописної книги в Україні // *Рукописна і стародрукована книга : зб. праць Міжнар. наук. конф. Львів, 23–25 квітня 2004*. Львів, 2006. С. 28–34.
954. Фрис В. Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку XXI ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2010. Вип. 14. С. 194–206.
955. Фрис В. Книжна культура в Україні XI–XVI ст.: термінологія і проблеми // *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2016. Вип. 20. С. 327–339.
956. Харалампиев И. За основните принципи на езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий Търновски // *Български език*. 1979. Кн. 1. С. 22–30.
957. Харалампиев И. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. София : Наука и изкуство, 1990. 157 с.
958. Хаустов П.А. Алгоритмы распознавания рукописных символов на основе построения структурных моделей // *Компьютерная оптика*. 2017. №. 41(1). С. 67–78.
959. Храпай Ю. Рукописна книга, каліграфія, графіка : катал. виставки. Київ, 2011. 37 с.
960. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упор. О.І. Білецький. Вид. 3-те доп. Київ : Радянська школа, 1967. 783 с. : іл.
961. Хрымова М.Б. Развитие орфографической нормы в связи с фонетическими изменениями в русском языке XVII века : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1979. 20 с.

962. Цыпкин Д.О. Проблема разработки единой методологической системы идентификации пишущего в изучении древнерусских рукописно-книжных памятников (на материале Софийского, Кирилло-Белозерского и Соловецкого собраний ОР РНБ) // История и культура : статьи, исследования, сообщения. Вып. 11 (11) / отв. ред. Ю.К. Руденко. СПб. : СПбГУ, 2013. С. 225–242.
963. Цонев Б. История на българския език. София, 1934. Т. 2. XII, 556 с.
964. Чаев Н.С., Черепнин Л.В. Русская палеография. Москва : Центр. тип. им. Ворошилова, 1946 [переплет: 1947]. 215 с. : 19 л. илл.
965. Чепіга І.П. Вчення М. Смотрицького про просодію орфографічну // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. Матеріали симпозиуму, присвяченого 360 рокам з часу виходу в світ найвизначнішої слов'янської “Граматики” М. Смотрицького і 400 років з дня народження її автора. Київ, 1982. С. 130–132.
966. Чепіга І.П. Національна святиня // Київська старовина, 1992. № 4. С. 6–11.
967. Чепіга І.П. Пересопницьке євангеліє як джерело вивчення історичної фонетики української мови // Проблеми сучасної археології. Київ, 1994. С. 82–88.
968. Чепіга І.П. Деякі графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому євангелії // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. Київ, 1995. Вип. 2: Матер. наук. конф. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. С. 245–248.
969. Чепіга І.П. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (На матеріалах перекладів Євангелія) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1995. Т. 229: Праці Філологічної секції. С. 276–288.
970. Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступ. слово О.С. Онищенко; дослідж. І.П. Чепіги, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіної. Київ : НБУВ, 2001. С. 13–54.
971. Чепіга І.П. До відтворення в українських давніх текстах звука [й] та звукосполюки [йі] // Українська мова. Київ, 2007. № 2. С. 20–25.

972. Черепнин Л.В. Русская палеография. Москва : Госполитиздат, 1956. 616 с.
973. Черепнин Л.В. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплинах // Источниковедение отечественной истории : сб. ст. Москва, 1973. Вып. 1. С. 32–63.
974. Черепнин Л.В. Русская палеография и другие вспомогательные дисциплины // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. Москва : Наука, 1974. С. 8–29.
975. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка : пособие для пед. ин-тов. Изд. 3-е. Москва : Учпедгиз, 1962. 375 с.
976. Черторицкая Т.В. Торжественник и Златоуст в русской письменности XIV–XVII вв. // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. Москва, 1990. Вып. 3, ч. 2. С. 329–381.
977. Черторицкая Т.В. Предварительный каталог церковнославянских гомилий подвижного календарного цикла по рукописям XI–XVI вв. преимущественно восточнославянского происхождения. Opladen, 1994. 795 s. (Abhandlungen der Nordrhein-Westfalischen Akademie der Wissenschaften; Bd. 91 (Patristica Slavica; Bd. 1).
978. Чуба Г. «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури // Київська Академія. Київ, 2006. Вип. 2–3. С. 5–13.
979. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія : дослідження, каталог, описи. Київ–Львів : Свічадо, 2011. 223 с.
980. Шакун Л.М. Значение церкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Мінск : Вид-ва белдзаржуи-та ім. ў. Л. Ленина, 1958. 19 с.
981. Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск : Изд. Міністэрства выш., сярэд. спец. і праф. адукацыі БССР, 1963. 340 с. (Переизд. Мінск, 1964, 1984).
982. Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. вну. 2-е выд., перапрац. Мінск : Выд-ва «Універсітэцкае», 1984. 319 с.

983. Шапиро Л., Стокман Дж. Компьютерное зрение. Москва : Бином, Лаборатория знаний, 2006. 716 с.
984. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. Петроград, 1915. Вып. 2. Ч. 1. 369 с.
985. Шахматов А.А., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. Київ : Друкар, 1924. 208 с.
986. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови; перекл. з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків : Акта, 2004. 1054 с.
987. Шевчук О.Ю. Київський наспів у контексті багаторозспівності (за матеріалами півчих книг XVII–XVIII ст.) // Збірник наукових та науково-методичних праць кафедри фольклору та етнографії. Київ : Київський держ. ін-т культури, 1995. С. 86–107.
988. Шимановский В. Очерки по истории русских наречий : Черты южнорусского наречия в XVI–XVII ст. Варшава, 1893. 101 с.
989. Шляпкин И.Я. Русская палеография, составлена по лекциям, читанным в Императорском С.-Петербургском Археологическом Институте; перепеч. с изд. слушателей 1905–1907 гг. с разрешения, но без просмотра автора; исправл. и дополн. под ред. слушателей II-го курса Л.Н. Погожевой и А.А. Штольшенбург; издал чл.-сотр. Имп. Археологического Ин-та М.И. Михайлов. СПб. : Тов-во Р. Голике и А. Вильборг, 1913. 102 с.
990. Шульгина Э.В. Русская книжная скоропись XV в. СПб. : Дмитрий Буланин, 2000. 195 с.
991. Щепкин В.Н. Учебник русской палеографии. Москва : Изд. об-ва истории и древностей российских при Московском ун-те, 1918. VII, 182 с. (Данные об изд-ве и годе издания поданы на титуле, на обложке указано «Государственное издательство. Москва, 1920»).
992. Щепкин В.Н. Русская палеография. Москва : Наука, 1967. 224 с. (Изд. 3-е доп. Москва : Аспект Пресс, 1999. 269 с.).

993. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1953. 312 с.
994. Щокань Г.П. Графіко-орфографічна система Патерика Печерського (рукописів 1553–1554, 1657–1658 рр.) у зв'язку з граматикою М. Смотрицького // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. Вип. 15. С. 88–98.
995. Ягич И.В. Образцы церковно-славянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности. СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1882. 148 с.
996. Ягич И.В. Четыре критико-палеографические статьи // ОРЯС. Т. XXXIII. СПб., 1884. С. 74–102.
997. Ягич И.В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку. СПб. 1885–1895. Т. 1, ч. 3. XXIV, 782 с.
998. Ягич И.В. Критические заметки по истории русского языка // Сборник статей по славяноведению. ОРЯС. 1889. Т. 46, № 4. С. 152–581.
999. Ягич И.В. Графика у славян (Энциклопедия славянской филологии; под ред. И.В. Ягича) // ИОРЯС. Вып. 3. СПб., 1911. 262 с.; 75 илл.
1000. Якубинский Л.П. История древнерусского языка. Москва, 1953. 368 с.
1001. Ясиновський Ю.П. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР (Ірмологіони) // Фонди відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР : збірник наук. праць. Київ, 1982. С. 130–154.
1002. Ясиновський Ю.П. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть: каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : Місіонер, 1996. 623 с. (Серія: Історія української музики).
1003. Ясиновський Ю.П. Візантійська гімнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2011. 468 с.; 127 іл. (Історія української музики. Дослідження, Вип. 18).

1004. Яцимирский А.И. Григорий Цамблак: очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904. 501 с.
1005. Briquet C.M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. Leipzig, 1923. Vol. 4.
1006. Friedelówna T. Ewangeliarz – ławryszewski : Monografia zabytku. Wrocław etc., 1974.
1007. Havranek B. Studie o spisovném jazyce. Praha, 1963. 371 s.
1008. He S., Samara P., Burgers J., Schomaker L. Towards style-based dating of Historical Documents // International Conference on Frontiers in Handwriting Recognition (ICFHR). 2014. P. 265–270. URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0031320316300309>
1009. He S., Samara P., Burgers J., Schomaker L. Image-based historical manuscript dating using contour and stroke fragments // Pattern Recognition. Vol. 58. October 2016. Pp. 159–171. URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0031320316300309>
1010. Janów J. Źródła Ewanqelji Peresopnickiej // Slavia. 1927. R. 5, z. 3. S. 470–499.
1011. Kałużniacki Aem. Actus epistolaeque Apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII-o scripti. Vindobonae: Apud Caroli geroldi filium, 1896. V–XXXIV. 376 p.
1012. Kałużniacki Aem. Werke des Patriarhen von Bulgarien Euthymius (1375–1393). Wien, 1901. 405 s.
1013. Kay M. New Wine in old Bottles: A Non-Traditional Liturgical Language in Traditional Orthography // Die Welt der Slaven XLII. 1997. S. 291–305.
1014. Kopko P. Apostolus Bybliensis saec. XIV. Grammaticisch-kritisch analysiert // Denkschriften der Kaisereichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien, 1912. LV. S. 1–103.
1015. Kuev K.M. Konstantyn Kostenecki w literaturze bułgarskiej i serbskiej. Kraków–Uniw. Jagiellonski, 1950. 128 p.
1016. McLaughlin J.C. Graphemic-Phonetic Study of a Middle English Manuscripts. The Hague-Mouton. 1963.

1017. McIntosh J. *Grafology and Meaning // Pattern of language*. London, 1966.
1018. Shevelov G.Y. *Omega in the codex Henkenstein. A Hitherto Unnoticed Episode in the Ukrainian Development of $o > i$ // Studia Linguistica Alexandro Vasili filio Issatschenko a collegis amicisque oblata*. Wien, 1978. P. 369–386.
1019. Weiss W. *Die Bedeutung der Wasserzeichenkunde für die Geschichtsforschung // Archivmitteilungen*. Berlin, 1955. № 1. S. 18–25.
1020. Worth D. Так называемое “второе южнославянское влияние” в истории русского литературного языка // Резюме докладов и письменных сообщений : IX Междунар. съезд славистов, Киев, сентябрь 1983. Москва, 1983. С. 222–223.
1021. Worth D.S. *Omega, especially in Novgorod // Русистика. Славистика. Индоевропеистика : сб. к 60-летию А.А. Зализняка*. Москва : Индрик, 1996. С. 70–82.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

**ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНІ ФОРМУЛИ
БУКВЕНИХ ДУБЛЕТНИХ ОПОЗИЦІЙ*
ТА ІЛЮСТРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ
УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КНИГ
КІНЦЯ ХІІІ – ПОЧАТКУ ХVІІ СТ.,
ПРЕДСТАВЛЕНІ
ЗА ХРОНОЛОГІЧНИМИ ПЕРІОДАМИ**

* Орфограми в формулах подаються у супроводі латинських літерних індексів: 1) за місцем розміщення в слові й рядку – як $a - b - c - d$ (a – початок слова, b – середина слова, c – кінець слова; d – кінець рядка); 2) за позицією в складі – як $g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-$ (g – після голосних, gg – між голосними, hj – перед голосними та Й, p – після приголосних, pm – після м'яких приголосних, pt – після твердих приголосних, px – після глухих приголосних, pp – між приголосними, p^v – після приголосних перед виносними буквами, $d-$ – при переносі слова). Для зручності користування при формулах вказуються значення літерних індексів.

До палеографічних формул також уведено літерні та графічні позначення ступеня використання орфограми в певний хронологічний період: $U3$ – узусно закріплена орфограма; *пош.* – поширене вживання орфограми; i – інноваційна орфограма; l – одиничне або рідкісне вживання орфограми; \emptyset – опущена орфограма (невживана); $()$ – у круглих дужках проставляються орфограми, які використовуються інноваційно, спорадично чи поширено; \blacksquare – у сірому прямокутнику подається інноваційна чи відновлена орфограма. Детальніше див. п. 4.1, с. 225–226.

Рис. 1 (ЄЄ 1283). Євангеліє апракос короткий («Євангеліє Євсевієве»). 1283 р. РГБ, М. 3168. Арк. 21

Кінець XIII – початок XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* ІА — *bg* ІА^{у3} — *cg* ІА^{у3}
g після голосних
- II. *bpm* А — *cpm* А
pm після м'яких приголосних
- III. *a* ІЄ — *bg* ІЄ — *cg* ІЄ
g після голосних
- IV. *bp* Є — *cp* Є
p після приголосних
- V. *bpx* Ы (И) — *cp* Ы (И)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* И (Ы₁) — *chj* И (Ы₁)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѡ (О) — *bg* Ѡ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* 0 — *cp* 0
pp між приголосними
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѡ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѡ₁) — *cg* ОУ, ОУ (Ѡ₁)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ₁) — *cp* ОУ (ОУ₁) — *dp* У^і, Ѡ
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ъ, Ъ (Ъ₁) — *cpt,m* Ъ, Ъ (Ъ₁) — *dpt,m* Ъ, Ъ (пош. ^)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Перша половина XIV ст.

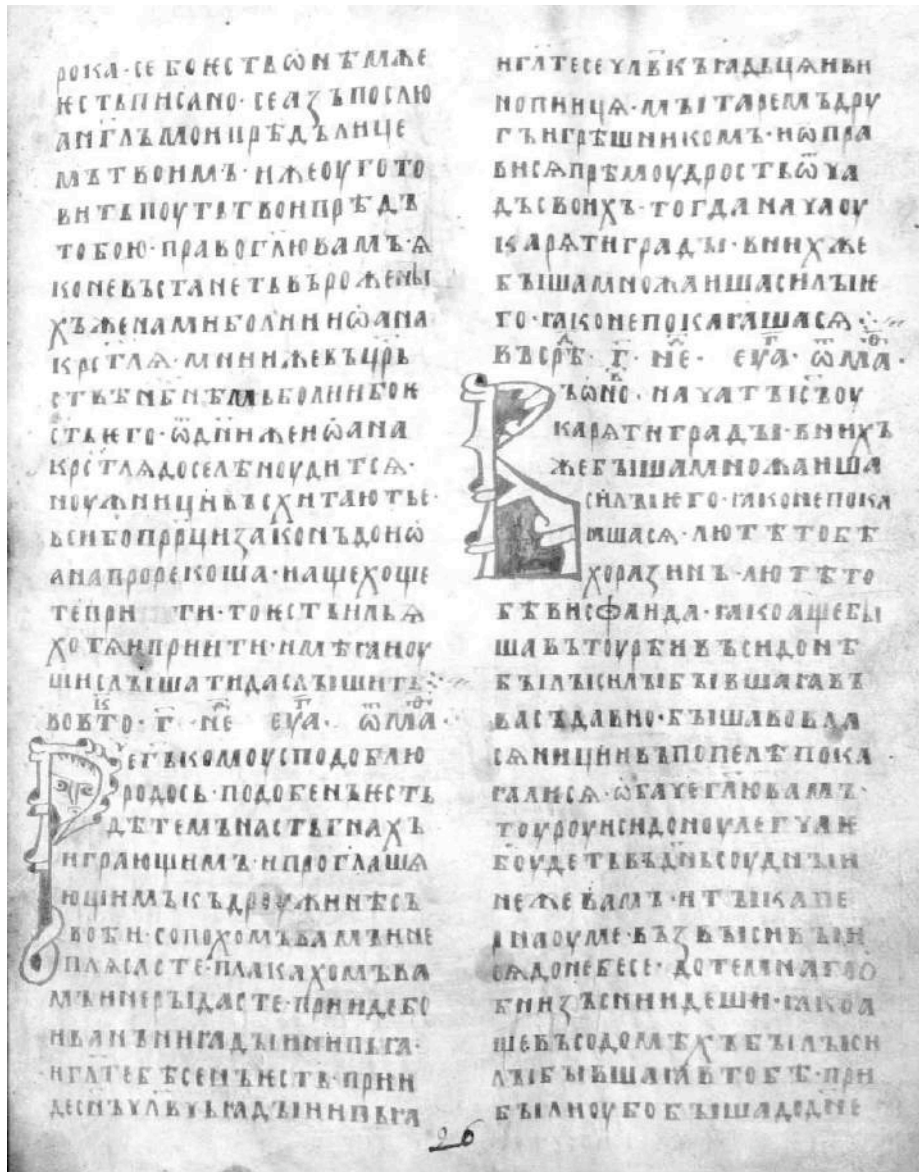
a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ^{у3}** — *cg* **Ѡ^{у3}**
g після голосних
- II. *brm* **Ѡ** — *срм* **Ѡ**
рm після м'яких приголосних
- III. *a* **Ю** (Є пер.) — *bg* **Ю** (Є пер.) — *cg* **Ю** (Є пер.)
g після голосних
- IV. *bp* **Ѳ** — *ср* **Ѳ**
p після приголосних
- V. *brx* **Ы** (И) — *срx* **Ы** (И)
рx після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* **И** (Ь) — *chj* **И** (Ь)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* **Ѧ** (О, Ѧ) — *bg* **Ѧ** (О)
g після голосних
- VIII. *brp* **Ѧ** — *ср* **Ѧ**
рр між приголосними
- IX. *a* **ѦУ, ѦV** (Ѧ) — *bg* **ѦУ, ѦV** (Ѧ₁) — *cg* **ѦУ, ѦV** (Ѧ₁)
g після голосних
- X. *bp* **ѦУ (ѦV₁)** — *ср* **ѦУ (ѦV₁)** — *др* **Ѧ, Уⁱ (Vⁱ)** (перша чв.)
bp **У, V (ѦУ, ѦV)** — *ср* **У, V (ѦУ, ѦV)** — *др* **Ѧ, У (V)** (др. чв.)
p після приголосних
- XI. *brt,m* **Ѧ, Ь (Ѧⁱ, Ѧⁱ, ^₁)** — *срт,m* **Ѧ, Ь (^₁)** — *дрt,m* **Ѧ, Ь** (пош. ^)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Друга половина XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ^{у3}** — *cg* **Ѡ^{у3}** (до кінця ст. до ост. чв.)
g після голосних
- II. *brm* **Ѡ** — *срм* **Ѡ**
рm після м'яких приголосних
- III. *a* **Ю** (Є пер.) — *bg* **Ю** (Є пер.) — *cg* **Ю** (Є пер.) (до кінця ст.)
g після голосних
- IV. *bp* **Ѳ** — *ср* **Ѳ** (до кінця ст.)
p після приголосних
- V. *brx* **Ы** (И) — *срx* **Ы** (И)
рx після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* **И** (Ь) — *chj* **И** (Ь) (до ост. чв.)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* **Ѧ** (О, Ѧ) — *bg* **Ѧ** (О)
g після голосних
- VIII. *brp* **Ѧ** — *ср* **Ѧ** (до кінця ст.)
рр між приголосними
- IX. *a* **ѦУ, ѦV** (Ѧ) — *bg* **ѦУ, ѦV** (Ѧ₁) — *cg* **ѦУ, ѦV** (Ѧ₁)
g після голосних
- X. *bp* **У (V, ѦѦУ, ѦѦV)** — **(V, ѦѦУ, ѦѦV)** — *др* **Ѧ, У (V)** (друга чв.)
bp **ѦУ (ѦV, Ѧⁱ, ѦУ)** — *ср* **ѦУ (ѦV, Ѧⁱ, ѦУ)** — *др* **Ѧ, ѦУ**
(ѦV) (серед. – третя чв.) *p* після приголосних
- XI. *brt,m* **ѦѦ, ѦѦ (Ѧ, Ь, ^₁)** — *срт,m* **Ѧ, Ь (^₁)** — *дрt,m* **Ѧ, Ь**
(пош. ^) (до кінця ст.)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Початок XIV ст.

a поч. сл. — b серед. сл. — c кін. сл. — d кін. рядка

- I. a **Ѡ** — bg **Ѡ^{у3}** — cg **Ѡ^{у3}**
g після голосних
- II. bpm **Ѡ** — cpm **Ѡ**
pm після м'яких приголосних
- III. a **Ѥ** — bg **Ѥ** — cg **Ѥ**
g після голосних
- IV. bp **ѥ** — cp **ѥ**
p після приголосних
- V. bpm **Ѧ** (И) — cpx **Ѧ** (И)
px після приголосних г, к, х
- VI. bhj **Ѣ** (Б) — chj **Ѣ** (Б)
hj перед голосними та йот
- VII. a **Ѧ** (О) — bg **Ѧ** (О)
g після голосних
- VIII. bpm **Ѧ** — cp **Ѧ**
pp між приголосними
- IX. a **Ѧ**, **Ѧ** (Ѧ) — bg **Ѧ**, **Ѧ** (Ѧ₁) — cg **Ѧ**, **Ѧ** (Ѧ₁)
g після голосних
- X. bp **Ѧ** (**Ѧ₁**) — cp **Ѧ** (**Ѧ₁**) — dp **Ѧ**, **Ѧⁱ** (**Ѧⁱ**)
p після приголосних
- XI. bpm **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ₁**) — cpm **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ₁**) — dpm **Ѧ**, **Ѧ** (пош. **Ѧ**)
p після приголосних t твердих та m м'яких

Рис. 2 (ЄПол. 1307). Євангеліє апракос повний («Євангеліє Полікарпове»). 1307 р. ГИМ, Син. 740. Арк. 2

Рис. 3 (СПан. 1317). Євангеліє апракос повний («Євангеліє Пантелеймонове»). 1317 р. БАН, 34.5.22. Арк. 1

Перша чверть XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ — *bg* Ѡ^{у3} — *cg* Ѡ^{у3}
g після голосних
- II. *bpm* А — *cpm* А
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Ю (Є пер.) — *bg* Ю (Є пер.) — *cg* Ю (Є пер.)
g після голосних
- IV. *bp* Є — *cp* Є
p після приголосних
- V. *bpx* Ы (И) — *cpx* Ы (И)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* И (Ь) — *chj* И (Ь)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѡ (О) — *bg* Ѡ (О)
a Ѡ (О, $\text{\textcircled{E}}$) — *bg* Ѡ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* 0 — *cp* 0
pp між приголосними
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѡ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѡ₁) — *cg* ОУ, ОУ (Ѡ₁)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ₁) — *cp* ОУ (ОУ₁) — *dp* Ѡ, У^і (У^і)
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ъ, Ь (Ѡ^і, Ѡ^і, Ѡ^і) — *cpt,m* Ъ, Ь (Ѡ^і) — *dpt,m* Ъ, Ь (пош. Ѡ)
p після приголосних *і* твердих та *m* м'яких

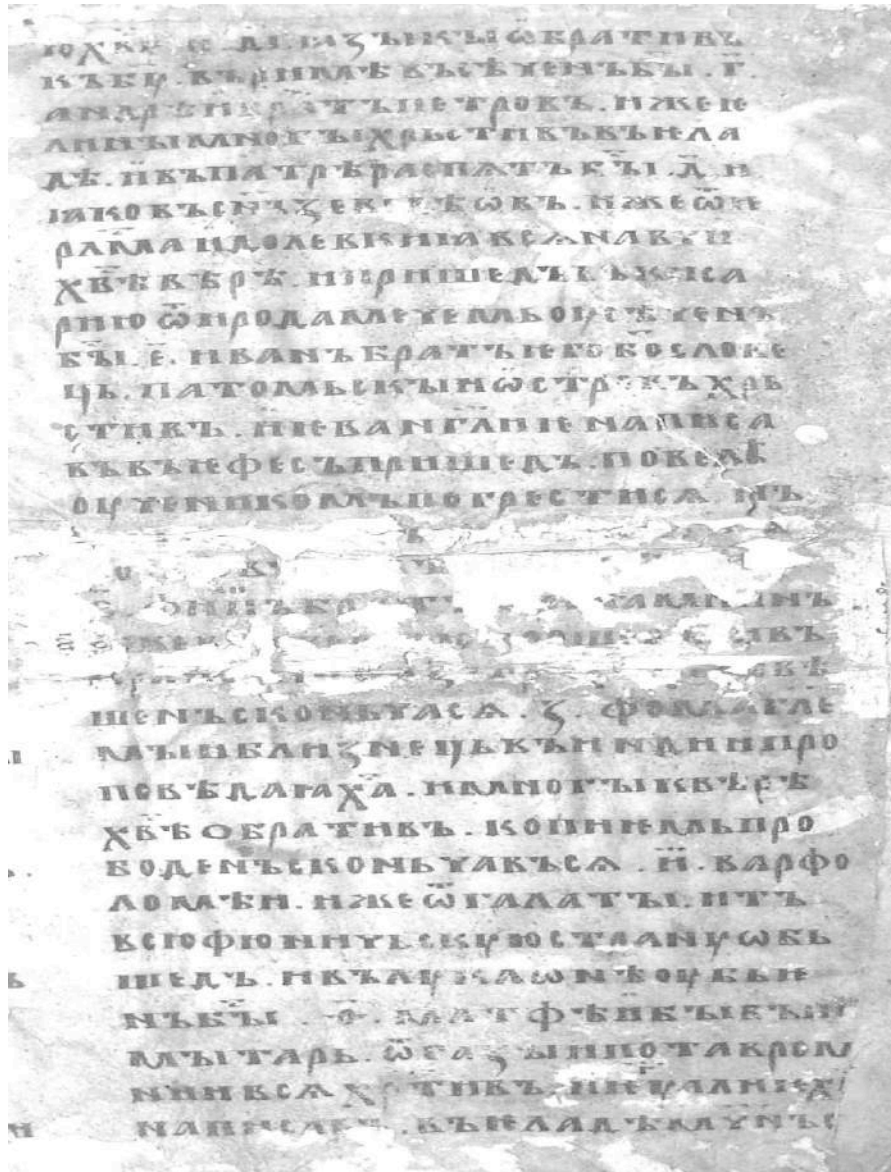

Рис. 4 (Пр. серед. XIV). Пролог, червень. Середина XIV ст.
ЛННБУ, РКФ 24. Арк. 16

Друга чверть XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* ѿ — *bg* ѿ^{у3} — *cg* ѿ^{у3}
g після голосних
- II. *bpm* ѿ — *сpm* ѿ
pm після м'яких приголосних
- III. *a* ѿ (ѿ пер.) — *bg* ѿ (ѿ пер.) — *cg* ѿ (ѿ пер.)
g після голосних
- IV. *bp* ѿ — *ср* ѿ
p після приголосних
- V. *bpx* ѿ (ѿ) — *сpx* ѿ (ѿ)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* ѿ (ѿ) — *chj* ѿ (ѿ)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* ѿ (ѿ, ѿ) — *bg* ѿ (ѿ)
g після голосних
- VIII. *bpp* ѿ — *ср* ѿ
pp між приголосними
- IX. *a* ѿу, ѿу (ѿ) — *bg* ѿу, ѿу (ѿ₁) — *cg* ѿу, ѿу (ѿ₁)
g після голосних
- X. *bp* ѿ, ѿ (ѿу, ѿу) — *ср* ѿ, ѿ (ѿу, ѿу) — *dp* ѿ, ѿ (ѿ)
p після приголосних
- XI. *bpt,m* ѿ, ѿ (ѿⁱ, ѿⁱ₁) — *сpt,m* ѿ, ѿ (ѿⁱ) — *dpt,m* ѿ, ѿ (пош. ѿ)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

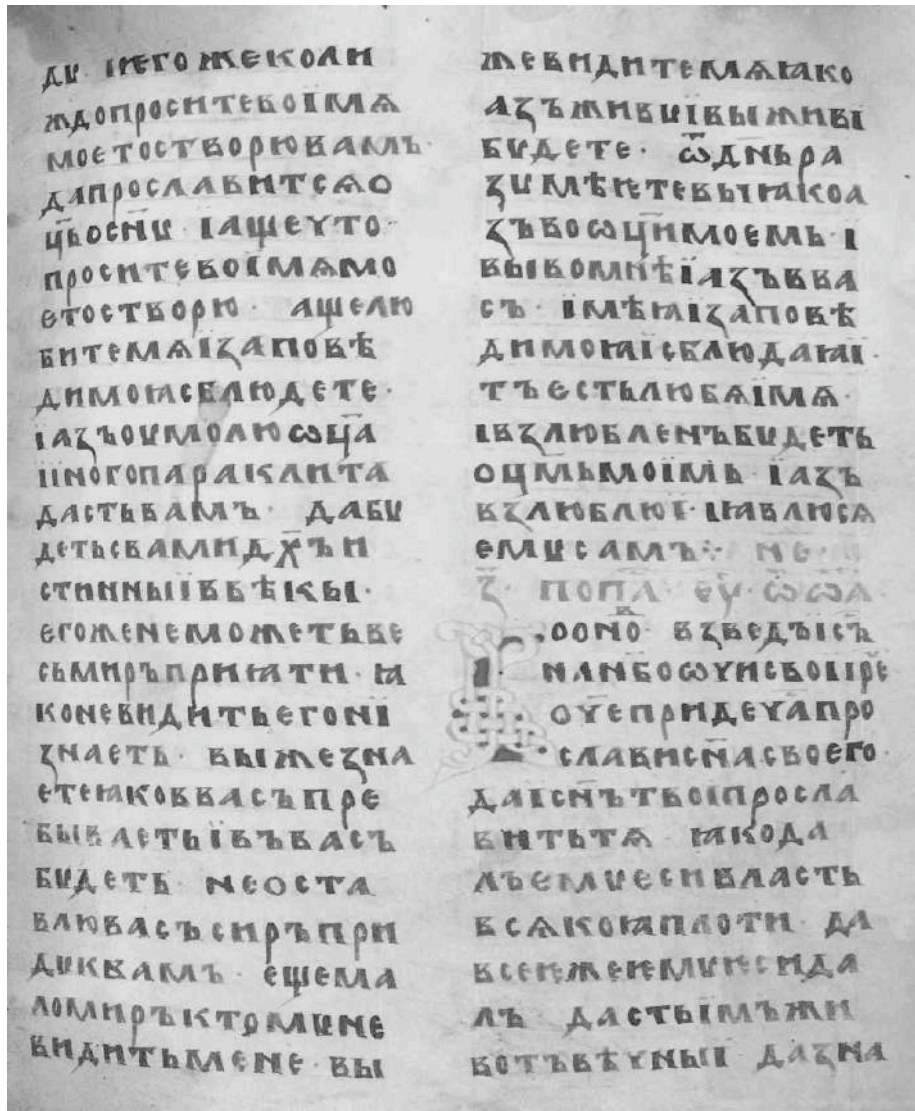

Рис. 5 (СПер. 1354). Євангеліє апракос повний («Євангеліє Переяславське»). 1354 р. ГИМ, Син. 67. Арк. 26

Середина XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ — *bg* Ѡ^{у3} — *cg* Ѡ^{у3}
g після голосних
- II. *bpm* Ѡ — *cpm* Ѡ
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Ѥ (Є пер.) — *bg* Ѥ (Є пер.) — *cg* Ѥ (Є пер.)
g після голосних
- IV. *bp* Ѥ — *cp* Ѥ
p після приголосних
- V. *bpx* Ъ (И) — *cpх* Ъ (И)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bj* И (Ь) — *chj* И (Ь)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѧ (О, Ѧ) — *bg* Ѧ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* Ѧ — *cp* Ѧ
pp між приголосними
- IX. *a* ѦУ, ѦУ (Ѧ) — *bg* ѦУ, ѦУ (Ѧ₁) — *cg* ѦУ, ѦУ (Ѧ₁)
g після голосних
- X. *bp* У (У, ѦУ, ѦУ) — *cp* У (У, ѦУ, ѦУ) — *dp* Ѧ, У (У)
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ъ, Ъ (Ѧ, Ѧ, Ѧ₁) — *cpt,m* Ъ, Ъ (Ѧ₁) — *dpt,m* Ъ, Ъ (пош. Ѧ)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

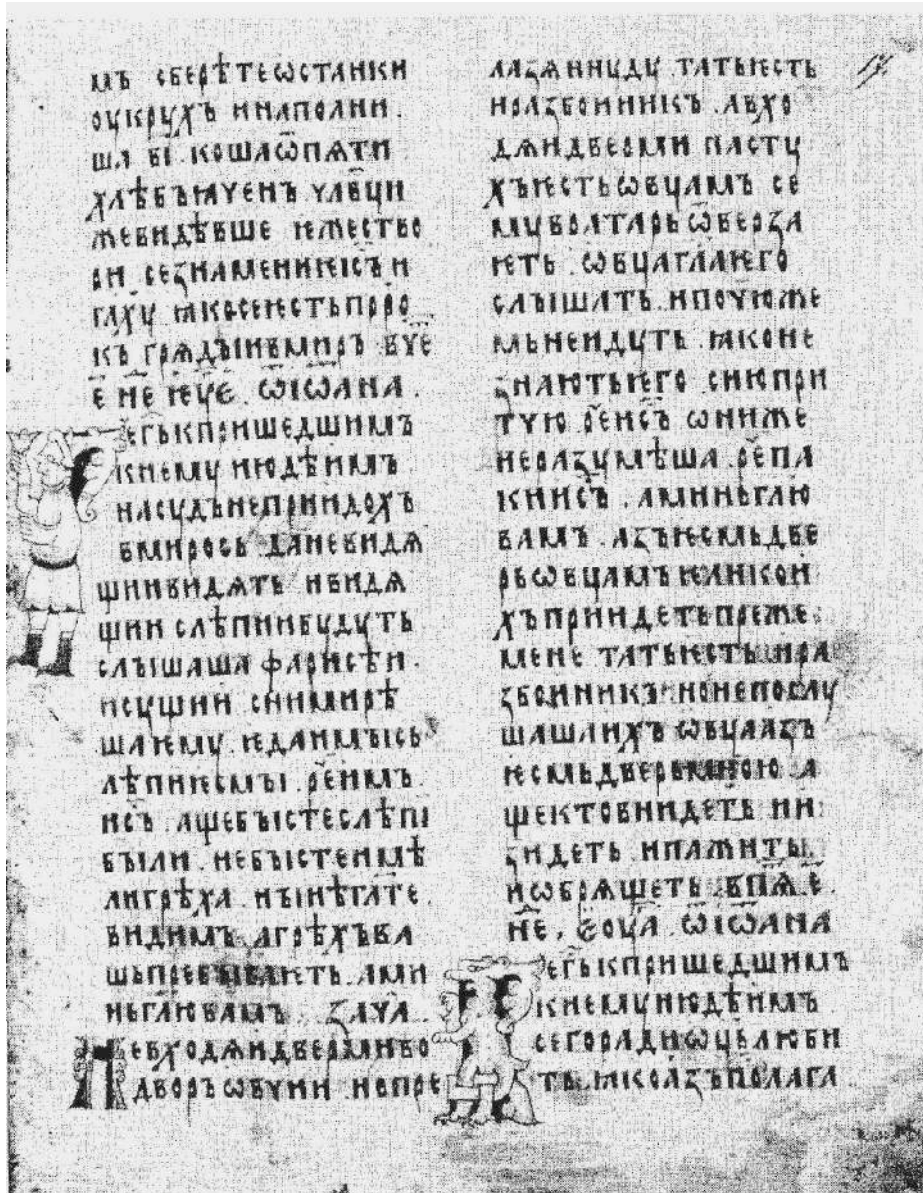

Рис. 6 (ЄЛ тр. чв. XIV). Євангеліє апракос повний («Лаврське Євангеліє»). Третя чверть XIV ст. (близько 1370 р.).
ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П. Арк. 17

Третя чверть XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ — *bg* Ѡ^{у3} — *cg* Ѡ^{у3}
g після голосних
- II. *bpm* Ѡ — *cpm* Ѡ
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Ѣ (Є пер.) — *bg* Ѣ (Є пер.) — *cg* Ѣ (Є пер.)
g після голосних
- IV. *bp* Ѣ — *cp* Ѣ
p після приголосних
- V. *bpx* Ъ (И) — *cp* Ъ (И)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bj* И (Ь) — *chj* И (Ь)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѧ (О, Ѧ) — *bg* Ѧ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* Ѧ — *cp* Ѧ
pp між приголосними
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѧ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѧ₁) — *cg* ОУ, ОУ (Ѧ₁)
g після голосних
- X. *bp* У (У, ѦОУ, ѦОУ) — *cp* У (У, ѦОУ, ѦОУ) — *dp* Ѧ, У (У)
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ѧ, Ѧ (Ь, Ъ, Ѧ₁) — *cpt,m* Ъ, Ъ (Ѧ₁) — *dpt,m* Ъ, Ъ (пош. Ѧ)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

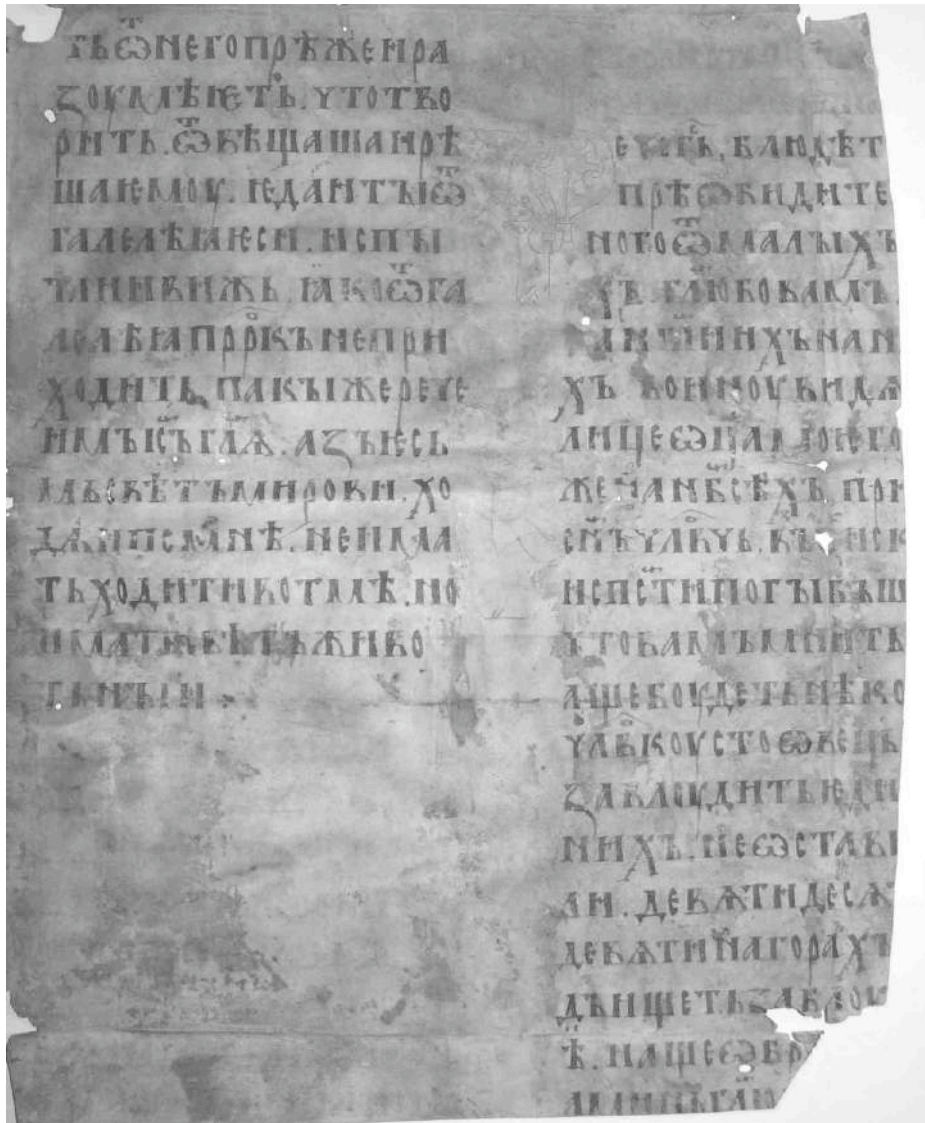

Рис. 7 (Єв. апр. ост. чв. XIV). Євангеліє апракос.
Остання чверть XIV ст. ІР НБУВ, ф. 235, № 5. Арк. 13в.

Остання чверть XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ — *bg* Ѡ^{у3} — *cg* Ѡ^{у3}
g після голосних
- II. *bpm* А — *cpm* А
pm після м'яких приголосних
- III. *a* ІЄ (Є пер.) — *bg* ІЄ (Є пер.) — *cg* ІЄ (Є пер.)
g після голосних
- IV. *bp* € — *cp* €
p після приголосних
- V. *bpx* Ы (И) — *cp* Ы (И)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* Б (пошир. И) — *chj* Б (пошир. И)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѡ (О, Ѡ) — *bg* Ѡ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* 0 — *cp* 0
pp між приголосними
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѡ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѡ₁) — *cg* ОУ, ОУ (Ѡ₁)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ, Ѡ¹, ѠУ) — *cp* ОУ (ОУ, Ѡ¹, ѠУ) — *dp* Ѡ, ѠУ (ѠУ)
p після приголосних
- XI. *bpt,m* ѠЪ, ѠЪ (Ъ, Б, ^₁) — *cpt,m* Ъ, Б (^₁) — *dpt,m* Ъ, Б (пош ^) (до кінця ст.)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

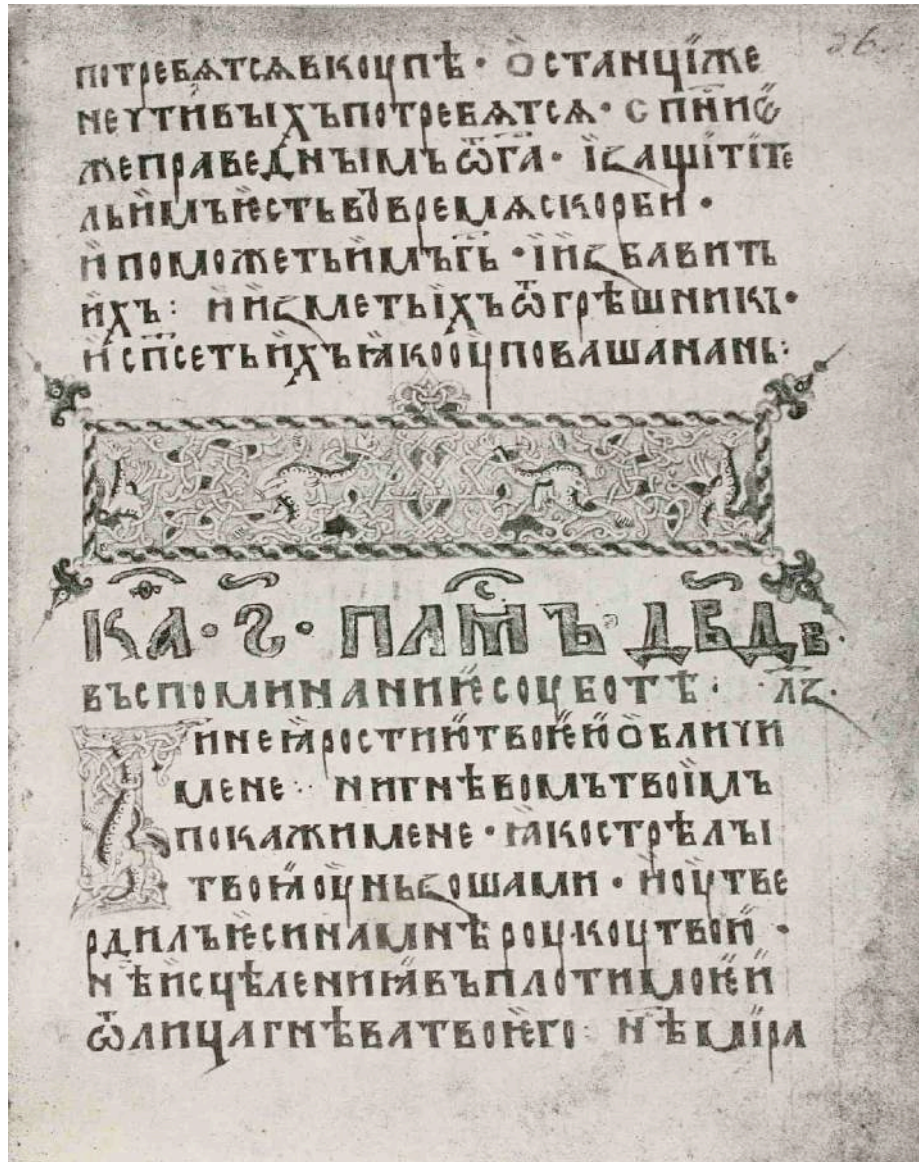

Рис. 8 (ПО 1395). Псалтир («Онезкий Псалтир»). 1395 р.
ГИМ, Муз. 4040. Арк. 26

Кінець XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѧ — *bg* Ѧ (Ѧⁱ) — *cg* Ѧ (Ѧⁱ)
g після голосних
- II. *bpm* Ѧ — *cpm* Ѧ
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Є непер. (Є, ØЄ пер.) — *bg* Є непер. (Є, ØЄ пер.) —
cg Є непер. (Є, ØЄ пер.)
g після голосних
- IV. *bp* є (Є₁) — *cp* є (Є₁)
p після приголосних
- V. *brx* Ы (Ыⁱ, И) — *сrx* Ы (Ыⁱ, И)
rx після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* И, Ъ (пошир. Ī) — *chj* И, Ъ (пошир. Ī)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѡ (О, Ѡⁱ) — *bg* Ѡ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* о (Ѡⁱ, Оⁱ) — *cp* о (Ѡⁱ)
pp між приголосними
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѡ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѡ₁) — *cg* ОУ, ОУ (Ѡ₁)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ, Ѡⁱ, ØУ) — *cp* ОУ (ОУ, Ѡⁱ, ØУ) — *dp* Ѡ, ØУ (ØУ)
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ѧ, Ѧ (пош. Ѧⁱ, Ѧ, Ъ) — *cpt,m* Ѧ, Ъ (Ѧ) — *dpt,m* Ѧ, Ъ (Ѧ)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

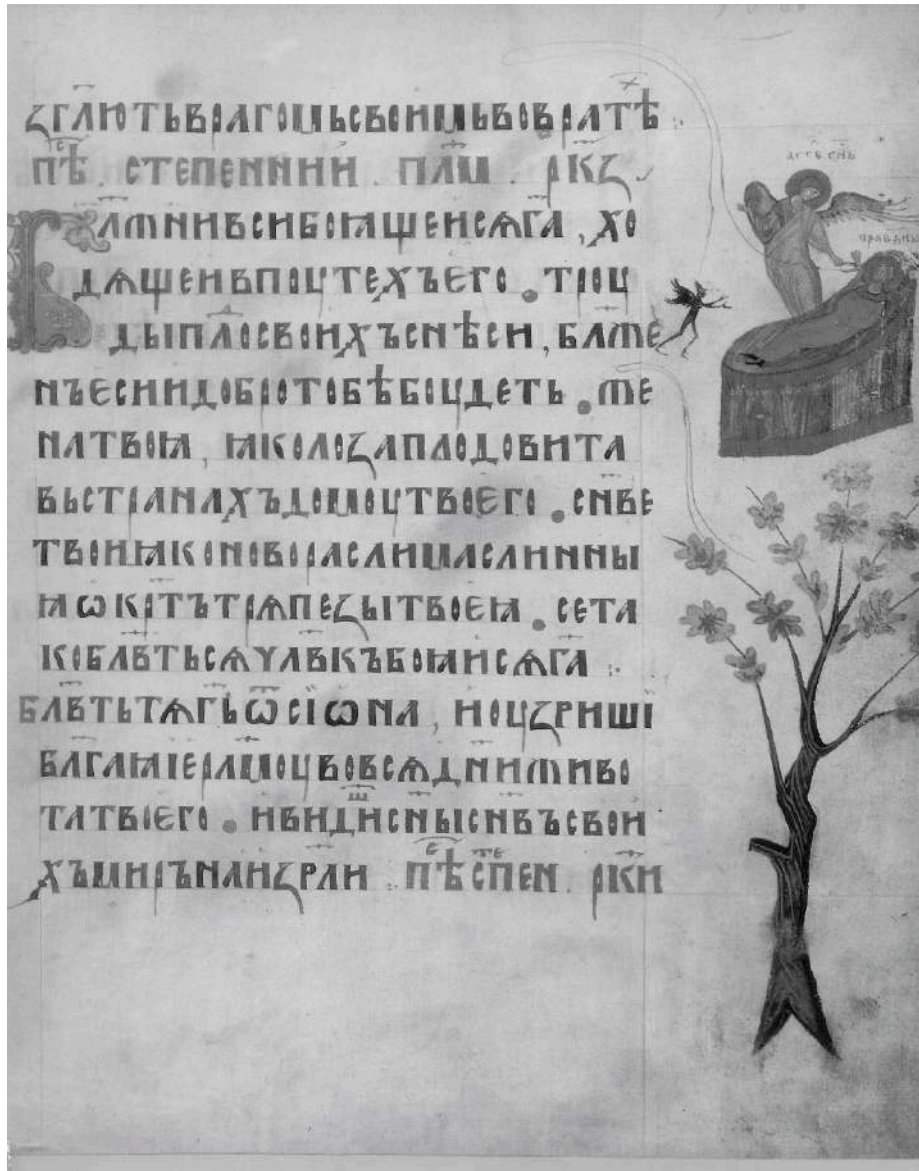

Рис. 9 (ПК 1397). Псалтир («Псалтир Київський»). 1397 р.
РНБ, ОЛДП F 6. Арк. 183

Кінець XIV – початок XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ — *bg* Ѡ (Ѡⁱ) — *cg* Ѡ (Ѡⁱ)
g після голосних
- II. *bpm* Ѡ — *cpm* Ѡ
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Ѣ непер. (Ѣ, Ѧ пер.) — *bg* Ѣ непер. (Ѣ, Ѧ пер.) —
cg Ѣ непер. (Ѣ, Ѧ пер.)
g після голосних
- IV. *bp* ѣ (ѣ₁) — *cp* ѣ (ѣ₁)
p після приголосних
- V. *bpx* Ы (Ыⁱ, И) — *cpx* Ы (Ыⁱ, И)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* И, Ъ (пошир. Ĩ) — *chj* И, Ъ (пошир. Ĩ)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѧ (Ѧ, Ѧⁱ) — *bg* Ѧ (Ѧ)
g після голосних
- VIII. *bpp* Ѧ (Ѧⁱ, Ѧⁱ) — *cp* Ѧ (Ѧⁱ)
pp між приголосними
- IX. *a* ѦУ, ѦУ (Ѧ) — *bg* ѦУ, ѦУ (Ѧ₁) — *cg* ѦУ, ѦУ (Ѧ₁)
g після голосних
- X. *bp* ѦУ (ѦУ, Ѧ, ѦУ) — *cp* ѦУ (ѦУ, Ѧ, ѦУ) — *dp* Ѧ, ѦУ (ѦУ)
p після приголосних
- XI. *bpt,m* ѦЪ, ѦЪ (пош. Ѧⁱ, Ѧ, Ъ) — *cpt,m* Ѧ, Ъ (Ѧ) — *dpt,m* Ѧ, Ъ (Ѧ)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Перша половина XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* **Ѡ** (**Ѡⁱ**) — *bg* **Ѡ** (**Ѡ₁**, **Ѡ**) — *cg* **Ѡ** (**Ѡ₁**, **Ѡ**)
g після голосних
- II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpm* **Ѡ** (**Ѡ**)
pm після м'яких приголосних
- III. *a* **Ѣ** (**Ѣ₁**) — *bg* **Ѣ** (**Ѣ₁**) — *cg* **Ѣ** (**Ѣ₁**)
g після голосних
- IV. *bp* **Ѣ** (**Ѣ₁**) — *cp* **Ѣ** (**Ѣ₁**)
p після приголосних
- V. *bpx* **Ѣ** (**Ѣ₁**, **И**) — *cpx* **Ѣ** (**Ѣ₁**, **И**)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* **Ѣ**, **Ѣ** (пошир. **Ѣ**) — *chj* **Ѣ**, **Ѣ** (пошир. **Ѣ**)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ₁**) — *bg* **Ѧ** (**Ѧ**)
g після голосних
- VIII. *bpp*. **Ѧ** (пош. **Ѧ**, пош. **Ѧ**), *bp^v* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ₁**), *cp^v* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**)
pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**)
g після голосних
- X. *bp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧⁱ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧⁱ**) — *dp* **Ѧ**
bp **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**) — *dp* **Ѧ**
- XI. *bpt,m* **Ѧ**, **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**) — *cpt,m* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *dpt,m* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Друга половина XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* **Ѡ** (**Ѡ**) — *bg* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cg* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) (до кінця ст.)
g після голосних
- II. *bpm* **Ѡ** — *cpm* **Ѡ**
pm після м'яких приголосних
- III. *a* **Ѣ** (**Ѣ₁**) — *bg* **Ѣ** (**Ѣ₁**) — *cg* **Ѣ** (**Ѣ₁**)
g після голосних
- IV. *bp* **Ѣ** (**Ѣ₁**) — *cp* **Ѣ** (**Ѣ₁**)
p після приголосних
- V. *bpx* **Ѣ** (**Ѣ₁**, **И**) — *cpx* **Ѣ** (**Ѣ₁**, **И**)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* **Ѣ**, **Ѣ** (пошир. **Ѣ**) — *chj* **Ѣ**, **Ѣ** (пошир. **Ѣ**) (до кінця століт.)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ₁**) — *bg* **Ѧ** (**Ѧ**)
g після голосних
- VIII. *bpp*. **Ѧ** (пош. **Ѧ**, пош. **Ѧ**), *bp^v* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ₁**), *cp^v* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**)
pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**)
g після голосних
- X. *bp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, пошир. **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, пошир. **Ѧ**) — *dp* **Ѧ**
p після приголосних
- XI. *bptm* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cpt,m* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *dpt,m* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) **ДУ**
bptm **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧⁱ**) — *cpt,m* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧⁱ**) — *dpt,m* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧⁱ**) **ПСВ**
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Початок XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ — *bg* Ѡ (A^i, A^i) — *cg* Ѡ (A^i, A^i)

g після голосних

II. *bpm* Ѡ — *сpm* Ѡ

pm після м'яких приголосних

III. *a* Є ($Є_1$) — *bg* Є ($Є_1$) — *cg* Є ($Є_1$)

g після голосних

IV. *bp* Є ($Є_1$) — *сp* Є ($Є_1$)

p після приголосних

V. *bpx* Ы ($Ы_1, И$) — *сpx* Ы ($Ы_1, И$)

px після приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, Ъ (пошир. \ddot{I}) — *chj* И, Ъ (пошир. \ddot{I})

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѧ ($O, \text{Ѧ}^i$) — *bg* Ѧ (O)

g після голосних

VIII. *bpp*, $\overset{v}{0}$ (ω, O), *bp*, $\overset{v}{0}$ (ω, O) — *сp* $\overset{v}{0}$ (ω), *сp*, $\overset{v}{0}$ (ω, O)

pp між приголосними та

p після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОУ (δ) — *bg* ОУ, ОУ ($\delta_1, \text{Ж}^i$) — *cg* ОУ, ОУ ($\delta_1, \text{Ж}^i$)

g після голосних

X. *bp* ОУ (ОУ, $\delta, \text{Ж}^i$) — *сp* ОУ (ОУ, $\delta, \text{Ж}^i$) — *dp* δ

bp ОУ (ОУ, $\delta, \text{Ж}^i$) — *сp* ОУ (ОУ, $\delta, \text{Ж}^i$) — *dp* δ

p після приголосних

XI. *bptm* Ѧ, Ѧ ($\text{пош.}^i, \text{Ъ, Ъ}$) — *сptm* Ѧ, Ѧ (Ъ, Ъ) — *dptm* Ѧ, Ѧ (Ъ, Ъ)

p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

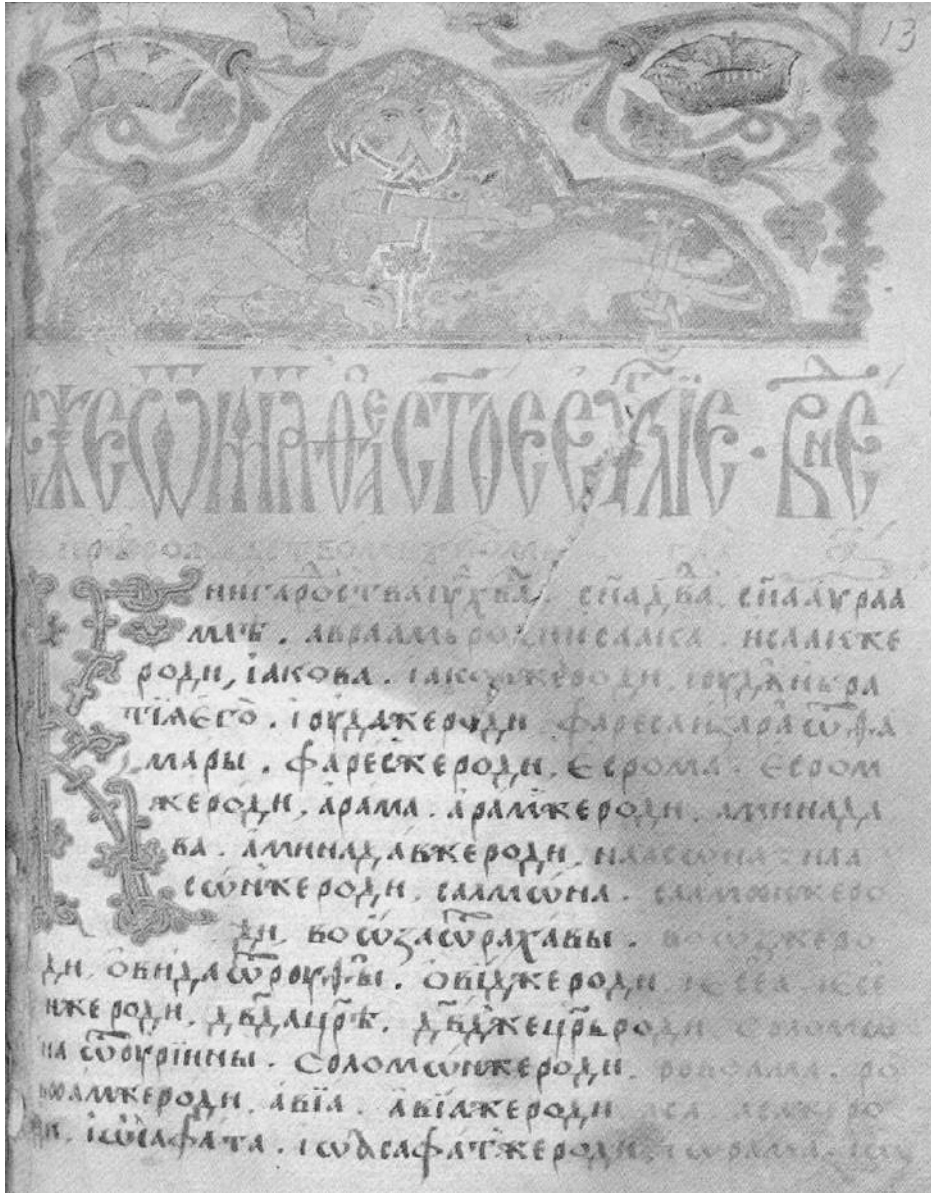

Рис. 10 (ЄКор. 1401). Євангеліє тетр («Євангеліє Королівське»).
1401 р. ЗКМ, Арх. 798. Арк. 13

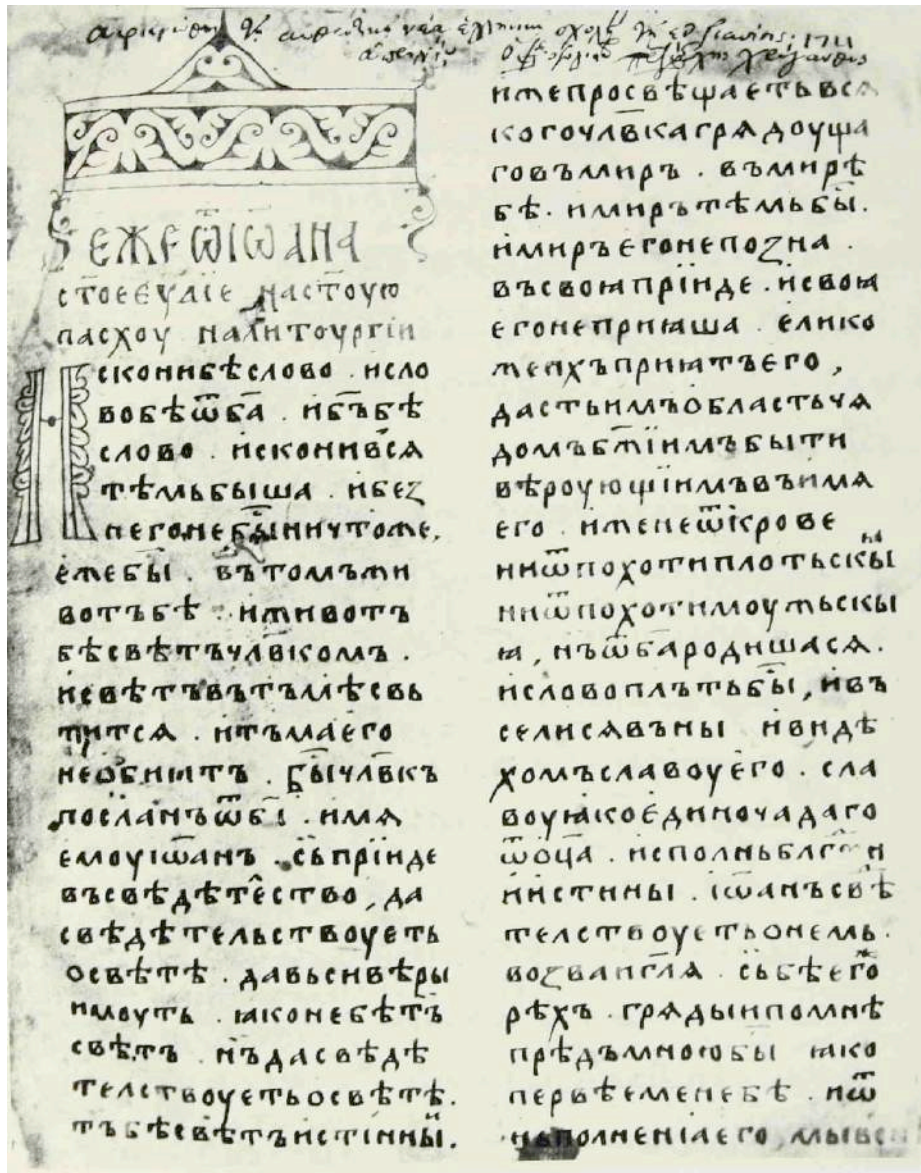

Рис. 11 (Св. апр. 1422). Євангеліє апракос короткий.
1422 р. ТКМ, № 304. Арк. 1

Перша чверть XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ (Ѡⁱ) — *bg* Ѡ (Ѡ₁, Ѡ) — *cg* Ѡ (Ѡ₁, Ѡ)
g після голосних
- II. *bpm* Ѡ — *cpm* Ѡ
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Є (Є₁) — *bg* Є (Є₁) — *cg* Є (Є₁)
g після голосних
- IV. *bp* Є (Є₁) — *cp* Є (Є₁)
p після приголосних
- V. *brx* Ы (Ы₁, И) — *crx* Ы (Ы₁, И)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* И, Ъ (пошир. İ) — *chj* И, Ъ (пошир. İ)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѧ (Ѧ, Ѧ₁) — *bg* Ѧ (Ѧ)
g після голосних
- VIII. *bpp* Ѧ (пош. Ѧ, пош. Ѧ), *bp^v* Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ) — *cp* Ѧ (Ѧ₁), *cp^v* Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ)
pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѧ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ѧ) — *cg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ѧ)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ, Ѧ, Ѧⁱ) — *cp* ОУ (ОУ, Ѧ, Ѧⁱ) — *dp* Ѧ
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ѧ, Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ) — *cpt,m* Ѧ, Ѧ (Ѧ) — *dpt,m* Ѧ, Ѧ (Ѧ)
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

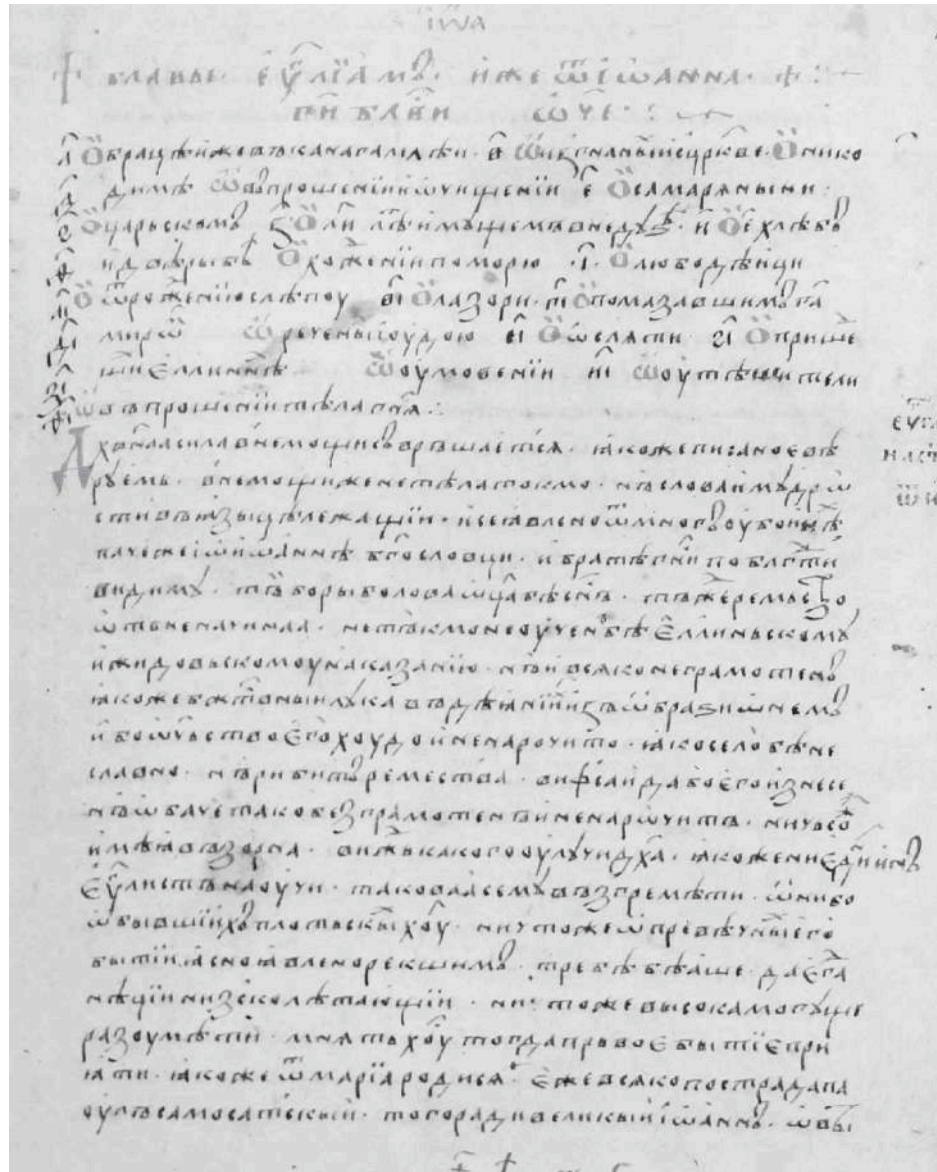

Рис. 12 (Єв. тл. 1434). Євангеліє тлумачне. 1434 р.
РНБ, Ф. I. 73. Арк. 1

Друга чверть XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ (Аⁱ) — *bg* Ѡ (А₁, А) — *cg* Ѡ (А₁, А)

g після голосних

II. *bpm* Ѡ — *cpm* Ѡ

pm після м'яких приголосних

III. *a* Є (Є₁) — *bg* Є (Є₁) — *cg* Є (Є₁)

g після голосних

IV. *bp* Є (Є₁) — *cp* Є (Є₁)

p після приголосних

V. *brx* Ы (Ы₁, И) — *crx* Ы (Ы₁, И)

rx після приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, І̇ (пошир. Ъ) — *chj* И, І̇ (пошир. Ъ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *bpp* 0 (пош. Ѡ, пош. О), *bp*^v 0 (пош. Ѡ, О) — *cp* 0 (Ѡ₁),

cp^v 0 (пош. Ѡ, О)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѹ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѹ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (Ѹ, Ж)

g після голосних

X. *bp* ОУ (ОУ, Ѹ, Ж) — *cp* ОУ (ОУ, Ѹ, Ж) — *dp* Ѹ

p після приголосних

XI. *bptm* ѸЪ, ѸЬ (пош. Ѹ, Ъ, Ь) — *cptm* Ъ, Ь (Ѹ) — *dptm* Ъ, Ь (Ѹ)

p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

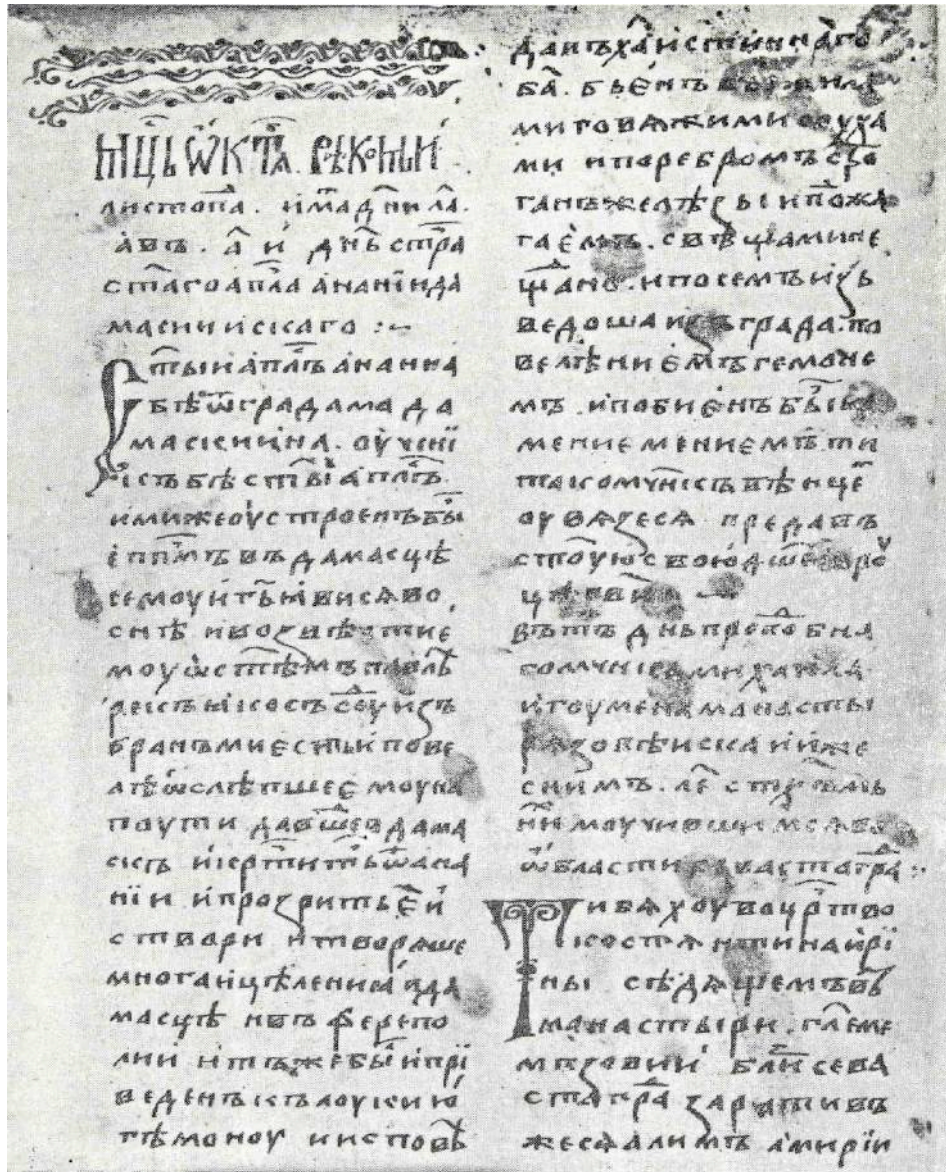

Рис. 13 (Пр. 1456). Пролог, вересень – листопад. 2-га ред. 1456 р.
НБ МГУ, Верхокамск. собр. № 1376. Арк. 70зв.

Середина XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ — *bg* Ѡ (A₁, Aⁱ) — *cg* Ѡ (A₁, Aⁱ) — ДУ
a Ѡ — *bg* Ѡ (A, Aⁱ) — *cg* Ѡ (Aⁱ, Aⁱ) — ПСВ
g після голосних
- II. *bpm* Ѡ — *cpm* Ѡ
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Ѳ (Є₁) — *bg* Ѳ (Є₁) — *cg* Ѳ (Є₁)
g після голосних
- IV. *bp* Ѳ (Є₁) — *cp* Ѳ (Є₁)
p після приголосних
- V. *brx* Ы (Ы₁, И) — *crx* Ы (Ы₁, И)
rx після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* И, І (пошир. Ъ) — *chj* И, І (пошир. Ъ)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѱ (О, Ѱ₁) — *bg* Ѱ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* Ѱ (пош. Ѱ, пош. О), *bp* Ѱ^v (пош. Ѱ, О) — *cp* Ѱ (Ѱ₁),
p Ѱ^v (пош. Ѱ, О) *pp* між приголосними та
p після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* ОУ, ОУ (ѳ) — *bg* ОУ, ОУ (ѳ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (ѳ, Ж)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ, ѳ, пошир. Ж) — *cp* ОУ (ОУ, ѳ, пошир. Ж) — *dp* ѳ
- XI. *bpt,m* ѲЪ, ѲЪ (Ъ, Ъ, Ѳ) — *cpt,m* Ъ, Ъ (Ъ) — *dpt,m* Ъ, Ъ (Ъ) ДУ
bpt,m ѲЪ, ѲЪ (Ъ, Ъ, Ѳⁱ) — *cpt,m* Ъ (Ъ, Ѳⁱ) — *dpt,m* Ъ, Ъ (Ъ, Ѳⁱ) ПСВ
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Третья четверть XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ (А, **А**) — *bg* Ѡ (А, **А**) — *cg* Ѡ (А, **А**)
g після голосних
- II. *bpm* **А** — *cpm* **А**
pm після м'яких приголосних
- III. *a* € (Є₁) — *bg* € (Є₁) — *cg* € (Є₁)
g після голосних
- IV. *bp* € (Є₁) — *cp* € (Є₁)
p після приголосних
- V. *bpx* Ы (Ы₁, И) — *cp_x* Ы (Ы₁, И)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* И, І (пошир. Ъ) — *chj* И, І (пошир. Ъ)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѡ (О, **О**₁) — *bg* Ѡ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp*. 0 (пош. Ѡ, пош. О), *bp^v* 0 (пош. Ѡ, О) — *cp* 0 (Ѡ₁),
cp^v 0 (пош. Ѡ, О)
pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѧ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ, Ѧ, пошир. Ж) — *cp* ОУ (ОУ, Ѧ, пошир. Ж) — *dp* Ѧ
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ѧ, Ѧ (Ъ, Ъ) — *cpt,m* Ъ, Ъ (Ъ) — *dpt,m* Ъ, Ъ (Ъ) ДУ
bpt,m Ѧ, Ѧ (Ъ, Ъ, ⁱ) — *cpt,m* Ъ (Ъ, ⁱ) — *dpt,m* Ъ, Ъ (Ъ, ⁱ) ПСВ
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

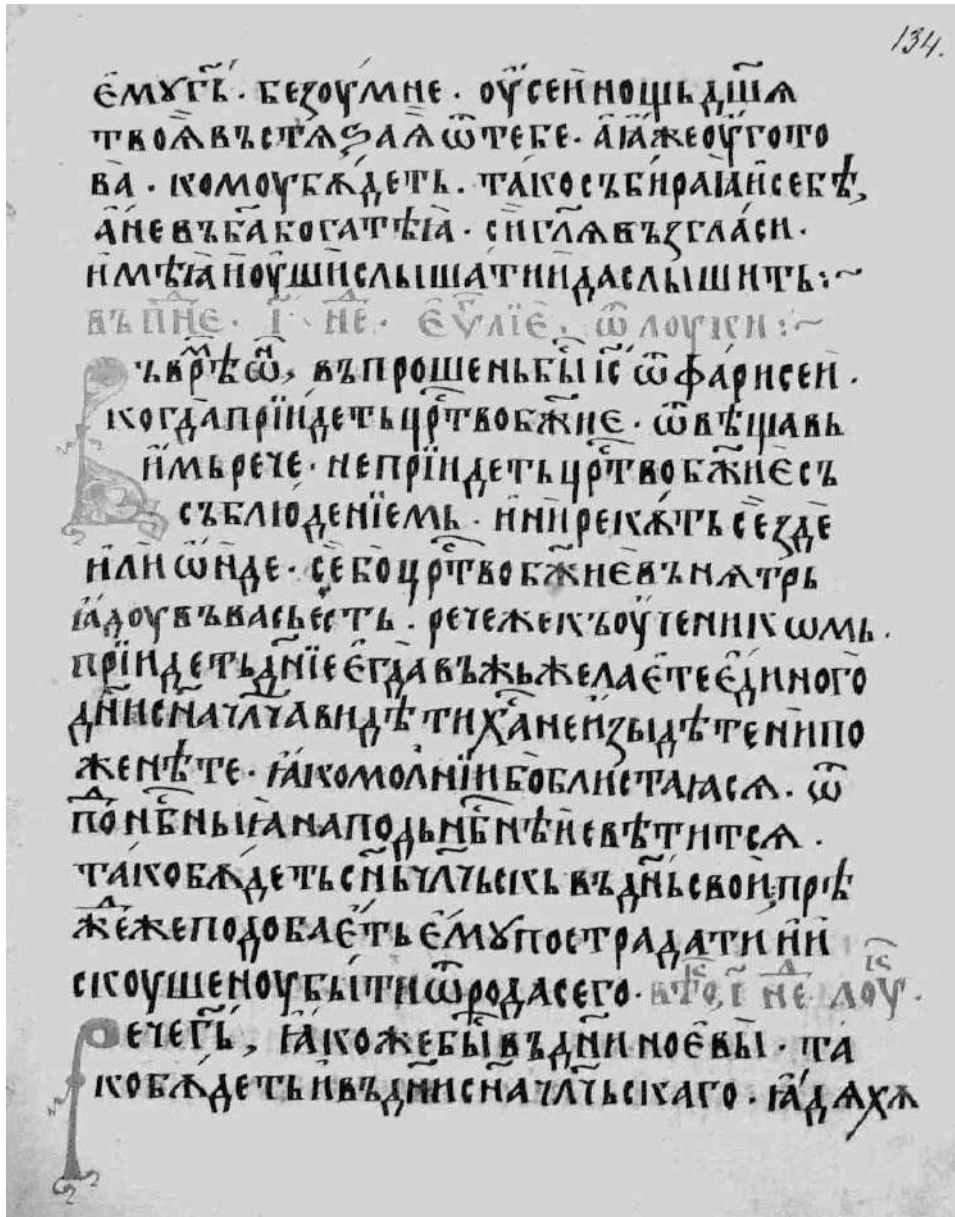

Рис. 14 (Св. апр. 1477). Євангеліє апракос. 1477 р.
 ЛНБ, АСП, 21. Арк. 134

Остання чверть XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

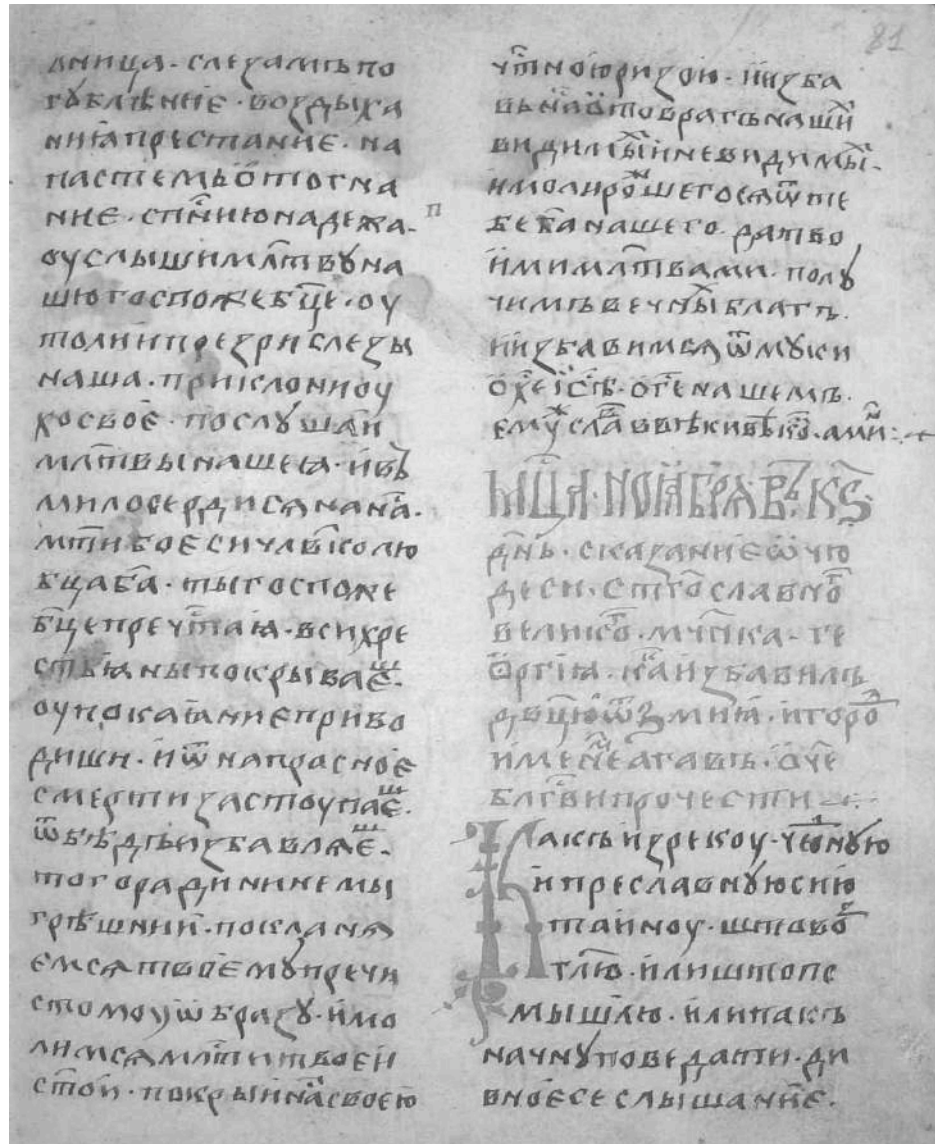

Рис. 15 (ЧМ 1489). Торжественик мінейний – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»). ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л. Арк. 81

I. *a* Ѡ (А, А) — *b_g* Ѡ (А, А) — *c_g* Ѡ (А, А)

g після голосних

II. *b_{pm}* Ѡ — *c_{pm}* Ѡ

pm після м'яких приголосних

III. *a* Є (Є₁) — *b_g* Є (Є₁) — *c_g* Є (Є₁)

g після голосних

IV. *b_p* € (Є₁) — *c_p* € (Є₁)

p після приголосних

V. *b_{px}* Ы (Ы₁, И) — *c_{px}* Ы (Ы₁, И)

px після приголосних г, к, х

VI. *b_{hj}* И, Ї (пошир. Ъ) — *c_{hj}* И, Ї (пошир. Ъ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *b_g* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *b_{pp}* 0 (пош. Ѡ, пош. О), *b_p^v* 0 (пош. Ѡ, О) — *c_p* 0 (Ѡ₁),

c_p^v 0 (пош. Ѡ, О)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѧ) — *b_g* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж) — *c_g* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж)

g після голосних

X. *b_p* ОУ (ОУ, Ѧ, пошир. Ж) — *c_p* ОУ (ОУ, Ѧ, пошир. Ж) — *d_p* Ѧ

p після приголосних

XI. *b_{pt,m}* ѠЪ, ѠЬ (Ъ, Ъ) — *c_{pt,m}* Ъ, Ъ (Ъ) — *d_{pt,m}* Ъ, Ъ (Ъ) ДУ

b_{pt,m} ѠЪ, ѠЬ (Ъ, Ъ, ^і) — *c_{pt,m}* Ъ (Ъ, ^і) — *d_{pt,m}* Ъ, Ъ (Ъ, ^і) ПСВ

p після приголосних _і твердих та _м м'яких

Рис. 17 (Єв. апр. XV/XVI). Євангеліє апракос повний.
Кінець XV – початок XVI ст. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА),
№ 33 Л. Арк. 53

Кінець XV – початок XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ, Ѡ — *bg* Ѡ, Ѡ, Ѡ — *cg* Ѡ, Ѡ, Ѡ
g після голосних
- II. *bpm* Ѡ (Ѡⁱ) — *cpm* Ѡ (Ѡⁱ)
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Ѳ (Ѳ₁) — *bg* Ѳ (Ѳ₁ⁱ, Ѳ₁) — *cg* Ѳ (Ѳ₁ⁱ, Ѳ₁)
g після голосних
- IV. *bp* Ѳ (Ѳ₁ⁱ, Ѳ₁) — *cp* Ѳ (Ѳ₁ⁱ, Ѳ₁) — *cd* Ѳ₁ⁱ
p після приголосних
- V. *bpx* Ъ (пошир. Ъⁱ) — *cpх* Ъ (пошир. Ъⁱ)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* І (И, Ъ₁) — *chj* І (И, Ъ₁)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѱ (О, Ѱ₁) — *bg* Ѱ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* Ѱ (пош. Ѱ, пош. О), *bp^v* Ѱ (пош. Ѱ, О) — *cp* Ѱ (Ѱ₁),
cp^v Ѱ (пош. Ѱ, О) *pp* між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѳ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѳ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (Ѳ, Ж)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ, Ѳ, Ж) — *cp* ОУ (ОУ, Ѳ, Ж) — *dp* Ѳ
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ѳ, Ѳ (Ѳ, Ъ) — *cpm,t* Ѳ, Ъ (Ѳ) — *dpm,t* Ѳ, Ъ (Ѳ) ДУ
bpt,m Ѳ, Ѳ (Ѳ, Ъ, Ѳ) — *cpt,m* Ъ (Ѳ, Ѳ) — *dpt,m* Ѳ, Ъ (Ѳ, Ѳ) ПСВ
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Перша половина XVI ст.

- a* поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка
- I. *a* **Ѡ, Ѡ** — *bg* **А, Ѡ, Ѡ** — *cg* **А, Ѡ, Ѡ**
g після голосних
- II. *bpm* **Ѡ (Ѡ)** — *cpm* **Ѡ (Ѡ)**
pm після м'яких приголосних
- III. *a* **Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)** — *bg* **Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)** — *cg* **Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)**
g після голосних
- IV. *bp* **Ѣ (Ѣ₁, Ѣ₁)** — *cp* **Ѣ (Ѣ₁, Ѣ₁)**
p після приголосних
- V. *bpx* **Ы (пошир. И)** — *cpх* **Ы (пошир. И)**
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* **Ѣ (И, Ъ₁)** — *chj* **Ѣ (И, Ъ₁)**
bhj **Ѣ (И, Ѧ)** — *chj* **(И, Ѧ)**
hj перед голосними та йот
- VII. *a* **Ѧ (О, Ѧ₁)** — *bg* **Ѧ (О)**
g після голосних
- VIII. *bpp* **Ѧ (пош. Ѧ, пош. О), Ѧ^v (пош. Ѧ, О)** — *cp* **Ѧ (Ѧ), Ѧ^v (пош. Ѧ, О)**
pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* **Ѧ, Ѧ^v (Ѧ)** — *bg* **Ѧ, Ѧ^v (Ѧ, Ѧ)** — *cg* **Ѧ, Ѧ^v (Ѧ, Ѧ)**
g після голосних
- X. *bp* **Ѧ (Ѧ^v, Ѧ, Ѧ)** — *cp* **Ѧ (Ѧ^v, Ѧ, Ѧ)** — *dp* **Ѧ**
p після приголосних
- XI. *bpt,m* **Ѧ, Ѧ[^] (Ѧ, Ъ)** — *cpt,m* **Ѧ, Ъ (Ѧ)** — *dpt,m* **Ѧ, Ъ (Ѧ) ДУ**
bpt,m **Ѧ, Ѧ[^] (Ѧ, Ъ, Ѧ)** — *cpt,m* **Ѧ (Ѧ, Ѧ)** — *dpt,m* **Ѧ, Ъ (Ѧ, Ѧ) ПСВ**
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Друга половина XVI ст.

- a* поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка
- I. *a* **Ѡ, Ѡ** — *bg* **А, Ѡ (Ѡ)** — *cg* **А, Ѡ (Ѡ)**
g після голосних
- II. *bpm* **Ѡ (Ѡ)** — *cpm* **Ѡ (Ѡ)**
pm після м'яких приголосних
- III. *a* **Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)** — *bg* **Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)** — *cg* **Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)** (до ост. чв. включно)
g після голосних
- IV. *bp* **Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)** — *cp* **Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)**
p після приголосних
- V. *bpx* **И (Ы)** — *cpх* **И (Ы)**
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* **Ѣ^{y3} (И, Ѧ)** — *chj* **Ѣ^{y3} (И, Ѧ)**
hj перед голосними та йот
- VII. *a* **Ѧ (О, Ѧ₁)** — *bg* **Ѧ (О)**
g після голосних
- VIII. *bpp* **Ѧ (пош. Ѧ, пош. О), Ѧ^v (пош. Ѧ, О)** — *cp* **Ѧ (Ѧ, пош. О), Ѧ^v (пош. Ѧ, О)** (до кінця ст.)
pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* **Ѧ, Ѧ^v (Ѧ)** — *bg* **Ѧ, Ѧ^v (Ѧ, Ѧ)** — *cg* **Ѧ, Ѧ^v (Ѧ, Ѧ)**
g після голосних
- X. *bp* **Ѧ (Ѧ^v, Ѧ, Ѧ)** — *cp* **Ѧ (Ѧ^v, Ѧ, Ѧ)** — *dp* **Ѧ**
p після приголосних
- XI. *bpt,m* **Ѧ, Ѧ^{y3} (Ѧ, Ъ)** — *cpt,m* **Ѧ^{y3}, Ѧ^{y3}** — *dpt,m* **Ѧ, Ѧ^{y3} (Ѧ, Ъ)**
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

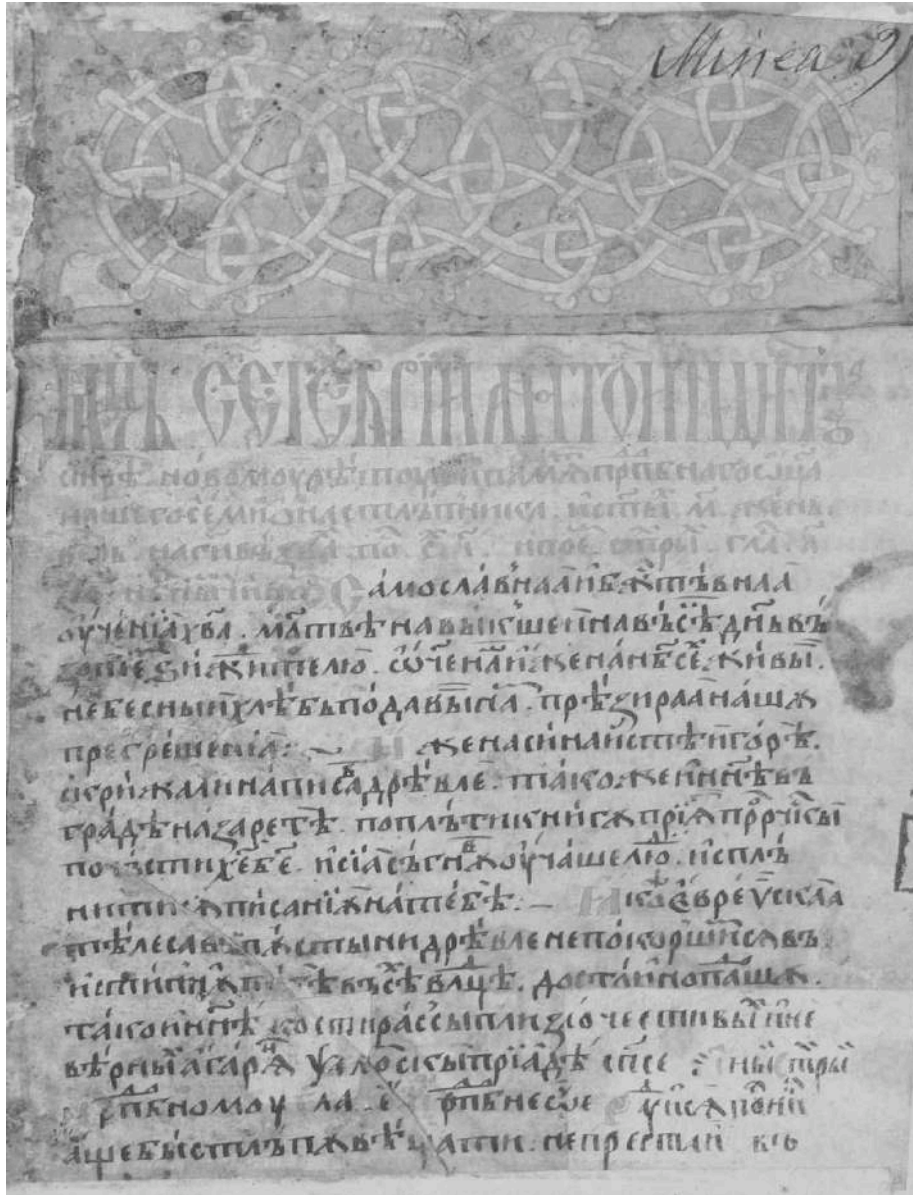

Рис. 18 (М 1500). Мінея службова на вересень – січень. 1500 р.
НБ УжНУ, № 173 (1-Д). Арк. 1

Початок XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ, Ѡ** — *bg* **Ѡ, Ѡ**, **Ѡ** — *cg* **Ѡ, Ѡ**, **Ѡ**

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ (Ѡⁱ)** — *cpm* **Ѡ (Ѡⁱ)**

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Є (Є₁ⁱ, ІЄ₁)** — *bg* **Є (Є, ІЄ₁)** — *cg* **Є (Є, ІЄ₁)**

g після голосних

IV. *bp* **Є (Є₁ⁱ, ІЄ₁)** — *cp* **Є (Є₁ⁱ, ІЄ₁)** — *d* **Є₁**

p після приголосних

V. *bpx* **Ы (пошир. Ыⁱ)** — *cpx* **Ы (пошир. Ыⁱ)**

px після приголосних г, к, х

VI. *bhj* **І (И, Ы₁)** — *chj* **І (И, Ы₁)**

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѧ (О, Ѧ₁)** — *bg* **Ѧ (О)**

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѧ (пош. Ѧ, пош. О), Ѧ^v (пош. Ѧ, О)** — *cp* **Ѧ (Ѧ₁)**,

cp^v **Ѧ (пош. Ѧ, О)**

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **ѦУ, ѦУ (Ѧ)** — *bg* **ѦУ, ѦУ (Ѧ, Ж)** — *cg* **ѦУ, ѦУ (Ѧ, Ж)**

g після голосних

X. *bp* **ѦУ (ѦУ, Ѧ, Ж)** — *cp* **ѦУ (ѦУ, Ѧ, Ж)** — *dp* **Ѧ**

p після приголосних

XI. *bpt,m* **ѦЪ, ѦЪ (Ъ, Ь)** — *cpt,m* **Ъ, Ь (Ъ, Ь)** — *dpt,m* **Ъ, Ь (Ъ, Ь)** ДУ

bpt,m **ѦЪ, ѦЪ (Ъ, Ь, Ь^с)** — *cpt,m* **Ъ (Ъ, Ь^с)** — *dpt,m* **Ъ, Ь (Ъ, Ь^с)** ПСВ

p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

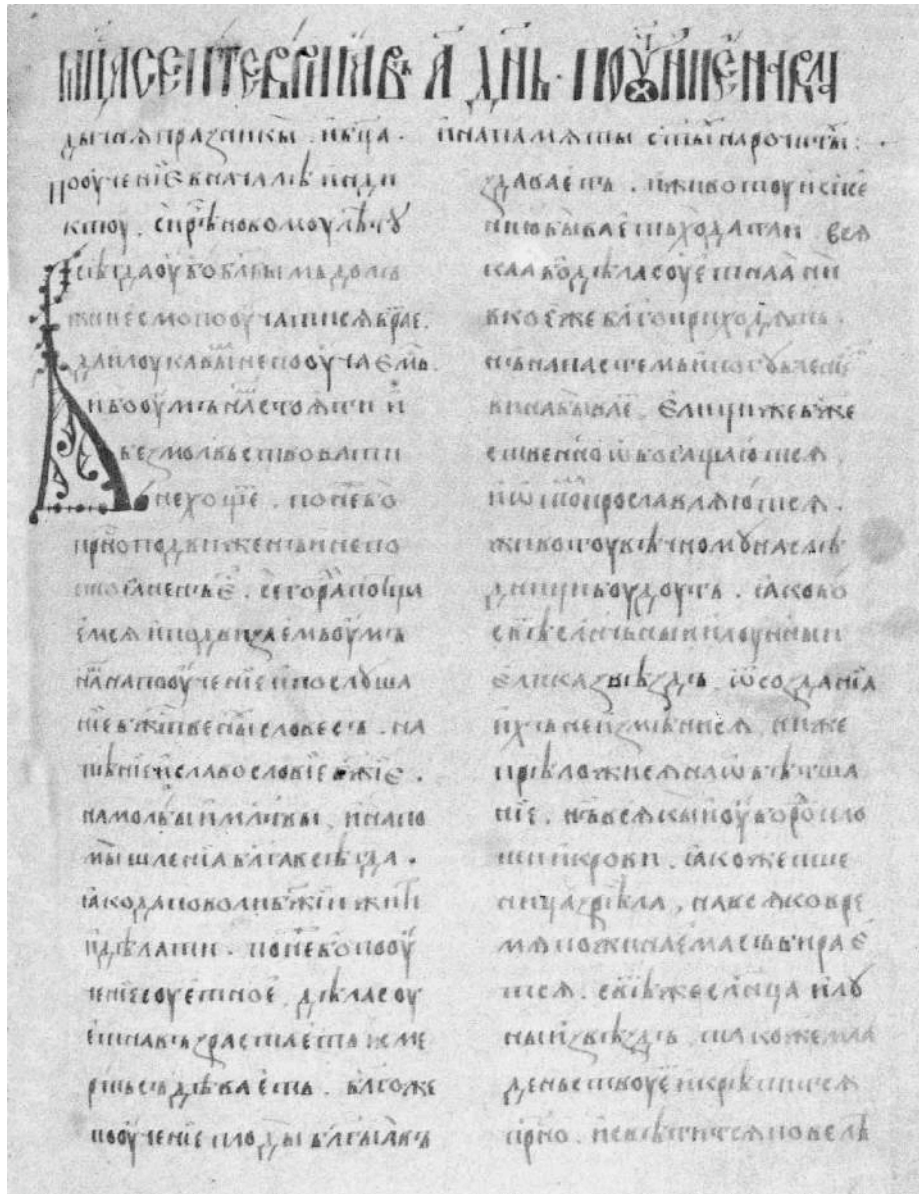

Рис. 19 (Св. уч. 1514). Євангеліє учительне. 1514 р.
РГБ, Рум. 209. Арк. 248

Перша чверть XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* Ѡ, Ѡ — *bg* Ѡ, Ѡ, Ѡ — *cg* Ѡ, Ѡ, Ѡ
g після голосних
- II. *bpm* Ѡ (Ѡ) — *cpm* Ѡ (Ѡ)
pm після м'яких приголосних
- III. *a* Ѣ (Ѣ, Ѣ₁) — *bg* Ѣ (Ѣ, Ѣ₁) — *cg* Ѣ (Ѣ, Ѣ₁)
g після голосних
- IV. *bp* Ѣ (Ѣ₁, Ѣ₁) — *cp* Ѣ (Ѣ₁, Ѣ₁)
p після приголосних
- V. *bpx* Ы (пошир. Ы) — *cpх* Ы (пошир. Ы)
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* І (И, Ы₁) — *chj* І (И, Ы₁); *bhj* І (И, ѠБ) — *chj* (И, ѠБ)
hj перед голосними та йот
- VII. *a* Ѧ (О, Ѧ₁) — *bg* Ѧ (О)
g після голосних
- VIII. *bpp* Ѧ (пош. Ѧ, пош. О), *bp^v* Ѧ (пош. Ѧ, О) — *cp* Ѧ (Ѧ₁), *cp^v* Ѧ (пош. Ѧ, О)
pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* ОУ, ОУ (Ѧ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж)
g після голосних
- X. *bp* ОУ (ОУ, Ѧ, Ж) — *cp* ОУ (ОУ, Ѧ, Ж) — *dp* Ѧ
p після приголосних
- XI. *bpt,m* Ѧ, Ѧ (', Ѧ, Б) — *cpt,m* Ѧ, Б (') — *dpt,m* Ѧ, Б (') ДУ
bpt,m Ѧ, Ѧ (Ѧ, Б, ') — *cpt,m* Б (Ѧ, ') — *dpt,m* Ѧ, Б (Ѧ, ') ПСВ
p після приголосних _t твердих та _m м'яких

Друга чверть XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

Рис. 20 (ЄХиш. 1546). Євангеліє тетр («Євангеліє Хишевичівське»).
1546 р. НМЛ, Рк. 577 (13778). Арк. 35

I. *a* Ѡ, Ѡ — *bg* Ѡ, Ѡ — *cg* Ѡ, Ѡ

g після голосних

II. *bpm* Ѡ (Ѡ) — *cpm* Ѡ (Ѡ)

pm після м'яких приголосних

III. *a* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *cg* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)

g після голосних

IV. *bp* Ѡ (Ѡ₁, Ѡ₁) — *cp* Ѡ (Ѡ₁, Ѡ₁)

p після приголосних

V. *bpx* Ѡ (пошир. Ѡ) — *cpx* Ѡ (пошир. Ѡ)

px після приголосних г, к, х

VI. *bhj* Ѡ (Ѡ, Ѡ) — *chj* (Ѡ, Ѡ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (Ѡ)

g після голосних

VIII. *bpp* Ѡ (пош. Ѡ, пош. Ѡ), *bp^v* Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ) — *cp* Ѡ (Ѡ₁),

cp^v Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ) *pp* між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *bg* Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ) — *cg* Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ)

g після голосних

X. *bp* Ѡ (Ѡ, Ѡ, Ѡ) — *cp* Ѡ (Ѡ, Ѡ, Ѡ) — *dp* Ѡ

p після приголосних

XI. *bpt,m* Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ) — *cpt,m* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *dpt,m* Ѡ, Ѡ (Ѡ) ДУ

bpt,m Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ) — *cpt,m* Ѡ (Ѡ, Ѡ) — *dpt,m* Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ) ПСВ

p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

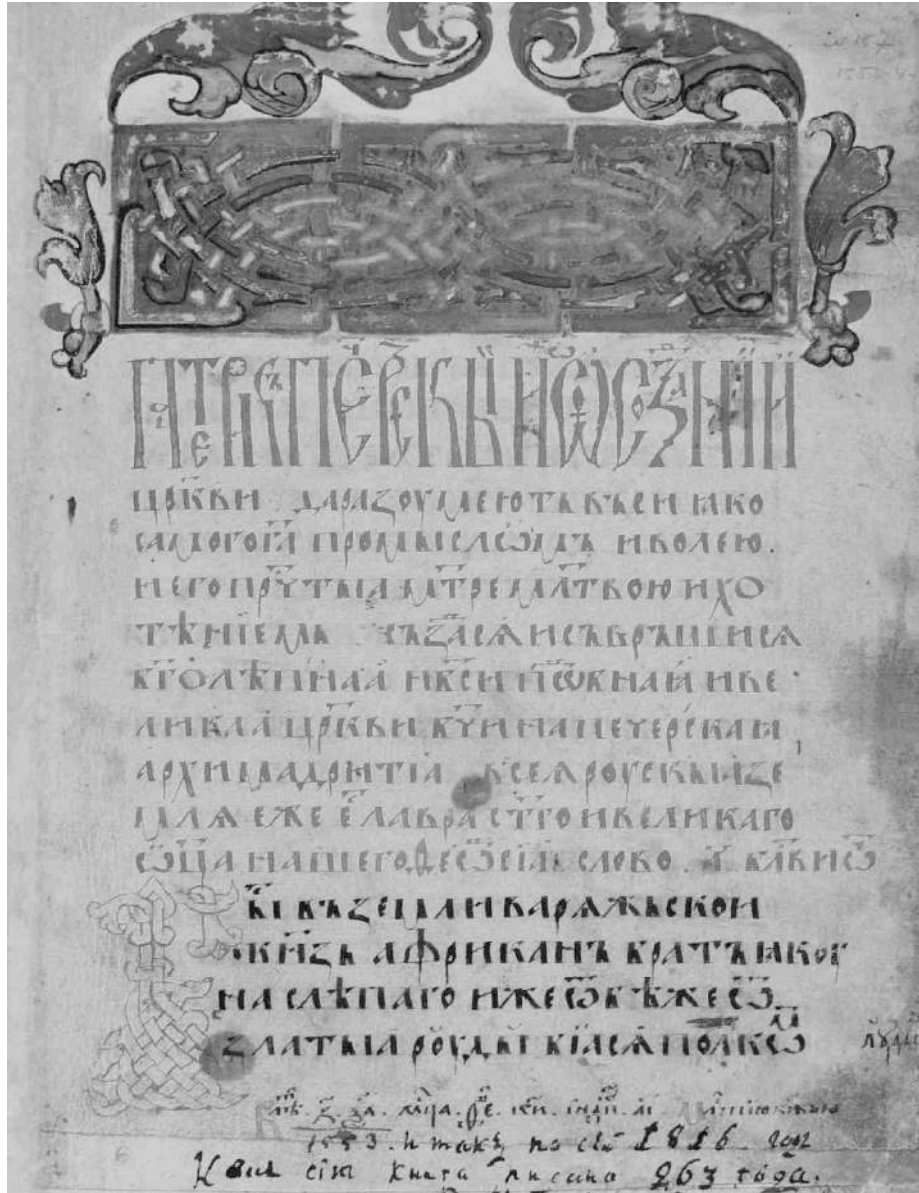

Рис. 21 (ПКП 1553–1554). Патерик Києво-Печерський.
1553–1554 рр. ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 386 П. Арк. 4

Середина XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

- I. *a* **Ѡ, Ѡ** — *bg* **Ѡ, Ѡ** — *cg* **Ѡ, Ѡ**, **Ѡ**
g після голосних
- II. *bpm* **Ѡ (Ѡ)** — *cpm* **Ѡ (Ѡ)**
pm після м'яких приголосних
- III. *a* **Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)** — *bg* **Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)** — *cg* **Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)**
g після голосних
- IV. *bp* **Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)** — *cp* **Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)**
p після приголосних
- V. *bpx* **Ѡ (Ѡ)** — *cp* **Ѡ (Ѡ)**
px після приголосних г, к, х
- VI. *bhj* **Ѡ^{y3} (Ѡ, Ѡ)** — *chj* **Ѡ^{y3} (Ѡ, Ѡ)**
hj перед голосними та йот
- VII. *a* **Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)** — *bg* **Ѡ (Ѡ)**
g після голосних
- VIII. *bpp* **Ѡ (пош. Ѡ, пош. Ѡ), bp^v Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ) — cp Ѡ (Ѡ, пош. Ѡ), cp^v Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ)**
pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами
- IX. *a* **Ѡу, Ѡу (Ѡ) — bg Ѡу, Ѡу (Ѡ, ж) — cg Ѡу, Ѡу (Ѡ, ж)**
g після голосних
- X. *bp* **Ѡу (Ѡу, Ѡ, ж) — cp Ѡу (Ѡу, Ѡ, ж) — dp Ѡ**
p після приголосних
- XI. *bpt,m* **ѠѠ, ѠѠ, Ѡ^{y3} (Ѡ, Ѡ) — cpt,m Ѡ^{y3}, Ѡ^{y3} — dpt,m ѠѠ, ѠѠ, Ѡ^{y3} (Ѡ, Ѡ)**
p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

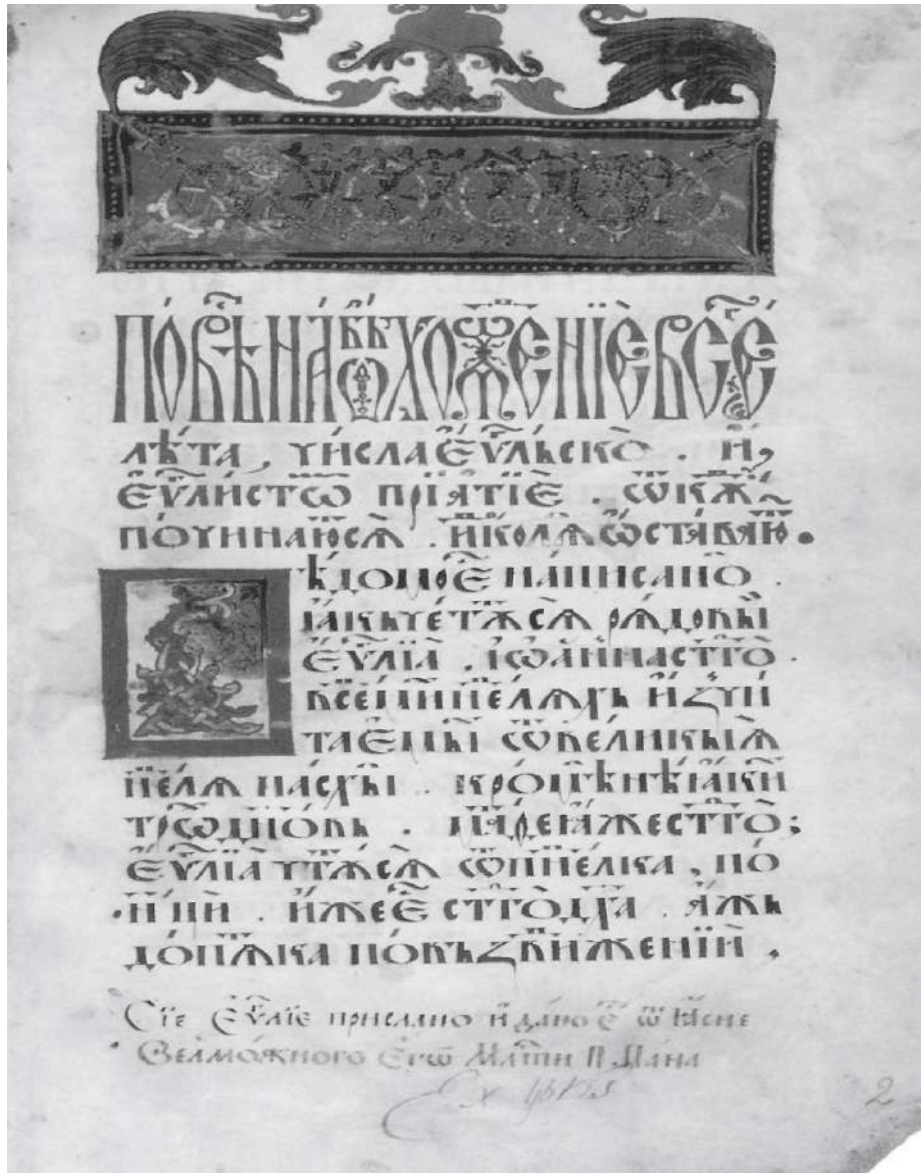

Рис. 22 (ЄП 1556–1561). Євангеліє Пересопницьке.
1556–1561 рр. ІР НБУВ, ф. 1, № 15512. Арк. 2

Третя чверть XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ**, **Ѡ** — *bg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**) — *cg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**)

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpm* **Ѡ** (**Ѡ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) — *bg* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) — *cg* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁)

g після голосних

IV. *bp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁)

p після приголосних

V. *bpx* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpx* **Ѡ** (**Ѡ**)

px після приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѡ**^{у3} (**Ѡ**, **Ѡ**) — *chj* **Ѡ**^{у3} (**Ѡ**, **Ѡ**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) — *bg* **Ѡ** (**Ѡ**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѡ** (пош. **Ѡ**, пош. **Ѡ**), *bp^v* **Ѡ** (пош. **Ѡ**, **Ѡ**) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**, пош. **Ѡ**), *cp^v* **Ѡ** (пош. **Ѡ**, **Ѡ**)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**) — *bg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**)

g після голосних

X. *bp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *dp* **Ѡ**

p після приголосних

XI. *bpt,m* **Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ**^{у3} (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cpt,m* **Ѡ**^{у3}, **Ѡ**^{у3} — *dpt,m* **Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ**^{у3} (**Ѡ**, **Ѡ**)

p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Остання чверть XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ, Ѡ — *bg* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *cg* Ѡ, Ѡ (Ѡ)

g після голосних

II. *bpm* Ѡ (Ѡ) — *cpm* Ѡ (Ѡ)

pm після м'яких приголосних

III. *a* Є (Є, Є₁) — *bg* Є (Є, Є₁) — *cg* Є (Є, Є₁)

g після голосних

IV. *bp* Є (Є, Є₁) — *cp* Є (Є, Є₁)

p після приголосних

V. *brx* И (И) — *crx* И (И)

rx після приголосних г, к, х

VI. *bhj* І^{у3} (И, ØБ) — *chj* І^{у3} (И, ØБ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *bpp* 0 (пош. Ѡ, пош. О), *bp*^v 0 (пош. Ѡ, О) — *cp* 0

(Ѡ, пош. О), *cp*^v 0 (пош. Ѡ, О)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѧ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж)

g після голосних

X. *bp* ОУ (ОУ, Ѧ, Ж) — *cp* ОУ (ОУ, Ѧ, Ж) — *dp* Ѧ

p після приголосних

XI. *bpt,m* Ѧ, Ѧ, Ѧ^{у3} (Ѧ, Б) — *cpt,m* Б^{у3}, Ѧ^{у3} — *dpt,m* Ѧ, Ѧ, Ѧ^{у3} (Ѧ, Б)

p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

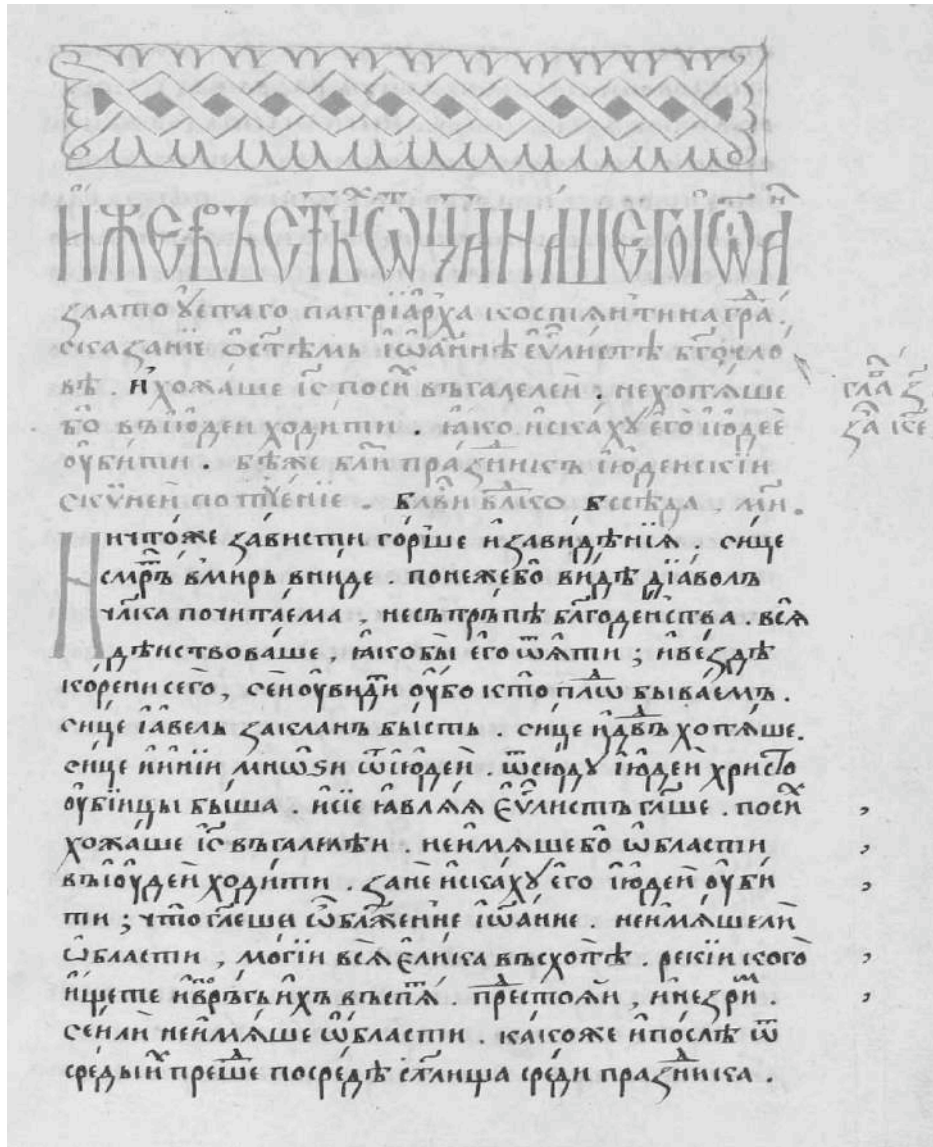

Рис. 23 (БІЗ 1587). Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна.
1587 р. Р НБУВ, ф. 303 (Міл.), № 112 П. Арк. 192

Кінець XVI – початок XVII ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ, Ѡ — *bg* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *cg* Ѡ, Ѡ (Ѡ)

g після голосних

II. *bpm* Ѡ (Ѡ) — *срm* Ѡ (Ѡ)

pm після м'яких приголосних

III. *a* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *bg* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *cg* Ѡ, Ѡ (Ѡ)

g після голосних

IV. *bp* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *ср* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)

p після приголосних

V. *brx* И (И) — *срx* И (И)

px після приголосних г, к, х

VI. *bhj* І^{у3} (И, Ѡ) — *chj* І^{у3} (И, Ѡ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ^{у3} (Ѡ₁, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (Ѡ)

g після голосних

VIII. *bpp* Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ), *bp^v* Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ) — *ср* Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ), *ср^v* Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* Ѡу, Ѡу (Ѡ) — *bg* Ѡу, Ѡу (Ѡ, Ѡ) — *cg* Ѡу, Ѡу (Ѡ, Ѡ)

a Ѡу, Ѡу (Ѡ) — *bg* Ѡу, Ѡу (Ѡ, Ѡ) — *cg* Ѡу, Ѡу (Ѡ, Ѡ)

g після голосних

X. *bp* Ѡу (Ѡу, Ѡ, Ѡ) — *ср* Ѡу (Ѡу, Ѡ, Ѡ) — *ср* Ѡ

p після приголосних

XI. *bpt,m* Ѡ, Ѡ, І^{у3} (Ѡ, Ѡ) — *срt,m* Ѡ^{у3}, І^{у3} — *срt,m* Ѡ, Ѡ, І^{у3} (Ѡ, Ѡ)

p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Рис. 25 (М 1600). Міня служба на лютий. 1600 р.
 IP НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 425 П. Арк. 1

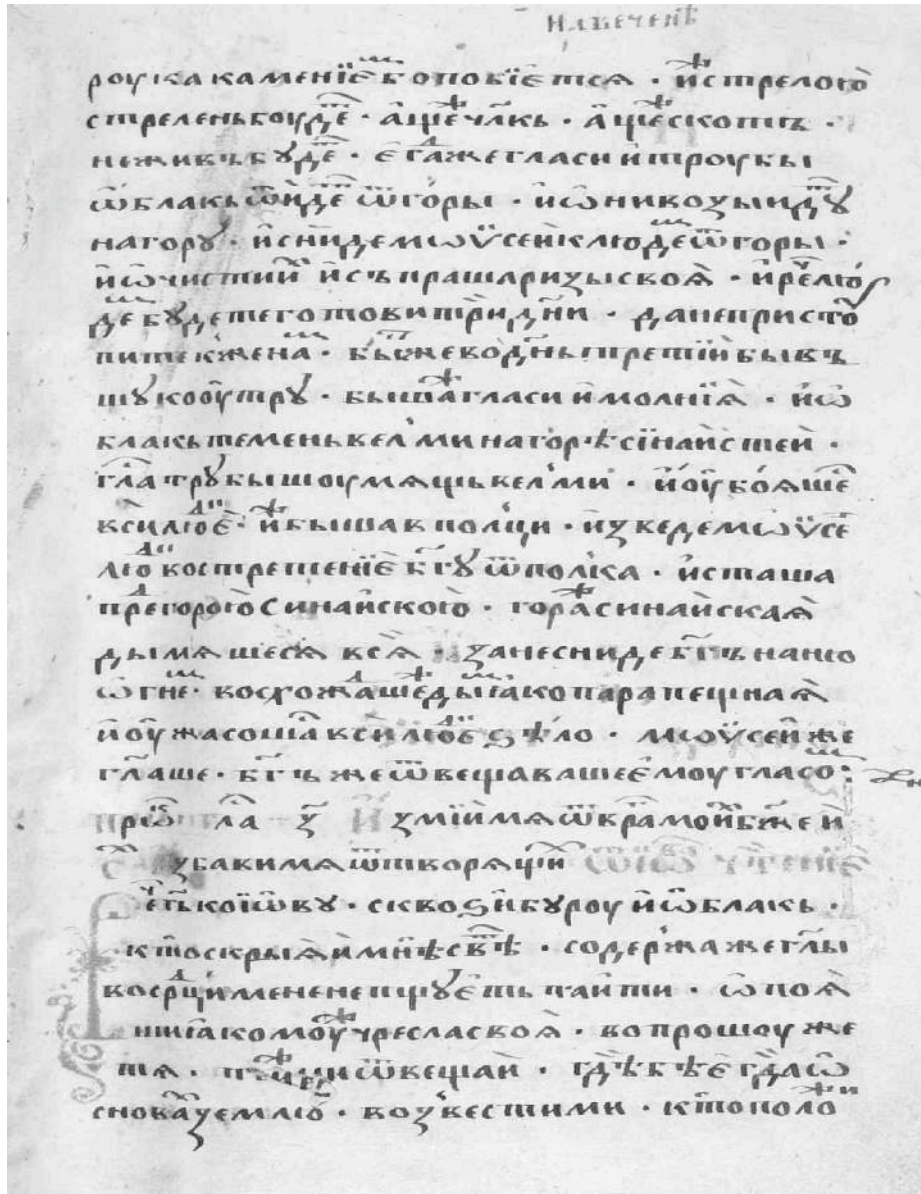

Рис. 26 (ТЦ 1608). Триодъ цвітна. 1608 р.
ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 79 П. Арк. 5

Початок XVII ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ, Ѡ — *bg* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *cg* Ѡ, Ѡ (Ѡ)

g після голосних

II. *bpm* Ѡ (Ѡ) — *cpm* Ѡ (Ѡ)

pm після м'яких приголосних

III. *a* ѐ (ѐ, ѐ) — *bg* ѐ (ѐ, ѐ) — *cg* ѐ (ѐ, ѐ)

g після голосних

IV. *bp* ѐ (ѐ) — *cp* ѐ (ѐ)

p після приголосних

V. *bpx* ѐ (ѐ) — *cp* ѐ (ѐ); *bpx* ѐ (ѐ) — *cp* ѐ (ѐ)

px після приголосних г, к, х

VI. *bhj* ѐ^{y3} (ѐ, ѐ) — *chj* ѐ^{y3} (ѐ, ѐ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ^{y3} (Ѡ₁, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (Ѡ)

g після голосних

VIII. *bpp* Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ), *bp*^v Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ) — *cp* Ѡ (Ѡ₁),

cp^v Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* Ѡу, Ѡу (Ѡ) — *bg* Ѡу, Ѡу (Ѡ, Ѡж) — *cg* Ѡу, Ѡу (Ѡ, Ѡж)

g після голосних

X. *bp* Ѡ^{y3}, ѠѠу (Ѡу) — *cp* Ѡ^{y3}, Ѡу (Ѡу)

p після приголосних

XI. *bpt,m* ѠѠ, ѠѠ, Ѡ^{y3} (Ѡ, Ѡ) — *cpt,m* Ѡ^{y3}, Ѡ^{y3} — *dpt,m* ѠѠ, ѠѠ, Ѡ^{y3} (Ѡ, Ѡ)

p після приголосних *t* твердих та *m* м'яких

Список ілюстрацій*

- Рис. 1 (ЄЄ 1283). Євангеліє апракос короткий («Євангеліє Євсевієве»). 1283 р. РГБ, М. 3168. Арк. 21.
- Рис. 2 (ЄПол. 1307). Євангеліє апракос повний «Євангеліє Полікарпове»). 1307 р. ГИМ, Син. 740. Арк. 26.
- Рис. 3 (ЄПан. 1317). Євангеліє апракос повний («Євангеліє Пантелеймонове»). 1317 р. БАН, 34.5.22. Арк. 1.
- Рис. 4 (Пр. серед. XIV). Пролог, червень. Середина XIV ст. ЛННБУ, РКФ 24. Арк. 1б.
- Рис. 5 (ЄПер. 1354). Євангеліє апракос повний («Євангеліє Переяславське»). 1354 р. ГИМ, Син. 67. Арк. 26.
- Рис. 6 (ЄЛ тр. чв. XIV). Євангеліє апракос повний («Лаврське Євангеліє»). Третя чверть XIV ст. (близько 1370 р.). ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П. Арк. 17.
- Рис. 7 (Єв. апр. ост. чв. XIV). Євангеліє апракос. Остання чверть XIV ст. ІР НБУВ, ф. 235, № 5. Арк. 1зв.
- Рис. 8 (ПО 1395). Псалтир («Онезький Псалтир»). 1395 р. ГИМ, Муз. 4040. Арк. 26.
- Рис. 9 (ПК 1397). Псалтир («Псалтир Київський»). 1397 р. РНБ, ОЛДП F 6. Арк. 183.
- Рис. 10 (ЄКор. 1401). Євангеліє тетр («Євангеліє Королівське»). 1401 р. ЗКМ, Арх. 798. Арк. 13.
- Рис. 11 (Єв. апр. 1422). Євангеліє апракос короткий. 1422 р. ТКМ, № 304. Арк. 1.
- Рис. 12 (Єв. тл. 1434). Євангеліє тлумачне (Тлумачення на Євангелія від Іоанна і Луки). 1434 р. РНБ, Ф. I. 73. Арк. 1.
- Рис. 13 (Пр. 1456). Пролог, вересень – листопад. 2-га ред. 1456 р. НБ МГУ, Верхокамск. собр. № 1376. Арк. 70зв.

* Ілюстрації зроблені з оригіналів, переважно з фондів Інституту рукопису НБУВ та Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, а також із видань (рис. 8 [515]) та наукових праць Л. Гнатенко (рис. 6, 7 [302, с. 129, іл. 24, с. 256, іл. 51]; рис. 15, 17 [295, ілл. 116, 140]), Я. Запаска (рис. 3, 10–12, 18–20 [444, с. 251, 285, 293, 294, 304, 318, 335]), Н. Кобяк і І. Поздєєвої (рис. 13 [528, вкл., іл. 50]), О. Соболевського (рис. 8 [870, іл. 12]).

- Рис. 14 (Єв. апр. 1477). Євангеліє апракос. 1477 р. ЛНБ, АСП, 21. Арк. 134.
- Рис. 15 (ЧМ 1489). Торжественик мінейний – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»). ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л. Арк. 81.
- Рис. 16 (Єв. 1491). Євангеліє тетр. 1491 р. ГИМ, Увар. 94. Арк. 271.
- Рис. 17 (Єв. апр. XV/XVI). Євангеліє апракос повний. Кінець XV – початок XVI ст. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 33 Л. Арк. 53.
- Рис. 18 (М 1500). Мінея службова на вересень – січень. 1500 р. НБ УжНУ, № 173 (1–Д). Арк. 1.
- Рис. 19 (Єв. уч. 1514). Євангеліє учительне. 1514 р. РГБ, Рум. 209. Арк. 248.
- Рис. 20 (ЄХиш. 1546). Євангеліє тетр («Євангеліє Хишевичівське»). 1546 р. НМЛ, Рк. 577 (13778). Арк. 35.
- Рис. 21 (ПКП 1553–1554). Патерик Києво-Печерський. 1553–1554 рр. ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 386 П. Арк. 4.
- Рис. 22 (ЄП 1556–1561). Євангеліє Пересопницьке. 1556–1561 рр. ІР НБУВ, ф. 1, № 15512. Арк. 2
- Рис. 23 (БІЗ 1587). Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна. 1587 р. ІР НБУВ, ф. 303 (Міл.), № 112 П. Арк. 192.
- Рис. 24 (Єв. 1595 – Євангеліє тетр. 1595 р. ІР НБУВ, ф. 1, № 2789. Арк. 3.
- Рис. 25 (М 1600). Мінея службова на лютий. 1600 р. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 425 П. Арк. 1.
- Рис. 26 (ТЦ 1608). Тріодь цвітна. 1608 р. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 79 П. Арк. 50.

ДОДАТОК Б

**Список публікацій здобувача за темою дисертації
та відомості про апробацію основних положень дисертаційної роботи**

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. : монографія; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Київ, 2016. 476 с. : іл. Парал. тит. англ.=укр. ISBN 978-966-02-7489-1 (друк.); ISBN 978-966-02-7490-7 (електрон.). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1.

Рецензія: Єсипова В. Перша палеографічно-орфографічна монографічна студія з атрибуції української кириличної рукописної книги : [Рец. на книгу: Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. Київ, 2016. 476 с. : іл.] // Бібліотечний вісник. Київ, 2017. № 4. С. 57–60.

Наукові каталоги:

2. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог ; НБУВ. Київ : НБУВ, 2003. 193 с. + 158 іл. ISBN 966-02-2977-1

3. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом ; редкол.: О.С. Онищенко (голова) та ін. ; НБУВ, Ін-т рукопису. Київ : НБУВ, 2007. 265 с.; 59 іл. ISBN 978-966-02-4261-6

4. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом ; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2012. 154 с. ; 52 іл.

5. Гнатенко Л.А. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів др. пол. XV – пер. чв. XX ст. ; ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; уклад., передм. Л.А. Гнатенко; вступ. ст. П.С. Соханя ; відп. ред. П.С. Сохань, О.С. Онищенко. Київ : [б. в.], 1995. 113 с. (Наук.-довід. вид. з історії України; вип. 40).

Публікація рукописної пам'ятки, наукова стаття:

6. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / видання підготувала І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступне слово О.С. Онищенко; дослідження І.П. Чепіги, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіної; наук. ред. В.В. Німчук. Київ, 2001. 703 с.; 36 іл. (Перевид. 2011). *Здобувачем одноосібно проведено дослідження типів письма й графіко-орфографічної системи (стаття «Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки», с. 55–73), палеографічний опис рукопису й аналіз записів кодикологічного характеру (стаття у співавторстві з Л.А. Дубровіною «Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія», с. 74–104) і здійснено за рукописом палеографічно-орфографічне опрацювання транслітерованого тексту, що його підготувала І.П. Чепіга.*

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України:

7. Гнатенко Л.А. Костомаровський список Азбучної молитви // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1994. Вип. 2. С. 236–243.

8. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1996. Вип. 3. С. 39–57.

9. Гнатенко Л.А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 103–109.
10. Гнатенко Л.А. Костомаровський список Сказання Чорноризця Храбра “О письменах” // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 443–449.
11. Гнатенко Л.А. Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2000. Вип. 3. С. 266–277.
12. Гнатенко Л.А. Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2000. Вип. 4. С. 27–39.
13. Гнатенко Л.А. Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2000. Вип. 6. С. 11–21.
14. Гнатенко Л.А. Радивиловський Апостол 1568 року волинської рукописної школи (у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2004. Вип. 9. С. 174–187.
15. Гнатенко Л.А. Ідентифікація часу написання українських канонічних манускриптів XIV ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (за графіко-орфографічними особливостями письма) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 240–262.
16. Гнатенко Л.А. Апостол XVI ст. з колекції ЦАМу КДА – повернення через 150 років // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2007. Вип. 12. С. 221–227.
17. Гнатенко Л.А. Нові відомості про “Четью Мінею 1489 р.” (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2009. Вип. 13. С. 279–291.

18. Гнатенко Л.А. Староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2010. Вип. 28. С. 303–317.

19. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV – початку XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2010. Вип. 14. С. 179–197.

20. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. “Колекція уривків” XII–XVI ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (історія, описання, графіко-орфографічний аналіз) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2010. Вип. 14. С. 138–154. *Здобувачем проведена палеографічно-орфографічна атрибуція 20 фрагментів пергаменних кириличних рукописних книг – встановлено час створення, походження та мовні редакції.*

21. Гнатенко Л.А., Добрянська Т. А. Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 року: опис кодексу та кодиколого-орфографічна розвідка // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2011. Вип. 31. С. 398–409. *Здобувачу належать всі результати палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного аналізу кодексу.*

22. Гнатенко Л.А. Уривки з кириличних кодексів XII–XIII ст. з книгосховищ України, Росії, Болгарії у фондах Інституту рукопису НБУВ: історія виявлення та атрибуція // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 15. С. 126–142.

23. Гнатенко Л.А., Клименко Е. С. Уривок Стихирара мінейного нотованого XII ст. Інституту рукопису НБУВ: археографічне та палеографічне дослідження й описування // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 16. С. 305–315. *Здобувачем проведено палеографічно-орфографічне та частково кодикологічне дослідження кодексу, уточнено час написання та підтверджено давньоукраїнське походження.*

24. Гнатенко Л.А. Проблема датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в

каталозі О. Лебедева // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2013. Вип. 17. С. 370–379.

25. Гнатенко Л.А. «Славянская палеография» С.М. Кульбакіна // Бібліотечний вісник. Київ, 2014. № 4. С. 30–34.

26. Гнатенко Л.А. Палеографічно-орфографічна методика атрибуції староукраїнської рукописної книги: до актуалізації питання // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ : НБУВ, 2014. Вип. 18. С. 328–339.

Статті у фахових виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз, та у виданнях іноземних держав:

27. Гнатенко Л.А. Актуалізація палеографічно-орфографічного напрямку дослідження кирилических рукописів // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ : Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 53–58. *(Видання уведене до Google Scholar; Index Copernicus; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index; РИИЦ).*

28. Гнатенко Л.А. Створення атрибуційних баз даних українських середньовічних кирилических рукописів: до постановки проблеми // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ : Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 123 (8). С. 21–23. *(Видання уведене до Google Scholar; Index Copernicus; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index; РИИЦ).*

29. Гнатенко Л., Бабалиевска С. Проложното житие на Св. Кирил Философ в три ръкописа от края на XV век // Palaeobulgarica=Старобългаристика, XXII. София, 1998. № 1. С. 35–48. *Здобувачем проведено палеографічний та кодикологічний опис рукописів, уточнено за графіко-орфографічними особливостями письма датування та походження кодексів.*

30. Гнатенко Л.А. Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века (палеографическое и графико-орфографическое исследование) // Palaeoslavica. 2006. № 14. Р. 41–76.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

31. Гнатенко Л.А. Орининське українське Євангеліє середини XVI ст. (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження) // Рукописна і

стародрукована книга : зб. праць. Міжнар. наук. конф. (XII Федоровський семінар), Львів 23–25 квітня 2004 р. Львів, 2006. С. 35–41.

32. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє – початок створення кодексу в Дворецькому монастирі // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури : матер. Всеукр. міждисциплін. наук. конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упор. П.М. Кралюк. Ізяслав–Острогоз, 2011. С. 67–76. *Здобувачем здійснено аналіз історії створення першої частини кодексу в Дворецькому монастирі із застосуванням засобів палеографічно-орфографічної атрибуції.*

33. Гнатенко Л.А. Графико-орфографические исследования кириллических рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского: методика и практика описания источников XII–XVII вв. // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии : матер. XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2–3 февраля 2012 г. / редкол.: Ю.Э. Шустова (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитарный ун-т, Историко-архивный ин-т, Высшая школа источниковедения, специальных и вспомогательных ист. дисциплин; РАН, ФГБУН ИВИ РАН, Археографическая комиссия. (Издается к 80-летию члена-корреспондента РАН С.М. Каштанова). Москва : РГГУ, 2012. С. 237–239.

34. Гнатенко Л.А. Проблема датування О. Лебедєвим писемних пам'яток колекції ЦАМ КДА (на матеріалі кирилических кодексів XIV–XVI ст.) // Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку : тези Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури; 23–24 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 64–65.

35. Гнатенко Л.А., Добрянская Т. А. Создание электронной базы данных кириллических рукописных кодексов XVII в. в Институте рукописи НБУВ в системе «Ирбис64»: начальный этап // Библиотека как феномен культуры : мат. Междунар. конгресса. Минск, 23–24 октября 2013 г. Минск, 2013. С. 105–109. *Здобувачу належать окремі положення щодо початку створення бази даних кирилических рукописних книг XVII ст., представлені на основі вже наявної робочої версії бази даних кодексів XII – XVI ст.*

36. Гнатенко Л.А. Актуализация палеографического метода: к постановке вопроса // Книга в информационном обществе : матер. XIII Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения, Москва, 28–30 апреля 2014 г.; отв. ред. В.И. Васильев; сост. Д.Н. Бакун, М.А. Ермолаева : в 4 ч. Москва : ФГБУ науки НИЦ «Наука» РАН, 2014. Ч. 1. С. 32–33.

37. Гнатенко Л.А. Презентація монографії з палеографічно-орфографічної атрибуції української кириличної рукописної книги та перспективи розвитку напряму // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.) ; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Асоц. б-к України; редкол.: В. І. Попик [та ін.]. Київ, 2017. С. 120–123.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

38. Гнатенко Л.А. Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Східні слов'яни: Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть: зб. присвячений 90-річчю акад. Б.О. Рибаківа. Київ : Київ. ін-т “Слов'янський університет”, 1999. Вип. 3. С 153–161.

39. Гнатенко Л.А. Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.? // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. С. 447–457.

40. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л. А. Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Давня македонська рукописна книга // Українсько-македонський науковий збірник; Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, Македонська академія наук і мистецтв. Київ : НБУВ, 2005. Вип. 1. С. 288–304. *Здобувачем окреслено основні методичні засади виділення кодексів македонської редакції, за фондами інституту здійснено палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження й атрибуцію манускриптів XII–XIV ст.*

41. Гнатенко Л.А. Македонська рукописна книга XIV ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне описування) //

Українсько-македонський науковий збірник; Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, Македонська академія наук і мистецтв. Київ : НБУВ, 2006. Вип. 2. С. 67–83.

42. Гнатенко Л.А. Стихирар мінейний нотований кінця XIII – початку XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ (кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження) // Науковий вісник НМАУ. Київ, 2007. Вип. 61: Старовинна музика: сучасний погляд : зб. статей. Кн. 3. С. 74–81.

43. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічна система “Четї Мінеї 1489 року” // Українська мова. Київ, 2010. № 2. С. 81–103.

44. Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє як кодекс // Наукові записки; Рівнен. обл. краєзн. музей. Вип. 9, ч. 1 (присвячено 450-річчю створення Пересопницького Євангелія). Рівне, 2011. С. 20–24.

Науково-методичне видання:

45. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки / уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна та ін.; передмова: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. Київ : НБУВ, 2007. 134 с. *Здобувачу належать окремі методичні положення та рекомендації в першій частині книги (розміщена на с. 13–98) щодо заповнення бази даних кириличних рукописних книг XI–XVII ст. за фондами Інституту рукопису НБУВ: рубрик опису, уніфікації назв рукописних книг, визначення мовної редакції та типів письма, використання історіографії з цих питань, правила передачі текстів, зразки заповнення реєстру.*

Відомості про апробацію основних положень дисертаційної роботи:

Міжнародні наукові конференції

- Інноваційна діяльність – стратегічний напрям розвитку наукових бібліотек (Київ, 7–9 жовтня 2003 – очна участь, виступ із доповіддю);
- Рукописна і стародрукована книга (XII Федоровський семінар) (Львів, 23–25 квітня 2004 – очна участь, виступ із доповіддю);

- Проблеми етносоціального розвитку Київської Русі та слов'янський світ (Київ, 24 травня 2005 – очна участь, виступ із доповіддю);
- Рукописна і стародрукована книга (Львів, 7–8 травня 2008 – очна участь, виступ із доповіддю);
- Славістика: образи минулого та нова історична ситуація (До Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 25–26 травня 2010 – очна участь, виступ із доповіддю);
- Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури (До 450-річчя написання Пересопницького Євангелія) (Ізяслав–Острог, 12–13 травня 2011 – очна участь, співдоповідь з Л.А. Дубровіною);
- Наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 450-річчю створення Першокниги “Пересопницького Євангелія” (Рівне, 21 жовтня 2011 – заочна участь, текст доповіді);
- Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии (Москва, 2–3 лютого 2012 – заочна участь, текст доповіді);
- Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку (До Дня слов'янської писемності і культури) (Київ, 23–24 травня 2013 – очна участь, виступ із доповіддю);
- Федоровские чтения 2013 (Москва, 12–13 грудня 2013 – заочна участь, текст доповіді);
- Книга в информационном обществе (Москва, 28–30 квітня 2014 – заочна участь, текст доповіді);
- Библиотека. Наука. Коммуникация. Стратегические задания развития научных библиотек (Київ, 3–5 жовтня 2017 р. – очна участь, виступ із доповіддю).

Міжнародний науковий конгрес

- Библиотека как феномен культуры (м. Мінськ, 23–24 жовтня 2013 – заочна участь, текст доповіді у співавторстві з Т.А. Добрянською).